

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET
UNIWERSITETI

UMUMY PSIHOLOGIÝA
(OKUW GOLLANMASY)

AŞGABAT - 2010

**Ýazan : - B. BASAROW - psihologiýa ylymlarynyň
doktory, professor**

**Syn ýazanlar: A.Gurbanow - TMDD –niň professory,
pedagogika ylymlarynyň doktory**

**G.Gurbanmyradow – Türkmenistanyň milli bilim
institutynyň bölüm müdiri pedagogika
ylymlarynyň kandidaty**

Okuw gollanmasynda psihologiýanyň umumy meseleleri bolan şahsyýetiň psihologiýasy, akyly ýetiriş prosesleriniň, şahsyýetiň emosional-erk ulgamynyň, onuň individual aýratynlyklarynyň psihologik gurluşy, kanunaýalyklyklary we mehanizmleri seredilýär. Ýokary mekdebiň pedagogik ugrukmaly hünärlerinde geljekki mugallymlara sapak berýän mugallymlar pedagogikanyň esaslaryny, okadylyşyň bölekleyin usullaryny we beýleki dersleri okadanlarynda umumy psihologiýanyň düşüňjelerine daýanmalydyrlar. Şünüň bilen baglanyşyklykda psihiki prosesleriň, ýagdaýlaryň we häsiýetleriň umumy meselelerini öwrenmek, bir tarapdan, psihologiýa ylmyna özboluşly giriş bolup, ikinji bir tarapdan, talyba şahsyýetiň psihologik aýratynlyklary dogrusynda zerur düşüňjeleri bermek bilen ony hünär işine teoretiki taýýarlamagyň takyk meseleriniň çözgüdine degerli goşantdyr.

Gollanma ÝOM-niň psihologiýa hünäriniň talyplaryna, uniwersitetiň we mugallymçylyk institutlarynyň pedagogik ugrukmaly fakultetleriniň talyplaryna niýetlenendir.

BIRINJI BÖLEK

1-nji BAP

PSIHOLOGIÝANYŇ PREDMETI

§ 1. Psihologiýa hakynda düşünje

Psihologianyň özbaşdak ylym hökmünde ýüze çykyşynyň gözbaşynda duranlaryň biri Ebbingauz ylmyň bu ugruny uzak geçmişi we gysga taryhy bolan hasaplasa, G.Gibş we M.Forwerg bu pikiri sosial psihologiýa degişlilikde “Sosial psihologiýanyň ylym hökmündäki taryhy “sosial psihologik pikirlenme” atlandyrylýan hadysanyň taryhyndan has “ýaşdyr” (1972, s. 31) görnüşde özgerdip aýdýarlar. Bu pikir adamyň öz içki dünýäsine akyl ýetirmeklige bolan isleginiň edil onuň özi ýaly gadymdygyny aňladýar. Her bir takyk ylym beýleki ylmlardan özüniň predmetiniň aýratynlygy boýunça tapawutlanýar. Meselem, predmeti adamy öwrenmek bolup durýan anatomiýa bilen fiziologiýa ylmlarynyň birinjisi onuň organlarynyň gurluşyny maddy-morfologik tarapdan öwrenýänligi bilen, ikinjisi bolsa bu organlaryň we tutuş organizmiň funksiýasyny öwrenýänligi bilen biri-birinden tapawutlanýar. Psihologiýanyň öwrenýän hadysalarynyň özboluşly aýratynlyklaryny anyklamak belli kynçylyklar bilen baglanyşykly bolup, olara akyl ýetirmek köp derejede psihologik ylma akyl ýetirmek zerurlygy bilen iş salyşýan adamlaryň dünýägarasýsna bagly bolup durýar.

Kynçylyk öňi bilen psihologiýanyň öwrenýän hadysalarynyň özboluşly aýratynlyklarynyň adamzat pähimi tarapyndan tapawutlandyrylyp görkezilenliginden hem-de durmuşyň beýleki hadysalaryndan düýpgöter tapawutlanýan aýratyn hadysalar hökmünde bölünip görkezilenliginden ybaratdyr. Hakykatdan hem hat ýazýan maşinkany biziň kabul edişimiz bilen onuň hut özi deňeşdirilende olaryň düýpli tapawudyny duýmak bolýar; ýa-da biziň at çapmaklyga bolan höwesimiz hakykat ýüzünde at çapmaklygymyz

bilen deňeşdirilende düýpden tapawutly zatdyr; täze ýyly ýada salmaklygymyz hakykatdaky Täze ýylyň garşylanşyndan başga-başga zatlardyr we ş.m. Şol sebäplere görä-de kem-kemden psihiki diýlip atlandyrylýan (psihiki “funksiýalar”, “häsiýetler”, “prosesler”, “ýagdaýlar” we beýlekiler) hadysalar barada düşüňjeler döräpdir. Olaryň aýratyn häsiýetini olaryň adamynyň içki dünýäsine degişlilikinde, onuň daşyny gurşap alýan zatlardan tapawutlylygynda görüpdürler. Olary real faktlara, wakalara garşy goýulýan ruhy durmuş (“psihika” adalgasy grekçeden “psihe” – jan diýmek) ulgamyna degişli edipdirler. Bu hadysalar “kabul ediş”, “ýat”, “pikirlenme”, “erk”, “duýgy” we ş.m. atlar esasynda toparlara bölünipdirler. Olaryň jemine bolsa adamynyň içki dünýäsi, onuň ruhy durmuşy, psihika diýilýär.

Gündelik aragatnaşyklarynda adamlar biri-birlerini synlap, gös-göni bir-birleriniň özüni alyp barşy bilen iş salyşýan-da bolsalar (hereketler, häsiýetler, zähmet operasiýalary we beýlekiler), praktiki arabaglanyşygyň zerurlygy olary özüni alyp barşyň göze görünmeýän psihiki proseslerini saýgarmaklyga mejbur edipdir. Özüni alyp barşyň içki tarapy hökmünde adamyň göz önünde tutýan niýeti, motiwleri, reaksiýanyň degişli tarapy hökmünde bolsa adamyň häsiýet aýratynlygy göz önünde tutulypdyr. Şonuň üçin-de psihiki prosesler, häsiýetler, ýagdaýlar entek ylmy seljemäniň predmetine öwrülmänkä, adamlaryň bir-birleri barada durmuşy psihologik düşüňjeleri toplanypdyr. Olar nesilden-nesle geçirilip dilde, halk döredijiliginiň ýadygärliklerinde, sungat eserlerinde toplanypdyr. Olar atalar sözlerine, nakyllara giripdir. Meselem, “Eşiden deň bolmaz, gören göz bilen” (görüş analizatorlarynyň eşidiş analizatorlaryndan artykmaçlygy); “Endik – ikinji häsiýet” (endige öwrülen gylyklaryň dogabitdi häsiýet derejesine ýetmegi) we beýleki nakyllar dürli psihologik bilimleriniň, düşüňjeleriniň biziň döwrümize gelip ýeten görnüşleridir.

Psihika barada belli bir düşüňjani adamyň öz şahsy durmuş tejribesi hem berýär. Meselem, şol bir teksti gaýtalap okamak onuň gowý ýatda galmaklygyna kömek edýär. Şoňa görä-de adam bu pähimi “Gaýtalamak – bilimiň enesidir” diýen nakyl özüne belli bolmasa-da, öz gündelik tejribesi arkaly özeleşdirýär.

Jemgyýetçilik we şahsy tejribeden gelip çykýan durmuşy psihologik maglumatlar ylymdan öňki psihologik maglumatlary döredýär. Olar göwrümi boýunça örän uly bolup, belli bir derejede adama beýleki adamlaryň özüni alyp barşyna dogry düşünmeklige ýardam edip biler. Emma tutuşlygyna alanyňda bu bilimleriň sistematik, subut edijilik ukybynyň ýoklugy sebäpli adamlar bilen işlemekde (pedagogik, sagaldyş, guramaçylyk işlerinde we beýlekilerde) psihika hakynda ylmy, obýektiw we takyk bilimleri talap edýän, adamyň özüni alyp barşyny degişli ýagdaýlarda önünden görüp bilmeklige daýanç esasy bolup bilmeýärler.

Eýsem psihologiýany ylmy taýdan öwrenmekligiň predmeti nämeden ybarat? Bu ilki bilen hil we san taýdan häsiýetlendirilýän psihiki durmuşyň anyk faktlarydyr. Meselem, adamyň daşky predmetleri kabul ediş prosesini öwrenende psihologiýa şeýle bir möhüm fakty mälim etdi: predmetiň gözden aradaşlygyna we beýleki şertleriň üýtgemekligine garamazdan, onuň obrazy otnositel hemişeligini saklaýar. Meselem, şu setirler ýazylan sahypa gündizlikde, alagaraňkyda, elektrik ýsygynyň astynda ak reňkde kabul edilýär, emma kagyzyň goýberýän ýsygynyň fiziki häsiýeti dürli ýşyklandyрма ýagdaýynda dürli-dürlüdür. Bu ýagdaýda biz psihologik faktyň hil häsiýetnamasyny görýäris. Psihologik fakty hil häsiýetnamasyna mysal hökmünde adamynyň özüne edýän daşky täsire reaksiýasynyň wagtynyň ululygyny görkezmek bolar. (Eger synag edilýän adama lampanyň edil ýanan pursatynda haýdan-haý knopkany basmak tabşyrylsa, onda bir adamda reaksiýanyň tizligi 200 millisekund, beýlekide 150, ýagny örän çalt bolup biler). Eksperimentde reaksiýanyň tizliginiň ululygynda döreýän individual tapawutlar ylmy derňewde ýüze çykarylýan, synag edilýän adamlary san taýdan tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýän psihologik faktlardyr.

Emma ylmy psihologiýa, näçe gyzykly bolsa-da, diňe psihologik faktlary beýan etmek bilen çäklenip bilmez. Ylmy derňew faktlary bellemekden olary düşündirmeklige geçmegi talap edýär. Beýle diýmek bu hadysalaryň kanunlaryny ýüze çykarmaly diýiligidir. Şonuň üçin-de psihologiýanyň predmeti psihologik faktlar bilen bir hatarda psihologik kanunlary öwrenmek bolup

durýar. Birnäçe psihologik faktlaryň döreyşi olara degişli şertler bolan ýagdaýynda yzygiderli, ýagny kanunalaýyk häsiýetde bolýar. Meselem, kabul edişň otnositel hemişelikdigi hakyndaky ýokarda getirilen fakt kanunalaýyk häsiýete eýedir, sebäbi şeýle hemişelik diňe bir reňk kabul edilende däl, eýsem ululyk, forma kabul edilende-de ýüze çykýar. Ýörite derňewleriň görkezşi boýunça kabul edişň bu häsiýeti adamda dogabitdi däl. Ol ýörite kanunlar boýunça ýuwaş-ýuwaşdan döreyär. Eger-de kabul edişde şeýle hemişelik bolmadyk bolsa adam daşky gurşawda oriýentir-ugrukma alyp bilmän, onuň predmetlere ýagdaýy (burç, daşlaşma, gyşarma) sähelçe üýtganinde dünýäniň obrazy düýpgöter üýtgäp, predmetler nätakyk kabul edilerdiler.

Ýöne psihologik faktlaryň kanunalaýyk baglanyşyklaryny bilmek öz-özünden olaryň ýüze çykyş mehanizmlerini aýdyňlaşdyranok. Şoňa görä psihologiýanyň wezipesine psihologik faktlary, kanunlary öwrenmek bilen bir hatarda psihiki işiň mehanizmlerini ýüze çykarmak hem girýär. Meselem, predmetiň adamdan daşlaşmagy üýtgände onuň ululygynyň kabul edişde otnositel hemişeligini üpjün edýän mehanizmleriň biri gözüň torly bardasynda edilýän täsir bilen gözüň okuny egrelýän we göneldýän muskullarda döreyän gyjynmanyň arasyndaky özara täsirinden gelip çykýar: predmet uzaklaşanda onuň torly bardasynyň duýujy öýjüklerindäki proyeksiýasy kiçelse-de, göz myşsalarynyň gysylmasynyň netijesinde göz öz okunyň üýtgemegi bilen predmetiň uzaklaşandygyny, emma kiçelmändigini beýnä habar berýär. Mysaldan görnüşi ýaly, bu mehanizmler belli bir anatomik we fiziologik apparatlaryň işi boýunça amala aşyrylýar. Şonuň üçin psihologiýa bu mehanizmleriň hereketini beýleki ylmlar bilen (fiziologiýa, biofizika, biokimiýa, kibernetika we beýlekiler) bilelikde öwrenýär. Şeýlelikde psihologiýa psihikanyň faktlaryny, kanunalaýyklaryny we mehanizmlerini öwrenýän ylymdyr.

Psihologiýa psihiki prosesler, häsiýetler, ýagdaýlar baradaky ylymdyr diýen ýaly adaty kesgitleme, şeýle hem psihologiýanyň predmetiniň ýokarda getirilen kesgitlemesi-de düýpli düşündirişe mätäçdir. Psihiki hadysalara “aýratyn hadysalar” diýmek ýa-da olar adamynyň “içki dünýäsini” aňladýar we ş.m. diýmek öz-özünden

psihikanyň mazmunyny, aýratynlygyny açyp görkezmeýär. Bu soraga jogap bermezden ozal iň bolmanda asyrlaryň dowamynda psihiki hadysalaryň mazmuny we häsiýeti hakyndaky düşüňjeleriň üýtgeýşini yzarlamak zerurdyr.

**Psihologik
taglymatlaryň
taryhyndan**

Gadym wagtlardan bäri jemgyýetçilik durmuşyň talaby adamlary daş-töweregindäkileriň psihiki häsiýetlerindäki aýratynlyklary tapawutlandyrmaklyga hem-de öz işinde göz önünde tutmaklyga mejbur edipdir. Ilki-ilkiler bu aýratynlyklar teniň goşalaýyn hemrasy hasaplanylýan janyň hereketi bilen düşündirilipdir.

Önümçiligiň we medeniýetiň ösmegi bilen daşky predmetlerde we hadysalarda jan hereket edýär diýen düşüňje (şeýle düşüňje animizm atlandyrylyp, latynçadan *anima* – jan diýmekdir) jan tebigatyň bir bölejigidir we gös-göni onuň kanunlaryna tabyndyr diýen taglymat bilen gysylp çykarylýar. Bu taglymaty gadymy Gresiýada materialist alymlar, esasan hem Geraklit (b.e. ön VI a.) we Demokrit (b.e.ön V a.) ösdüripdirler.

Olaryň pikirçe jan öz gurluşy boýunça otly “uçgun” (Geraklit) ýa-da “oduň atomy” (Demokrit) bolup, ol ähli dünýä mahsus bolan şol bir tebigy sebäplere görä dowam edýär we üýtgeýär. Şeýlelikde, psihiki durmuş tebigy prosesleriň umumy kanunalaýyk ugruna goşulýar. Psihikanyň mazmunyna materialistik nukdaýdan düşünmeklik janly organizmiň gurluşyna we funksiýasyna akyl ýetirmekdäki ilkinji üstünlikleri has-da berkidýär. Biziň eramyzdan ön VI asyrdan gadymy grek lukmany Alkmeon anatomik we medisina tejribeden ugur alyp, beýniniň psihikanyň organydygyny açýar. Bu açyşy hemmeler ykrar etmeýär. Alkmeondan soň ýene-de köp asyrlaryň dowamynda köp alymlar (şol sanda beýik Aristotel hem) psihikanyň organy ýürekdir diýen pikirden ugur alýarlar. “Medisinanyň atasy” Gippokrat (b.e.ön V asyr) temperament baradaky taglymaty öňe sürýär. Bu taglymat adamlaryň arasyndaky individual aýratynlyklary ylmy taýdan düşündirmekde örän möhüm rol oýnaýar. Bu aýratynlyklar adamynyň beden gurluşyny düzýän dört sany elementiň (“suwuklygyň”) garyşdyrylmagyndan getirilip

çykarylýpdyr. Bu düzümdä belli bir elementiň agdyklyk etmegi degişli temperamenti döredýär diýlip çaklanyldy.

Şeýlelikde, psihika ylmy taýdan düşünmeklikdäki ilkinji üstünlikler onuň fiziki dünýäniň kanunlaryna tabynlygy hakdaky pikir we onuň ýüze çykyşynyň organizmiň anatomik hem-de fiziologik gurluşyna baglylygy baradaky açyşlar bilen baglanyşykly bolupdyr. Şonuň bilen birlikde degişli taglymatyň wekilleriniň şol döwürdäki bilim derejesi adama mahsus bolan abstrakt logiki pikirlenmäniň, şahsyýetiň ahlak häsiýetleriniň, adamynyň netijä gelmeginiň we erkiniň güýjüne bedeni tabyn etmekliginiň we beýlekileriň nähili döreýändiglerini düşündirmäge mümkinçilik bermändir.

Adamyň özüni alyp barşynyň bu alamatlaryny atomlaryň hereketinden, “suwuklyklaryň” garyşdyrylmagyndan ýa-da beýniniň göze görünýän gurluşyndan bölüp aýyrmak mümkin bolmandyr. Bu ýagdaý psihikanyň gurluşyny düşündirmeklige birtaraplaýyn çemeleşmegiň döremegine esas bolupdyr. Filosoflaryň arasyndan jany materialaýyn däl we ölmez-ýitmez iň ýokary derejede ösen güýç diýip jar eden Platon (b.e.öň V a.) has saýlanyldy. Ol janyň bölümleri diýen düşünjani girizmek bilen, jany şeýle böleklere bölüpdir: a) pähim, b) gaýduwsyzlyk, c) ten islegleri, Platon olary bedeniň dürli bölümlerinde ýerleşdiripdir (kellede, gursakda, garyn boşlugynda). Platonyň pikirçe janyň bölekleri adamlarda gyrađen bölünen däldir, olaryň haýsy-da bolsa bir böleginiň agdyklyk etmegi adamyň ol ýa-da beýleki sosial toparlara degişliligini kesgitleýär. Meselem, yönekey zähmetkeş adamlar janyň iň pes bölegi ten islegleriň agdyklyk etmegi bilen tapawutlanýarmyş. Olaryň ykbaly janyň pähimli bölegi agdyklyk edýän aristokratlara, filosoflara hyzmat etmekden ybaratmyş. Bu ýerde Platonyň taglymatynyň synpy häsiýeti ýüze çykýar. Onuň ömürlük we üýtgemeyän mazmunly, tebigatdan daşda durýan, göze ilmeýän, emma has ýokary dünýäni emele getirýän “ideýalar” baradaky taglymaty öz döwrüne, jemgyýetine uly täsir edipdir. Janyň pähim bölegi entek bedene girmänkä bu dünýäniň düzüminde bolýar. Bedene girenden soň ol dogulmazdan ozalky öz görenlerini ýatlap başlaýar. Şol ýatlamalar näçe aýdyň boldugyça oňa şonça-da hakyky bilim açylýar.

Platon psihologiyada dualizmiň materiýany we ruhy, bedeni we psihikany iki özbaşdak gapma-garşylykly başlangyç hökmünde düşündirýän taglymaty esaslandyrypdyr. Platonyň dualizmini onuň okuwçysy Aristotel (b.e.öň VI a.), köp derejede üstünlikli ýeňip geçip, psihologiya pikirini tebigy ylmy esasyda, biologiya we medisina gaýtaryp getirýär. Aristoteliň “Jan hakynda” diýen işi psihologianyň şol döwre çenli ylmyň özbaşdak ugry hökmünde bölünendigine şaýatlyk edýär. Psihologianyň gazanan üstünlikleri adamlarda we haýwanlarda ýüze çykyan takyk durmuşy häsiýetleri synlamak, ýazmak we seljermek arkaly gazanylypdyr. Aristotel psihiki işi öwrenmekligiň tejribe, obýektiv usulyny gorapdyr.

Aleksandr Makedonskiniň ýörişleri döwründe tebigaty öwrenijileriň gözüniň önünde henize çenli görülmedik haýwanat dünýäsiniň we tebigy şertleriň dürli görnüşleri açylyar. Bu ýagdaý Aristotele(Makedonskiniň halypasy) janyň ösüşi janly tebigatyň ösüşine baglylykda geçýär diýen taglymaty döretmäge itergi bolýar. Aristotele çenli materialistler-de (jany materiýanyň görnüşi hasaplaýanlar), idealistler-de (jany tenden üznä, materiýalaýyn däl hasaplaýanlar), jan bilen bedeni aýry-aýrylykda ýaşap bilýän zat hasaplapdyrlar. Aristotel adamzat pikiriniň taryhynda ilkinji bolup jan bilen teniň biri-birinden aýrylmazlygy hakyndaky taglymaty öňe sürýär. “Jan gaharlanýar diýmeklik kimdir biriniň jan tikiň-çatyn bilen ýa-da öý gurmak bilen meşgullanýar diýmegine barabardyr” diýip Aristotel belläpdir. Jan böleklere bölünip bilmez, ýöne ol işe bolan dürli ukyplarda ýüze çykyar. Şeýle ukyplara – iýmitlendiriji, syzyjy, hereketlendiriji, pähimli ukyplar degişlidir. Birinji ukyp ösümlüklere, ikinji we üçünji – haýwanlara, dördünji bolsa adama mahsusdyr. Ösümlük, haýwan we pähimli jandar baradaky taglymat psihika ösüş düzgüni esasynda seretmäge mümkinçilik döredip, ýokary ukyplar ýönekeý ukyplardan, olaryň esasynda döreyär diýen netijä gelmäge esas berýär. Adamda ýaşayşyň ozalky derejeleri we psihika bardyr. Ilkinji akyly ýetiriş ukyby duýma: ol “möhürni suduryny mumuň demirsiz hem, altynzys hem özünde saklap bilşi ýaly”, kabul edilyän predmetleriň formasyny materiýanyň gatnaşmaklygynda özünde saklaýar. Duýma öz netijesini gözöňüne getirme görnüşinde saklaýar. Aristotele çenli filosoflar diňe duýmany

we pikirlenmäni tapawutlandyryýardylar. Ol gözöňüne getirmäni öň duýgy organlaryna täsir eden predmetleriň obrazy hökmünde açýar we obrazlaryň üç ugur boýunça: meňzeşligi, giňişlikde golaý ýerleşenligi we gapma-garşylygy boýunça birleşýänligini görkezýär. Şeýlelik bilen psihiki hadysalaryň assosiasiýalarynyň (baglanyşyklarynyň) esasy görnüşleri görkezilýär. Organizmiň tebigatdan alan mümkinçiliklerini diňe öz hususy işjeňligi esasynda amala aşyranlygyndan ugur alyp, Aristotel gylygyň real iş prosesinde kemala gelýändigini baradaky taglymaty öňe sürýär. Adam özünde adalatlylygy, parasatlylygy gylyk hökmünde diňe adalatly, parasatly hereketleri dyngysyz ýerine ýetirmek bilen döredip biler.

Geraklitiň, Demokritiň, Platonyň, Aristoteliň taglymatlary psihologiki ideýalaryň soňky döwürlerde ösmeginiň esasy çeşmesi boldy. Kem-kemden jan düşüňjesi ýaşayşyň ähli görnüşine (ösümlükler, biologiki prosesler) däl-de, diňe biziň häzirkiki psihika diýip atlandyran görnüşimize degişlilikde ulanylyp başlanypdyr. Psihika kategoriýasynyň içinde aň-düşüňjesi döreýär. Adam diňe kabul edişi, pikiri döretmäge ukyply bolman, eýsem olaryň özüne degişlidigini-de duýýar, ol diňe bir erkli hereketleri amala aşyrmak bilen çäklenmän, ol hereketleriň özünden döreýändigini-de bilýär.

Bir wagtda bitewilikde seredilen jan düşüňjesiniň bölekler bölünmesi, bir tarapdan, jemgyýetçilik islegleriniň täsiri boýunça, başga bir tarapdan bolsa organizmiň gurluşyny, funksiýasyny tejribe arkaly öwrenmekligiň progresiniň täsiri arkaly bolup geçýär. B.e.öň III a. Aleksandriýaly lukmanlar Gerofil we Erazistrat myşsalary baglanyşdyryjy syzylardan (saçuzynlardan) tapawutlylykda nerwleri açýarlar. Olar yzygiderlilikde psihiki funksiýalaryň (duýmanyň, hereketiň) gyjyndyryjy we beýniniň degişli zolagyna baglylykda döredýändigini aýan edýärler. Derňewleriň netijesinde psihikanyň tutuş beden bilen däl-de onuň dürli organlary (beýni, nerw) bilen baglanyşyklylygy anyklanýar. Şeýlelikde, bir tarapdan, janyň ýaşayşyň ähli görnüşiniň başlangyjy bolup durýan formasy we başga bir tarapdan bolsa, duýmanyň hem-de hereketiň (nerwler bilen baglanyşyklykda) guramaçylyk başlangyjy bolup durýan formasy esaslandyrylypdyr.

Biziň eramyzdan öň II asyrdaky Rim lukmany Galen fiziologiýanyň we medisinaýyň gazananlaryny jemläp psihikanyň fiziologik esaslary baradaky düşüňjani çuňlaşdyrýar we aň baradaky düşüňjä golaýlaşýar. Ol üns, ýat, pikir ýöretme bilen utgaşykly hereketlerden adamyň uky wagtynda edýän hereketlerini tapawutlandyrýar. Hereketleriň ikisi-de jan tarapyndan edara edilýär, ýöne birinjide goşmaça faktorlar gatnaşýar. Aň baradaky ýaňy dörän düşüňjani filosofiýanyň idealistic ugry işjeň ulanylýar. Şol wagtlar gullaryň rewolýusiýasy we raýatlyk urşy Rim imperiýasyny sarsydan döwri idealistik filosofiýa din we mistika bilen arabaglanşykda has gülläp ösýär. Ilki Plotin (b.e.öň III asyr), soňra bolsa Awgustin (b.e.öň IV-V asyrlar) aň-düşünjesine gös-göni idealistik häsiýet berýärler. Ähli bilimler janda ilki başdan berlen hasaplanyp, onuň öz-özüni aňlap bilmek ukyby, öz işiniň we onuň göze ilmeýän netijelerine aýdyň göz ýetirip bilşi nygtalýar. Janyň öz-özüni aňlap bilmekligi daşky duýgy organlarynyň döredýän tejribesinden düýpgöter tapawutly içki tejribe hasaplanýlýar. Soňsoňlar bu nukdaýnazar introspeksionizm (latynçadan introspectio – iç yüzüne seretmek) adyny alýar.

Agalyk edýän dini ideologiýa real dünýä özboluşly garaýşy döredip, adamyň öz-özi bilen ýekelikde galmagy, şonuň üstü bilen gudraty güýçlä ýakynlaşmaklygy talap edýär. Real tejribe bilen arasy üzülen psihologik bilimleriň ösüşi saklanýar. Bu ösüş diňe täze taryhy-sosial şertlerde dörap biljekdi. Bu şertler öndürji güýçleriň ýokary göterilişi, täze jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy bilen döreýär. Eýýäm feodalizmiň jümmüşinde progressiw psihologik taglymatlar ýüze çykýar; şahsyýetiň feodal labyryndan boşan öz-özüni aňlamak, akyl ýetirmek jan hakyndaky ylmyň buthana-hudaýhonlyk nazaryýetleri bilen barlyşyksyz göreşde özüne ýol açýar. Hut şu nazaryýete bolan gatnaşygy boýunça her bir taglymatyň umumy häsiýeti kesgitlenipdir. Şol döwürlerde haýsy-da bolsa bir uniwersitetiň talyplary eger ilkinji umumy sapakda professora baha berjek bolsalar oňa: “Bize jan barada aýdyň” diýip gygyryşypdyrlar.

Inkwizisiýanyň ody täze sosial güýçler bilen hereketlendirilýän, azatlyga çykýan pikiri ýok edip bilmeýär. Ilki Niderlandlarda, soňra

Angliýada buržuaz rewolýusiýalary amala aşýar. Jemgyýetçilik islegleri hut pikirleniş usulynda agdarylyşyk geçirip, onuň esasy düzgüni hökmünde tebigaty, şol sanda adamynyň işini tejribe üsti bilen öwrenmek we mehaniki ruhda düşündirilmeke öňe sürülýär.

XVII asyr biologik we psihologik bilimleriniň ösüşinde täze döwri açýar.

Beden hem-de jan hakyndaky garaýyşlarda düýpli özgerilişik bolup geçýär. Beden maşyn hökmünde seredilip, onuň gurluşy edil tehniki konstruksiyalaryň mysalynda göz önüne getirilipdir we şoňa görä-de jan tarapyndan hiç hili edara etmекlige mätäç däl hasaplanypdyr. Bu ideýa Dekart tarapyndan açylan özüni alyp barşyň reflektor gurluşy baradaky taglymat bilen berk baglanyşyklydyr. Edil ýüregiň myşsasyň işiniň gan aýlanyşyň içki mehanikasy arkaly dolandyrylyşy ýaly, ähli beýleki myşsalarynyň işi-de özüni alyp barşyň ähli derejesinde sagat mehanizminiň strelkasynyň ýöreyşine meňzeşdir diýip beýik fransuz alymy çaklapdyr.

Refleks, ýagny organizmiň daşky täsire kanunalaýyk jogaby hakynda düşünje şeýle döräpdir. Dekart myşsanyň daşky täsirlere janyň hiç hili gatnaşmasyzlygynda, diňe nerw ulgamynyň gurluşy boýunça jogap berip bilýändigini subut edýär. Sagat mehanizminiň ýa-da ýagtylyk şöhesiniň hereketinde janyň bolmaýşy ýaly haýwanlarda-da özboluşly mehanizmler bolup, nerwlerdäki prosesler bolsa beýniden myşsa tarap edil ýagtylyk şöhesiniň serpigisi ýaly şöhlelenýärler (latynça “refleks” şöhlelenmek diýmek).

Bu garaýyş hakyky rewolýusiýa döredip, nerw-myşsa işine obýektiv akyl ýetirmegiň kompasy bolýar. Öň janyň häsiýeti hasaplanýan köp sanly psihiki hadysalary Dekart “nerw maşynynyň” täsiri boýunça düşündirmекlige çalşypdyr. Ol duýmanyň, assosiasiyalaryň, islegleriň nähili döreyändigini düşündiripdir. Emma ol öz reflektor shemasyny psihiki işiň ähli görmüşlerine ulanyp bilmändir. Onuň taglymatynda jana refleks bilen bir hatarda oňa göýä bedenden garaşsyz aýratyn güýç hökmünde seredilipdir.

Dekartyň dualizmini XVII asyryň beýleki alymlary hem materialistik, hem idealistik pozisiýadan tankytlapdyrlar. Materialist Gobbs jany taglymatdan düýpgöter aýryp, psihologiýanyň kanunlaryny ýeke-täk mehaniki hereketiň kanunlary boýunça

düşündürmeli diýip hasaplapdyr. Psihologiýa taryhda ilkinji gezek jan hakyndaky ylym bolmagyny bes edip, beden proseslerini kölege kimin ugradýan psihiki hadysalar hakyndaky ylma öwürülýär. Dünýäniň bitewiligi psihikany göýä salgym hökmünde düşünmekligiň hasabyna gazanylýar. Bu taglymat *epifenomenalizm* diýlip atlandyrylýar (epifenomen – hiç bir hereketsiz goşundy diýmek). Öz döwri üçin bu taglymatyň progressiw bolanlygyny bellemek zerurdyr, sebäbi ol şol döwürde rowaç bolan adatdan daşary ruhy güýçlere ynanmaklygyň köküne palta urýar.

Spinoza hem Gobbs ýaly dünýäniň bitewiliginiň tarapdary bolupdyr, ýöne ol inlis egindeşinden tapawutlanyp, aňyň reallygyny ululyga, göwrüme eýe bolan materiýadan birjik-de kem hasap etmändir. “Ideýalaryň tertibi we baglanyşygy edil predmetleriň tertibi we baglanyşygy ýalydyr”¹ diýip Spinozanyň esasy eseriniň teoremlarynyň birinde aýdylýar. Jisimler we olaryň ideýalary tebigatyň şol bir berk tertibinde durýar. Bu ýerde Spinoza Gobbs ýaly (hem-de Dekartyň refleksi taglymatyndaky ýaly) ylmy psihologiýanyň esasy düzgünleriniň biri bolan *determinizm düzgüniniň* ýaýradýjysy bolupdyr. Bu düzgüne görä ähli hadysalar sebäpleriň we kanunlaryň täsiri astynda döreýär. Adamyň duýgylaryny, pikirlerini, hereketlerini dolandyýan kanunlar öz dolulygy we takyklygy boýunça geometriki kanunlara meňzeşdir diýlip nygtalypdyr. Onuň “Etikasy” geometrik traktat görnüşinde ýazylyp, onda bir pikir kanunalaýyklykda beýlekiden getirilip çykarylýar. Mehanikanyň, optikanyň, geometriýanyň gazananlary psihologik pikiriniň ösmegine goltgy beripdir. Matematikada integral we differensial hasaplamalaryň açylmaklygy XVII asyryň inňän uly nemes akyldary Leybnisiň taglymatyna täsir edipdir. Ol ylmyň taryhynda ilkinji bolup psihikanyň aňlanylmaýan görnüşi baradaky düşüňjani öňe sürüpdir. Leybnisiň işlerinde psihiki durmuş arifmetiki summa däl-de, integral görnüşinde häsiýetlendirilipdir.

Göz önüne getirmäniň üznüksiz gradasiýasynyň çylşyrymlylyk derejesi boýunça bölünýänligi ideýasyndan ugur alyp, Leybnis

¹ B.Spinoza. Избранные произведения, т. 1., М., Госполитиздат, 1957. 407-нji sah.

persepsiýany (aňlanylmaýan kabul edişi) we appersepsiýany (aňlanylýan kabul edişi) tapawutlandyrypdyr. Dünýägaraýşy boýunça idealist Leybnis bütin dünýä köp sanly janlardan – “monadalardan” (“monada” – bölünmeýän diýmek) durýar diýip hasaplapdyr. Muňa garamazdan psihologiýa ol köp täze pikirler, şol sanda psihikanyň işjeňligi, onuň ösüşiniň yzygiderligi, aňlanylýan we aňlanylmaýan psihikanyň çylşyrymly gatnaşygy baradaky taglymatlary girizipdir.

XVII asyrdan rasionizm (latynçadan – rasio – aň, pähim) – dünýä hakyky akyl ýetirişi diňe aň, pähim üsti bilen alyp barmak bolar diýen pikir aýgytlaýjy bolýar. Öňdebaryjy ýurtlardaky çuňňur ykdysady üýtgeşmeler, industrial rewolýusiýalar, ylmyň gazananlaryny amalyýete ornaşdyrmak zerurlygy XVII asyrdan empirizmiň we sensualizmiň öňdäki orunda goýulmagyna getirdi. Empirizm we sensualizm – tejribä we duýgy organlaryna esaslanýan akyl ýetirmäniň roluny “sap” pähimden öňde goýýan, zehinde hiç hili dogabidil ideýa, düzgün bolup bilmez diýen pikirden ugur alýan taglymatdyr. Bu taglymaty empiriki (tejribä esaslanýan) psihologiýanyň esasyňy goýujy diýlip ykrar edilen inlis filosofy we pedagog Jon Lokk has işjeň ýöredipdir. Bilimleriň ähli düzüminiň tejribeden gelip çykýandygyny ykrar edýän pikirini psihologiýa üçin uly ähmiýeti bolupdyr, sebäbi ol psihiki durmuşyň anyk faktlaryny, ýönekeý hadysalaryň çylşyrymla geçiş ýollaryny çuňňur öwrenmekligi talap edýärdi. Lokkuň pikirine tejribe öz döreýşinde içki çeşmä daýanyp, olaryň biri daşky duýgy organlarynyň işi (daşky tejribe) bolsa, ikinjisi öz hereketini kabul edýän akylyň içki işi (içki tejribe) bolup durýar. Adam dünýä inende onda hiç hili ideýa, düşünje bolmaýar. Onuň jany – “arassa tagta” (“tabula rasa”) bolup, onda tejribe öz hatyny ýazýar. Tejribe ýönekeý we çylşyrymly ideýalardan durýar. Bu ideýalar duýmadan ýa-da içki kabul edişden (refleksiýa) döreýär. Ikinji ýagdaýda aň öz içki dünýäsine gabalyp, ol real predmetlere däl-de, öz hususy netijelerine gönükdirilýär. Lokkuň “refleksiýa” (ony “refleks” düşünjesi bilen gatyşdyrmaly däl) düşünjesi adam psihologik faktlara (fiziki faktlardan tapawutlylykda) introspektiw usulda (öz içki dünýäne göz aýlamak usulynda) akyl ýetirýär diýen çaklama esasynda döreýär. Şeýlelikde, ýene dualizm ýüze çykýar. Aň we dünýä düýbünden başga-başga usullarda

aňlanyňanlygy üçin bir-birine garşy goýulýar. Lokkuň daşky we içki tejribe baradaky ikitaraplaýyn taglymaty şol bir wagtyň özünde materialistik we idealistik ideýalaryň ösmegine sebäp bolýar. Materialistler (iňlisler Gartliniň ýolbaşçylygynda, fransuzlar Didronyň, ruslar Radişewiň ýolbaşçylygynda) esas hökmünde daşky tejribäni alyp, adamynyň psihikasynyň içki mazmunyny onuň daşky dünýä bilen aragatnaşygyndan getirip çykarypdyrlar. Idealistler (Berkliniň ýolbaşçylygynda) psihikanyň içki mazmunyny ilkinji, hiç bir çeşmeden getirip çykaryp bolmaýan zat hasaplapdyrlar. Eýsem aýry-aýry ideýalardan nähili usulda adamyň çylşyrymly psihiki işi döreýär? Lokkdan soň psihologiýanyň esasy kanuny ideýalaryň assosiasıya (baglanyşyk) kanunydyr diýen pikir berk ornaşýar. Assosianizm psihologiýanyň aýgytlaýjy ugurlarynyň birine öwrülýär. Psihikanyň mazmunyna düşüniş aýratynlyklaryna baglylykda assosianizmde materialistik we idealistik ugurlar biri-birlerine garşy durýarlar. Assosiativ psihologiýanyň materialistik şahasynyň XVIII asyrdaky iň uly wekili Dawid Gartli bolupdyr. Nýutonyň fizikasyna we fiziologiýanyň we medisnanyň üstünliklerine daýanyp (Gartli praktiki işleýän wraç bolupdyr), ol refleks bilen assosiasıya düşüňjelerini birikdiripdir. Nerw ulgama täsir edip, duýgy organlardan beýni üsti arkaly myşsallara geçirilýän daşky täsirlər psihikanyň ilki başlangyjy hökmünde kabul edilipdir. Bu täsirlər duýma, onuň galdyryan yzy – ideýa görnüşinde beýnä ornaşýar. Meňzeş duýmalaryň çalt gaýtalanmagy soňabaka diňe bir duýmanyň esasynda beýleki duýmalaryň (onuň bilen baglanyşykly bolan) beýnide galdyryan yzlaryny gaýtadan dikeltmäge mümkinçilik berýär. Haçan-da bu hatara täze gyjyndyryjy – söz goşulanda, erk bilen pikirlenme döreýär.

Söz ýüze çykandan soň, ol öň döremegi gös-göni duýma täsirlerini talap edýän hereketleriň ornuny tutup, bu hereketleri assosiasıya arkaly döredip ugraýar. Gartliniň taglymaty özüniň yzygiderliligi bilen tapawutlanýar. Bu taglymat determinizm düzgüni esasynda gurlandyr. Psihiki durmuşda assosiasıya kanuny boýunça düşündirilmedik ýekeje bölüm-de galmaýar. Bu kanun adam üçin edil bütindünýä dartylmak kanuny ýaly uniwersal hasap edilipdir. Assosiativ psihologiýa adamlary maksadalaýyk kemala

getirmekligiň we özüňi alyp barşy dolandyrmaklygy nerw ulgama täsir etmekligi guramak arkaly amala aşyrmaklygynyň perspektiwasyny açýan taglymat hökmünde kabul edilýär. Nerw ulgamynyň özi bolsa hiç bir hili dogabitdi häsiýetleri bolmadyk hadysa hökmünde garalýar. Bu taglymatyň garşysyna XVIII asyr psihologik pikirini başga bir ugry – ukyplaryň psihologiýasy (Germaniýada onuň lideri Hristian Wolf, Angliýada bolsa – Tomas Rid) durupdyr.

Ukyplar psihologiýasynyň wekilleri jana ilki başdan içki dogabitdi güýçler (ilki bilen akyl ýetiriş hem-de höwes görmüşinde ýüze çykýan gözöňüne getirmek ukyby) mahsusdyr diýen pikir ýöredipdirler. Bu güýçleriň hiç hili sebäbi görkezilmändir, olar öz-özünden dörän hasaplanypdyr. Şeýlelikde, ukyp ylmy düşündirişi bolmadyk boş düşüňjä öwürülýär.

XVIII asyr nerw ulgamyny öwrenmekde täze uly üstünlikler bilen baýlaşýar (Galler, Prohazka). Psihika mehaniki hereketini nusgasynda däl-de, organizmiň beýleki funksiyalary mysalynda düşünilmelidir diýen düşüňje öňe sürülýär. Psihika beýniniň funksiyasydyr diýen taglymat kem-kemden ýüze çykýar. Bu taglymat XVIII asyr fransuz materialistleri tarapyndan esaslandyrylýar. Olaryň düşündirişi boýunça pikirlenmäniň başlangyjy daşdan kabul edilýän täsirler bolup, onuň ahyrky netijesi sözde ýa-da manyly el bulaýlamak (žest-yşarat) ýaly hereketler bolup durýar. Bu iki pursatyň arasynda beýnide bolup geçýän göze görünmeýän nerw prosesleri ýatýar. Görnüşi ýaly, bu ýerde hem esasy shema refleksi ýada salýar. Ýöne fransuz materialistleri “refleks” düşüňjesini diňe daşky gyjyndyryja jogap hökmünde döreýän aňlanylmaýan hereketleri atlandyrmak üçin ulanypdyrlar. Meselem, Kabanis gilyotinada kellesi kesilenleriň myşsalarynyň hereketi barada Konwente beren habarynda gilyotinanyň pyçagy jezalandyrylýanlara hiç hili agyry döredenok, sebäbi olaryň gymyldysy sap reflekslerdir diýip nygtapdyr.

Organizme iki dürli – erkli (aňlanylýan) we erksiz (aňlanylmaýan refleksler) hereketiň mahsuslygy baradaky pikir XIX asyryň birinji ýarymynda hemmeler tarapyndan ykrar edilýär. Bu pikir fiziologiýanyň ajaýyp üstünlikleri bilen tassyklanýar. Inlis alymy Çarlz Bell hem-de fransuz alymy Fransua Mažandi duýujy we

hereket nerwleriniň aratapawudyny açýarlar. Oňurga beýnisiniň nerwleri gyjyndyrylanda dürli-dürli netijeler görkezýär. Onuň diňe öň tarapyndaky çykyndylary gyjyndyrylanda myşsalar reaksiýa berýär. Yz tarapdaky çykyndylaryň duýujylyk funksiyasyny ýerine ýetirýändigini anyklanýar. Duýujy nerwiň gutarýan ýeri gyjyndyrylanda impuls bu nerwden oňurga beýnidäki nerw merkeziniň üsti bilen hereket nerwi boýunça myşsa geçýär diýen düşüňje döreýär. Impulsyň bu geçýän ýoluna *reflektor dugasy* diýlip at berilýär. Refleks filosofiýa çaklamasy bolmakdan tejribede barlanan fakta öwrülýär. Emma reflektor duganyň mehanizmi boýunça diňe hereket reaksiýasynyň ýönekeýje görnüşlerini düşündirmek mümkin bolupdyr. Geçen asyryň 50-nji ýyllarynda biolog Pflügeriň eksperimentleri refleks düşüňjesiniň diňe adamyň däl, eýsem daşky şertlere işjeň uýgunlaşmaga ukyply bolan haýwanlaryň özüni alyp barşyny düşündirip bilmeýändigini aýan edýär. Köpsanly faktlar refleks düşüňjesi bilen özüni alyp barşy doly düşündirip boljakdygyna şübhe döredýär. Muňa garamazdan, bu düşüňjede organizmiň işjeňliginiň maddy täsirleriň maddy organlara täsir etmekligi netijesinde döreýänligini subut edýän möhüm ideýa bardy. Bu ideýany kabul etmezlik bedeni herekete getiriji jan hakyndaky köne düşüňjä gaýdyp gelmekligi aňladýardy. Ylymda çylşyrymly ýagdaý döreýär: bir tarapdan, diňe refleks düşüňjesi janly-jandarlaryň işjeňligini sebäpli düşündirmäge mümkinçilik berýärdi. Başga bir tarapdan, synaglaryň görkeziji boýunça, bu aktiwligi nerwleriň ýönekeý mehaniki baglanyşygyndan getirip çykarmak mümkin däldi. Dörän ýagdaýdan çykalga XIX asyryň ikinji ýarymynda rus alymy I.M.Seçenow (1829-1905) tarapyndan tapylýar.

Psihikanyň reflektor häsiýeti	“Kelle beýnisiniň refleksleri” (1863) diýen işinde I.M.Seçenow “aňlanylýan we aňlanylmaýan psihiki hadysalaryň ählisi öz döreýiş usuly boýunça tamamy reflekslerdir” ¹ diýen netijä gelýär.
--	--

¹ Psihologiýanyň häzirkiki döwürdäki ösüşiniň gysgaça karakteristikasy. 3-nji babyň 1-nji paragrafynda berilýär.

Diýmek, aň (psihiki hadysa) tensiz janyň önümi däl-de “öz dörejüş usuly boýunça” (gurluşy, alnyp barylşy) reflekse meňzeşdir. Psihikany adamynyň öz duýmalaryny, ideýalaryny syzşysyny synlanyňda ýüze çykýan subýektiv hadysalara syrykdymak bolmaz. Edil refleks ýaly, onuň düzümine daşky gyjyndyryjynyň täsiri we oňa jogap hökmünde ýüze çykýan hereket goşulýar. Öňki taglymatlarda adamynyň aňynda obrazlar, gözöňüne getirmeler, pikirler görnüşinde ýüze çykýan hadysalar psihologiýanyň predmeti hasaplanýardy. Seçenowyň düşündirişi boýunça bular diňe bitewi psihiki prosesleriň aýry-aýry elementleri bolup, organizm bilen gurşawyň özara täsiriniň (“durmuşy duşuşygy”) aýratyn görnüşidir. Psihiki prosesler aňda başlanyp, aňda-da gutarýar diýen pikiri Seçenow uly ýalňyşlyk hasaplaýar.

Derňewleriň görkezşi boýunça refleksiň beýnidäki zwenosyny onuň tebigy başlangyjyndan (duýgy organlaryna edýän täsirlerinden) we gutaryşyndan (jogap hereketinden) aýyrmak bolmaz. Psihiki hadysa bitewi reflektor aktda döräp, onuň netijesi bolmak bilen, şol bir wagtyň özünde ýetilýän netijäni (hereketi, gymyldyny) dörediji, edara ediji faktor bolup durýar.

Eýsem psihiki prosesleriň roly nämeden ybarat? Bu rol hereketi üýtgeýän şertlere laýyk guraýan signal(habar beriş) ýa-da regulirleýji(kadalaşdyryjy) funksiýasyndan, şonuň bilen birlikde döredýän peýdaly, uýgunlaşmak täsirinden ybaratdyr. Psihika öz-özünden daşky täsire jogap işiniň regulirleýjisi bolman, ol beýniniň daşky dünýä barada informasiýa toplaýan, saklaýan we gaýtadan işlenýän degişli bölümleriniň funksiýasy hökmünde bu işi alyp barylýar. Şeýlelikde, reflektor akta adamyň bilimleri, daşky dünýä dogrusynda gözöňüne getirmeleri, individual tejribäniň bütün mazmuny girýär. Psihiki hadysalar – munuň özi beýniniň daşky (gurşaw) we içki (organizmiň fiziologik ulgam hökmündäki ýagdaýy) täsirlere jogaplarydyr. Psihiki hadysalar şu pursatda täsir edýän (duýma, kabul ediş) ýa-da geçmişdäki tejribesinde (ýat) bolan täsirlere jogap hökmünde dörejýän, bu täsirleri jemleýän we netijäni önünden gözöňüne getirmäge mümkinçilik berýän (pikirilenme we hyýal), adamyň işini bir täsiriň üsti bilen işjeňleşdirip, beýlekiniň üsti bilen togtadyan (emosiýa we erk), özüni alyp baryşda individual

ayratynlyk döredýän (temperament, gylk we ş.m.) işiň hemişelik dolandyryjylarydyr. I.M.Seçenow psihikanyň gurluşynyň we işi psihiki dolandyryşyň reflektor häsiýeti hakyndaky taglymaty öňe sürýär. Bu möhüm teoretiki pikirler I.P.Pawlow tarapyndan eksperimentde tassyklanýar we takykklanýar. I.P.Pawlow haýwanlaryň we adamyň daşky gurşaw bilen özara täsiriniň beýnini tarapyndan edara ediji kanunlaryny açýar, onuň bu kanunlar hakyndaky ýöreden pikirleri “iki signal ulgamy hakyndaky taglymat diýip atlandyrylýar.

Predmetiň obrazy (görüş, eşidiş, ys alyş we ş.m.) haýwan üçin haýsy-da bolsa bir şertsiz gyjyndyryjynyň signaly bolup hyzmat etmek bilen, onuň özüni alyp barşynyň şertli refleks mysalynda üýtgemegine getirýär. Belli bolşy ýaly, şertli refleks haýsy-da bolsa bir şertli gyjyndyryjynyň (meselem, öçüp-ýanýan elektrik lampasy) şertsiz gyjyndyryjy (meselem, ýmit bermek) bilen utgaşmagynyň netijesinde beýnide iki merkeziň - görüş hem-de ýmit) arasynda wagtlaýyn nerw baglanyşygynyň döremegi esasynda ýüze çykyp, haýwanyň iki işi – görüşi hem-de ýmitlenişi birleşen ýagdaýynda bolýar. Lampanyň ýanmagy haýwan üçin ýmitlenmeklige signal bolup hyzmat edýänligi üçin, sülekey bölünmegine sebäp bolýar. Haýwanlaryň özüni alyp barşyndaky ulanýan signallaryny I.P.Pawlow birinji signal ulgamy (“ilkinji signallar”) diýip atlandyrýar. Haýwanlaryň ähli psihiki işi birinji signal ulgamynyň derejesinde alnyp barylýar.

Birinji signal ulgamynyň signallary (takyk obrazlar, gözöňüne getirmeler) adamda hem möhüm rol oýnap, onuň özüni alyp barşyny gönükdirýär we dolandyrýar. Meselem, swetoforyň gyzyň gözi awtomobiliň sürüjisi üçin signal gyjyndyryjy bolmak bilen, onda birnäçe hereketleri döredip, maşyny saklamaga mejbur edýär. Bu ýagdaýda signal gyjyndyryjylarynyň (meselem, swetoforyň gyzyň, sary we ýaşyl ýşyklary) hut özüleri adamyň özüni alyp barşyny edara etmän, eýsem olaryň beýnisindäki obraz-signallary edara edýär. Bu obraz-signallar predmetler hakynda signal bermek bilen adamyň özüni alyp barşyny dolandyrýar. Adamda, haýwanlardan tapawutlylykda, birinji signal ulgamy bilen bir hatarda ikinji signal ulgamy bolup, ol onuň düýpgöter artykmaçlygy, belentligidir. Ikinji

signal ulgamynyň signallary bolup geplenýän, eşidilýän, okalýan sözler (“ikinji signallar”) hyzmat edýär. Sözler birinji signal ulgamynyň signallaryny çalşyrmaga, obraz- signallary habar bermäge mümkinçilik berýär. Söz olary habar berip, ornuny tutup, jemläp, edil olaryň özleri ýaly hereketleri döredýär. Şeýlelikde, söz “signallaryň signalydyr”. Signal gyjyndyryjylaryndan (sözleşiş sesi, ýazuw üsti bilen berilýän habaryň teksti) söz gyjyndyryjylarynyň beýnide sözüň manysy görnüşinde döreyän signalyny tapawutlandyrmalydyr. Haçan-da adam tarapyndan sözüň manysyna düşünilende, söz onuň özüni alyp barşyny dolandyryr, daşky gurşawda ugur görkezýär, emma düşünilmedik ýagdaýynda adama diňe birinji signal ulgamy ýaly täsir edýär ýa-da oňa hiç hili täsirsiz galýar.

**Psihologiýanyň
predmetini
kesgitlemek.**

Ýokarda aýdylanlar psihika obýektiv dünýäniň subýektiv obrazy, hakykatyň beýnide şöhlenenşi hökmünde seretmäge mümkinçilik berýär. Psihika şeýle düşünmek ylmy psihologiýada esaslandyrylan şöhlenenme taglymaty boýunça düşündirmäge mümkinçilik berýär.

Bu taglymat psihika beýniniň funksiýasy, hakykaty şöhlelendirişiniň görnüşini hökmünde seretmäge, onuň mazmunyna filosofik taýdan dogry düşünmeklige kömek edýär. Eger-de birtaraplaýyn idealistic garaýyş psihikany materiýadan aýryp, ony daşky täsirlerden garaşsyz öz içki dünýäsine gabalan hadysa hökmünde seretse, mehanisizm psihikany materiýadan parhlandyрман, ony nerw prosesleri bilen gatyşdyrýar. Gnoseologiýa – akyl ýetiriş taglymaty psihikany öwrenmekde subýekt bilen obýektiň özara täsirini (adamynyň dünýä baradaky düşüňjeleriniň takyklygy, şöhlenenmäniň dogrulygy we ş.m.) ýüze çykarmaklygy esasy maksat edip goýýar. Psihologiýanyň psihikany öwrenmekde öz takyk ylmy wezipeleri, öz takyk predmeti bardyr.

Psihologiýa daşky täsirleriň subýektiň içki, şol täsirleri özünde saklaýan psihiki ýagdaýlaryna öwrüliş prosesini öwrenýär. Ol adamynyň daşky täsirlere jogap hökmünde alyp barýan işini edara etmekligi programmirlmegi, edara etmegi üpjün edýän

şöhlelendirilýän predmetiň şöhlelenýän hadysa öwrüliş mehanizmlerini öwrenýär.

Psihika işjeň häsiýetdedir. Ymtylyş, has amatly çözüşleriň işjeň gözlegi, özüni alyş barşyň bolup biläýjek nusgalaryny seçmek psihikanyň möhüm taraplary bolup durýar. Psihiki şöhlelenme aýnada şöhleleniş ýaly passiw bolman, ol gözleg, saýlap almak, hereketiň dürli wariantlaryny deňeşdirip görmek bilen utgaşykly bolup, şahsyýetiň işiniň möhüm tarapyny düzýär.

Özüni alyp barşyň işjeň dolandyrylmasy netijäni ýetilen dereje bilen baglanyşdyrmaklygy üpjün edýän mehanizmiň bolmagyny talap edýär. Işň, hereketiň netijesini onuň ýetilen derejesi bilen baglanyşdyrmak düşüňjesi (yza dolanýan baglanyşyk) häzirki zaman psihologiýasynda, fiziologiýasynda we kibernetikasynda giňden ulanylýar. Bu düşüňjäniň manysy jogap hereketiň beýnide çözülýän meselä laýyklykda bahalandyrylmagyndan ybaratdyr. Şeýlelikde, bir bitewi yzygiderli ulgam göz önünde tutulyp, merkezden taýýarlanan her bir jogap hereketi şol bir pursatda ýene-de merkeze tarap (periferiýadan merkeze) hereketiň netijesi barada informasiýa goýberilmese yza dolanýan baglanyşyk amala aşyrylmaýar.

Yza dolanýan baglanyşyk apparatynyň kömegi arkaly işň netijesi bu netijeden öňürti beýnide döreýän onuň obrazy, obýektiw reallygyň özboşlyşly modeli bilen deňeşdirilýär¹.

Psihikanyň barlygy hereketiň yzygiderli programmasyny döretmäge, operasiýalary ilki içki psihiki dünýäde (meselem, özüni alyp barşyň mümkingadar wariantlaryny seçmek) amala aşyryp, diňe şondan soň hereket etmeklige mümkinçilik berýär.

Biologik ewolýusiýa prosesinde özüni alyp barşyň aýratyn edara ediji apparaty hökmünde döräp, psihika adamyň döremegi bilen hil taýdan aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Jemgyýetçilik kanunlarynyň täsirinde organizmler şahsyýetlere öwrülip, olaryň hersi özünde döreden taryhy ýagdaýyň aýratynlygyny saklaýar. Şoňa görä-de adamynyň özüni alyp barşy şahsy häsiýetde bolýar.

¹ Psihologik edebiyatda bu modeler dürli hili atlandyrylyp, kähalatlarda “hakykatyň dinamiki modeli” adalgasy ulanylyp, öňürtleýji şöhlelenme prosesiniň bir-birini çalşyryan bimäçe dinamiki modelleri döretmek arkaly geçýänligi nygtalýar.

Aýdylanlar psihologiýanyň predmetiniň ýokarda getirilen kesgitlemesini takykklamaga mümkinçilik berýär. Psihologiýa – beýnide hakykatyň obrazy görnüşinde döreýän we adamda şahsy häsiýete eýe bolýan işi dolandyryan psihikanyň faktlary, kanunlary we mehanizmleri hakyndaky ylmydyr.

§2. Beýni we psihika

Psihika beýniniň funksiýasydyr. Organizmiň psihiki işi köp sanly ýörite beden mehanizmleriniň üsti bilen alnyp barylýar. Olaryň biri täsirleri kabul edýär, beýlekileri ol täsirleri signallara öwürýär, özüni alyp barşyň meýilnamasyny düzýär, oňa gözegçilik edýär, üçünjisi özüni alyp barşa energiýa we okgunlylyk berýär, dördünjisi myşsalarý herekete getirýär. Psihikanyň bu möhüm işleri daşky gurşawda işjeň ugur almagy, durmuşy meseleleri çözmegi üpjün edýär.

Organiki dünýäniň uzak ewolýusiýasynyň dowamynda biröýjükli amýobadan adama çenli özüni alyp barşyň fiziologik mehanizmleri üznüksiz çylşyrymlaşmagyň, differensirlenmegiň netijesinde has çeyýe, operativ häsiýete eýe bolupdyr.

Nerw ulgamynyň gurluşy we psihika Bir öýjükli organizmleriň, meselem, amýobanyň ýimti kabul etmek, ony agtarmak, özleşdirmek üçin ýöriteleşdirilen hiç hili organlary ýokdur. Şol bir öýjük hem duýujy, hem hereket we ýmit bişiriji organdyr. Sonuň üçin-de amýobanyň ýaşaýyş mümkinçilikleri – ýmit tapmak, howpdan goranmak ukyplary

örän çäklidir. Ýokary derejede ösen haýwanlaryň ýöriteleşdirilen organlary olara ýokary çaltlykda we takyklykda ýimti saýgarmaga, howply täsirleri aýdyňlaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Bu mümkinçilik signallary kabul etmeklige ýöriteleşdirilen öýjükleriň döremegi bilen ýüze çykýar. Bu öýjükler reseptorlary (latynçadan “kabul ediji”) ýagny, daşky gurşawyň täsirini kabul edýän apparat) emele getirýär. Beýleki öýjükler myşsalarý işini, dürli mázleriň sekresiýalaryny amala aşyrmaklygy öz üstüne alýar. Bular

effektorlardyr. Eger ýöriteleşmek prosesi organ bilen onuň funksiýasyny bölýän bolsa, durmuş öz gezeginde olaryň arasynda üznüksiz baglanyşygy, hereketleriň daşky predmetlerden we organizmiň özünden gelýän signallaryň akymy bilen sazlaşykly bolmagyny talap edýär. Bu sazlaşyk bitewi bir ýagdaýda işleýän esasy “dolandyryş pulturnyň” – merkezi nerw ulgamynyň hasabyna gazanylýar.

Nerw ulgamynyň umumy gurluş nusgasy ähli oňurgalylarda birmeňzeşdir. Onuň esasy elementleri nerw öýjükleri ýa-da neýronlar bolup, olar oýanmalary geçiriji funksiýany ýerine ýetirýärler. Neýron öýjügiň beden böleginden, onuň şahalara bölünýän, oýanmany kabul ediji dokumalaryndan – dendritlerden we oýanmany beýleki neýronlara geçiriji aksondan – dokumadan durýar. Aksonyň dendritler hem-de beýleki neýronlaryň öýjügiň bedeni bilen galtaşýan nokadyna sinaps diýilýär. Bu ýerde neýronlaryň arasynda funksional baglanyşyk amala aşyrylýar. Nerw ulgamynda täze baglanyşyklary döretmekligiň mehanizmini düşündirmekde sinapslara uly ähmiýet berilýär. Bu baglanyşyklaryň döremeginde sinapslarda bolup geçýän üýtgeşmeler (himiki ýa-da gurluş boýunça) mynasybetli oýanmalaryň impulslarynyň belli bir ugurlara saýlanylyp geçirilmegi üpjün edilýär. Sinaps oýanmanyň ýeňip geçmeli barýeri - päsgeçiligi bolup durýar. Barýerleriň käbiri ýeňil, beýlekileri bolsa ýeňip geçmek üçin has kynçylykly bolup, kähallatlarda olaryň belli birini saýlap almak zerurlygy döreýär.

Neýronlaryň bir bölegi oýanmany reseptorlardan merkezi nerw ulgamyna geçirse, beýlekisi – ondan effektorlara geçirýär. Olaryň köp bölegi kelle beýnisi bilen oňurga beýnisinden durýan merkezi nerw ulgamynyň özüniň aýry-aýry punktlarynyň arasynda baglanyşyklary döretmegi amala aşyrýarlar.

Kelle beýnisiniň ýokary bölegini uly ýarym şarlar düzüp, olar alty gatlakly neýronlaryň massasyndan (10 milliarda golaý) durýan beýniniň gabygyny emele getirýär. Gabyk psihiki işiň örän möhüm (ýöne ýeke-täk däl) organydyr. Ýarym şarlaryň aşagynda, ýeňse bölümünde funksiýasy entek doly anyklanmadyk beýnjik ýerleşýär. Ol myşsalaryň hereketini koordinirlemekde esasy rol oýnaýar. Uly ýarym şarlarda beýni sütüni direlip, onuň ýokary bölegini düzýän

talamus oňurga beýniden uly ýarym şarlara geçýän nerw ýollarynyň “aralyk stansiýasy” bolup hyzmat edýär. Onuň aşaky bölegindäki gipotalamus suw çalyşmasy, iýmite bolan islegi we organizmiň beýleki funksiýalaryny edara edýän merkezlerden durýar.

Merkezi nerw ulgamynyň agzalan bölümleri örän çylşyrymly gurluşa eýe bolup, ol anatomiýa we gistologiýa tarapyndan öwrenilýär.

Häzirkizaman ylmy düşünelere görä oňurga beýnisi we beýni sütüni refleksleriň dogabitdi (şertsiz refleksler) görmüşlerini amala aşyryp, uly ýarym şarlaryň gabygy bolsa özüni alyp barşyň psihika tarapyndan dolandyrylýan ýaşaýyş prosesinde döreýän görmüşleriniň organydyr.

Her bir duýujy bedenüsti (deri, gözüň torly bardasy we beýlekiler) we her bir hereket organy beýnide özüniň hususy wekilçiligini döredýär. Funksiýa taýdan ýöriteleşmek diňe bir reseptorlara hem-de effektorlara mahsus bolman, eýsem özünde organizmiň periferiýasynda – aýakujy bölümlerinde bolup geçýän prosesleriň proyeksiýasyny döredýän beýni öýjüklerine-de häsiýetlidir. Munuň şeýledigini häzirkizaman hirurgiýa tehnika esasynda, beýni gabygyny oňa inçe elektrodlar ýerleşdirmek arkaly gyjyndyrmak usullary esasynda anyklanandyr. Şeýle tejribeleriň köpüsi haýwanlarda geçirilendir. Adamlar barasynda aýdylanda bolsa sagdyn, beýnisinde hiç hili şikest bolmadyk ýagdaýynda olarda hirurgik eksperimentler geçirilmeýär. Diňe käbir operasiýalarda neýrohrurglar beýnini elektrodlar arkaly barlaýarlar. Beýnide agyry nokatlarynyň ýoklugy sebäpli näsag şeýle derňewlerde hiç hili agyry duýmaýar. Şol bir wagtyň özünde, ol öz aňynda bolýany üçin, lukmanlara gyjyndyрма netijesinde özüniň duýýan zatlaryny habar berip bilýär. Şeýle usulyň üsti bilen beýniniň aýry-áýry uçastoklary gyjyndyrylanda olaryň biriniň myşsalaryň düýrülmeğini döredýänligi anyklanýar. Bu tejribeler duýuş we hereket nerwleriň “ahyrky stansiýalarynyň” belli bir tertipde ýerleşýändigini, organizmiň dürli bölümleriniň beýnide birmeňzeş wekilçiliginiň ýoklugyny anyklady.

Uly ýarym şarlaryň gabygynyň köp bölegini, eliň işini, aýratynam onuň başam barmagyny (bu barmak diňe adamda beýleki barmaklara garşy durýar) dolandyryan öýjükler hem-de sözleýiş

organlarynyň myşsalarynyň (dil, dodak) funksiýasy bilen baglanyşykly öýjükler tutýar. Şeýlelikde, uly ýarym şarlaryň gabygynda zähmetde we sözleşmekde esasy funksiýany alyp barýan hereket organlary giň orun tutýar.

Uly ýarym şarlaryň işleýşiniň umumy kanunlary I.P.Pawlow tarapyndan açylandyr. Pawlowyň tejribeleriniň klassyky nusgasynda itlerde dürli signallara şertli refleksler döredilip, bu signallar itlerde edil gös-göni ähmiýeti bolan gyjyndyryjylar (meselem, ýmit) täsir edilendäki ýaly fiziologik reaksiýa (meselem, sülekey bölünmegi) ýüze çykarýar. I.P.Pawlowyň taglymaty diňe bu nusga bilen çäklenmeýär. Laboratoriýadan daşda, real durmuşda haýwan haçan agzyna ýmit düşerine garaşyp durman, ony agtarýar, oňa tarap hereket edip, onuň netijeliligini barlaýar, gurşawda işjeň oriýentirlenýär.

Häzirkî döwürde dünýäniň ösen ýurtlarynda alnyp barylýan derňewler ýokary nerw ulgamynyň işiniň umumy kanunlarynyň haýwanlaryň işjeň özüni alyp barşynda ýüze çykýanlygyny subut edýär. Meselem, eger kepderi çala basanynda ýimli guty açylyan knopkaly eksperimental ýaşıge ýerleşdirilse, ol birnäçe wagtdan bu ýumuşy çözüär. Knopka oňa şertli gyjyndyryjy bolup, çünküň bu signala bolan reaksiýasy edil I.P.Pawlowyň tejribesindeki aç itiň jaň sesine ýa-da ýşyga sülekey mázleriniň reaksiýasy ýaly zerurlykda amala aşyrylýar.

Psihiki işiň fiziologik mehanizmleri hakyndaky taglymat beýni sütüniniň funksiýalaryny beýniniň nerw dokumasyna mikroelektrodlary girizmek arkaly gös-göni gyjyndyrmak boýunça gazanylan netijeleriň hasabyna täze düşündiriş bilen baýlaşdy. Beýni sütüniniň birnäçe bölümleriniň beýniniň ýokarda ýerleşýän bölümlerine energiýa çeşmesi bolup durýanlygy anyklandy.

Beýni sütünini elektrik arkaly gyjyndyrmak bilen bir hatarda onda öz-özünden, eksperimentatoryň gatnaşmazlygynda ýüze çykýan toklary ýazyp almak usuly-da ulanylýar. Bu tejribeler beýniniň elektrik işjeňliginiň birmeňzeş dældigini ýüze çykardy. Biotoklaryň ýazgysynyň häsiýeti boýunça adamynyň psihiki ýagdaýynyň üýtgeýşini bilip bolýar. Beýnide döreyän tolkunlar dürli çaltlykdaky (ugurdaky) elektromagnit yrgyldylarydyr. Olaryň has asudalary

adamynyň dynç alýan pursaty, gözleriniň ýumuk, ünsüniň gowşan mahalynda ýüze çykýar. Emma şeýle ýagdaýda bolýan adama haýsy-da bolsa bir ýumuş (meselem, arifmetik mysallary işlemek) tabşyrylsa, onuň biotoklaryny görkeziji tolkunlar üýtgeýär, ýazgyda has çalt tolkunlaryň yzy döreýär.

Beýnide döreýän elektrik toklaryny güýçlendirijileriň kömegi arkaly elektroensefalogramma görnüşinde ýazmak mümkinçiliginiň açylmagy fiziologlar, lukmanlar bilen bir hatarda psihologlar üçin hem uly ähmiýete eýe boldy. Elektroensefalogramma beýniniň işjeňliginiň üýtgeýşini yzarlamağa, bu üýtgeşmeleri adamynyň psihiki prosesleriniň üýtgeýşi bilen deňeşdirmäge mümkinçilik berýär. Biotoklaryň ýazgysy beýniniň işiniň mazmunyny däl-de, diňe onuň umumy biofizik we biohimik işjeňligini görkezýän-de bolsa, bu derňewler örän möhümdir. Olar geljekde ylma beýni we psihika barada kän gyzykly faktlar bererler. Şoňa görä-de beýniniň biotoklarynyň adamynyň işiniň dürli görnüşlerinde, şol sanda kosmos uçuşy ýaly has çylşyrymly şertlerde has ymykly öwrenilmegi tötänden däl. Kosmonawtyň beýnisiniň biotoklarynyň ýazgysy onuň merkezi nerw ulgamynda bolup geçýän üýtgeşmeleriň görkezijisi bolup hyzmat edýär. Biotoklaryň ýazgysynyň häsiýeti boýunça adamynyň oýalygyny, ukudalygyny, onuň aňynyň işjeňlik derejesini bilip bolýar.

Adamynyň psihiki prosesleriniň beýni mehanizmi köp derejede haýwanlaryň psihikasynyň mehanizmi bilen meňzeşdir. Nerw ulgamyň umumy gurluşy we işleýşi ähli süýdemdirijilerde bir hilidir. Şonuň üçin-de haýwanlaryň beýnisini öwrenmek diňe fiziologiyada däl, psihologiyada hem örän ähmiýetlidir. Başga bir tarapdan adamynyň we haýwanyň psihiki işiniň aratapawudy diňe san taýdan bolman, eýsem hil babatdadyr. Bu tapawut tebigy ýol bilen adamynyň organizminiň ähli gurluşyny we funksiyasyny üýtgeden kuwwatly maddy faktor – zähmetiň esasynda döräpdir. Şonuň bilen birlikde psihikanyň organy – beýni-de kämilleşipdir. Onuň haýwanlaryň beýnisinden tapawudy ýokary akyl ýetiriş prosesleri, esasanam pikirlenme öwrenilende has-da aýdyň ýüze çykýar. Bu prosesler duýma we kabul ediş ýaly beýniniň belli bir uçastogunda ýerleşmeýärler. Eger adamynyň beýnisiniň gabygynyň

ýeňse bölümi zaýalansa, onda görüş duýmalarynyň ýok boljakdygy ikuçsuzdyr. Beýniniň ýokary akyl ýetiriş prosesleri bilen baglanyşykly uçastoklaryna zeper ýetirilmesi başga häsiýetde bolýar. Bu ýagdaýda zeper ýetirilen uçastogynyň funksiyasyny başga bir bölüm öz üstüne alýar. Akyl we sözleýiş prosesleriniň işini alyp baryan nerw dokumalaryna ýokary çýelik, funksiyalaryna özara çalyşmaklyk mahsusdyr.

Adamynyň psihiki durmuşynda uly ýarym şarlaryň gabygynyň üstüniň 30% meýdanyny tutýan maňlaý bölegine esasy rol degişlidir. Maňlaý bölümleriniň zaýalanmagy (kesel, ýaralanmak we ş.m.) özüni alyp barşyň ýönekeý görnüşlerinde däl-de, onuň has ýokary çylşyrymly görnüşlerinde duýulýar. Beýni gabygynyň maňlaý bölümleri zaýаланan näsaglar görüşe, sözleýşe, ýazuw işine bolan ukyplary saklasalar-da, arifmetiki mysallary işlänlrinde mysallaryň şertlerini analizlemäge ukypsyz bolýarlar. Mysal çözmekligiň meýilnamasy düzülen-de, olar ahyrky maksady göz önünde tutup bilmeýärler. Alnan netijäni başlangyç şertler bilen deňeşdirip bilmeýärler, öz ýalňyşlaryny duýmaýarlar we ş.m. Köp sanly kliniki synaglaryň şaýatlyk etmegine görä, beýniniň maňlaý bölümleriniň zaýalanmagy akyl ukyplarynyň peselmegi bilen bir hatarda adamynyň şahsyýet ulgamynda, onuň gylygynda düýpli üýtgeşmelere getirýär. Kesellemezden öň salyhatly adamlar gödeklik, gaharjaňlyk, özüni saklap bilmezlik ýaly häsiýetlere eýe bolýarlar. Ýokary derejede ösen haýwanlaryň we adamynyň psihikasy kelle beýniniň işiniň önümidir. Ýöne psihikanyň mazmunyny beýniniň özi döredenok. Onuň çeşmesi janly-jandarlaryň özara täsiri amala aşyrylýan daşky dünýädir. Haýwanlardan tapawutlylykda adam beýnisi üçin daşky dünýä biologiki gurşaw bolman, jemgyýetçilik taryhynyň ösüş ýolunda adamlar tarapyndan döredilen predmetleriň we hadysalaryň dünýäsidir.

Ilkinji ädimlerden başlap her bir adamynyň psihikasynyň ösüş çeşmesi taryhyň jümmüşinden gaýdan medeniýet bolup durýar.

**Beýniniň
işinde psihiki
we nerw-
psihologik
hadysalar**

Psihiki we nerw-psihologik prosesleriň özara baglanyşygy örän çylşyrymly meseleleriň biri bolup durýar. Bu proses öwrenilende psihikanyň nerw-fiziologik hadysalardan özboluşlylygyny ýüze çykarmak bolýar. Eger şeýle özboluşlylyk ýok bolan bolsa, psihologiýa - ylmyň özbaşdak pudagy hökmünde bölünip bilmezdi we gös-göni nerw sistemasynyň funksiýasyna syrykdrylardy.

Ony nerw sistemasynyň fiziologiýasy bilen meňzeş hasaplamaly bolardy. Psihikanyň özboluşlylygyny ýüze çykarmagyň esasy kynçylygy, ol nerw-fiziologik işiň netijesi bolsa-da, onda bu nerw-fiziologik psosesler gös-göni ýüze çykmaýar, “göze ilmeýär”. Psihiki prosesler içki fiziologik prosesleriň däl-de, daşky obýektleriň (formasynyň, ululygynyň, predmetleriň özara täsiriniň) häsiýetnamasyny özünde jemleýär. Fiziologik prosesleriň kömegi bilen psihikanyň möhüm aýratynlygy – daşky dünýäniň beden sistemasynda şöhlelenmegi, obraz-keşp görnüşinde gaýtadan dikeldilmegi amala aşyrylýar.

Psihikanyň mazmunynda we gurluşynda neýrofiziologik prosesleriň gös-göni ýüze çykamazlygy onuň özboluşlygyny öwrenmekligi bir döwürde düýpli bökdedi. Psihiki hadysalaryň “bedensiz”, maddy häsiýetde dældigi käbir psihologlar tarapyndan jan aýratyn, bedene bagly däl güýç diýen taglymaty döretmekde ulanylypdyr. Şol sebäpli psihiki hadysalara yzygiderli dialektiki düşünmeklige ymtylmak kähallatlarda başga bir düýpli ýalňyşlyga getiripdir: psihika fiziologik prosesler bilen gatyşdyrylyp, psihologiýa fiziologiýa bilen çalşyrylypdyr.

Şeýle çemeleşmegiň nädogrudygyny reflektor işde psihikanyň aktiw dolandyryjy roluny aýdyň görkezýän psihikanyň reflektor taglymaty subut edýär. Soňky ýyllarda psihologlaryň, fiziologlaryň we kibernetikleriň geçiren derňewleri, signalyň kibernetikada kabul edilen düşünilişinden ugur alyp, psihikanyň nerw proseslerden tapawudyny has-da aýdyňlaşdyrmaga mümkinçilik berýär.

**Psihika we
informasiýa.**

Ylmyň ösüşinde signal işiniň reflektor taglymatda açylan formalaryny aýdyň görkezijileri boýunça

tapawutlandyrmak zerurlygy döreýär.
Meselem, duýma “birinji signal” hökmünde
nerw impulsyndan ýa-da signaldan nähili
tapawutlanýar?

Muňa jogap bermek üçin her bir islendik signalyň tebigatyny açyp görkezmeli bolýar. Diňe şu esasyda onuň dürli formasynyň özboluşlylygyny bilip bolýar. Ylmy düşüňjeleriň ösüşinde hadysalaryň özboluşlylygyny aýdyňlaşdyrmak haçan-da oňa umumy kanunlaryň takyk görnüşi hökmünde seredeninde mümkin bolýar.

Meselem, planetalaryň Kepler tarapyndan esaslandyrylan hereketleriniň aýratynlygy diňe mehanikanyň Nýuton tarapyndan açylan umumy kanunlary esasynda gutarnykly düşündirişe eýe boldy. Takyk sosial-ykdysady formasiýanyň aýratynlygynyň ylmy düşündirilişi haçan-da ol sosial-taryhy ösüşiň umumy kanunlaryndan getirilip çykarylada mümkin bolýar.

Signal işiniň umumy düzgünleri baradaky düşüňjeler soňky döwürlerde ylmyň dürli ugurlaryndaky gazanylan bilimleriň birleşmesi-sintezi esasynda toplandy. Şeýle sintez signallaryň umumy yny döretmäge mümkinçilik berdi. Bu taglymata görä her bir signal informasiýanyň birligi we ony geçirmekligiň formasy bolup durýar. Informasiýa hemişe öz çeşmesi bilen özüni alyp baryjynyň arasyndaky belli bir gatnaşygy aňladýar. Informasiýanyň çeşmesi – ony özünde saklaýjy sistema täsir edýän haýsy-da bolsa bir obýektidir. Meselem, şeýle çeşme telestudýadaky diktoryň ýüzi bolup biler. Informasiýanyň özünde saklaýjysy hökmünde telewizoryň kabul ediş trubkasynyň ekrany görnüşindäki ahyrky zwenosy bilen telewizion baglanyşyk kanaly hyzmat edýär. Informasiýanyň çeşmesi bolan diktoryň ýüzi dürli ýagtylanma derejeli nokatlaryň toplumydyr. Şuňa degişlilikde informasiýanyň saklaýjysy hökmünde telewizion kanalda elektrik güýjemesiniň-napryženiýesiniň dürli üýtgeýän ýagdaýlarynyň toplumy döreýär. Edil şonuň ýaly geplenýän söz ses basymynyň üýtgeýän ýagdaýynyň toplumy bolup durýar. Bu toplum informasiýanyň özünde saklaýjysydyr. Informasiýanyň saklaýjysy hökmünde eşidiş aparatynda biz eşidiş kabul edişine öwrülýän nerw impulslarynyň toplumyny görýäris. Şeýlelikde, informasiýa – munuň

özi çeşmeden we özünde saklaýjydan ybarat bolan özara sazlaşykly iki ýagdaýyň toplumydyr.

Signallaryň umumy taglymaty, bir tarapdan görkezilen özara sazlaşygyň ölçegi, beýleki tarapdan, onuň formasy hakyndaky taglymaty öz içine alyar. Ölçeg - informasiýany san taýdan häsiýetlendirýän bolsa, forma onuň gurluş häsiýetnamasyny görkezýär. Ölçeg ýörite matematiki formulalarda we ölçeg birliklerinde beýan edilip, biz onuň üstünde durjak däliris. Psihologiýa ylmyna aýratyn ähmiýetli bolanlygy üçin, gurluş (signallaryň sazlaşygynyň formasy) häsiýetnamasynyň üstünde durup geçmek zerurdyr.

Iki köplügiň özara sazlaşyklygynyň umumy formasy **izomorfizmdir**. Her bir köplük elementlerden (oňa ýokarda informasiýanyň geçirilişinde görkezilen sistemanyň ýagdaýy-da mysal bolup biler) durýar. Köplügiň elementleri bir-birleri bilen gatnaşykda bolýarlar. Eger-de haýsydyr bir köplügiň elementleriniň käbir toplumyna başga bir köplügiň elementi gabat gelýän bolsa, iki sany köplük izomorfdyr. Şeýlelikde, izomorfizm iki köplügiň elementleriniň we gatnaşyklarynyň bir-birine birmeňzeş ugrubir gabat gelmegidir. Meselem, sesiň basyş ýagdaýynyň köplüginin arasynda izomorf gatnaşygy bardyr. Birinji köplük (ýazylyan ses) informasiýanyň çeşmesi bolsa, ikinji köplük (sesiň magnit ýazgysy) bu çeşmäniň signalydyr. Informasiýanyň şol bir çeşmesi bilen adamyň ses kabul edýän eşidiş aparatyndaky nerw impulslarynyň köplügi-de ýokarda görkezilen çeşmäniň signaly (nerw signaly) bolup hyzmat edýär. Signal – bu özüniň saklaýjysynyň ýagdaýynyň köplüginin çeşmäniň ýagdaýynyň köplüğine izomorflygydyr.

Signallar şol bir obýektiden – çeşmeden dürli maddy serişdeleriň (sesiň magnit ýazgysy, patefon plastinkasynda ses ýodajyklary görnüşinde, nerw impulslary görnüşindäki ýazgy) üsti arkaly geçirilip bilner. Ýazylan çeşmäni doly gaýtadan dikeltmek nukdaýyndan signalyň bu çeşmä bolan gatnaşygy dürli-dürli bolup biler. Telewizordaky elektrik ysýgynyň wagt yzygiderligi boýunça üýtgäp durýan ýagdaýy çeşmäniň aýratynlygyny (onuň formasyny, möçberini we ş.m.) gös-göni gaýtalamayar, kopirlemeýär. Bu häsiýetleri gaýtadan dikeltmek üçin signaly başga bir forma –

ekranda optiki şekillendirişe öwürmeli bolýar. Signal çeşmäniň aýratynlyklaryny gaýtalaman umumy görnüşde bolýan wagtynda ol deňişli obýektiň signal kody bolýar. Meselem, sesiň magnit ýazgysy öz çeşmesiniň kodudyr.

Informasiýa diňe bir obýekt barada maglumatlar getirmän, ol tehniki we janly çylşyrymly sistemalaryň özüni alyp barşynda örän möhüm funksiýany alyp barýar. Sistemanyň kadaly işlemegi onuň hereketleriniň gurşawyň şertlerine uýgunlaşan bolmagyny talap edýär. Şeýle uýgunlaşmak hereketleri olaryň gönükdirilen obýektlerine gabat getirmekligi aňladýar. Ony döretmek üçin sistema obýektleriň häsiýetleri hem-de ýerine ýetirilýän hereketleriň häsiýetleri barada informirlenen bolmaly. Meselem, kosmiki gämini awtomatiki dolandyrmak uçuşyň trassadan gysarýan şertleri barada informasiýanyň yzygiderli gowşup durmagyny talap edýär. Şeýlelikde, edara ediji sistema göz önünde tutulan kursy gaýtadan döretmeklige mümkinçilik berýän signallar gelip gowuşýar. Edil şunuň ýaly, biz hereket edenimizde, olary edara edýän nerw sistema diňe daşky obýektlerden (göni baglanyşyk) däl, eýsem hereketiň nähili ýerine ýetirişi (yza dolanýan baglanyşyk), onuň nähili derejede ýetirilýän maksadalaýyklygy barada informasiýa kabul etmelidir. Edara etmeklik göni we yza dolanýan baglanyşyk signallarynyň esasynda alnyp barylýar.

Şeýlelikde, informasiýa bir-biri bilen baglanyşykly iki funksiýany amala aşyrýar: birinjiden sistemany gurşawyň häsiýetleri bilen habardar etse, ikinjiden sistemanyň hereketini üýtgeýän şertlere laýyklykda guraýar. Birinji funksiýa – habardar ediji, ikinjisi – edara ediji diýip atlandyrylýar. Ýokarda görkezilişi ýaly, edara etmeklik diňe habardar etmekligiň esasynda guralyp, habar näçe doly bolsa onuň netijeliligi-de şonça bolýar. Emma signallaryň umumy formasy, esasan hem signal kodlar obýektleri doly gaýtadan dikeltmäge (şekillendirmäge, olaryň hil aýratynlyklaryny we giňişlik wagtlaryny gurluşyny döretmäge) mümkinçilik bermeýär. Meselem, ýokardaky mysaly ýada salsak, elektrik ysýgynyň (şekillendirişe öwürülýänçä) geçirýän signallary özlerinde çeşmäniň formasyny, möçberini we häsiýetlerini görkezýän şekillendirişi saklamaýarlar. Signal-koduň edara etmekde ulanylmagy üçin ondaky maglumatlaryň kemterligi

haýsy-da bolsa bir zat bilen doldurylmalydyr. Ol, meselem, sistemanyň ýerine ýetirýän operasiýa programmasynyň onuň işçi organlarynyň konstruksiýasynda ýerleşdirilmeginiň hasabyna gazanylyp bilner. Häzirkizaman tehniki sistemasynyň köpüsinde şeýle usul ulanylýar.

Signallaryň ähli formasyny, edara etmekligiň hemme görnüşlerini öz içine alýan informasiýa hakyndaky taglymaty nähili ýol bilen ýokarda goýlan “birinji signallar” we nerw signallarynyň tapawudyny ýüze çykarmak sowalyny çözmekde ulanyň bolar? Häzirkizaman derňewleriniň subut edişi boýunça nerw gyjynmaklygy signal hökmünde koduň tipiki görnüşi bolup durýar. Şonuň üçin-de, bu taglymat alnyp barlyş programmasy organizmde, onuň içki organlarynyň konstruksiýasynda ýerleşdirilen ýaşaýyş proseslerini edara etmekde ýeterlikdir. Meselem, normal şertlerde gan basyşy, maddalaryň çalşygy we ş.m. psihikanyň gatnaşmagynda, diňe nerw gyjynmasy signalynyň esasynda edara edilýär. Emma özüni alyp baryş ulgamynda, ýagny janly-jandarlaryň daşky gurşaw bilen çylşyrymly özara täsiri edara edilende, onuň takyk programmasy üýtgemesiz bir shema baglanylan däldir. Eger bu şeýle bolan bolsa organizme daşky gurşawyň üznüksiz üýtgemegine çäýe uýgunlaşmaga mümkinçilik bermezdi. Bu ýagdaýda nerw kodunda saklanýan informasiýanyň kemterligi signalyň hut özüniň üýtgedilmeginiň hasabyna ýetilmelidir we bu signalda obýektiň takyk häsiýetnamasynyň mümkingadar has mazmunly (hil we giňişlik-wagt) häsiýetlerini şöhlelendirmek gazanylmalydyr.

Signalyň şeýle formasy signal-obrazdyr. Eksperiment üsti bilen ýüze çykarylan signal obrazlaryň häsiýetleri takyk obýektleriň individual alamatlaryny has doly şöhlelendirýärler. Signal obrazynyň gurluşynda psihika mahsus bolan daşky dünýäniň onda şöhlelenmek häsiýeti bardyr. Bu aýratynlyk bilen psihikanyň ýene-de bir özboşlyk häsiýeti – onuň aktiwligi-işjeňligi baglanyşykly bolup, ol hereketi predmetiň obrazynyň üsti bilen edara etmekden ybaratdyr. Şeýlelikde, signalyňpsihiki formasy bilen nerw gyjynma signalynyň aratapawudy ýüze çykarylýar.

§ 3. Aň hakynda düşünje

Obýektiw reallygyň adam beýnisinde şöhlenenmesi hökmünde psihika dürli derejeler bilen häsiýetlendirilýär. Psihikanyň adama mahsus bolan iň ýokary derejesi aňdyr. Aň psihikanyň ýokary birleşdiriji-integrirleýji formasy bolup, ol zähmet işiniň taryhy-jemgyýetçilik kemala gelşiniň, adamynyň dil üsti bilen beýleki adamlar bilen sözleşiniň kemala getiriş täsiriniň netijesidir. Bu babatda aň “jemgyýetçilik önümidir”.

Eýsem aňyň gurluşy, onuň möhüm psihologik häsiýetnamasy nämeden ybarat?

Aňyň ilkinji häsiýetnamasy adamynyň daşky dünýä baradaky bilimleriniň toplumyny öz içine almak aýratynlygy bilen baglanyşyklydyr. Aňyň gurluşyna möhüm akyl ýetiriş prosesleri girip, adam olaryň kömegi bilen öz bilimlerini yzygiderli baýlaşdyrýar. Bu proseslere duýma, kabul ediş, hyýal we pikirlenme degişlidir. Duýmanyň we kabul edişiň kömegi bilen beýnä şu pursatda täsir edýän gyjyndyryjylar gös-göni şöhlelendirilip, anda adam üçin daşky dünýäniň şu pursatda nähili görnüşde açylyandygynyň duýuş obrazy döredilýär. Ýat anda geçmişiň obrazlaryny gaýtadan dikeltmäge mümkinçilik berýän bolsa, hyýal islegleriň obýektiniň häzirk wagtda bolmadyk, model obrazyny döretmäge ýardam edýär. Pikirlenme bilimleri jemlemek arkaly mesele mysallary çözmekligiň serişdesi bolup durýar. Agzalan psihiki prosesleriň şikest tapmagy ýa-da zaýalanmagy aňyň funksiýasynyň bozulmagyna getirýär.

Aňyň ikinji häsiýetnamasy – onda subýekt bilen obýektiň, ýagny nämäniň adamyň hut özüne (“men” diýlip atlandyrylýan), nämäniň onuň daşky dünýäsine (“menden başga”) degişliliginiň tapawutlandyrylmasydyr. Adam organiki dünýäniň taryhynda ilkinji bolup ondan bölünip aýrylyp, özüni daşky dünýä garşy goýmak bilen bu garşy goýmany we tapawutlandyrmany öz aňynda saklaýar. Ol janly-jandarlaryň arasynda öz-özüne akyl ýetirip, ýagny psihiki işi öz-özünü derňemäge gönükdirip bilýän ýeke-täk janly gurluşdyr. Adam öz hereketlerine we tutuş özüne aňly-düşünjeli baha berýär.

“Men” bilen “menden başgany” bir-birinden tapawutlandyrmak prosesi adamynyň çagalyk döwründe başyndan geçip, onuň öz-özünü anlamaklygynyň kemala gelmeginde amala aşyrylýar.

Aňyň üçünji häsiýetnamasy – onuň kömegi bilen adamynyň maksada gönükdirilen işiniň üpjün edilmegidir. Aňyň funksiýasyna işiň maksadyny kemala getirmek girip, onuň netijesinde işiň motiwleri döreýär we bir-birleri bilen deňeşdirilýär. Erkli kararlar kabul edilip, hereketleriň amala aşyrylyş prosesi göz astyna alynýar, oňa degişli düzedişler girizilýär we ş.m. “Adam diňe bir tebigatyň beren zadynyň formasyny üýtgetmek bilen çäklenmän, tebigatyň beren zadynda ol şonuň bilen bir wagtda özüniň düşüňjeli maksadyny-da amala aşyrýar, şol maksat bolsa kanun hökmünde işgäriň hereketleriniň usulyňy we häsiýetini kesgitleýär hem-de ol özüniň erk-isleglerini şol maksada tabyn etmelidir”¹ diýip K.Marks nygtap geçýär. Kesel netijesinde ýa-da başga sebäbe görä maksadalaýykly işi alyp barmak, ony koordinirmek we gönükdirmek mümkinçiliginiň bozulmagy aňyň bozulmagy hasaplanýar.

Galyberse-de, aňyň dördünji häsiýetnamasy – onuň düzümine belli bir gatnaşygyň goşulmagydyr. “Meniň gurşawyma meniň gatnaşygyň meniň aňymdyr”² diýip K.Marks ýazypdy. Adamynyň aňynyň düzümine duýmalar girip, olarda ilki bilen çylşyrymly obýektiv jemgyýetçilik gatnaşyklary öz şöhlelenmesini tapýar.

Adamynyň aňynda şahsyýetara gatnaşyklaryň emosional bahalandyrylmasy bardyr. Edil beýleki ýagdaýlarda bolşy ýaly, bu ýerde hem patologiýa (kesel ýagdaýy) aňyň normal ýagdaýynyň mazmunyna has oňat düşünmäge mümkinçilik berýär. Birnäçe ruhy kesellerde aňyň bozulmagy esasan duýgy ulgamynda we gatnaşyklarda döreýän bozulmalarda ýüze çykýar: keselli mundan öň hemmeden gowy görýän ejesini ýigrenýär, öz ýakynlary barada gahar-gazap bilen gürläýär we ş.m.

¹ K.Marks. Kapital. Türkmenistan döwlet neşirýaty, Aşgabat, 1962, 1-nji tom, 197-nji sah.

² Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, 29- nji sah.

Aňyň ýokarda görkezilen ähli aýratynlyklarynyň kemala gelşiniň we ýüze çykyşynyň hökmany şerti dildir. Adamynyň sözleşiş işiniň prosesinde onuň özünden öň adamzadyň döreden we dilde berkidilen pikir baýlygynyň hasabyna bilimleriň toplanmagy we baýlaşmagy amala aşyrylýar. “Her bir adam öz köki boýunça tas Adamatanyň beňşidine uzap gidýän ägirt geneologik agaja daýanýar; biziň aramyzda edil kenar ýakasynyň tolkuny ýaly tutuş bir ummanyň – bütindünýä taryhynyň urýan möwjü duýulýar: ähli asyrlaryň pikiri şu minutda biziň beýnimizde jemlenendir”¹ diýip A.N.Gersen ýazypdy. Dil taryhy-jemgyýetçilik tejribäniň ýa-da jemgyýetçilik aňynyň ornaşdyrylan obýektiw ulgamy bolup durýar. Aýratyn bir adam tarapyndan özleşdirilende dil belli bir derejede onuň real aňyna öwrülýär. K.Marksyň belleýşi ýaly “...dil beýleki adamlar üçinem dowam edýän we hut şonuň bilen meniň özüm üçinem dowam edýän praktiki, hakyky aňdyr”.²

Aň düşünjesi psihologiýada, psihiatriýada we beýleki ylmlarda ýokarda görkezilen häsiýetnamalara laýyklygy boýunça ulanylýar. Şonlukda, psihiatrlar aň diýip adamynyň daşky gurşawyň ýagdaýy, wagty, ýeri, öz şahsyýetiniň hereket ediş obrazy dogrusynda jogap berip bilmek mümkinçiliginiň barlygy-ýoklugy ýa-da onuň bozulanlygy baradaky soraglaryň nukdaýyndan çemeleşýärler. Dury aň bolan adam beýnä täze gelip gowuşýan informasiýa özünde bar bolan bilimlere laýyklykda baha berip, özüni gurşap alýan gurşawdan saýlaýar, beýleki adamlara, işiň geçirilýän şertlerine öňden adaty bolan gatnaşyklaryny saklaýar we şu maglumatlaryň esasynda özüni alyp barşyny edara edýär.

Aň, jemgyýetçilik önümi bolany üçin diňe adama mahsusdyr, haýwanlarda aň ýokdur.

Psihikanyň aşaky derejesini aňlanylmaýan (aňasty) hadysalar tutýar. Özüniň psihiki häsiýetini saklamak bilen (şoňa görä-de psihika düşünjesi “aň, “aňlanylan”³ düşünjesinden giňdir),

¹ Герцен А.И. Былое и думы, т.3. М., ГИХЛ, 1958, 253-nji sah.

² Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, 29-njy sah.

³ “Aňlanylan” düşünjesi kähalatlarda sözün örän dar manysynda ulanylýar. Biz: “Ol kollektiwniň aňly-düşünjeli çleni hökmünde düşünjeli hereket etdi – kyn ýagdaýa düşen ýoldaşyna kömek berdi” diýenimizde bu adamynyň beýleki

aňlanylmaýan hadysalar bu adamynyň öz ejizligini ýatlady, galagoplulyk döredip biljek zatlary aňynyň çäginde gysyp çykarmagy netijesinde aňasty ulgamda döreýän we onuň iş-hereketini aňa garaşsyzlykda edara edýän gurluşdyr. Aňlanylmaýan ulgamyň başga bir görnüşi aşakdakylardyr: düş wagtynda ýüze çykýan psihiki hadysalar: duýulmaýan, emma real täsir edýän gyjyndyryjylara (“subsensory” ýa-da “subýektiv” reaksiýalar) jogap hökmünde döreýän reaksiýalar; öň aňlanylýan häsiýetde bolup, soňra gaýtalanmagy netijesinde awtomatlaşan, şonuň üçin-de anyklanylmaýan hereketler; özlerinde maksadyň aňlanylmasy bolmadyk işiň höweslendirijileri, ugrukdyryjylary we beýlekiler. Aňlanylmaýan hadysalara keselli adamynyň psihikasynda döreýän käbir patologik hadysalar-da: gallýusinasia, manysyz zatlary samramak we ş.m. girýär. Aňlanylmaýanlygy üçin, psihikanyň bu görnüşini haýwanlaryň psihikasynda deňemek bolmaz. Edil aň ýaly, aňlanylmaýan ulgam adama mahsus bolan, adamynyň ýaşaýşynyň jemgyýetçilik şertleri esasynda döreýän psihikanyň bir görnüşi bolup ol daşky dünýäniň adamynyň beýninde bölkleýin, ýeterlik derejede takyk bolmadyk şöhlenmesidir.

Psihikanyň beýnä, daşky dünýä we işe bolan gatnaşygyny mundan beýläk-de aýdyňlaşdyrmak meselesi psihikanyň ösüşi problemasynda ýüzlenmek zerurlygyny döredýär. Diňe psihiki şöhlenmäniň ewolyusion merduwanyň dürli basgançaklarynda ösüşine, üýtgeýşine adamynyň aňynyň başlangyjynyň döreýşine we aňyň kemala gelmeginiň geçişine düşünmek arkaly psihikanyň möhüm kanunlaryny we zerur psihiki faktlary ýüze çykarmak mümkin.

hereketlerini aňsyz hasaplamalarys. Bu ýerde aňly diýmek jemgyýetçilik aňynyň normalaryna gabat gelýär diýmekdir.

2-nji BAP

Psihikanyň we aňňň ösüşi

§ 1 Psihikanyň filogeneze ösüşi

Psihika barlygynyň netijesi hökmünde Adamynyň psihikasynyň döreýşi we ösüşi tebigatyň kanunlaryna akyl ýetirmekde alymlaryň önünde döreýän in bir çylşyrymly meseleleriň biridir. Alymlaryň bir bölegi psihikanyň döreýşini materiýanyň uzak watglaýyn ösüşiniň netijesi hasaplaýarlar. Materiýanyň gurluşyny derňemek bilen olar materiýanyň hereketleriniň dürli görnüşlerini öwrenýärler.

Munuň sebäbi – hereket materiýanyň saklanyş formasy, onuň aýrylmaz, oňa içki mahsus bolan häsiýetdir.

Hereketsiz, absolýut togtayyş ýagdaýda bolýan materiýa ýokdur. Älemdäki bütün materiýa, bütün organiki däl we organiki tebigat hereket, üýtgeýiş, ösüş ýagdaýynda bolýar.

Jansyz, organiki däl dünýäden başlap, tä has ýokary derejede ösen, çylşyrymly adam beýnisine degişlilikde ähli materiýa şöhlendirmek, ýagny daşky täsirlere jogap gaýtarmak aýratynlygy mahsusdyr. Şöhlendirmäniň formasy materiýanyň formasyna bagly bolup, ol daşky täsirlere olaryň häsiýetine we materiýanyň formasyna laýyklykda jogap berip bilmek ukybynda ýüze çykýar.

Jansyz tebigatda hereket maddalaryň ýa-da predmetleriň mehaniki, fiziki ýa-da himiki özara täsiri görnüşinde ýüze çykyp bilýär. Organiki däl tebigatda hereketiň ýönekeýje mysallary hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar: deňiz suwy bilen ýuwulýan gaýa suwa belli bir garşylyk görkezýär (tolkunlar oňa degip yza serpilýärler), emma gaýa-da kem-kemden ýumrulyar: gün şöhlesiniň suwuň üstünde şöhlelenmegi: elektrik razýadlarynyň esasynda ozonyň molekulasyň döreýşi.

Janly materiýa geçilende materiýanyň hereketiniň formasy düýpgöter özgerýär. Janly tebigata şöhlelenmäniň biologik

formulalary mahsus bolup, onuň belli bir ösüş tapgyrynda bolsa şöhlelenmäniň hil taýdan täze bir görnüşini – psihika döreýär.

Materiýanyň hereketiniň biologik formasy – ýaşayş – tebigatyň ösüşiniň täze basgançagydyr. Jansyz materiýanyň janly materiýa geçişini düşündirýän birnäçe ylmy çaklamalar bar. A.I.Oparin tarapyndan öňe sürülýän wariantynda janly materiýanyň döremeginiň zerur şerti uglerod esasynda organiki maddalaryň, birleşmeleriň emele gelmekligi hasaplanylýar. Bu ýagdaýda uglerodyň atomy dürli konfigurasiýalarda azotyň, kislorodyň, wodorodyň, fosforyň, kükürdiň atomlary bilen baglanyşykly bolýar. Häzirki döwürde ylmyda A.I.Opariniň çaklamasyny tassyklaýan köp maglumatlar bolup, olar ýeriň ýönekeý atmosferasynyň gaýtaryjy, birleşdiriji häsiýetde, ýagny organiki birleşmeleri işjeňleşdiriji şert bolanlygy baradaky düşünjeden ugur alýarlar¹.

A.I.Opariniň ylmy çaklamasyna görä takmynan 2 milliard ýyl mundan ozal atmosferada organiki maddalaryň fotohimiki we fotosintez reaksiýalaryny döreden erkin kislorod bölünýär. Ilkinji umman organiki maddalardan durýan “çorba” görnüşinde bolupdyr. Organiki birleşmeleriň ösüş prosesinde has çylşyrymly uglerod birleşmeleri bolan ägirt uly göwrümlü molekulalar döredilýär. Molekulalar ýeňillik bilen düzüm bölekler dargapdyrlar. Bu birleşmeleriň ýaşayşyny goldamak üçin hemişe daşky gurşaw bilen maddalaryň çalyşygy zerur bolupdyr: bu molekulalar gurşawdan täze maddalary seçip almak esasyňy assimilirlemeli (özleşdirmeli) we işlenen önümleriniň galyndysyny daşky gurşawa gaýtadan dissimilirlemeli (bölüp çykarmaly) bolupdyrlar. Şeýlelikde, bu läheň molekulalar daşky gurşaw bilen madda çalyşmaklygy awtokatalitik

¹ Häzirki döwürde muňa gapma-garşylykly taglymat-da bar: hadysalaryň hemaýyn çakda geçişinde molekulalaryň birleşmesiniň sazlaşygy ulalmaklyga däl-de, kiçelmeklige ýygyn edýär. Şonuň üçin-de ýerde organiki birleşmeleriň döremegi tötänleýin diýlip, onuň ähtimallygy örän ujypsyz (takmynan 10 – 255) hasaplanylýar. Bu nukdaýdan molekulalaryň tötänleýin birleşmeginden ýaşayşyň döremegi praktiki taýdan mümkin däl diýen netijä gelinýär. Şol sebäpli G.Kastleriň ylmy çaklamasyna görä, ýaşayş kosmosdan gelip çykýar.

regulirleýän öz-özünü dörediji ulgama öwrülipdir¹. Belogyň molekulasy bilen gurşawyň arasyndaky maddanyň çalşygy ilki başdan aktiw häsiýetde bolupdyr. Bu läheň molekulalar koaserwatlar diýlip atlandyrylypdyr. Çaklama görä koaserwat damjalary “ýmit” maddalary üçin bir-birleri bilen bäsleşikli ýagdaýda göreşipdirler. Damjalaryň amatly himiki düzümi bolanlary beýlekilerden has çalt ösüpdirler. Olar beýlekilerden öň uly göwrüme eýe bolup, durnuksyz häsiýete geçip has maýda bölekler dargapdyrlar. Soňra proses gaýtalanypdyr: ösüş, dargamak we ş.m. Kähalatlarda himiki düzümleri başga-başga bolan damjalar-da birigipdirler. Şeýlelikde, koaserwatlara birnäçe möhüm häsiýetler mahsus bolup, olara janly maddanyň strukturasyny diýmäge esas bardyr.

Bu häsiýetler nämeden ybarat bolupdyr?

Koaserwatlar daşky ýmit maddalaryny saýlap, özleşdirmek bilen, ýaşaýyş üçin zerur bolan maddalara uly duýgurlyk döredip, ýaşaýşa gös-göni ähmiýeti bolmadyk maddalara parhsyzlygy ýüze çykarypdyrlar. Maddalary çalyşmaklyga bolan bu isleg öz-özünü dolandyrmak ukybynyň netijesinde döräpdir. Koaserwatlar bölünmeklige we dürli himiki düzümlü molekulalary gurluş jähtden maddalaşdyrmaklyga ukyply bolup, ewolýusiýada tebigy seçginiň ýüze çykmagy üçin tapawutlandyryjy material bolupdyr. Şonuň bilen birlikde daşky täsirleriň şöhlendirilmegi diňe bu täsirleriň güýjüne, häsiýetine bagly bolman, organiki birleşmeleriň – koaserwatlaryň içki ýagdaýyna bagly bolupdyr. Birnäçe döwürleriň dowamynda hereketlenmegiň netijesinde şeýle organiki birleşmeler özlere mahsus bolan şöhlenmäniň ýönekeý formalary bilen häzirkizaman janly-jandarlarynyň ilkinjileriniň döremegine sebäp bolupdyr diýip çaklamaga belli bir derejede esas bardyr.

Häzirkizaman janly-jandarlarynyň ähtimal prototipleri(nusgalary) bolan koaserwatlarda şöhlenme jansyz tebigat bilen deňeşdirilende täze hil aýratynlyklaryna eýe bolupdyr. Şöhlenme, görkezilişi ýaly, diňe daşky täsiriň güýjüne, häsiýetine bagly bolman, organizmiň içki ýagdaýyna baglydyr. Her bir janly

¹ Awtokataliz – himiki reaksiýanyň önüminiň öz döreýiş tizligine täsir edip bilmekligi.

organizm daşky täsirlere tapawutlandyryjy (aktiw) häsiýetde jogap berip, janly materiýanyň täze alamatyny – öz-özüni dolandyrmaklyga ukyplylygy ýüze çykarýar.

Ewolýusiýanyň netijesinde häzirkizaman organizmlerinde şöhlenenmegiň ýönekeýje gyjynmaklyk görnüşinden başlap, duýma, kabul ediş, ýat, pikirlenme ýaly çylşyrymly psihiki durmuşyň ýüze çykyşyny döredýän görnüşleri bardyr.

Gyjynmaklyk Tropizmler

Ähli janly organizmlere ösümlik we haýwanat ewolýusiýasynyň her bir tapgyrynda şöhlenenmäniň aýratyn, biologik formasy – gyjynmaklyk mahsusdyr. Gyjynmaklyk janly organizmiň biologik ähmiýetli (biotiki) täsirlere jogap reaksiýasynda ýüze çykýar.

Elementar gyjynmaklyk eýýäm bir öýjükli janly organizmleriň daşky gurşawyň täsirine gymyldy bilen jogap bermeklerinde ýüze çykýar. Gurşawyň biotiki täsiri netijesinde janly organizmiň protoplazmasynyň häsiýeti üýtgeýär. Daşky täsiri kabul edýän öz-özüni dolandyryjy janly öýjükde agtaryş hereketleri döräp, olar haçan-da bu öýjüğe adaty bolan protoplazmanyň himizmini we gurluşyny gaýtadan dikeltmäge mümkinçilik berýän gurşawda öz hereketlerini bes edýärler.

Biotiki faktorlara özboluşly hereket bilen jogap berilmek reaksiýasyna tropizmler ýa-da taksisler diýilýär. Tropizmleriň şu aşakdaky görnüşleri bardyr: fototropizm – janly organizmleriň ysýgyň täsirinde herekete gelmegi; termotropizm – ýylylygyň täsirinde herekete gelmek tendensiýasy; kemotropizm – belli bir fiziko-himiki gurşawy saýlap almaklyga ýykgylylygy; topotropizm – mehaniki täsirleriň astynda herekete gelmeklige ýykgylylygy we beýlekiler. Öz-özüni dolandyrmaklyga ýardam edýän tropizmler bilen ösümlikleriň şöhlenenmesiniň biologik formasy tamamlanýar.

Haýwanlarda gyjynmaklygyň täze görnüşi – duýujylyk ýüze çykýar. A.N.Leontýewiň ylmy çaklamasyna görä duýujylyk “...genetiki jähtde organizmiň özüni gurşawda ugrukdyrýan, signal funksiyasyny ýerine ýetirýän daşky gurşawyň täsirini başga bir täsire

baglanyşdyryp gyjynmasydyr²¹. Gyjynmanyň duýujylyga geçmegi başga ýaşayyş keşbi bilen baglanyşyklydyr. Ýokary derejede ösen haýwanlarda duýujylyk, duýgy organlary döreýär. Predmetleriň häsiýetleri (ysy, formasy, reňki) organiki islegleri kanagatlandyrmaklyga gös-göni zerurlygy bolmasa-da, signal häsiýete eýe bolýarlar. Şonuň üçin-de iň ýönekeý jandarda belli bir şertlerde diňe bir biotiki däl, eýsem abiotiki, bitarap-indifferent gyjyndyryjylaryň täsirine hem reaksiýa döredip bilýär. Munuň sebäbi bu biotiki gyjyndyryjylar biotiki gyjyndyryjylaryň barlygyny ýoklugyny habar beriji bolup hyzmat edýärler.

Biotiki we abiotiki täsirlere duýujylyk ösümliklerden tapawutlylykda janly organizmlere has köp täsirleri şöhlelendirmäge mümkinçilik döredýär. Meselem, infuzoriýada onuň üçin gös-göni ähmiýeti bolmadyk täsir bolan ýşyga reaksiýa döreýär. Tejribe şeýle geçirilýär: suwly trubkada iň sada organizmler ýerleşdirilýär. Trubkanyň bir tarapy gyzdrylýar. Bir öýjükli polozitel tropizmi bolanlygy üçin trubkanyň has gyzgyn bölegine ýygnaýarlar. Trubkanyň gyzdrylýan tarapy şol bir wagtyň özünde ýagtylandyrylypdyr. Adaty şertlerde ýşyga bitarap-neýtral reaksiýa döredýän infuzoriýalar ýagtylygyň özlari üçin amatly bolan ýylylyk bilen utgaşdyrylmagy netijesinde şeýle tejribe birnäçe gezek gaýtalanandan soňra ýylylygyň barlygyna ýoklugyna garamazdan ýşyga ýygnaýarlar. Şeýlelikde, ýönekeý janly-jandarlar daşky gurşawda aktiw ugrukmaga-oriýentirlenmäge we ýşyk bilen ýylylygyň utgaşmaklygyna wagtlaýyn baglanyşyk döretmeklige meýil döredýärler.

Bir öýjüklileriň wagtlaýyn baglanyşyga bolan ukyby diňe oňa bolan meýil görnüşinde bolup, olarda berk şertli baglanyşyklar entek ýokdur. Onuň üstesine-de şöhlelendirmäniň ýitirilen görnüşleri gaýtadan dikelmeyärler. Haýwanlar şöhlelendirmäniň bu görnüşini ýitiren ýagdaýynda täzeden biologik islegleriň kanagatlandyrylmagyny üpjün edýän şertleri agtarmaga mejbur bolýarlar.

¹ Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М.»Мысль», 1965, 45-нји sah.

Şöhlelendirmäniň has ýokary derejesi köpöýjükli jandarlarda döreýär. Köp öýjükleriň has sada görnüşine boşçegeliler, (meselem, gidroit polipler, meduzalar) degişli bolup, olar bir öýjükler ýaly, suwly gurşawda ýaşaýarlar. Ýöne olar gurluşy boýunça has çylşyrymlydyrlar. Çylşyrymlyk olaryň öýjükleriniň köplüginde däl-de, bu öýjükleriň otnositel birmeňzeş dældiginde ýüze çykýar: bedeniň daşky tarapy çümýän öýjükler, içki tarapy bolsa iýmit bşiriji öýjükler bilen örtülendir. Köp öýjükleriň organizminde mundan başga-da protoplazmasy aýratyn duýgur öýjükler bolup, olar organizmiň haýsy-da bolsa bir ujunda döräp, gyjynmany geçirijilik funksiýasyny amala aşyrýarlar. Aýratyn duýujylykly (nerw) öýjükler öz aralarynda birleşip, jandaryň bütin beden we uzaýan nerw toruny döredýär. Boşçegelilerde awy garbaýan organ – tutawaç ýokary duýgurlygy bilen tapawutlanýar.

Boşçegelilerde özüni alyp baryş belli bir derejede ewolýusiýa prosesinde gyjyndyryjylar we oňa degişli organizmiň jogap reaksiýasynyň (esasan taksis görnüşinde) arasynda döreýän baglanyşygyň berkleşmegini we nesle geçirmekligini üpjün edýän urug ýatkesligi we bir jandaryň ýaşaýşynyň prosesinde ýüze çykýan wagtlaýyn baglanyşyklar, şertli refleksler arkaly döredilýär.

Baglanyşygyň döreýşine şeýle mysalda has aýdyň göz ýetirmek bolar. Eger aktiniýa kagyz bölejigi berilse ol ony garbap alýar we ýuwudýar: ýene-de birnäçe gezek gaýtalanandan soňra, aktiniýa kagyzy agzynyň golaýyna-da eltmän itip goýberýär. Ýöne bu döreýän baglanyşyk gysga wagtlaýyn bolup, ol üç-dört sagatdan ýitýär.

Ewolýusiýa zynjyrynda boşçegelilerden ýokarda durýan we ýer üstünde ýaşaýan köp öýjüklilerde ýaşaýş şertleriniň üýtgemegi bilen bedeniň gurluşy çylşyrymlaşýar, belli bir gyjyndyryjylary şöhlelendirmekligiň özboluşly duýgy organlary ösüp, şöhlelendirmäniň formalary-da çylşyrymlaşýar.

Eýýäm gurçuklarda bedeniň gurluşynyň çylşyrymlaşmagy (segment görnüşü) we duýgy organlarynyň (gözüň sudury, syzyşyň, yş alşyň we tagam bilişň) sudurlary ýüze çykýar. Gurçuklaryň her segmentinde nerw öýjükleriniň toplanmasy, gangliler bolýar. Segmentleriň ganglileriniň kelle segmentiniň ganglisinden özgeleri öz şöhlelendiriş mümkinçiligi boýunça birmeňzeşdir. Her bir

segmentde bolan gangli bu segmenti belli bir derejede özbaşdak amala aşyran funksiýalaryň awtonom wekiline öwürýär. Eger aýry-áýry segmentler gyjyndyrylsa, olar pulsirlenip, tertipsiz dartylp-yazylyp başlanýar.

Şeýlelikde, köp sanly nerw uzelleriniň emele gelmegi şöhlenmäniň has inçe, çeyşe görnüşini, onuň üsti bilen daşky gurşawa uýgunlaşmaklyga sebäp bolýan garaşylýan peýdaly çylşyrymlylygy döretmeýär. Emma ösüşde has ýokary şöhlelendiriş mümkinçiligi döräp, ol kelle ganglisinde ýerleşýär. Kelle ganglisi, funksiýasy baglanyşygy boýunça dürli-dürli nerw öýjükleriniň birleşmesidir. Ganglileriň zynjyrynda bu esasy zwenodyr. Ol jandaryň bedeniniň dürli ujunda döreýän gyjyndyryjylary toplaýar, olary analizleýär, beýleki öýjüklere geçirýär, segmentleriň muskul aparatlaryna impulslar gönderýär. Kelle ganglisi mynasybetli gurçuklarda, şeýle hem süýrenýän we kürüm gazyjy haýwanlarda bedeniň kelle ujunda ýöriteleşdirilen dürli organlary bolan şetinkalar, murtjagazlar (syzmaga mümkinçilik berýän) we göz sudurlary döreýär.

Özüni alyp barşyň instinktiw görnüşleri.

Gurçuklaryň özüni alyp barşy boşigeçelileriňkiden has çylşyrymlydyr. Olara işjeň agtaryş mahsusdyr. Meselem, ýagyş gurçugy ýere gaçan ýapraklaryň ilki ýiti ujundan tutup, soň ony öz hinine çekýär. Gurçuklaryň beýle “maksadalaýyk” hereketiniň ýapragyň formasyna bolan gös-göni reaksiýasy däl-de, onuň ujunda bar bolan himiki maddalara reaksiýasydygy derňewler esasynda anyklandy.

Gurçuklarda dogabitdi şertsiz reflekslerde ýüze çykyan urugy ýat has ösendir. Meselem, halka görnüşli gurçuklaryň käbir görnüşleri ýaňy dünýä inen gurçuklara hossarlyk etmek ýaly dogabitdi endigi ýüze çykarýarlar. Ýaşayan turbasynyň içine ýumurtga taşlanan urkaçy Nereis eýläk-beýläk hereket etmek bilen embrionyň dem alşy üçin zerur bolan täze suwy oňa tarap kowýar. Gurçuklaryň käbir görnüşleri belli bir wagtlarda öz garşydaş jynsyny agtarmaga uzak ýola gidýärler.

Emma şertsiz refleksler diňe daşky gurşawyň belli bir hemişelik ýagdaýynda herekete gelyärler: gurşaw bolsa hemişe üýtgeýişde bolup, dogabitdi reaksiýalaryň genetiki programmirlenen häsiýete öwrülişine çalt-çaltdan päsgelçilik döredýär.

Ganglioz nerw sistemaly jandarlaryň şöhlelendirmek mümkinçiligi diňe şertsiz refleksler bilen çäklenmeyär. Olarda ýaşayşyň dowamynda reaksiýanyň täze, dogabitdi reaksiýalardan has çäýe formasy – şertli refleksler döreýär.

Ýokarda belleniş ýaly, boşçegeçeliler hem wagtlaýyn baglanyşygy, şertli refleksleri döretmäge ukyply bolýarlar. Emma gurçuklarda şertli refleksler has ýokarydyr. Olaryň döremekligi üçin öňküler ýaly köp sanly utgaşmalar zerur bolýan bolsa-da, bu şertli refleksler ýokary çäýelige eýedirler. Eksperiment şertlerinde gurçuklar G –görnüşli labirintde höwürtgä tarap ýoly tapmaga mejbur edilýär. Şeýle ýol labirintiniň diňe sag tarapynda bolup, çep tarapynda gurçuga elektrik togunyň urgusy garaşýar. 120-130 tejribeden soň gurçuk sag tarapa öwrülmani öwrenýär. Eger-de şertli baglanyşyklar döredileninden soňra elektrik togy saga, höwürtgä bolan ýol çep geçirilende, gurçuk ony-da öwrenýär. Üstesine-de, gaýtadan öwrenmek ilki öwrenmekden iki-üç esse çalt bolýar.

Şeýlelikde, ganglioz nerw sistemasy eýýäm daşky faktorlaryň täsirine jogap bermekligiň çylşyrymly guraly bolup durýar. Baş gangliýasy esasy bolan ganglioz nerw sistemaly jandar nerw sistemasy tor - diffuziýa görnüşli jandarlardan özüni alyp barşy boýunça düýpgöter tapawutlanýar. Gurçuklarda özüni alyp barşyň nesle geçişligi boýunça berkleşen programmirlenen formalary (instinktleriň döreýşiniň gözbaşy) bolup, şol bir wagtyň özünde şöhlelendirmegiň has çäýe formasyny – şertli refleksleri hem ýüze çykarýar.

Ganglioz nerw sistemasynyň çylşyrymly gurluşy deňişlilikde şöhlelendirmek mümkinçiligini artdyrýar. Ganglioz nerw sistemaly jandarlaryň arasynda şöhlelendirme möýşekillilerde we mör-möjeklerde has ýokary derejede ösendir. Bu jandarlarda gurluşy boýunça örän çylşyrymly dürli hili duýgy organlary bardyr. Haýwanat dünýäsiniň ewolýusiýasynda reseptorlaryň(kabul edijileriň) ýöriteleşmekligi, olaryň belli bir gyjyndyryjylara bolan

duýujylyga uýgunlaşmagy ýüze çykýar. Meselem, bognaýaklylaryň köpüsinde hemoresepsiýa ys alyşa we tagam bilişe tapawutlandyrylandyr. Degişli reseptorlaryň arasynda hil tapawutlylygy döredýär: tagam biliş resepsiýasy gyjyndyryjy bilen gös-göni galtaşýan ýagdaýda dörese, ys alyş onuň bilen belli bir aralykda alnyp barylýar. Ondan başga-da mör-möjeklerde fotoreseptorlaryň mundan beýläk ösüşi ýüze çykýar. Olarda fasetka görnüşli çylşyrymly gözler ýakyndaky predmetleriň mozaika şekilini bermek bilen, uly we uzakdaky predmetler dumanly tapawutlandyrylýar. Ondan başga-da beýleki özboluşly reseptorlar, meselem, galtaşmaklyga uýgunlaşmak resepsiýasy bardyr.

Bognaýaklylarda, esasan hem mör-möjeklerde gurşawyň belli bir şertlerine jogap bermegiň çylşyrymly dogabıtdi formasy – instinktlar bolýar. Olar zynjyr häsiýetde bolup, yzygiderli uýgunlaşyş hereketleriň seriýasyny döredýär. Meselem, möýleriň käbir görnüşleriniň urkaçysy kerepden öz ýumurtgalaryna pile saraýarlar. Bu piläni urkaçy möý goraýar, bir ýerden başga ýere geçirýär. Möýjagazlar dörän badyna olara hiç ýere aýrylman seredýär. Ulaldyklaryça-da olara biperwaý garaýar. Has ulalyp, özbaşdak bolanlarynda bolsa, düýbünden taşlaýar. Balarylarynda özüni alyp barşyň toparlaýyn görnüşi bilen baglanyşykly çylşyrymly instinktlar bolýar. Mälim bolşy ýaly, balarylaryň koloniýasynda bir nesil öndürýän urkaçy balary – “matka” onlarça erkek balarylar – trutenler, birnäçe ýüz önelgesiz işçi arylar (jyns organlary ýeterlik derejede ösmedik urkaçy arylar) bolýar. İşçi arylaryň iň çylşyrymly özüni alyp barşy bardyr. Ulaldygyça her bir işçi ary koloniýada öz funksiyasyny üýtgedýär, ilkişbada ol liçinkalary iýmitlendirýär, öýi arassalaýar, soňra öýi goraýar, ondan çykyp gitmezinden önürti her gezek kesek bölejigi bilen ony gizleýär. Iýmit bilen dolanyp gelip ary ony hiniň agzynda goýup, kesejigi aýyrýar we diňe haçan barlap çykandan soň iýmiti oňa çekýär.

Bognaýaklylarda özüni alyp barşyň şeýle guralyşy özüniň göýä maksadalaýyklygy bilen geň galdyryýar. Emma özüni alyp barşyň bu “maksadalaýyklygynda” aňlanylýan maksat ýokdur. Ol diňe belli bir daşky gyjyndyryja ýa-da olaryň toplumyna jogap hökmünde döräp, ol bir görnüşin ähli wekillerinde birmeňzeş amala aşyrylýar. Eger-de bu

täsir-jogap bitewiliginiň ýekeje zwenosy bozulaýsa instinktiw hereket saklanýar, ýöne özüniň maksadalaýyklygyny ýitirýär.

Rus zoopsihology W.A.Wagner urkaçy möýüň özüni alyp barşynda instinktləriň eýýäm manysyz bolan ýadaýyny synlapdyr we ýazypdyr. Kähallatlarda piläniň içindäki ýumurtgalary parazitler ýok etseler-de, möý boşan piläni göterip ýörmegini dowam edýär. Ýa-da bolmasa möý piläni ýasap edil ýumurtga taşlanyndaky ýaly hereketleri etse-de ýumurtga taşlamaýar. Şeýle-de bolsa, ol hereketiň ilkinji tapgyryna – boş piläniň agzyny bitirmäge we ony göterip başlamaga geçýär.

Balarylarynyň reaksiýalarynyň maksadalaýyklygy-da çäklidir. Eger ary kökesiniň bal saklamak üçin niýetlenen aşak tarapyňy kesseň ary baly deşik öýjüğe guýup, onuň eýýäm aşak akyp gidýänligine garamazdan, onuň agzyny mum bilen ýapýar.

Fransuz barlagçysy K.Fabr arynyň maksadalaýyk däl, stereotip özüni alyp barşyny synlapdyr. Ýer arysy hinine paralizlenen çekirtgäni getirip, hemme arylara mahsus bolan ilki hini barlamak endigi boýunça oňa girende, alym çekirtgäni başga ýere süýşürýär. Hinden çykyp ary ýene çekirtgäni tapýar-da hinine golaý ýerde goýup ýene-de hini barlamaga girip gidýär. Fabr kyrk gezek çekirtgäni hinden süýşürse-de ary-da kyrk gezek awuny tapyp, ilki hini barlamaga girip, soň oňa çekirtgäni çekmekçi bolupdyr.

Bu mysallar instinktləriň çäkliligine şaýatlyk edýär. Instinktlar gös-göni belli bir şertlere gabat getirilen hereketlerdir. Daşky şertleriň döredýän reflektor reaksiýasynyň gutarýan pursatynyň indiki reaksiýanyň başlangyjy we ş.m. häsiýeti instinktiň amala asyrylyş mehanizmi bolup, refleksleriň bütin bir zynjyryny döredýär we şonuň bilen nesle geçirmek arkaly berkidilen programmany amala aşyrýar. Standart şertleriň üýtgemegi instinktləriň maksadalaýyklygynyň ýitmegine getirýär. Şeýlelikde, özüni alyp barşyň instinktiw formasy diňe hemişelik şertlerde maksadalaýykdyr. Şertleriň düýpli üýtgemeginde instinktiw hereketler özüniň maksadalaýyklygyny ýitirýär. Belli bir instinktlar şol bir görnüşüň ähli wekillerine mahsus bolsa-da, olaryň aýry-aýry indiuidumlarda amala aşyrylyşy başga-başgadyr. Instinktləriň amala aşyrylmagyndaky şeýle dürli-dürlülük

ýaşaýyş şertleriniň üzül-kesil özgeren ýagdaýynda görnüşiň heläk bolmazlygynyň girewidir.

Ýaş haýwanlaryň instinktiw hereketlerini synlanynda bu hereketleriň olarda stereotip häsiýetde, öwredilmezden geçýändigine göz ýetirmek bolýar. Emma bu hereketler ýaşlarda ululara seredeninde pes derejede bolýar. Instinktləriň ösmegine özüni alyp barşyň dogabıtdi programmasyny takyk alyp barmaklygy üpjün edýän janly-jandaryň öz individual durmuşynyň prosesinde gazanan tejribesi ýardam edýär.

Bogunaýaklylar köpsanly wagtlaýyn baglanyşyklary döretmäge ukyply bolýarlar. Mör-möjeklerde ýaşaýyşyň dowamynda köp sanly şertli baglanyşyklaryň döreýänligi tebigaty öwrenijiler tarapyndan anyklandy. Bu baglanyşyklaryň dürli reseptorlaryň funksionirlenmeginiň esasynda döremegi mümkin. Bu, meselem, hereket signallarynyň esasynda döreýän fiziki hereketleriň ýady, predmetiň reňkine ýa-da formasyna bolan görüş ýady bolup biler. Meselem, balarylarynyň bolýan ýaşigi gündogardan günbatara iki metr süýşürilse, arylar bal bilen dolanyp gelenlerinde ilki bilen ýaşıgiň öňki duran yerinde howada toplanýarlar. Olar bu yerde birnäçe minudyň dowamynda pyrlanyp, soňra ýaşıgiň täze goýlan yerine uçýarlar. Bu ýagdaýda olar ilki bilen giňişlikde hereket signallary boýunça ugrukma alyp-oriýentirlenip, diňe şowsuzlyga uçransoňlar oriýentirlenmäge görüşi ulanýarlar. Mör-möjeklerde oriýentirlenmek örän möhüm rol oýnaýar. Olar özleriniň iýmit alýan gülleriniň formalaryna şertli baglanyşyklary örän ýeňillik bilen döredýärler. Şeýle hem baglanyşyk belli bir reňklere, predmetleriň ýagtylanmak boýunça tapawutlaryna döreýär (meselem, arylar sary, gök-ýaşyl, gök we ultramelewşe reňkleri saýgarýar).

Synaglaryň görkeziji boýunça mör-möjeklerde şertli baglanyşyk özüni alyp barşyň instinktiw programmasynyň başlangyjyny habar berýän gyjyndyryjylara deňişlikde has çalt döreýär (gözbaşy signallar), bu babatda şeýle tejribe has häsiýetlidir. Suwly ýa-da şerbetli birnäçe bankajyklar birmeňzeş tegelek deşikleri bolan ýaşıge ýerleşdirilipdir. Bir ýagdaýda şerbetli bankajyk duran ýaşıge üçburçlugyň, suwly bankaly ýaşıge bolsa dörtburçlugyň şekili çekilipdir. Başga bir ýagdaýda şerbetli bankajykdaky ýaşıge gül

şekilli köp ýaprakly nagys, suwly bankajykly ýaşıge bolsa altyburçly ýyldyz çekilýär. Görüp otursak balarylara ýönekeý geometrik formalary (üçburçluk, kwadrat) tapawutlandyrmagy öwretmek onuň çylşyrymly formalaryny tapawutlandyramgy öwretmekden has kyn bolýar. Bu göräýmäge garaşylmadyk netije çylşyrymly geometrik formalaryň aralaryň bal alyan güllerine meňzeş bolýandyklary üçin biologik ähmiýetiniň uly bolýanlygyndan we şonuň esasynda olaryň ýeňillik bilen tapawutlandyrylýandygyndan gelip çykýar. Diýmek, ganglioz nerw sistemaly jandarlarda wagtlaýyn baglanyşyk biologik signal bolup hyzmat edýän predmetleriň häsiýetlerine has ýeňillik bilen döreýär; şertli baglanyşyklar diňe özüni alyp barşyň instinktiw programmasynyň çäginde döreýär. Ganglioz nerw sistemaly jandarlarda şöhlelendirişniň esasy formasy instinktiw özüni alyp baryş bilen baglanyşyklydyr.

Özüni alyp baryşyň instinktiw formasy diňe bogunaýaklylarda däl, eýsem ähli ýokary gurluşly oňurgaly haýwanlarda (balyklarda, amfibiýalarda, guşlarda we süýdemdirijilerde) duş gelýär.

Balyklaryň aýry-aýry görnüşlerinde örän çylşyrymly instinkt – nesli goramaklyk ýüze çykýar. Meselem, kolýuşkanyň (iňňeli balygyň) erkegi suw howdanynyň düýbünde çukurjyk gazyp, oňa maýdaja suwotulary düşeýär, gapdal diwarlary çykarýar we ýokarsyny öz bedeniniň ýelimi bilen ýelmäp uly ösümlüklerden örtýär. Soňra ol höwürtgä urkaçy balygy işbil taşlamak üçin salýar we tä kiçijik balyjaklar döreyänçä ony goraýar.

Oňurgalylaryň köpüsünde instinktləriň has çylşyrymly formalary bolan nesil ösdürip ýetişdirmek, şeýle hem jynsy gatnaşyklar, iýmileniş, goranyş ýaly görnüşleri bolýar. Höwürte gurmak we ösýän nesle ideg etmek guşlarda we süýdemdirijilerde has maksadalaýyk häsiýetde bolýar. Ýöne bu maksadalaýyklyk sap daşky faktorlar arkaly döredilýänligi üçin, gurşawyň üýtgemeginde haýwanlaryň özüni alyp barşynyň üýtgeýşi örän çäkli ýagdaýda bolýar. Instinktləri döredýän daşky şertleriň belli bir toplumynyň üýtgaýdigi, olaryň zygiderli ýüze çykyşy bozulýar – guşlar höwürtesini taşlap, süýdemdirijiler bolsa öz nesillerini iýýärler. Haýwanlaryň goranyş hereketleri eger diňe instinktləriň esasynda guralan bolsa, ol örän tagaşyksyz bolýar. Muňa birnäçe mysal

getirmek mümkin. Amerikada gara tüýli kiçeňräk bir haýwan ýaşaýar. Ýyrtjylaryň ählisi diýen ýaly ondan çekeräk duranlaryny kem görenoklar. Ony uzakdan arkasyndaky ak zolak bilen tanaýarlar. Bu skunsdyr. Skunsy tebigat awuly, erbet ysly suwuklyk işläp çykarýan mázler bilen üpjün edipdir. Sähelçe howp döredigi, skuns duşmana arkasyny öwrüp guýrugyny galdyrýar we suwuklygy pürkýär. Iň uly ýyrtjylar-da şonda birnäçe sagatlap “özünden gidýär”. Amerika sebitinde ähli haýwanlar skunsdan sowlup geçýärler. Öňki SSSR-de bu haýwany akklimatizasiýalaşdyrmakçy bolupdyrlar. Ilki bada skunsyň ýaş çagajyklaryny wolýerde saklap, soňra seredýän adamlara howpsuz bolar ýaly, olaryň ählisiniň muskus mázlerini aýyrýarlar. Erkinlige goýberilen skunslar tokaýda arkaýyn gezmýärler. Haçan-da itler yzarlap başlanlarynda olar gaçmandyrlar, saklanyp arkasyny öwürmekçi bolupdyrlar-da, itleriň penjesine düşüpdirler. Soň-soňlar skunslara operasiýa etmän, olara seretmekligiň usulyny tapypdyrlar. Instinktiw reaksiýalar özüni alyp barşyň dogabitdi formalaryny herekete getirýän ýönekeý stimullaryň netijesinde döreýär.

Bu babatda etologlaryň¹ geçirýän derňewleri has gyzyklydyr. Bu ylmyň görkezişi boýunça instinktler diňe kesgitli signallar boýunça döreýärler. Meselem, gurbaga haçan-da mör-möjekler gözünüň önünde gaýmalanynda ony tutmaga bökýär. Reaksiýanyň diňe çalt gaýmalaýan täsire degişlilikde döreýändigini ýeňil subut etmek mümkin. Eger gurbaganyň önünde inçejik sapakdan kagyz bölejigi asylyp hereketlendirilse, ol hökman kagyz bökýär. Süýdemdirijilerde hem instinkt belli bir täsire jogap hökmünde döreýär. Emma şol bir reaksiýa dürli görmüşüň wekillerinde dürli daşky täsirler arkaly döredilip bilner. Belli bolşy ýaly ýaňyja dogan güjüjek we guzujyk enesiniň emjegini agtaryp, ony tapdygy emip başlaýar. Gözegçilikleriň görkezişi boýunça bu hereketleriň programmalary dürli signallar arkaly döredilýär. Güjüjek ýyly ýüňe reaksiýa döredýär. Eger onuň enesine derek grelka goýulsa, agtaryş reaksiýasy döremeýär. Eger-de oňa gyzdyrylan tüýli deri goýulsa, ol şolbada agtaryşa başlaýar. Guzujyk bolsa ýeňsaniň ýapylmagyna

¹ E t o l o g i ý a – özüni alyp barşyň dogabitdi formalaryny öwrenýän ylym.

agтарыş hereketlerini döredýär: guzuýjygyň agzyna emjek tutulanda ol emmeýär, emma onuň ýeňsesini bir zat bilen ýapyp emjek berlende, derrew emip başlaýar.

Diýmek, instinktlar gyjyndyryjylaryň köp dürlüsini şöhlelendirmegi üpjün etmeýänligi üçin oňurgalylaryň bu ukbyyny çäklendirýär. Oňurgalylarda turba şekilli nerw sistema (oňurga we kelle beýnili) ösüp, şol mynasybetli daşky gurşawy has takyk şöhlelendirmek mümkinçiligi artýar. Ganglioz nerw sistemasy bilen deňeşdireniňde haýwanlarda reseptorlar has ösüp, olaryň ýöriteleşmekligi artýar. Şeýle potensial mümkinçilikler diňe instinktlaryň çäginde çykyp, özüni alyp barşyň has ösen görnüşini döredýär.

**Özüni alyp
barşyň individual-
ýekebara döredilýän
görnüşleri**

Ýokary derejede ösen haýwanlarda, aýratyn hem süýdemdirijilerde özüni alyp barşyň has çäýe formalary ýüze çykyp, olar daşky gurşawy has takyk şöhlelendirmäge mümkinçilik berýär. Wagtlaýyn baglanyşyklary döretmekdäki individual aýratynlyk bir görnüşüň möçberinde instinktlaryň ýüze çykyşyndaky individual

aýratynlykdan has güýçli bolýar. Görnüşüň käbir wekillerinde şertli baglanyşyklar has çalt, beýlekilerinde haýal döräp bilýär. Oňurgaly haýwanlarda ýönekeý haýwanlara garanda has köp şertli baglanyşyklar döreýär. Jandar ewolýusion hatarda näçe ýokarda boldugyça, şonça-da döredilen şertli baglanyşyklar çylşyrymlaşyp, olar has çäýe bolýarlar.

Balyklarda şertli baglanyşyklar örän çalt döreýär. Şertli baglanyşyklaryň döreýiş signallary bolup, yşyk, reňk, predmetiň formasy, şeýle hem ses we tagam häsiýetleri hyzmat edýär. Emma bu baglanyşyklar çäýe däl. Meselem, çortanda maýda balyklara çalt awçylyk şertli refleksi döreýär, emma bu refleksi aýyrmak örän kyn bolýar. Eksperimentde suwly gapda çortan bilen maýda balyjaklaryň arasy aýna bilen bölünende çortan uzak wagtlaýyn oňa özüni urýar. Haçan-da tötänleýin baglanyşyk dörende aýnany aýran wagtynda ol ýene-de edil arada aýna bar ýaly özüni alyp barýar. Bu ýagdaýda çortan edil gapdalýndan gezip ýören balyjaklara üns bermeyär.

Diýmek, şertli baglanyşyklar-da jandarlaryň özüni alyp barşyny gurşawyň üýtgemegine laýyklykda üýtgedip bilmeýär.

Janly materiýanyň ösüşiniň indiki tapgyry – özüni alyp barşyň has çylşyrymly, çäýe individual formasynyň döremegi bolup, ol özüni alyp barşyň täze şertlerini özbaşdaklykda döretmeklige esaslanandyr. Özüni alyp barşyň bu görnüşiniň döremegi üçin gurşawyň aýry-aýry hereketlerini däl-de, bütün predmet ýagdaýyny-situasiýasyny analizlemek we sintezlemek zerur bolýar. Meselem, eger towugyň öňüne däne sepip, onuň öňünde tor çekilen rama goýulsa, towuk bu tora özüni urup başlaýar. Şol bir wagtyň özünde ösüş derejesi boýunça ýokary durýan guşlar (meselem, garga, alahekge) bu ýagdaýda özlərini başgaça alyp barýarlar: ýmiti gös-göni toruň üstünden almak synanyşygynyň ilkinjileri şowsuz geçdigi, olar ýmiti päsgeçlikden öwürlip geçip alýarlar. Birinji ýagdaýda özüni alyp barş instinktiw programmada alnyp barlyp, ikinjide bolsa hereket gös-göni situasiýany analizlemek esasynda amala aşyrylýar.

Özüni alyp barşyň ikinji tipi aýratyn hem süýdemdirijilerde aýdyň ýüze çykyp, jandar tutuş situasiýany analizläp we sintezläp, üýtgeýän şertlere uýgunlaşýar, özüni alyp barşyny edara edýär.

Ýokary derejede ösen haýwanlarda özüni alyp barşyň instinktiw formalary bilen bir hatarda özüni alyp barşyň individual üýtgeýijilikli formalary – endikler we intellektual hereketler bolýarlar. Endikler – munuň özi esasynda şertli baglanyşyklar durýan, awtomatiki häsiýetde funksionirlenýän hereketlerdir. Endikler hem instinktlar ýaly ösüşin dürli basgançaklarynda ýüze çyksa-da, has aýdyň görnüşde diňe kelle beýnisiniň gabygy bar bolan haýwanlarda duş gelýär.

Haýwanlarda endiginiň düzümine girýän hereket elementleri şol bir görnüşin gündelik durmuş tejribesinde gazanan hereketlerinden we gaýtalamak netijesinde berkleşýän tötänleýin hereket synanyşyklaryndan durýar. Birinji herekete mysal. Haýwanlary türgenleşdiriji towşana deprege urmaklygy örän çalt öwredip bilýär. Bu hereket tutuş görnüşe häsiýetlidir: hemme towşanlar ýylyň belli bir wagtynda tokaýda töňnelere, ýykylan agaçlara we ş.m. deprek kimin urýarlar. Hereketiň ikinjisine mysal hökmünde baglanan itde duş gelýän hereket reaksiýalaryny görkezmek bolar. Tejribe şeýle

geçirilýär. Itiň önünde ol ýetip bilmejek aralykda et bölejigini goýýarlar. Et ýüpe daňylyp onuň ujy itiň aýagy ýeter ýaly aralykda bolýar. Adaty eti garbap alyş ýaly birnäçe netijesiz hereketler edensoň, it ýüpi tötänleýin çekip alyp (1 -nji surat) . Bu üstünlik şol bada berkleşip, mundan beýläk it her gezek diňe ýüpi çekmek arkaly iýmiti alýar. Başga bir gezek ýüp onuň aýaklarynyň ýetmez ýaly ýerinde goýlup, it birnäçe sowa hereketlerden soň yzyna öwrülip ýüpi art aýaklary bilen çekýär.

Bu fakt haýwanlaryň endiginiň situasiýanyň üýtgeýän şertlerine-de ýaýradylýandygyny subut edýär. Bu mysalda tejribäniň şertleri çylşyrymlaşdyrylanda it ýagdaýyň üýtgemekligine täzeçe – ön aýakda döredilen endigi art aýagynda ulanmak bilen jogap berýär.

Şeýlekde, endikler biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar: bir ýagdaýda özleriniň awtomatizmi boýunça instinktlere golaýlaşyp, beýleki bir ýagdaýda intellekt(pähim) häsiýetine eýe bolýarlar.

**Haýwanlaryň
intellektual
(pähimli) özüni
alyp barşy**

Aýry-aýry predmetleriň arasyndaky çylşyrymly gatnaşyklary şöhlelendirmek intellektual özüni alyp barşyň esasyny düzýär. Intellektual özüni alyp barşa şeýle mysal getirmek mümkin. Tejribe iki sany turba arkaly geçirilýär. Garganyň gözünüň önünde turbanyň içine ýüp daňylan iýmit bölejigi goýberilýär. Garga iýmitiň turbanyň birine goýberilendigini we onuň iki turbanyň arasyndaky boşlukda görmüp, ikinji turba girip gidendigini görýär-de, şol bada turbanyň ujuna tarap ylgap iýmitiň çykaryna garaşýar. (Bu ýagdaýda beýleki haýwanlar – ýyrtyjy guşlar, pişik, it özlerini edil şeýle alyp barýarlar). Bu mysal ýokary derejedäki haýwanlaryň predmetleriň arasyndaky gatnaşyklaryny aňyp, situasiýanyň netijesini önünden görmekligi, hereketlenýän predmetiň haýsy ýerde ýüze çykjakdygyny bilmeklige ukyplydygyny subut edýär. Bu özüni alyp barşyň paýhasly tipine degişlidir.

Alymlar ýokary derejedäki haýwanlaryň arasynda primatlary (adam şekilli maýmynlary) aýratyn orna eýe edýärler. Beýleki süýdemdirijilerden tapawutlylykda, primatlar diňe bir iýmit obýektleri däl, beýleki predmetler bilen-de çylşyrymly manipulyatiw hereketleri amala aşyrýarlar. Şeýle höwesli “erkl” we “peýdakeşlige

gönükdirilmedik” bilesigelijiligi (I.P.Pawlow), “derňew edijilik impulsy” diýip atlandyrýar.

Şeýle işjeňligiň esasynda döreýän başarnyk ýaş maýmynlaryň görüş organlaryny ösdürip, kabul edişi giňeldip, tejribäni has artdyrmak bilen, şonuň netijesinde beýleki haýwanlardan has kämil endiklerini, özüni alyp barşyň çylşyrymly formalarynyň döremeginiň esasy bolup hyzmat edýär.

Maýmynlaryň intellekti diňe özüniň çözyän meseleleriniň çylşyrymlylygy bilen däl-de, olaryň hereketleriniň gönükdirilmesi bilen tapawutlanýar. Olar birnäçe sagatlap eline düşen predmeti böleklere bölýärler, dürli hereketler bilen adamy öz gözenegine çagyryýarlar, gözleriniň önünde dumly-duşa ýöreýän mör-möjekleri uzak wagtlaý synlaýarlar. Maýmynlaryň şeýle özüni alyp barşy olaryň ýaşayyş şertleri bilen düşündirilýär. Tebigy şertlerde maýmyn iýmüt gözleginde yzygiderli “derňew” işini alyp barmaly bolýar. Ýabany şimpanzeleriň segsen bir sany iýmüt çeşmesi bardyr. Olaryň ýary gök önümler, çäryegi – ýapraklar, galanlary bolsa tohumlar, güller, baldaklar, çybyk. Mundan başga-da şimpanze mör-möjekler bilen iýmittenýär. Seýrek-de bolsa, olaryň iýmüt stoluna suwulganlar, maýda ýyrtyjylar, kähalatlarda bolsa iri haýwanlar goşulýar. Şeýlelikde, maýmynlaryň dürli obýektlere gönükdirilen derňew-agtaryş işiniň ösüşiniň real biologik esasy bardyr. Iýmüt hökmünde ulanýan miweleriniň dürli formalary we reňkleri maýmynlar tarapyndan diňe bir tapawutlandyrylman, eýsem şertli refleksleriň döremegi netijesinde degişli tagam häsiýetleri bilen baglanyşdyrylýar. Iýmüt agtaryş prosesinde maýmyn iýilýän miweleri iýmite ýaramsyz we zäherli görnüşlerinden tapawutlandyrýar.

Maýmynlaryň iýmitiniň dürli-dürliligi olaryň analizleýji ukyplaryny ösdürýär. Şeýle dürli iýmittenişe geçmek bilen maýmyn ýönekeý haýwanlar ýaly, iýmitiň diňe bir görnüşine ýa-da iýmittenişiniň kesgitli bir situasiýasyna instinktiw hereket edip bilmez. Zerur iýmiti tapmak üçin ol daşyny gurşan ähli predmetleri her gezek derňemeli bolýar.

Maýmynlarda işiň şeýle görnüşiniň beýleki haýwanlar bilen deňeşdirilende ýokary derejede ösenligi olarda el şekilinde ön aýaklarynyň bardygy bilen düşündirilýär. “El” arkaly maýmynlar

daşky predmetler bilen çylşyrymly gatnaşyklara girip bilýärler. Şonuň üçin-de olarda beýleki haýwanlarda bolmadyk wagtlaýyn baglanyşyklaryň (assosiasiýalaryň) tutuş toplumy bardyr. Aktiv derňew-oriýentirleniş işiniň ýerliginde-fonunda maýmynlarda şöhlendirmäniň dürli usullary döreýär.

Belli bir şertlerde maýmynlarda özüni alyp barşyň instinktiw formalary ýüze çykýar. Beýleki oňurgaly haýwanlarda bolşy ýaly, maýmynlaryň instinktiw hereketleri ýönekeý stimul arkaly döräp bilýär. Derňewleriň görkezişi boýunça maýmynjygy imrikdirýän zat ene maýmynyň hut özi bolman, onuň ýumşak tüyi bolýar. Tejribe şeýle geçirilipdir. Makakanyň iki günlük çagalaryny ene maýmynyň möçberinde ýasalan “emeli enäniň” goýlan gözenegine ýerleşdirýärler. Bir maýmynjyga metal karkasdan edilen “ene”, beýlekisine bolsa tüýjümek material çekilen agaç silindr hödürlenýär. “Eneleriň” ikisinde hem ýyly süýtli emzik bolýar. Özüne ýumşak “ene” ýeten maýmynjyk wagtynyň köp bölegini onuň ýanynda geçirip, ony gujaklap boýnuna böküpdür. Howply ýagdaý dörän badyna maýmynjyk hemaýat isläp öz “enesine” gysmylyjyrapdyr. Metaldan ýasalan “eneli” maýmynjyk diňe aç bolanda onuň ýanyna barypdyr.

Emma ýokary derejede ösen uly maýmynlaryň instinktiw özüni alyp barşy pes derejede ösen haýwanlaryňkydan düýpli tapawutlanýar. Ýokary derejede ösen maýmynlara meselem, şimpanzä özüni alyp barşyň dogabitdi formasy bolan ýatak gurmak mahsusdyr. Tebigy şertlerde olar her gün agaçlarda baldaklardan ýatak gurunýarlar. Ýörite synaglaryň görkezişi boýunça maýmyn ýatak gurmakda saýlanyp alynýan materiallary amaly-praktiki analiz edýär. Barlaglar prosesinde maýmynlaryň gurluşyk işi gemrijileriň - alaňnyrdyň ýatak gurşy bilen deňeşdirilýär. Materiallar dürli gatlykda bolanynda meselem, agaç şahalary we kagyz şimpanze-de, alaňnyrt-da ýatagy bir tipde gurýarlar: ýatagyň esasyňy has berk materialdan tutup, içki ýüzüni bolsa has ýumşak material bilen örtýärler. Eger şimpanzä we alaňnyrda diňe ýumşak material berilse olar ýatagy diňe şu materialdan gurýarlar. Eger-de ýatak diňe şeýle materialdan ýasalandan soňra olara has gaty material tekliپ edilse, olaryň özüni alyp barşynda şol bada aýratynlyk ýüze çykýar.

Şimpanze has gaty material alan badyna höwürtgäni gaýtadan gurmaga başlaýar. Ýumşak materialdan edilen höwürtgäni eliniň tersi bilen bir gapdala süýşürüp, onuň esasyny berk materialdan tutup ugraýar we diňe şondan soň ýumşak materialy jaýyň iç ýüzüne tutmaga ulanýar. Alaňnyrtlar bolsa bu situasiýada höwürtte ýasamagyny dowam etdirip, gaty materialy ýumşagyň üstüne örüp başlaýarlar. Şeýlelikde, maýmynlarda ýatak gurmaklyk instinktiw hereketlerde ýüze çyksa-da, ol daşky şertleri göz önünde tutmak bilen amala aşyrylýar.

Maýmynlaryň individual tejribede döredýän hereketleri-de özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Maýmynlarda we pes derejede ösen haýwanlarda endigiň döreýşini synlanynda geň galdyryjy bir ýagdaýy görmek bolýar: has pes derejede ösen oňurgalylarda endik maýmynlara seredeninde has çalt döreýär. Bu fakt maýmynlaryň endigi çalt döreýän beýleki jandarlardan pesligini subut etmeýär. Sebäbi maýmynyň özüni alyp barşy daşky gurşawda predmetleri we olaryň utgaşmalaryny duýmak we olara täsir etmeklik ukyby bilen kesgitlenýär. Kā ýagdaýlarda maýmynyň “peýda gazanmaklyga gönükdirilmedik” bilisgelijiligi özünde geçirilýän tejribä ünsüni gönükdirmeklige päsgel berýär. Köplenç onuň üçin “problema gutusynda” gizlenen iýmitden beýleki predmetler has gyzykly bolýar. Emma maýmynlarda berk şertli baglanyşyklar döredilen ýagdaýynda olaryň ýüze çykyşy edil beýleki jandarlaryň hereketi ýaly stereotip häsiýetde bolýar.

I.P.Pawlow adam şekilli maýmynlaryň özüni alyp barşyny öwrenýär. Geliň, Rafael atly şimpanzede geçirilen tejribeleriň bir pursatyny analiz edeliň. İçinde miwe gizlenen çelegiň önünde spirt çyrajygy ýakylýar. Miwäni almak üçin birnäçe netijesiz edilen synanyşyklardan soň, Rafael tötänlikde ýanyp duran çyrajygy öçürýär. Hereket şol bada ýada ornaşdyrylýar. Täze tejribede suwly bak gapdaldan goýulýar. Birnäçe synanyşykdan soňra, Rafael bu meseläni-de çözüýär: agzyna suw alyp, oda pürkýär. Başga bir situasiýada miweli şkaň suwuň ortasyndaky salyň üstünde ýerleşdirilýär. Suwly bak bolsa başga bir salyň üstünde goýulýar. Ody öçürmek üçin Rafael hallan atyp duran paýapyldan goňşy sala – bakdan agzyna suw almaga bakan ýönelýär.

Maýmyn dörän endigi başga bir situasiýada ulanýar. Emma şeýle hereket maksadalaýyk däl (sebäbi daş-töwerek suw). Emma şeýle-de bolsa bu hereket biologik taýdan doly manylydyr.

Hallan atýan paýapyndan sala geçmek maýmyn üçin artykmaç fiziki kynçylyk döretmeýär, şonuň üçin-de tejribede ýüze çykan situasiýa üçin intellekt üsti bilen çözülmeli problema laýyk situasiýa öwrülmeýär. Instinktler we endikler hereketiň has stereotipleşen görnüşi bolup, janly organizmi artykmaç güýç sarp etmekden goraýar. Diňe birnäçe netijesiz synanyşyklardan soňra maýmyn dörän situasiýany has ýokary usul – intellekt üsti bilen çözmäge girişýär. Emma döreýän situasiýalar köplenç haýwan üçin problema öwrülmän, ýumuşyň çözülmegi has ýokary intellektual derejede amala aşyrmak zerurlygyny döretmeýär. Şeýlelikde, intellektual özüni alyp barylýan haýwanlar üçin köplenç ýagdaýda potensial(entek ulanylyşa girizilmeýän) mümkinçilik bolup galýar.

N.N.Ladygina-Kotsuň tejribesinde Paris atly şimpanze içinde ýimit gizlenen turbany alyp, ýimiti onuň içinden daşa itekläp ýaly deşigine gabat gelyän dürli guraly saýlaýar: predmetiň formasyny, uzynlygyny, giňligini, gatylygyny, galyňlygyny tapawutlandyrýar. Eger göwnējaý predmet tapmasa, Paris agaçdan döwüp alnan şahanyň gapdal baldaklaryny aýrışdyrýar, taýagyň inli ýerlerini döwürşdirýär, egredilen simi göneldýär, başgaça aýdanynda, maýmyn “gural” ýasanýar.

Emma maýmynlaryň “gural ýasaýyş” işiniň mümkinçiligi örän çäklidir. W.Keleriň, E.G.Wasuronyň, N.N.Ladygina-Kotsuň tejribeleriniň görkezişi boýunça, şimpanze şol bir situasiýada iki sany taýagy bir-birine sepläp maksada ýetmeli bolanda nalajedeýinlik görkezýär. Bu öz-özünden düşnüklidir. Ýokarky tejribedäki şimpanzenin baldaklary döwürşdirmesi, taýagyň ýogyn ýerlerini owratmasy – maýmynlaryň tebigy şertlerde amala aşyran hereketleridir. Emma olar tebigy şertlerde taýaklary bir-birine seplemek operasiýasyny etmeýärler. Her näme-de bolsa, maýmynlar kähallatlarda iki sany gysga taýakdan bir uzyn taýagy bir-birine seplemek arkaly “gural” döredýärler. Ýöne olar taýýarlanan “guraly” indiki zerurlyklar üçin saklamaýarlar, soň gerek bolar diýen pikir bilen gural taýýarlamaýarlar. “Gural” maýmynlarda işiň gös-göni

prosesinde döräp, şol bada hem ýok edilýär, şonuň üçin-de adamynyň zähmet işi bilen maýmynlaryň degişli hereketlerinde diňe şertli meňzeşlik ýüze çykarmak mümkin.

Bu babatda I.P.Pawlowyň içinde ýimit gizlenen çelek bilen geçiren tejribesi has häsiýetlidir. Çelegiň üçburç deşiginden maýmyn ýimti görýär. Çelek haçan-da bu deşiğe üçburç formalý taýagy ötürip, içindäki ryçagy basanynda açylýar. Eksperiment geçiriji bu operasiýany maýmynyň gözünüň önünde edip görkezýär. Maýmynyň önünde ujy tegelek, dörtburç kesimli taýaklar goýulýar. Ilkibada ähli maýmynlar çem gelen taýagy alyp ýaşigi açmakçy bolýarlar. Soňra taýaklary elläp, ysgaşdyryp gezek-gezegine kesime ötürmekçi bolýarlar. Ahyry dogry çözüliş ýüze çykýar. Şeýlelikde, maýmynlaryň intellektual hereketleri takyk amaly-praktiki pikirlenme görnüşinde ugrukdyjy-oriýentirleýji manipulýasiýalaryň netijesinde amala aşyrylýar.

Ýokary derejede ösen maýmynlaryň özüni alyp barşynyň bir aýratynlygy-da olaryň öýkünjeňligidir. Meselem, maýmyn poly sübseläp ýa-da esgini ölläp, ony sykyp, poly ýuwup biler. Köplenç ýagdaýda bu öýkünmek hereketleri örän ýönekeý ýagdaýda bolýar: maýmynlar hereketiň netijesine däl-de, hereketiň hut özüne öýkünýärler. Şonuň üçin-de maýmyn poly sübseläninde hapany bir ýerden başga bir ýere süpürýär-de, ony poldan aýyrmaýar. Ýörite öwredilen aýry-aýry maýmynlar, dogrusy, bu işi göwnejaý edýärlerem. Intellektual öýkünmeçlik, işiň netijesine öýkünmeçlik maýmynlarda entek subut edilen däldir.

Şeýlelikde, şöhlelendirmäniň ähli formalary (tropizmler, instinktler, endikler, intellektual hereketler) biri-birlerinden düýpli tapawutlanýarlar. Ösüşiň bir yzygider liniýasy bardyr: meselem, instinktler endikler bilen üsti ýetirilip, endikler instinktlere öwrülýärler. Emma takyk ýagdaýlarda ösüşiň yzygiderliginde arasyň bölünmegi ýüze çykýar: haýwanlaryň bir görnüşü özlerinde instinktleriň agdyklyk etmegi bilen, beýlekileri - şahsy tejribede döreýän assosiasýalary bilen tapawutlanýarlar.

Haýwanlaryň aragatnaşygy we “dili”

“Jemgyýetçilik jandarlaryň” özara gatnaşygy kä halatlarda has çylşyrymly ýagdaýda bolýar. Emma uly toparlar bolup ýaşayan ganglioz nerw sistemaly jandarlarda çylşyrymly individual instinktlar bilen bir hatarda instinktiw reaksiýalaryň birleşmäniň aýratyn wekiliniň “diline”¹

gönükdirilen görnüşleri-de bolýar. Synaglaryň görkeziji boýunça balalarysy arý kökesine bal bilen dolanyp gelende hereketleriň belli bir toplumyny (“tansy”) ýerine ýetirip, beýleki arylaryň bal öndüriji güllerde üýşenligini habar berýär. Garynjalaryň “dili” has-da çylşyrymlydyr. Belli bir gymyldylar kesgitli bir signaly aňladýar. Hereket reaksiýalary bilelikdäki hereketlere çagyrmaklygy, iýmitlendirmekligi haýyş etmekligi we ş.m. aňladyp bilýär. Ganglioz nerw sistemaly jandarlaryň “dili” – bu durmuş pozasy, akustik signallar, himiki (“ys alyş”) informasiýa, biri-birine dürli galtaşmalardyr.

Mör-möjekleriň öz toplumyndaky özlerini alyp barşy, umumy maksadalaýyklygy we sazlaşyklylygy bilen geň galdirýar. Emma bu sazlaşykly maksadalaýyklyk informasiýany kabul edýän jandarlaryň stereotip reaksiýasy bilen döredilýär. Olaryň reaksiýalarynda hiç hili akyl ornaşdyrmak, informasiýany gaýtadan işlemeklik ýokdur: signal kabul edilen badyna ewoluýusiýada dörän hereket ýüze çykýar.

Ýokary derejede ösen haýwanlaryň (guşlar, süýdemdirijiler) toparynda özara gatnaşygyň käbir formalary bolýar. Şonlukda, jandarlaryň her bir toparlara birleşmegi öz gezeginde toparyň agzalarynyň aragatnaşygy üçin zerur bolan “diliň” döremegine getirýär.

Her bir toparda biologik nukdaýdan amatly bolan deňsizlik döredilýär: güýçlüler ejizleri ezyärler. Güýçlülere iýmitiň has gowusy ýetip, olar toparyň agzalarynyň içinde özlerini erkin duýýarlar. Ejiz haýwanlar beýleki görnüşleriň awy bolup, öz görnüşiniň oňat nusgalarynyň halas bolmagyna sebäp bolýarlar. Ejiz haýwanlar öz

¹ Bu ýerde “dil” diýip her bir signallaşdyryş sistemasyna, informasiýany geçiriji her bir serişdä düşünjekdiris.

gezeginde toparyň içinde howpsuzlygy üpjün edýän serişdeleri edinýarlar. Şeýle serişdelere jandaryň aýratyn “tabyn bolmak pozasy” girip, jandar ony güýçli garşydaş bilen çaknysanda özüniň göreşmäge ukypsyzlygyny habar bermek üçin ulanýar. K.Lorens şeýle situasiýany synlapdyr. Ýaş möjek öz güýjüne buýsanyp, toparyň serdaryna topulýar. Emma tejribeli möjek şol bada ýaş möjegi öz çenini duýmaga mejbur edýär. Ýaş möjek derrew tabyn bolujylyk poza geçýär: kellesini aşak öwürüp adaty şertlerde möjekleriň söweşde dert-azar goraýan ýeri bolan ýeňse damaryny garry möjege hödürleýär. Garry möjegiň şol bada gahary ýatýar, çünki ençeme ýyllaryň dowamynda döredilen instinkt öz güýjüne girýär. Tabyn bolmak pozasy topar bolup ýasaýan ähli haýwanlara mahsusdyr. Maýmynlarda bu pozanyň toplumy has-da aýdyň ýüze çykýar.

Poza, galtaşmak ýaly “dillerden” başga, eşidilýän signallaryň dili bolýar. Gyşlaryň, delfinleriň, maýmynlaryň çylşyrymly signalizasiýalary ýazylandyr. Çykarylýan sesler jandaryň emosional ýagdaýyny aňladýar. Şimpanzäniň ses reaksiýalarynyň analizi maýmynlaryň her bir ses döretmekliginiň kesgitli reflektor işi bilen baglanyşyklydygyny görkezdi. Sesleriň birnäçe toparlary anyklanyp, olar: iýmit kabul edilende döreýän sesler, oriýentirleýji-goranyş sesleri, agressiw, jynsy funksiýalar bilen baglanyşykly, oýun wagtyndaky we ş.m. görnüşlerden durýar.

Şol bir toparda durýan jandarlar biri-biriniň ses reaksiýalaryndan ugur alýarlar. Ses reaksiýalary toparyň agzalarynyň öz biri-birleriniň ýagdaýy barada habardar etmek bilen toparyň içindäki möçberde özüni alyp barşy edara etmäge mümkinçilik berýär. Aç bolanlar nämendir bir zat iýýän taýynyň işdämenlik bilen hokranýan sesine tarap eňýär. Sagdynlar we doklar topardaşlarynyň oýna çagyryş ýa-da oriýentirleýji seslerine üns bermek bilen, özleriniň herekete ýa-da oriýentirleýji özüni alyp barşa bolan isleglerini kanagatlandyrýarlar; uruşýan maýmynlaryň agressiw seslerine toparyň ýolbaşçysy haýdan-haý ýetişip, toparyň tertip-düzgünini ýola goýýar, howp habar berýän galagoply signaly eşiden badyna bütin topar ýerinden galýar. Adamlaryňkydan tapawutlylykda, haýwanlaryň “dilinde” bir ýetmezçilik bolup, ol hem

bolsa onuň üsti bilen tejribäni nesilden-nesle geçirip bolmaýanlygydyr. Şonuň üçin-de, eger haýsy-da bolsa bir has ösen jandar özüniň individual tejribesinde ýmit tapmaklygyň iň bir oňaly usullaryny tapyrsa hem ol öz tejribesini haýwanlaryň “dil” arsenalynda bolan serişdeler bilen geljekki nesle geçirip bilmeýär.

§ 2. Psihiki funksiýalaryň gurşawa hem-de organlaryň gurluşyna baglylygy

Psihika We gurşaw

Eger janly-jandarlaryň ýaşaýyş gurşawy hemme ýerde birmeňzeş bolsady, onda Ýer ýüzünde janly-jandarlaryň bir görnüşi ýaşardy. Hakykatda gurşawyň klimat babatynda-da, ýaşaýyş şertleri boýunça-da örän dürüligi organizmleriň

tapawutlylygyna getiripdir. Ýerde jandarlaryň milliondan gowragy ýaşaýar. Hadysalaryň dürüliginde Ýerde olaryň sikleyin çalyşmasy – ýyl sikleri, gije-gündiziň çalyşgy, temperatura çalyşgy we ş.m. bolup durýar. Ähli jandarlar dowam edýän şertlere uýgunlaşýarlar.

Öz-özüni dolandyrmaklyk ýönekeý gyjynmaklykdan başlap, özüniň iň ýokary ösüşini adamyň döredijilikli paýhasynda tapýar. Şöhlelendirmegiň usuly näçe ýokary boldugyça, şonça-da janly-jandaryň şol görnüşi gurşawa gös-göni garaşlylykdan halas bolýar. Gurşawyň üýtgemekligine tropizmler arkaly jogap berýän bir öýjükli organizm doly ýagdaýda gurşawyň şertlerine garaşly bolýar. Meselem, gurşawyň temperaturasy üýtgände organizmde himiki reaksiýalaryň çaltlygy üýtgeýär; temperatura ýokarlananda reaksiýanyň tizligi ýokarlanylýp, aşaklanynda bolsa peselýär. Temperaturanyň has ýokary ýa-da pes ýagdaýynda bir öýjükli organizm heläk bolýar. Elbetde, adatdan daşary ýokary ýa-da aşak temperaturada şeýle ýagdaý ähli janly organizmlerde döräp biler. Ýöne şeýle şertlerde ýokary derejede ösen we pes derejede ösen organizmleriň özüni alyp barşynda düýpli tapawut ýüze çykýar. Ýaşaýyş şertleriň birden üýtgemekligi hereket etmäge meýillendirýär. Bu hereketleriň dogry ýa-da nädogry bolmagy mümkin. Sähra pyşdylary we ownuk gemrijiler yssy wagtlary hem-de gysyň

sowugynda temperaturanyň normal ýaşayşa amatly ýeri bolan ýer astynda gizlenýärler. Bu ýerde instinktlar herekete gelýärler. Pil suw sepinip, goýy kölegelede gizlenýär, maýmyňlar hem yssyny ýeňil geçirer ýaly ýeri saýlaýar we taýýarlaýar. Instinktlar bilen bir hatarda bu ýerde şertli baglanyşyklar – jandarlaryň doganyndan soňky gazanylan tejribesi uly rol oýnaýar.

Şeýlelikde, janly organizmler kem-kemden gurşawa gös-göni garaşlylykdan boşaýarlar. Emma ösüşiň islendik derejesinde janly organizmler bu garaşlylykdan hiç wagt gutarmykyly boşamaýarlar. Gurşaw janly organizmiň ýaşayş şertiniň esasy faktorydyr. Başgaça aýdanymyzda, olaryň ýaşayşy gurşawyň şertleri bilen sebäpli döredilendir.

**Psihika we nerw
sistemasyň
ewolýusiýasy**

Şöhlelendirmäniň takyklygy ilki bilen psihikanyň maddy substraty bolan duýgy organlarynyň we nerw sistemasyň gurluşyna bagly bolýar. Meselem, reseptor belli bir gyjyndyryjylary has inçelik bilen şöhlelendirýän bolsa, reaksiýa şonça-da takyk bolýar. Belli bir çäkde bu ýerde göni baglanyşyk

bolýar. Meselem, görüş reseptory Ýeriň üstüne ýaýran Gün ýygyny şöhlelendirmeklige uýgunlaşmagynda ösüpdir. Organizmiň şöhleli energiýany has takyk kabul etmeklige uýgunlaşýşyny görüş reseptorynyň ewolýusiýasynda yzarlamak mümkin.

Bir öýjüklerde, şonuň ýaly-da ýönekeý köpöýjükli boşıçegelilerde diňe ýşyga bolan umumy reaksiýany – fototropizmi görmek bolýar. Ýer gurçugynda onuň epidermisinde ýerleşýän ýşyk duýujy öýjükleri bardyr. Bu öýjükler ýşygyň barlygyny ýa-da ýoklugyny duýýarlar. “Tabajyk” atlandyrylýan mollýuskada eýýäm göýä onuň bedenine ornaşdyrylan haltajygyň iç ýüzüni örtýän ýşyk duýujy öýjükleriň topary bolýar. Görüş organynyň şeýle gurluşy jandara diňe ýşygyň barlygyny ýa-da ýoklugyny aňlamaga däl, eýsem ýşygyň haýsy tarapdan düşýänligini aňlamaga hem mümkinçilik berýär. Mör-möjekleriň fasetka gurluşly gözi ownuk predmetleriň formasyny görmäge mümkinçilik berýär. Oňurgalylaryň köpüsünde

göz ýörite yşyk döwüji linza (hrustalik) bilen üpjün edilip, ol predmetiň konfigurasiýasyny has takyk görmäge ýardam edýär.

Reseptorlaryň ösüşi belli bir çäklerde nerw sistemanyň belli bir tipiniň ösüşi bilen utgaşykly bolýar. Duýgy organlarynyň we nerw sistemanyň ösüş derejesi psihiki şöhlelenmäniň derejesini we formasyny kesgitleýär.

Ösüşiň aşaky basgançagynda (meselem, boşçegelilerde) nerw sistemasy öz aralarynda çykyndylary bilen sepleşýän, organizmiň dürli uçastoklaryna ýaýran nerw öýjüklerinden durýan nerw topary şekilinde bolýar. Bu tor şekilli nerw sistemasydyr. Tor şekilli nerw sistemaly jandarlar, ýokarda görkezilişi ýaly, daşky täsirlere tropizmler arkaly jogap berýär. Wagtlaýyn baglanyşyk olarda kynlyk bilen döräp, uzak saklanmaýar. Ösüşiň indiki tapgyrynda nerw sistemada birnäçe üýtgeşiklikler ýüze çykýar. Nerw öýjükleri diňe bir görmüşde jemlenmän, uzellere (gangliýalara) jemlenýär. Uzelli ýa-da gangliozly nerw sistemasy gyjyndyryjylaryň has uly möçberini kabul etmäge we gaýtadan jemlemäge mümkinçilik berýär. Munuň sebäbi kabul edilýän gyjyndyryjylary analizlemegiň hilini üýtgedýän duýujy nerw öýjükleriniň gös-göni ýakynlykda bolmagydyr. Ganglioz nerw sistemaly jandarlarda esasy gangliýa nerw sistemanyň beýleki uzellerinden has çylşyrymlydyr. Şeýle nerw sistemanyň iň ýönekeýi gurçuklardadyr; olaryň segment gangliýalary şöhlelendiriş mümkinçilikleri boýunça birmeňzeşligi sebäpli has inçe şöhlelendirmäge ukypsyz bolýar. Funksiýasy we baglanyşygy dürli-dürli bolan nerw öýjüklerinden durýan diňe kelle gangliýa has köp gyjyndyryjylary kabul etmäge we gaýtadan işlemäge ukyply bolýar.

Uzelli nerw sistemanyň çylşyrymlaşmagy oňurgasyz haýwanlaryň ösen görnüşi – mör-möjeklerde ýüze çykýar. Bedeniň her bir böleginde gangliýalar birleşip, nerw merkezlerini emele getirýärler. Merkezler bolsa öz aralarynda nerw ýollary arkaly arabaglanyşykda bolýarlar. Kelle merkezi has çylşyrymlydyr. Mör-möjekleriň nerw sistemasy has inçe guralan reseptorlaryň üsti arkaly gurşaw bilen baglanyşyp, olar signal funksiýasyny alyp barýarlar.

Ganglioz nerw sistemaly jandarlar daşky gurşawyň täsirini şöhlelendirenlerinde dogabitdi refleksleri, şeýle hem individual

tejribede gazanylan refleksleri ulanýarlar. Emma bu ýerde dogabiti reaksiýalar agdyklyk edýär.

Nerw sistemanyň ýokary tipi turba şekilli nerw sistemadyr. Ol turba jemlenen nerw öýjükleriniň (hordatlarda) toplumydyr. Ewolýusiýa prosesinde oňurgalylarda oňurga we kelle beýnisi – merkezi nerw sistemasy döreýär we ösýär. Nerw sistemanyň ösüşi bilen jandarlaryň duýgy organlary ösýär we kämilleşýär.

Nerw sistemanyň we reseptorlaryň ösüşine degişlilikde psihiki şöhlenenmäniň formalary-da çylşyrymlaşýar. Jandarlarda, bir tarapdan, täze psihiki funksiýalar dörese, başga bir tarapdan, psihikanyň ewolýusiýanyň aşak basgançaklarynda dörän formalary (duýma, kabul ediş, ýat we galyberse-de pikirlenme) kämilleşýär. Nerw sistema çylşyrymly boldugyça, psihika şonça-da kämil bolýar. Oňurgalylaryň ewolýusiýasynda kelle beýniniň ösüşi aýratyn uly rol oýnaýar. Kelle beýnide dürli funksiýalary edara edýän ýörite merkezler döreýär. Bu merkezler öz aralarynda ýörite nerw toplumu – assosiatiw zonalar arkaly baglanyşdyrylýar. Jandar näçe ýokary ösen bolsa, bu zonalar şonça-da kämildir. Merkezi nerw sistemasy bar bolan jandarlar gurşawyň täsirini has takyk şöhlelendirýärler. Ýokary derejede ösen jandarlaryň nerw işiniň esasy fonduny şertli refleksleriň toplumu döredýär.

Şeýlelikde, psihikanyň ewolýusiýasy reseptorlaryň funksiýalarynyň çylşyrymlaşmagynda we signal işiniň kämilleşmeginde ýüze çykýar.

Jandarlaryň bedeniniň gurluşynyň, nerw sistemasynyň we duýgy organlarynyň progressiw ösüşi, şöhlelendirmäniň formasynyň san we hil taýdan üýtgemegi janly organizmleriň gurşaw bilen täze çylşyrymly we köptaraplaýyn baglanyşyklarynyň döremegine getirýär. Psihiki funksiýalar jandarlaryň ýaşaýan gurşawyna we olaryň gurluşyna baglylykda ösýär. Meselem, görüş reseptorynyň gurluşy jandaryň ýaşaýyş gurşawda oňat ugrukma almagyna-orientirlenmegine ýardam edýär. Çuňlukda ýaşaýan balyklaryň gözi minimal yşyk gyjyndymalaryny kabul edýär. Olaryň gözüniň torly bardasynda ýokary duýgurlykdaky ýörite gurallar – taýajyklar bardyr. Gözüň bäbenegi we hrustaligi örän uludyr. Ýerde ýaşaýan ýokary derejede ösen haýwanlaryň gözlerinde göz perdesi we hrustalik torly

barda ultramelewşe şöhlelerini geçirmeýär. Gündizine we agşamlaryna hereket edýän haýwanlaryň gözleri-de ýaşayyş şertine degişlilikde özboluşly gurluşa eýe bolýar.

Gözüň dürli gurluşy belli bir şertlerde gyjyndyryjylaryň takyk şöhlendirmekligini üpjün edýär.

Emma beýle diýildigi şol bir şertlerde haýwanlarda reseptorlaryň şol bir tipi ösýär we esasy orny eýeleýär diýildigi dälär. Haýwanlarda duýgurlygyň filogenetiki ösüşi olar üçin haýsy gyjyndyryjylaryň biologik ähmiýete eýe bolandygyna bagly bolýar. Şol bir gurşawda möý wibrasiýa oriýentirlenýär; gurbaga bolsa adamynyň gulagynyň çalaja saýgarýan çygşyldysyna, ýarganat ultraseslere, it esasan ysa oriýentirlenýär, guşlar – eşidişe we görüşe oriýentirlenýär we ş.m.

Psihikanyň ewolýusiýasy göni liniýalaýyn gitmän, ol şahalara bölünýän liniýa boýunça geçýär. Şol bir gurşawda dürli derejedäki şöhlendirmä ukyply jandarlary we tersine, dürli ýaşayyş şertlerinde birmeňzeş şöhlendirmä ukyply jandarlary tapmak mümkin. Meselem, delfinler, piller we aýylar bu babatda şol bir derejede durýan hasaplanylýar.

Gurşaw hemişelik zat dälär. Her bir materiýa ýaly gurşaw hem ewolýusion ösüşde bolup, onda ýaşayan haýwanlaryň görnüşi oňa uýgunlaşýarlar. Kähalatlarda gurşawyň üýtgeýşi haýwanlaryň bir görnüşiniň psihiki funksiýalarynyň ösmegine täsir edip, beýleki görnüşlere düýpli täsirsiz bolmagy mümkin.

Diýmek, ýaşayyş gurşawynyň düýpgöter özgermegi gadymy adam şekilli maýmynlaryň özüni alyp barşynyň hil taýdan üýtgemekligine sebäp bolmak bilen, soň-soňlar Ýeriň ýüzünde adamynyň emele gelmegine getiripdir.

§ 3. Záhmet işi prosesinde aňňň döremegi we onuň taryhy-jemgyýetçilik häsiýeti

Adamyň we haýwanlaryň psihikasynyň aratapawudy

Adamynyn psihikasy bilen hat-da iň ýokary derejede ösen haýwanlaryň psihikasynyň arasynda düýpgöter tapawudyň barlygy düşnükli zatdyr. Meselem, haýwanlaryň “dili” adamynyň dili bilen hiç bir babatda deňleşip bilmez. Eger haýwan öz biri-birine diňe şu pursatda dörän hadysa barada signal berip bilýän bolsa, adam diliň üsti bilen beýleki adamlara geçmiş, döwür we geljek barada informasiýa berip, olara jemgyýetçilik tejribäni

geçirip bilýär.

Adamzat taryhynda dil mynasybetli şöhlelendiriş mümkinçiligi düýpli özgerýär: adamyň öz beýnisinde daşky dünýäni şöhlelendirmesi has takyk häsiýete eýe bolýar. Dil mynasybetli her bir adam jemgyýetiň asyrlaryň amalyýetinde döreden tejribesinden peýdalanylýp, özüniň hiç wagt görmedik hadysalary hakynda düşünje döredip bilýär. Mundan başga-da dil arkaly adam duýgy ýatlamalarynyň mazmuny boýunça öz-özüne hasabat berýär.

Haýwanlaryň we adamyň dilindäki tapawut pikirlenmedäki tapawudy kesgitleýär. Her bir funksiýanyň beýlekiler bilen arabaglanyşykda ösýändigine şaýatlyk edýär.

Barlagçylaryň köpsanly tejribeleriniň görkezşi boýunça ýokary derejede ösen haýwanlara diňe amaly (Pawlowyň atlandyryşy boýunça el üsti bilen alyp barylýan) pikirlenme mahsusdyr. Diňe ugrukdyjy-oriýentirleýji el işi prosesinde maýmyn ol ýa-da beýleki situatiw mysaly çözüýär, gural döredýär. Haýwanlaryň psihikasyny öwrenen alym henize çenli olarda abstrakt pikirleniş usulyny gören däl. Haýwan diňe aýdyň kabul edilýän ýagdaýyň-situasiýanyň çäginde hereket edip, ondan çykyp, ony abstragirläp bilmeýär we pikir boýunça gapdala çekilmek düzgünini özleşdirmäge ukypsyz bolýar. Haýwanlar gös-göni kabul edilýänagdaýyň tabynlygynda bolýarlar.

Adamynyň özüni alyp barşy takyk ýagdaýdan pikir üsti bilen gapdala çekilmäge (abstragirlenmäge) we bu ýagdaý bilen

baglanyşykly soňra boljak zatlary öňünden görmäge ukyply bolýar. Meselem, deňizçiler gäminiň deşilen ýerini ýapmaga topulsalar, uçarman ýangyç azalanda iň golaý aerodromy agtarýar. Adam ýagdaýyň tabynlygynda bolman, geljegi öňünden görüp bilýär. Şeýlelikde, haýwanlaryň takyk, amaly pikirlenmesi şu pursatda dörän ýagdaýdan alnan hem-de olary täsire garaşly edýän bolsa, adamyň abstrakt pikirlenmä ukyby ony şu pursatda dörän ýagdaýa gös-göni tabyn bolmaktan azat edýär. Adam diňe bir gurşawyň gös-göni täsirini şöhlelendirmän, eýsem özüne garaşýan zatlary-da beýnä ornaşdyrýar. Adam zerurlyga akyl ýetirmek arkaly alnyp barylýan aňly herekete ukyplydyr.

Bu adamyň psihikasyň haýwanlaryňkydan ilkinji düýpgöter tapawudydyr.

Adamynyň haýwandan ikinji tapawudy onuň gural ýasamaklyga we ony saklamaga bolan ukypdyr. Haýwan guraly takyk aýdyň-hereket ýagdaýynda dördedýär. Takyk ýagdaýdan daşda haýwan hiç wagt guraly gural hökmünde ulanmaýar, ony geljek üçin saklamaýar. Gural şol bir ýagdaýda öz zerurlygyny ýitirenden soň, ol maýmyn üçin gural hökmünde kabul edilmegini bes edýär.

Meselem, edil ýañyja miwäni özüne ýakynlaşdyrmak üçin ulanan taýagyň maýmynyň sähelçe wagtdan soň çeynemegi mümkin ýa-da taýagy başga bir maýmynyň çeyneýşine biperwaý seretmegi mümkin. Diýmek, haýwanlar predmetleriň hemişelik dünýäsinde ýaşaman, predmet olar üçin takyk ýagdaýa degişlilikde ähmiýetlidir. Mundan başga-da haýwanlaryň gurally işi hiç wagt kollektiv häsiýetde alnyp barylmaýar. Maýmynlar biri-birleriniň işine seredip biler, yöne olar hiç wagt bilelikde, biri-birine kömek bermek arkaly işlemeýärler.

Haýwandan tapawutlylykda adam guraly öňünden oýlanylan meýilnama boýunça dördedip, ony zerurlygy boýunça ulanýar we geljek üçin saklaýar. Adam predmetleriň çendan-otnositel hemişelik dünýäsinde ýaşaýar. Adam guraldan beýleki adamlar bilen bilelikde peýdalanylýp, ony ulanmagyň tejribesini beýlekilerden öwrenýär we öz gezeginde beýlekilere geçirýär.

Adamyň psihiki işiniň üçünji aýratynlygy jemgyýetçilik tejribesini nesillere geçirmekden ybaratdyr. Haýwan hem, adam hem

öz arsenalynda nesilleriň belli bir tejribesini gyjyndyryjylaryň belli bir görmüşlerine bolan instinktiw hereketler görmüşinde saklaýar. Olaryň ikisi-de mümkin bolan ýaşayyş ýagdaýynda şahsy tejribe gazanýarlar. Ýöne adam jemgyýetçilik tejribäni özleşdirýär.

Jemgyýetçilik tejribe adamyň özüni alyp barşynda aýgytlaýjy rol oýnaýar. Adamyň psihikasyny köp derejede oňa öňki nesillerden geçirilýän jemgyýetçilik tejribede ösdürýär. Dünýä inenden beýläk çaga gurallary ulanmagyň we aragatnaşyk alyp barmagyň usullaryny özleşdirýär. Aýry-aýry subýektleriň adamzadyň medeni ösüşiniň serişdelerini özleşdirmegi netijesinde adamynyň psihikasynyň funksiýalary hil taýdan özgerýär, onda hususy adama mahsus bolan ýokary psihiki funksiýalar (erkli ýat, erkli üns, abstrakt pikirlenme) ösýär.

Duýmalaryň, şeýle hem abstrakt pikirlenmäniň ösüşi obýektiv hakykaty has takyk şöhlendirmegiň usuly bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin-de haýwanlar bilen adamyň ýene-de bir, dördünji düýpli aratapawudy duýgularyň özboluşlylygynda ýüze çykýar. Elbetde, adam-da, ýokary derejede ösen haýwanlar-da daş-töwereginde bolup geçýän zatlara biperwaý garamaýarlar. Predmetler, hadysalar adamda we haýwanlarda belli bir gatnaşyklar, položitel ýa-da otrisatel emosiýalar döredýärler. Emma birek-biregiň şatlygyny ýa-da hasratyny paýlaşmak, tebigatyň gözelliginden haýsy-da bolsa bir hadysa akyl ýetirmekden lezzet almak diňe adama mahsusdyr.

Adamyň psihikasynyň haýwanyňkydan düýpli tapawudy ösüş şertlerinde hem ýüze çykýar. Eger-de haýwanat dünýäsiniň ösüşiniň bütin dowamynda psihikanyň ösüşi biologik ewolýusiýanyň kanunlary boýunça geçýän bolsa, adamyň psihikasynyň, aňynyň ösüşi taryhy-jemgyýetçilik kanunlara tabynlykda ýüze çykýar. Adamzadyň tejribesini özleşdirmezden, biri-biri bilen söz aragatnaşygyny saklamazdan, hususy adama mahsus duýgulara, erkli üns we ýat tutma, abstrakt pikirlenmä ukyp bolmaz, adamyň şahsýeti döremez.

Munuň şeýledigine adam çagasynyň haýwanlaryň arasynda terbiýelenendäki döreýän ýagdaý şaýatlyk edýär. Ähli “maugli-çagalar” haýwanlara mahsus sadaja reaksiýalary ýüze çykarypdyrlar, olarda adamy haýwandan tapawutlandyryan häsiýetleri tapmak kyn

bolupdyr. Ýöne eger-de maýmyn çagasy sürüden aýrylyp adamlaryň arasynda düşäýende-de, ol maýmynlygyna galýar. Adam diňe adamlaryň arasynda bolanda adam hökmünde ösýär.

Ynsan psihikasy materiýanyň ewolýusiýasynyň ählumumy ösüşiniň netijesinde ýüze çykýar. Psihikanyň ösüşiniň analizi aňň döremeginiň biologik esaslary barada düşünje berýär.

Adamyň haýwan ata-babasynyň predmet-hereket pikirlenmä ukyply bolup, köp sanly assosiasiýalary döredenligi ikuşsuzdyr. Ol eýýäm el görnüşli bolan öň aýaklary bilen ýönekeýje gurallary döredip, olary takyk ýagdaýlarda ulanypdyr. Bu ukyplyry häzirkizaman adam şekilli maýmynlarda hem görmek bolýar.

Emma aňň ösüşini gös-göni haýwanlaryň ewolýusiýasyndan getirip çykarmak bolmaz; adam jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň önümidir. Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň biologik esasy – süri bolupdyr. Adamyň haýwan ata-babasy süri bolup ýaşapdyr, bu bolsa duşmanlardan goranmaga, birek-birege kömek bermäge mümkinçilik döredipdir.

Maýmynyň adama öwrülmeginiň, süriniň bolsa jemgyýete öwrülmeginiň esasy faktory bilelikde gural ýasamak we ulanmak boýunça amala aşyrylýan zähmet işi bolupdyr.

**Zähmet işi
jemgyýetçilik
gatnaşyklarynyň
ösmeginiň şerti
we netijesi
hökmünde**

Ýaňy döräp ugran zähmet işi jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň, jemgyýetiň ösmegine täsir edipdir, ösýän jemgyýetçilik gatnaşyklary bolsa zähmet işiniň kämilleşmegine täsir edipdir.

Adamyň ata-babasynyň ösüşindäki bu öňe ilerlemeklik ýaşayyş şertleriniň çürt-kesik üýtgemekligi sebäpli bolup geçipdir. Gurşawyň üzül-kesil amatsyz üýtgemegi islegleriň kanagatlandyrylmagyna päsgelçilik döredipdir – klimat

ýaramazlaşyp, iýmiti ýeňillik bilen tapmak kynlaşypdyr. Adamyň ata-babasy ýa-ha özüni alyp barşyny üýtgetmeli ýa-da heläk bolmaly bolupdyr. Şeýle zerurlygyň netijesinde adamyň maýmyna meňzeş ata-babasy bilelikde alnyp barylýan zähmete meňzeş hereketlere ýüzlenmeli bolupdyr. F.Engelsiň belleýşi boýunça

“Agaçlara dyrmaşyp ýören maýmynlaryň sürüsinden adamzat jemgyýeti emele gelyança, megerem ýüzlerçe müň ýyl - Ýeriň taryhy üçin ähmiýeti adamyň ömri üçin bir sekundyň ähmiýetinden köp bolmadyk ýüzlerçe müň ýyl geçendir”¹.

Süriniň içinde adamyň ata-babasynyň instinktiw aragatnaşygy kem-kemden “önümçilik” işi esasynda alnyp barylýan aragatnaşyk bilen çalşypdyr. Süriniň agzalarynyň arasyndaky gatnaşyklaryň üýtgemegi – bilelikdäki işi, işiň önümini özara çalyşmak – süriniň jemgyýete öwrülmeğine getiripdir. Şeýlelikde, adamyň ata-babasynyň adama öwrülmeğiniň sebäbi zähmetiň ýüze çykmagydyr hem-de jemgyýetiň döremegidir.

Zähmet prosesinde ewolýusion hatarda şöhlelendirmäniň iň yokary görnüşi – aň döräp, ol predmetleriň has durnukly häsiýetlerini ýüze çykarmaga we onuň esasynda daşky dünýäni üýtgetmäge mümkinçilik berýär.

Zähmet guralyny döretmek, ony ulanmak we geljek üçin saklamak daşky gurşawa gös-göni garaşly bolmaktan halas edýär. Gadymy adamlaryň zähmet gurallary nesilden-nesle has çylşyrymlaşýar – ujy ýiti daş böleginden başlap kollektivleýin ýasalan ýörite gurallara çenli ösýär. Bu gurallara döwmek, kesmek, bölmek ýaly hemişelik operasiýalar berkidilýär. Şonuň bilen baglanyşyklyda adamyň gurşawynyň haýwanlaryňkydan hil taýdan tapawudy döredýär. Öň aýdylyp geçilişi ýaly, haýwan tötänleýin zatlaryň dünýäsinde ýaşaýar, adam bolsa özi üçin hemişelik predmetleriň dünýäsini döredýär. Adamlaryň döreden gurallary geçen nesilleriň operasiýalarynyň, hereketleriniň we işleriniň maddy özünde jemleýjisi bolup durýar. Gurallaryň üsti bilen bir nesil beýlekä operasiýalar, hereketler, iş görnüşinde öz tejribesini geçirýär.

Zähmet işinde adamyň ünsi döredilýän gurallara, şonuň bilen birlikde öz işine gönükdirilýär. Ýekelikde adamyň işi bütün jemgyýetiň işine birikdirilenligi üçin onuň işi jemgyýetçilik isleglerini kanagatlandyrmaga gönükdirilen bolýar. Şeýle ýagdaýda adamyň öz işine tankydy seretmeklik zerurlygy döredýär. Adamyň işi aňlanylan häsiýete eýe bolýar. Jemgyýetçilik ösüşiň ilki

¹ F.Engels. Tebigat dialektikasy. Aşgabat, 1969, 158-nji sah.

tapgyrlarynda adamyň pikirlenmesiniň ösüşi jemgyýetçilik amalyýetiniň derejesine degişlilikde örän çäkli bolýar. Gural öndüriş derejesi näçe ýokary boldugyça, şöhlendiriş derejesi-de şonça ýokary bolýar. Gural öndürmekligiň ýokary ösüşinde bir bitewi gural ýasamak işi birnäçe zwenolara bölünip, olaryň her biri jemgyýetiň aýry-aýry agzalary arkaly alyp barylýar. Operasiýalaryň şeýle bölünmegi ahyrky maksady – ýymite ýetmekligi has-da uzaklaşdyrýar. Bu kanunalaýyklygy diňe abstrakt pikirlenmä ukyply adam aňlap bilýär. Diýmek, zähmetiň jemgyýetçilikli guralmagynda döreýän gural öndürmekligiň ýokary derejede ösmegi aňlanylan işiň döremeginiň esasy şerti bolýar.

Tebigata täsir edip, adam şol bir wagtyň özünde öz hususy tebigatyny üýtgedýär. Zähmetiň täsirinde el täze funksiýalary öleşdirýär: hereketleriň çyýeligi ösüp, anatomik gurluşyň kem-kemden kämilleşmegi bilen çigniň we goluň uzynlygynyň üýtgemegi, ähli bogunlaryň, aýratynam penjäniň hereketlenişi artýar. Şol bir wagtyň özünde – el diňe bir garbaýyş guraly däl, eýsem obýektiw hakykata akyl ýetirmekligiň organy hökmünde hem ösýär. Zähmetiň täsirinde aktiw hereket edýän el aktiw syzyşyň ýöriteleşdirilen organyna öwrülýär. Syzyş – dünýä akyl ýetirmekligiň diňe adama mahsus bolan häsiýetidir. Adamyň penjesi “syzyşyň inçe organy bolup, bu organ elde göýä steržen ýaly ýerleşip, ol diňe bir uzalyp-gysgalmaga we dürli taraplara öwürilmäge ukyply bolman, eýsem her bir şeýle öwürilmäni duýmaga hem ukyplydyr¹” – diýip, M.I.Seçenow ýazypdy. El diňe bir ýüzüniň, barmaklarynyň ujunyň, beýleki ýerlerinden (meselem, arkanyň, egniň, baldyryň) has duýgurlygy üçin syzyş organy däl-de, zähmetde kemala gelenligi we predmetleriň täsirine uýgunlaşanlygy, aktiw syzyşa ukyplylygy üçin şeýle organdyr. Şonuň üçin-de el bize daşky dünýäniň predmetleriniň has möhüm häsiýetleri barada gymmatly düşüňjeler berýär. Şeýlelikde, adamyň eli onuň ata-babasyna düýbünden mahsus bolmadyk dürli funksiýalara eýedir. Şonuň üçin-de el diňe bir zähmet organy däl-de, eýsem zähmetiň önümidir diýmek bolar.

¹ Seçenow M.I. Избранные психологические произведения. М., 1947, 396-397-nji sah.

Eliň ösüşi bütin organizmiň ösüşi bilen baglanyşyklylykda bolupdyr. Eliň zähmet organy hökmünde ýöriteleşmegi adamda dikleýin ýöremekligiň ösmegine getiripdir.

Işleýän elleriň hereketi hemişe görüş üsti bilen edara edilipdir. Dünýä akyl ýetiriş prosesinde, zähmet işi wagtynda görüş we syzys organlarynyň arasynda döreýän köp sanly baglanyşyklaryň netijesinde gyjyndyryjylaryň täsir ediş effekti üýtgäp, gyjyndyryjy adam tarapyndan has çuňňur we takyk aňlanýar.

Eliň işi beýniniň ösmegine has-da uly täsir edipdir. Ýöriteleşdirilen organ hökmünde ösen eliň beýnide özüni edara ediji merkezi döräpdir. Bu ýagdaý beýniniň diňe bir massasynyň artmagyna däl-de, onuň gurluşynyň çylşyrymlaşmagyna hem getiripdir. Beýnide ösýän duýuş, hereketi edara ediji oblastlar öz gezeginde adamyň akyl ýetiriş işiniň mundan-da beýläk kämilleşmegine we şöhlendirmäniň has-da takyk bolmagyna ýardam edipdir.

Zähmetiň döremegi we ösmegi adamyň iýmite we beýleki zatlara bolan islegleriniň üstünlikli kanagatlandyrylmagyna getiripdir. Emma adamlaryň jemgyýetçilik gatnaşyklary onuň biologik isleglerini hil taýdan üýtgedip, islegleriň täze, diňe adama mahsus bolan görmüşlerini döredýär. Zähmetiň predmetiniň ösmegi bu predmetler baradaky islegiň döremegine getiripdir.

Şeýlelikde, zähmet adamzat jemgyýetiniň döremegine, adamyň islegleriniň kemala gelmegine, dünýäni diňe şöhlendirmän, ony özgerdýän adamyň aňynyň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr. Bu hadysalaryň ewolýusiýasy adamlaryň özara gatnaşygynyň görmüşleriniň düýpgöter üýtgemegine getiripdir. Tejribäni geljek nesle geçirmek, öz taýpadaşlaryna zähmet endiklerini öwretmek, aýry-aýry hereketleri bölüşmek zerurlygy aragatnaşyga bolan islegi döredýär. Instinktleriň dili bu islegi kanagatlandyryp bilmändir. Zähmet bilen birlikde, onuň prosesinde aragatnaşygyň ýokary – dil üsti bilen alnyp barylýan formasy ösýär. Aňny we oňa mahsus şöhlendirmäniň ösmegi bilen adamyň özi şahsyýet hökmünde üýtgeýär.

3-nji BAP

Häzirki zaman psihologiýasynyň ösüş ýagdaýy, Gurluşy we usullary

§1. Häzirkizaman psihologiýasy we onuň ylymlar ulgamyndaky orný

XX asyrdaky psihologiýa öz wajyp meselelerini ylmy esasyda çözmekligi işläp düzmäge girişýär. Häzirki döwürde psihologiýanyň öz aýratyn predmeti, özboluşly wezipeleri we olary ýörite öwreniş usuly bardyr: oňa ýörite edaralar (institutlar, laboratoriyalar, psiholog hünärmenleri taýýarlaýan okuw mekdepleri), žurnallar we ýöriteleşdirilen neşirýatlar degişlidir. Halkara psihologik maslahatlar yzygiderli çagyrylýar, psihologlar ylmy assosiasiyalara we jemgyýetlere birleşýärler. Psihologiýanyň adam hakyndaky ylmlaryň iň bir möhümleriniň biridigine häzirki döwürde hemme ýerde düşünilýär.

XX asyrdaky psihologiýanyň filosofiki dünýägarayyş
Psihologiýa we jähtiniň aýdyňlaşdyrylmak prosesi bolup geçýär.
filosofiýa.

Psihologiýa ähli beýleki ylmlardan tapawutlylykda filosofiya bilen has ýakyn arabaglanyşykda bolýan ylmydyr.. Häzirki zaman ylmy psihologiýanyň esasynda ylmy filosofik düşüňjeler, psihika obýektiv reallygy şöhlelendiriji beýniniň funksiyasy hökmünde garamaklyk esasy ýörelgeleriň biridir. Filosofiya we onuň düzümi bölegi bolan akyl ýetiriş taglymaty - gneseologiýa psihikanyň daşky dünýä nähili gatnaşykda durýanlygy baradaky meseläni çözmek bilen, ony daşky dünýäniň şöhlelendirilmesi görnüşinde düşündirýär. Psihologiýa ylmy psihikanyň adamyň işindäki we ösüşindäki roluny aýdyňlaşdyrmak bilen, bu maksady amala aşyrmak üçin psihiki prosesleri häsiýetlendirýän ylmy hadysalary öwrenýär we olara çuňňur analiz berýär.

Häzirki zaman psihologik akymlarynyň, ugurlarynyň ylmylyk derejesi olaryň nähili derejede öz predmetini we takyk derňew

usullaryny dialektiki nukdaýdan esaslandyryp bilmekligi bilen kesgitlenýär. Eýsem, bu babatda häzirkizaman psihologiýasy nähili ýagdaýdadyr? Häzirkizaman psihologiýasynda, bir tarapdan, pikiriň, ideýanyň işjeňligine, özgerdiji güýjüne aňa baha berýän idealistik dünýägaraýyş bilen aýrylmaz ýagdaýda durýan psihologik akymlar, başga bir tarapdan, akyl ýetiriş prosesinde maddy mazmun tarapa aýgytlaýjy ähmiýet berýän materialistik häsiýetdäki psihologiýa bardyr.

Psihologiýa we tebigaty öwreniş.

Psihologiýanyň özbaşdak ylmy öwrülmegine onuň tebigaty öwreniş ylmy bilen dörän berk arabaglanyşygy uly ýardam edýär. Bu arabaglanyşygyň başlangyjy XIX asyryň ikinji ýarymynda psihologiýa eksperiment usulynyň ornaşdyrylmagy (G.Fehner) bilen, aýratyn hem 1863-

nji ýylda I.M.Seçenowyň “Kelle beýniniň refleksleri” kitabyňyň peýda bolmagy bilen goýulýar. Bu kitapda edil beýleki tebigy hadysalar we adam organizminiň ähli beýleki funksiýalary ýaly psihiki hadysalar-da sebäpsiz döremän, nerw ulgamynyň reflektor şöhlelendirmesiniň netijesidir diýlip düşündirilýär. I.M.Seçenowyň reflektor taglymaty I.P.Pawlowyň şertli refleksler baradaky işlerinde, Pawlowyň okuwçylary P.K.Anohiniň, şeýle hem A.A.Uhtomskiniň, N.A.Bernşeteyniň, daşary ýurt fiziologlary, psihologlary H.Gelmgolsyň M.Şerringtonyň, K.Hallyň we beýlekileriň işlerinde ösdürilip, psihologiýa ylmyňyň tebigy-ylmy esasyny döredýär. Häzirki döwürde psihologiýa ylmyňyň bu tebigy-ylmy esaslandyrylyşy beýniniň işiniň neýro-fiziologik mehanizmlerini watan we daşary ýurt alymlary tarapyndan çuňňur öwrenmekligiň hasabyna has-da güýçlenýär. Şeýlelikde, psihiki işiň çylşyrymly fiziologik mehanizmleriniň ulgamyny öwrenmekdäki üstünlikler psihologiýanyň öňdebaryjy tebigaty öwreniş bilen arabaglanyşygynyň anyk netijesi bolupdyr.

Häzirkizaman psihologiýasynyň esasy meselelerini işläp düzmeklige beýik tebigaty öwreniji Ç.Darwiniň ewolýusion ideýalary has uly täsir etdi. Bu ideýalar psihikanyň janly-jandarlaryň daşky gurşawyň üýtgeýän şertlerine ýygnaşmak prosesindäki roluny

aýdyňlaşdyrmak bilen, psihiki işiň ýokary ösen görnüşleriniň onuň pes, has ýönekeý görnüşlerinden gelip çykyanlygyna düşünmäge mümkinçilik berdi. Darwine haýwanlaryň ewolýusion ösüş ideýasyny olaryň instinktiw özüni alyp barşynyň gelip çykyşyny düşündirmeklikde ulanmak başardýar. Ol bedeniň we onuň aýry-aýry organlarynyň biologik ösüş prosesinde üýtgemegine sebäp bolýan esasy şertleriň (has takygy tebigy seçginiň) filogeneizde psihiki ösüşiň hereketlendiriji güýji bolup durýanlygyny görkezýär. Darwiniň haýwanlaryň psihologiýasynyň ewolýusiýasy baradaky ideýalary köp alymlaryň, aýratyn hem A.N.Sewersowyň we W.A.Wagneriň işlerinde ösdürilýär. Bu bolsa haýwanlaryň psihikasynyň dürli görnüşlerine olaryň gelip çykyşy boýunça seretmeklige mümkinçilik berdi. A.N.Sewersowyň görkezişi boýunça haýwanlaryň gurluşynyň üýtgesizliginde olaryň özüni alyp barşynyň üýtgemekligi bilen ýüze çykyan ewolýusion uýgunlaşma biri-birinden aýrylýan iki ugur boýunça gidýär we haýwanat dünýäsiniň iki tipinde özüniň iň ýokary ösüşini tapýar. Bogunayaklylarda özüni alyp barşyň (instinktleriň) nesil bolup üýtgemekligi progressiw ewolýusion häsiýetde bolup, olaryň iň ýokary wekilleri – mör-möjeklerde durmuş keşbiniň her bir detalyňa deňi-taýy bolmadyk çylşyrymly we kämil uýgunlaşan instinktiw hereketler döreýär. Ýöne instinktiw işiň bu çylşyrymly we kämil apparaty şol bir wagtyň özünde örän durgundyr: çalt üýtgeşmelere jandar uýgunlaşyp bilmeýär. Hordalylarda ewolýusiýa başga bir ýol bilen ösükdir: instinktiw hereket gaty ýokary ösmän, oňa derek özüni alyp barşy individual üýtgetmeler arkaly uýgunlaşdyrmak has progressiw ösüp, organizmiň çeýeligini ýokary derejede artdyrypdyr. Nesle geçijilik boýunça uýgunlaşmaklygyň üsti özüni alyp barşy individual üýtgetmek ukyby bilen ýetirilipdir.

Şeýlelikde, ewolýusion taglymat, bir tarapdan, özüni alyp barşyň nesil boýunça programmirlenen instinktiw görnüşiniň gelip çykyşyny, ikinjiden bolsa ýaşayş prosesinde gazanylýan, çylşyrymly şertli refleksleriň döremegi esasynda ýüze çykyan görnüşini düşündirmäge mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, häzirkizaman psihologiýasy özüniň özbaşdak ylym hökmündäki ösüşinde berk ylmy-tebigy esasa daýanýar. Psihologiýany ylmy taýdan öwrenmek tebigaty öwrenişiň

kanunlaryny (umumy biologiýanyň, fiziologiýanyň, ewolýusion taglymatyň we ş.m.) bilmekligi talap edýär. Şol bir wagtyň özünde psihologiýanyň birnäçe şahalary, öňi bilen hem deňeşdirme psihologiýasy, zoopsihologiýa, etologiýa we beýlekiler tebigaty öwrenişniň bölümleri bolup durýar.

Psihologiýa we tehniki progres.	XX asyr	önümçiligiň	görlüp-eşidilmedik
	möçberde	ösüşiniň,	tehnikanyň täze
	görnüşleriniň,	arabaglanyşyk	serişdeleriniň
	ýüze	çykmagynyň,	elektronikany,
	awtomatikany	peýdalanmaklygynyň,	sesder
	ýokary	çaltlykdaky	ulaglaryň täze
	görnüşlerini		

özleşdirmegiň we beýleki uly özgerişleriň döwri bolup durýar. Bu zatlar häzirkizaman tehnika bilen iş salyşýan adamyň psihikasyna uly talaplar bildirýär. Häzirki zaman senagatynda, transportda, harby işde psihologik faktor diýlip atlandyrylýan, adamyň psihikasynyň akyl ýetiriş ulgamyndaky (kabul ediş, ýat, pikirlenme), onuň şahsyýetiniň aýratynlygy bolup durýan sypatlaryndaky (häsiýet, temperament, reaksiýanyň çaltlygy we ş.m.) aýratynlyklary göz önünde tutmaktan gelip çykýan faktoryň ähmiýeti örän uludyr. Meselem, gysga möhletde jogapkärli netijä gelmek (şeýle ýagdaýlar sesdenem çalt uçýan häzirkizaman awiasiýasynda, uly energosistemalaryň dispetçer-operatorlaryň işinde we ş.m. ýygýygýdan duş gelyär) zerurlygy bilen döreýän nerw-psihiki dartgynlyk wagtynda şahsyýetde bu işi ýalňyşsyz, gysarnyksyz alyp barmaga mümkinçilik berýän birnäçe häsiýetleriň bolmagy örän möhümdir. Bu häsiýetleriň bolmazlygy awariýalaryň bolmagyna getirýär. Işni çylşyrymly göreňleriniň bildirýän talaplaryna deňişlilikde adamyň psihologik mümkinçiliklerini öwrenmek häzirkizaman psihologiýasynyň bu prosesde örän uly rolunyň bardygyny subut edýär. “Adam-maşyn” (adamynyň we maşynyň özara täsiri meselesi şeýle atlandyrylýar) problemsyny çözmek bilen meşgullanýan inžener psihologiýasy edil umumy zähmet psihologiýasy ýaly teknikanyň köp bölümleri, bionika, kibernetika we ş.m. bilen iňňän ýakyndan arabaglanyşyklydyr.

Psihologiýa we pedagogika.

Ylmy-tehniki progres psihologiýa ylmyňyň ösüş faktory bolup, onuň metafiziki düşüňjelerden saplanmaklygyna ýardam etmek bilen, häzirkî döwürde psihologiýa bilen pedagogikanyň has ýakyn arabaglanyşygyny ýüze çykarýar. Bu baglanyşyk adaty bolup, ol barada öňdebaryjy psihologlar we pedagoglar öz döwründe belläpdirler.

Rus pedagogy K.D.Uşinskiý psihologiýa özüniň pedagogika bolan ähmiýeti boýunça ähli ylmlaryň arasynda ilkinji ýeri eýeleýär diýip nygtaýdy. Ol adamy terbiýelemek üçin adam hertaraplaýyn öwrenilmelidir diýip ýazypdy.

Häzirkî döwürde psihologiýanyň we pedagogikanyň arabaglanyşygy aýratyn häsiýete eýe boldy. Emma birnäçe ýyllaryň dowamynda bu ylmlar baglanyşykly bolsalar-da, bu baglanyşyk köplenç psihologiýanyň pedagogika daşky taýdan uýgunlaşmaklygy, pedagogikanyň “taýyn psihologik faktlary” ýöne daşky häsiýetde göz önünde tutmaklygy ýagdaýynda boldy. Meselem, psihologiýanyň wezipesi köplenç bireýýäm duruşan pedagogik usullary, düzgünleri “psihologik taýdan esaslandyrmaklyga”, olary gowulandyrmaklyga syrykdyrylypdy. Pedagogika bolsa öz gezeginde, köplenç dogmatiki düşüniýän “psihologik formulalardan”, meselem, başlangyç synp okuwçylarynyň pikirlenmesinde abstragirmek häsiýeti ýok, ol diňe takyk häsiýetdedir diýen ýaly düşüňjelerden ugur alypdyr.

Häzirkî döwürde, ylmy-tehniki progresiň biçak çaltlanýan döwründe hemmetaraplaýyn ösen şahsyýeti kemala getirmek wezipesi we psihologiýanyň takyk ugurlaryndaky derňewlerde gazanylan üstünlikler, psihologiýanyň okuwçylary okatmaklyga we terbiýelemeklige gatnaşmak mümkinçiligine täzeçe düşüňmeklige mümkinçilik berýär. Ilkinji wezipeleriň biri psihologik derňewleri diňe bireýýäm taýýar, duruşan pedagogik meselelere (okatmagyň we terbiýäniň mazmuny, usulyýeti we usullary) gönükdirmän, eýsem ony pedagogiki amalyýeti öňürdýän, oňa täze ýollar açýan, okatmakda we terbiýede täzeliklere ündeýän derňewlere gönükdirmekden ybarat bolup durýar. Birinji wezipeden gelip çykýan ikinji bir möhüm mesele ylmy-tehniki progresiň pedagogika bildirýän talaplary boýunça döreýär. Okuwçylaryň özleşdirmeli

informasiýasynyň möçberi görüp-eşidilmedik çaltlykda artýar. Ol çalt köpeliň, zygyderli täzelenmäge mätäç bolýar. Şonuň netijesinde diňe ýat tutmaklyga we materialy ýatda saklamaklyga gönükdirilen okadylyş häzirkiki zaman talaplaryny ödäp bilmez.

Bu ýagdaýda okuwçylara hemişe täzelenýän informasiýany özbaşdak özleşdirmäge mümkinçilik berýän pikirlenmäniň hilini kemala getirmek, olarda bilim alanlaryndan soňra saklanýan, çalt ösýän ylmy-tehniki progresden galmazlyga mümkinçilik berýän ukyplary ösdürmek aýgtylaýjy orna geçýär.

Agzalan umumy we olar bilen baglanyşykly ýörite meseleleri çözmekligi häzirkiki zaman psihologiýasy pedagogika bilen ýakyn arabaglanyşykda amala aşyrýar. Bu meseleleri çözüýän psihologiýanyň takyk şahalary (ilkinji nobatda pedagogiki psihologiýa, ýaş aýratynlygy psihologiýasy), ylmy pedagogikanyň, terbiýäniň taglymaty we usuly, didaktika, aýry-aýry predmetleri okatmaklygyň takyk usuly (matematika, taryh, geografiýa we ş.m.) bilen arabaglanyşykda bolýar.

Pedagogikanyň dürli ugurlary we sosial, pedagogiki psihologiýa ugurlardaky derňewleri giňletmek, şahsyýeti kemala getirmegiň esasy şertlerini we kanunlaryny, şeýle hem çagalaryň we ýaşlaryň indiividual ýaş aýratynlyklaryny, olaryň höweslerini we meýillerini öwrenmek üstümizdäki döwrüň derwaýys meseleleri bolup durýar. Okuw-terbiýeçilik işini kämilleşdirmek boýunça psihologik we pedagogik teklipleri taýýarlamak, okuwçylaryň akyly ýetiriş ukyplaryny ösdürmek we olaryň pikirlenmesini işjeňleşdirmek boýunça ýörite usullary işläp düzmek we beýlekiler psihologlaryň, pedagoglaryň ýüzüni jemgyýetçilik amalyýetine öwürýän wezipelerdir.

Psihologiýanyň ylmlar ulgamyndaky orny

Ýokarda aýdylanlardan görmüşi ýaly, psihologiýa birnäçe ylmlaryň çatrygynda durýar. Ol filosofiýa, tebigy, sosial ylmlaryň arasynda aralyk orny eýeleýär.

Psihologiýanyň bu ylmlara ýakynlygy, hat-da olaryň birnäçeleri bilen käbir ugurlary bilelikde öwrenýänligi onuň özbaşdak ylmylygyny inkär etmeýär. Bu ugurlaryň ählisinde psihologiýa öz

predmetini, teoretiki düzgünlerini, bu predmeti öwrenýän öz hususy ugruny saklaýar. Psihologiýanyň meseleleriniň köptaraplylygy, onuň şol bir problemalary beýleki köp sanly ylmlar bilen özleşdirmekligi bu ylmyň üns merkezinde dünýä progresiniň esasy hereketlendirijisi bolan adamyň durýanlygy bilen düşündirilýär. Ähli ylmlar, bilimleriniň ugurlary özüleriniň diňe adama hyzmat edýänligi, ony kuwwatlandyryp bilýänligi, adam tarapyndan döredilýänligi we ösdürilýänligi boýunça doly manysyny gazanýarlar. Psihologiýanyň mundan beýläk ösüşi onuň ugurdaş ylmlar bilen arabaglanyşygynyň ýaýbaňlanmagy, şol bir wagtyň özünde hem özüniň aýratyn predmetini saklamaklygy boýunça amala aşyrylýar.

§2. Häzirki zaman psihologiýasynyň düzgünleri we gurluşy

Ýokarda görkezilişi ýaly, psihiki hadysalara düşünmeklik we olara çemeleşmek köp derejede alymlaryň dünýägaraýşyna, filosofiki ugrukmasyna baglydyr. Häzirkizaman psihologiýasy psihiki durmuşyň mazmunyna we häsiýetine akyl ýetirmekde watan psihologiýasynyň we daşary ýurt psihologiýasynyň baý tejribesine daýanýar.

Günbatar psihologiýasy XX ýüzylykda

Taryhyň soňky 60-70 ýylky ösüşinde belli bir üýtgeşmelere sezewar bolan-da bolsa, eýýäm XX asyryň başlarynda häzirkizaman günbatar psihologiýasynyň mazmunyny kesgitleýän esasy akymlary döräpdi. Olara ilki bilen bihewiorizm we freýdizm degişlidir.

Bihewiorizm (behavoriour – özüni alyp baryş diýen sözden) psihologiýanyň ilki ABŞ-da haýwanlarynyň özüni alyp barşyny synlamaklygyň (D.Uotson, E.Torndayk we beýlekiler) netijesinde döran ugrudyr. Bihewiorizmiň esasynda psihikany, aňy öwrenmekde adamyň içki dünýäsini düzyän subýektiv hadysalara ýüzlenmek hökman däl; bu maksat üçin adamyň daşky özüni alyp barşyny synlamak ýeterlikdir diýen garaýyş durýar. Psihologiýanyň predmeti diňe özüni alyp baryş hasap edilip, ylm hökmünde özüni alyp barşyň we gurşawyyň arabaglanyşyk kanunalaýyklygyny öwrenmek

ilkinji orunda goýulýar. Bihewioristiň pikirçe psihologiýanyň wezipesi duýgy organlaryna täsir edýän stimuly (S) ýagny gyjyndyryjyny bilmekligiň esasynda (söz gatmak, ok atylmagy, surat we ş.m.) oňa nähili jogap reaksiýa (R) boljakdygyny öňünden kesgitlemekden ýa-da reaksiýany bilip, ony haýsy stimulyň döredendigini kesgitlemekden ybaratdyr. Klassyky bihewiorizmiň formulasy: $S - R$. Özüniň derňewini esasan daşky özüni alyp barşy öwenmekde çugdamlaýan bu taglymatyň esasynda adamyň işini höweslendirmegiň wagty, stimulyň şertlerine laýyklyda režimini esaslandyrmak, dolandyryşyň netijeli usullaryny işläp düzmek boýunça köp sanly amaly ornaşdyrmalar gazanylandyr.

Freýdizm (Wenaly psihiatr we psiholog Z.Freýdiň ady boýunça) bihewiorizm bilen bir hatarda XX asyryň günbatar psihologiýasynyň iň bir täsirli ugurlarynyň biridir. Freýdizmiň nukdaýyndan adam psihodinamiki güýçleriň toplumyndan durýar. Onuň özüni alyp barşy iki düzgüne tabyndyr: “Eşret düzgünine” (bu ýerde esasan haýwanlaryň instinkti kimin jyns meýliniň ýüze çykmagy göz önünde tutulýar) we “reallyk düzgünine” (jemgyýetiň talaplary boýunça döreýän jynsly meýilleriň edil müňli we gadagan zat hökmünde basylmak zerurlygy). Eşret we reallyk düzgünleriniň çaknyşmalary netijesinde kanagatlandyrylmadyk meýiller aňlanylmaýan ulgama gysylýp çykarylýp, olar şol ýerden adamyň özüni alyp barşyny dolandyrýarlar. Freýdizmiň adamy göýä dolandyryp bolmaýan instinktiw meýilleriň oýnawajyna öwürýän we ony aňlanylmaýan garaňky güýçleriň toplumu hasaplaýan taglymaty tutuş jemgyýetiň ösüşini hem şol meýilleriň dinamikasynyň düşündirmeklige synanyşýar. Jahan uruşlarynyň, meselem, gutulgysyzlygy göýä adamda ilki başdan agressiw instinktiwleriň barlygyndan getirilip çykarylýar.

Häzirki wagtda bihewiorizmiň we freýdizmiň “klassyky” görnüşi dürli “çagalyk” akymlara (“neobihewiorizm”, “neofreýdizm” we ş.m.) çalyşyp, olaryň adaty häsiýetleri köp derjede özgerdi. Bu akymlaryň täze ugurlarynda, bir tarapdan adamyň psihikasynyň öwrenilişinde daşky özüni alyp barşy bilen bir hatarda içki psihiki hadysalar hem nazarda tutulsa, başga bir tarapdan psihikanyň

döreyşinde we hereketlenişinde instinktler bilen bir hatarda daky sosial-medeni täsirleriň ähmiýeti hem ykrar edilýär.

**Watan
psihologiýasy** Günbataryň psihologiýasy bilen bir hatarda watan psihologiýasy öz predmetine esasan dialektiki nukdaýda düşünmeklik ugrukmasynda ösdi we kämilleşdi. Bu ösüş ýolunda psihologiýa köp ýalňyşlyklary we azaşmalary ýeňip geçmeli boldy.

1923-nji ýylda Birinji Psihonewrologik gurultaýda K.N.Kornilow tarapyndan psihologiýany marksistik esasda gurmak wezipesi goýulýar. Marksist psihologlaryň bu ylmy dialektiki-materialistik esasda gurmak ugrundaky göreşiniň netijesi bolan ideýa-taglymat göreşiniň dowamynda psihologiýanyň predmetiniň we usullarynyň ylmy düşündirilişi, möhüm düzgünleriniň we psihologik meseleleriniň esaslandyrylyşy amala aşyrylýar, onuň ugurdaş ylmlara gatnaşygy anyklanyp, öňki SSSR-de psihologiýa ylmyň döremeginde ajaýyp rol oýnan ylmy kadrlar ösýär:

Eýýäm 30-njy ýyllaryň ortalaryna marksistik psihologiýa ylmyň esasy düzgünleri: determinizm-sebäpli dörediliş düzgüni, aňny we işiň birlik düzgüni, psihikanyň işde ösüşi düzgüni esaslandyrylýar.

Determinizm düzgüni psihikanyň ýaşaýyş keşbi bilen kesgitlenip, onuň ýaşaýyş keşbiniň üýtgemegi bilen üýtgeýänligini aňladýar. Eger haýwanlaryň psihikasy barada aýdylsa, olaryň psihikasynyň ösüşi biologik kanun hökmünde tebigy seçgi bilen kesgitlenýär. Adamyň aňy bolsa özüniň gelip çykyşy, görnüşi we ösüşi boýunça, ahyrky netijede, maddy ýaşaýyş serişdeleriniň öndüriliş usulynyň ösüş kanunlary bilen kesgitlenýär. Adam aňynyň jemgyýetçilik işi arkaly döreýänligi baradaky bu umumy düzgünden gelip çykýan möhüm netije – adam aňynyň jemgyýetçilik-taryhy häsiýetde düşünilmegidir.

Aňny we işiň birliki düzgüni, bir tarapdan, aňny we işiň bir-birine gapma-garşy daldigi, şol bir wagtyň özünde hem olaryň şol bir zat daldigi görkezilip, olaryň birlik döredýänligini nygtaýar. Aň işiň içki meýilnamasyny, onuň programmasyny döredýär. Hut aňda obýektiw hakykatyň dinamiki modeli döräp, onuň kömegi bilen adam

daşky sredada oriýentirlenýär. Watan psihologiýasynyň şol döwürdäki pozisiýasy Dekartdan gözbaşyny alyp gaýdýan psihikany fiziki sebäplilik kanunlaryna tabyn bolýan amaly işden, hereketlerden, önüni alyp baryşdan aýyryan birtaraplaýyn, idealistik düşüňjelerden düýpgöter tapawutlanýar. Şeýle-de watan psihologiýasynyň nukdaýy bu ylmyň predmetini özüni alyp baryş hereketlerine syrykdyrýan, aňny barlygyny ýa-da ýoklugyny deň hasaplaýan bihewioristik düşüňjelerden-de düýpgöter tapawutlanýar. Aňny we işiň birlik düzgüni psihologlara özüni alyp barşy işi öwrenip, hereketleriň maksadyna üstünlikli ýetmäge, içki psihologiki mehanizmlerini aýdyňlaşdyrmaga, başgaça aýdanynda, psihikanyň obýektiw kanunlaryny açmaga kömek edýär.

Psihikanyň, aňny işde ösüş düzgüni psihikanyň mazmunyna dogry düşünmeklik we takyk düşündirmeklik haçan-da psihika işiň we ösüşiň önümi hökmünde seredilende gazanylýandygyny aňladýar. Bu düzgün watan psihologlary P.P.Blonskiniň, L.S.Wygotskiniň, S.L.Rubinşteýniň, W.M.Teplowyň we beýlekileriň işlerinde yzygiderli öleşdirilýär.

Psihiki ösüşe dialektiki düşünmeklik onuň zähmet işine, okatmaklyga, oýunlara baglylygyny subut edýär. Bu işleriň prosesinde jemgyýetçilik tejribäniň öleşdiirilmeği psihiki ösüşiň adama mahsus bolan görnüşini amala aşyrýar. L.S.Wygotskiý okatmaklyk psihiki ösüşi kemala getirýär diýen pikiri öňe sürmek bilen bu prosesde täze, aňly işiň aýratyn görnüşleriniň döreýänligini nygtaýar. P.P.Blonskiý kiçi ýaşly okuwçylarda pikirlenmäniň oýunlara baglylykda, ýetginjeklik döwründe bolsa okatmaklygyň täsirinde ösýändigini seljeripdir. S.L.Rubinşteýniň aýtmagyna görä aň işde ýüze çykyp, işde hem kemala getirilýär. B.M.Teplov ukyplary öwrenmek bilen adamyň bu möhüm indiowidual psihologik häsiýetleriniň diňe ösüşde döreýänligini, ösüşiň bolsa diňe iş prosesinde bolup geçýändigini görkezdi. B.M.Teplowyň belleýşi ýaly “... ukyplar degişli takyk iş bolmasa döräp bilmezler”¹.

Häzirkizaman psihologiýasy dürli ösüş

¹ Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. М., Из-во АНИ РСФСР, 1961, 14-нji sah.

Häzirkizaman psihologiyasynyň gurluşy

derejeli amalyýetiň dürli ugurlary bilen baglanyşykly köp sanly ylmy predmetleriň ýaýraň ulgamyndan durýar.

Eýsem psihologiyanyň bu köp sanly şahalaryny nähili görnüşlere bölmek bolar?

Şeýle görnüşlere bölmäniň degişli mümkinçilikleriniň biri ýokarda görkezilen psihikanyň işde ösüş düzgüni bolup durýar. Şondan ugur alyp psihologiyanyň şahalarynyň esasy görnüşleri hökmünde: 1) takyk işiň, 2) ösüşiň, 3) adamyň (ösüşiň we işiň subýekti manysynda) jemgyýete (ösüşiň we işiň bolup geçýän ýeri) gatnaşygynyň psihologik taraplaryny görkezmek mümkin.

Eger bölmäniň şeýle esasy kabul edilse, psihologiyanyň adamyň takyk işleriniň görnüşiniň psihologik meselelerini öwrenýän ugurlaryny ýüze çykarmak mümkin. Bu ugurlaryň arasynda göwrümi boýunça has giň ýa-da has çäkli bölümleri bardyr.

Zähmet psihologiyasy adamyň zähmet işiniň psihologik aýratynlygyny, zähmeti ylmy taýdan guramaklygyň (ZYG) psihologik taraplaryny öwrenýär. Zähmet psihologiyasynyň wezipesi adamyň professional aýratynlyklaryny, zähmet endikleriniň ösüşiniň kanunlaryny, önümçilik prosesiniň, enjamlaryň, stanoklaryň konstruksiýasyny we ýerleşişiniň, signalizasiýa serişdeleriniň zähmetkeşe edýän täsirini anyklamakdan we beýlekilerden ybaratdyr. Zähmet psihologiyasy dürli bölümlerden ybarat bolup, olar bolsa öz gezeginde biri-birleri bilen has ýakyn arabaglanyşykly, şol bir wagtyň özünde bolsa psihologiya ylmyň özbaşdak şahalary bolup durýar. Olar: esasan, awtomatlaşdyrylan dolandyryş ulgamynda operatoryň işini öwrenýän adam bilen maşynyň arasyndaky funksiýalary bölüşdirmek hem-de utgaşdyrmak we beýleki meseleleri öwrenýän inženerçilik psihologiyasydyr; uçuşy okatmak prosesinde we uçuşy ýerine ýetirmekde adamyň işiniň psihologik kanunlaryny öwrenýän **awiasiýa psihologiyasydyr**; organizme çendenaşa agram düşmegi netijesinde nerw psihiki dartgynlyk bilen baglanyşykly aýratyn ýagdaýlaryň döremegini, agramsyzlyk we giňişlik dezoriýentasiýasy şertlerinde adamyň işiniň psihologik kanunlaryny we ş.m. öwrenýän **kosmos psihologiyasydyr**. **Pedagogiki**

psihologiýanyň predmeti okatmaklygyň we terbiýäniň psihologik kanunlaryny öwrenmekden ybaratdyr. Ol okuwçylarda pikirlenmäniň kemala getirilişini, intellektual işiň endiklerini we usullaryny özleşdirmegi dolandyrmak prosesiniň meselelerini, okatmak prosesiniň üstünlikli guralmagyna täsir edýän psihologik faktorlary anyklamagy, okuwçylar kollektiwindäki gatnaşyklary, pedagog bilen okuwçynyň aragatnaşygyny, okuwçylaryň indiwiidual psihologik aýratynlyklaryny, psihiki ösüşde şikesli çagalar bilen alyp barylýan okuw-terbiýeçilik işiniň psihologik aýratynlyklaryny, ululary okatmak prosesindäki psihologik özboluşlylygy we beýlekileri öwrenýär. Pedagogik psihologiýanyň bölümlerine okatmak psihologiýasy (didaktikanyň, takyk usullaryň, programmirlenen okatmaklygyň, akyl hereketlerini kemala getirmegiň we ş.m. psihologik esaslary; terbiýe psihologiýasy (terbiýäniň usulyňyň psihologik esaslary, okuwçy kollektiwiniň psihologiýasy, zähmet-düzediş pedagogikasynyň psihologik esaslary); mugallymyň psihologiýasy, anomal çagalar bilen okuw-terbiýeçilik işini alyp barmagyň psihologiýasy degişlidir.

Medisina psihologiýasy nähoşyň özüni alyp barşyny, lukmanyň işiniň psihologik jahtini öwrenýär. Ol öz gezeginde psihiki hadysalaryň beýniniň fiziologik gurluşy bilen utgaşyklygyny öwrenýän neýropsihologiýasy, derman maddalarynyň adamynyň psihikasyna täsirini öwrenýän psihofarmakologiýa, nähoşy bejermek üçin psihiki täsir serişdelerini ulanýan we öwrenýän psihoterapiýa, adamlaryň psihiki saglygyny üpjün etmek üçin iş çärelerini döretmek bilen meşgul bolýan psihoprofilaktika we psihogigiýena bölünýär.

Hukuk ulgamyny amala aşyrmak bilen baglanyşykly psihologik meseleleri öwrenýän **ýuridik psihologiýa** hem birnäçe bölümlerden durýar: jenaýat prosesine gatnaşýanlaryň özüni alyp barşynyň psihologik aýratynlyklaryny öwrenýän kazy(sud) psihologiýasy (şahatlyk görkezisleriň psihologiýasy, günä ýöňkeliýäniň özüni alyp barşynyň aýratynlyklary, sorag etmeklige bolan psihologik talaplar we ş.m.); jenaýatkäriň özüni alyp barşyny we onuň şahsyýetiniň kemala getirilişiniň psihologik meselelerini, jenaýat edilmeginiň meýil-motiwlerini we ş.m. öwrenýän kriminal psihologiýasy; zähmet-düzediş koloniýasynda saklanýanlaryň psihologiýasyny,

ynandyrmak we tabyn etmek usullary boýunça terbiýelemekligiň psihologik meselelerini öwrenýän penisentiar ýa-da zähmet-düzediş psihologiýasy.

Harby psihologiýa söweş şertlerinde adamyň özüni alyp barşyny, esgerbaşylar bilen onuň golastyndaky adamlaryň aragatnaşygynyň psihologik taraplaryny, “psihologik urşy” alyp barmaklygyň usullaryny (wagyz işiniň-propagandanyň we kontrpropagandanyň meselelerini), söweş tehnikasyny dolandyrmaklygyň psihologik meselelerini we beýlekileri öwrenýär.

Sport psihologiýasy türgenleriň şahsyýetiniň we işiniň psihologik aýratynlyklaryny, olaryň psihologik taýýarlygynyň şertlerini we serişdelerini, türgenleriň türgenleşiginiň we mobilizasion taýýarlygynyň psihologik parametrlerini, ýaryşlary guramak we geçirmek bilen baglanyşykly psihologik faktorlary öwrenýär. Soňky döwürlerde ylmy döredijiligiň psihologiýasynyň meseleleri (döredijilikli şahsyýetiň aýratynlyklary, döredijilik işjeňligini höweslendirýän faktorlar, ylmy açyşda intuisiýanyň roly we ş.m.) öwrenilip başlandy. Ylmy-döredijilik psihologiýasynyň özboşlyk bölümi ewristika (“ewrika”-tapdym diýen sözden) bolup, onuň wezipesi döredijilikli (ewristik) işiň kanunlaryny öwrenmekden hem-de ewristik prosesi dolandyrmaklygyň usullaryny işläp düzmekden ybaratdyr. Galyberse-de, çeper döredijiligiň psihologiýasy (edebiyatda we sungatda) we estetik kabul edişni psihologiýasy bolup, bu ugur özüniň ägirt uly ähmiýetlidigine garamazdan örän pes derejede öwrenilendir.

Eger-de psihologiýanyň şahalarynyň görnüşlere bölünüşiniň esasynda ösüşiň psihologik jähti goýulsa, onda bu ylmyň birnäçe başga ugurlaryny ýüze çykarmak mümkin.

Ýaş psihologiýasy psihiki prosesleriň we şahsyýetiň psihologik häsiýetleriniň ontogenezi (bir ömrüň dowamynda ösüşi) öwrenmek bilen, çaga psihologiýasyna, ýetginjegiň psihologiýasyna, ýaşlaryň psihologiýasyna, uly adamyň psihologiýasyna, gerontopsihologiýa (garrylyk psihologiýasy) bölünýär. Ýaş psihologiýasy psihiki prosesleriň ýaş aýratynlyklaryny, bilimleri özleşdirmekligiň ýaş mümkinçiliklerini, şahsyýetiň ösüş faktorlaryny we beýlekileri öwrenýär. Bu psihologiýanyň merkezi meseleleriniň biri – okatmak

we akylýň ösüşi hem-de olaryň biri-birine baglylygy häzirki wagtda psihologlar tarapyndan akyl taýdan ösüşiň göwnejaý kriteriýalaryny-şertlerini döretmek, okatmak prosesinde akyl taýdan ösüşiň netijeliligini gazanmak meselesini çözmek bilen baglanyşyklykda öwrenilýär.

Anomal (şikestli) ösüşiň psihologiýasy ýa-da “ýörite psihologiýa” psihiki ösüşiň sökülini, beýni patologiyasynyň dürli görnüşlerinde psihikanyň bozulmagyny öwrenýän patopsihologiýa, beýniniň dogabitdi şikestleri bilen baglanyşykly psihiki ösüşiň patologiyasyny öwrenýän oligofrenopsihologiýa, eşidişiň agyr şikestlilikinde çaganyň psihologiýasynyň kemala getirilişini öwrenýän surdopsihologiýa, ýaramaz görýänleriň we batyllaryň psihiki ösüşini öwrenýän tiflopsihologiýa bölünýär.

Deňeşdirme psihologiýasy psihiki durmuşyň filogenetiki (jandarlaryň gelip çykyşynyň bütin dowamynda) görnüşlerini öwrenýän psihologiýanyň ugrudyr. Bu psihologiýada adamyň we haýwanlaryň psihikalarynyň biri-birlerine deňeşdirilmesi amala aşyrylyp, olaryň özlerini alyp barylaryndaky tapawutlaryň görnüşleri we sebäpleri derňelýär. Deňeşdirme psihologiýasynyň bölümleriniň biri etopsihologiýa bolup, ol dürli sistematiki toparlara (görnüşler, maşgalar) deňişli haýwanlaryň psihikasyny derňemek bilen, özüniň predmeti hökmünde özüni alyp barşy iňňän möhüm dogabitdi hem-de gazanylan görnüşlerini we mehanizmlerini öwrenýär. Deňeşdirme psihologiýasynyň klassyky-nusgawy obýektleriniň (möýler, garynjalar, arylar, guşlar, itler, maýmynlar) üsti häzirki wagtda kite meňzeşler (delfinler) bilen ýetirildi. Haýwanlaryň özüni alyp barşynyň dogabitdi mehanizmleri biologiyanyň we psihologiýanyň täze ugry bolan etologiyanyň ýörite obýektini düzýär.

Eger-de psihologiýanyň şahalary şahsyýetiň we jemgyýetiň gatnaşyklarynyň psihologik jähitiň nukdaýyndan görnüşlere bölünse, psihologiýanyň ýene-de birnäçe görnüşleriniň ýüze çykmagy mümkin.

Bu babatda ilki bilen **sosial psihologiýanyň** ady tutulmalydyr (onuň ady jemgyýetçilik psihologiýasy diýlip hem tutulýar). Sosial psihologiýanyň predmeti – adamyň topara goşulmagy bilen onuň özüni alyp barşynda we işinde ýüze çykyan psihologik üýtgeşmeleri

we tutuş toparyň psihologiýasyny öwrenmekdir; özüniň esasy meseleleri hökmünde sosial psihologiýa kollektiwlerde, has giňişleýin aýdanynda, guramaçylykly we guramaçylyksyz jemgyýetçilik toparlarynda döreýän adamlaryň aragatnaşyklaryny, jemgyýetçilik duýgy-emosional ýagdaýy, öýkünmeçligi, oňa has ýakyn bolan jemgyýetçilik hadysasy “psihiki täsirlenmegi” (modanyň täsiri, galp pikirini, gyбатыň döremegi, galagoplylyk ýagdaýy we ş.m.) öwrenýär. Häzirki wahtda psihologiýanyň bu ugry psihologlar bilen br hatarda sosiologlar, pedagoglar, etnograflar we bilimlerini beýleki şahalarynyň wekilleri tarapyndan öwrenilýär. Sosial psihologiýanyň bölümleriniň biri-de diniň psihologiýasy bolup, ol dini düşüňjeleri, duýgulary, yrym etmeçligini, dini ekstazyň döremeginiň we hereketlenişiniň psihologik şertlerini seljeryär.

Sosial psihologiýa bilen ýakyn aragatnaşykda bolan psihologiýanyň ýene bir şahasy **şahsyýet psihologiýasydyr.**

Şahsyýet psihologiýasynyň üns merkezinde adamyň individual-psihologik aýratynlyklary durýar. Bu aýratynlyklara gylyk (harakter), ýokary nerw işiniň tipi we temperament, ukyplar, özüni alyp barşyň aýgtyly motiwleri, professional meýilleri we endikler we ş.m. degişlidir. Şahsyýet psihologiýasynyň takyk bölümlerine karakterologiýa, individual psihologik aýratynlyklaryň tipologiýasy, professiografiýa (hünärmen ukyplary öwrenmek we adamyň hünäriň talaplaryna laýyklygyny kesgitlemek) degişlidir. Adamyň şahsyýetiniň aýratynlyklarynyň onuň dürli jemgyýetçilik toparlarynyň işindäki gatnaşyklarda kemala gelýänligi üçin şahsyýet psihologiýasynyň meseleleri sosial psihologiýanyňkydan üzne dälidir.

Diýmek, häzirkizaman psihologiýasyna bölünmeçlik prosesi mahsus bolup, ol bu ylmyň köp sanly, kähalatlarda biri-birinden düýpgöter tapawutly şahalaryny döredýär. Şeýlelikde, psihologiýanyň dürli şahalary öz umumy predmetini – psihiki faktlary, kanunlary we mehanizmleri öwrenmeçligi saklasa-da, olar biri-birine ýakyn ylmlar (sosiologiýa, tehnika, zoologiýa, medisina we beýlekiler) bilen baglanyşyklydyrlar. Psihologiýanyň şahalara bölünmeginiň üsti birleşme - integrasiýa prosesi bilen ýetirilip, onuň netijesinde, birinjiden, psihologiýanyň biri-birine ýakyn ylmlar

bilen “sepleşmegi” (inženerçilik psihologiýasynyň üsti arkaly tehnika bilen, pedagogiki psihologiýanyň üsti arkaly pedagogika bilen we ş.m.) ýüze çykyp, ikinjiden, psihologiýa ylmynyň öz içinde ilki biri-birleri bilen umumylygy bolmadyk şahalarynyň birleşmesi bolup geçýär. Meselem, psihologiýada ykrar edilen şahsyýet zähmet işinde gös-göni kemala gelmän, zähmet kollektiwiniň üsti bilen kemala gelýär diýen nukdaýdan sosial psihologiýa bilen zähmet psihologiýasynyň ýakynlaşmaklygy duýulýar.

Umumy psihologiýa umumy psihologiýa aýratyn orna eýedir. Ol **hakynda düşünje.** pedagogik, harby, ýuridik deňeşdirme we ş.m. psihologiýalarynyň hatarynda özbaşdak bir şaha dälidir. Umumy psihologiýa

psihikanyň umumy kanunlaryny, usullaryny, nazary düzgünlerini, bu ylma giren ylmy düşüňjeleri atlandyrmak üçin ulanylýan şertli düşüňjedir. Diňe psihologiýanyň takyk şahalaryndaky derňewleri abstragirmek esasynda onuň umumy dügünlerini, usullaryny, kanunlaryny we düşüňjelerini ýüze çykarmak mümkin.

Elinizdäki kitapda psihikanyň umumy kanunlaryny, onuň umumy nazary düzgünleri we möhüm usullary barada ylmy düşüňjeler berilýär (ilkinji üç bapda). Beýleki baplarda psihologiýanyň esasy ylmy düşüňjeleri häsiýetlendirilip, olaryň möhüm kanunlary açylyp görkezilýär. Oňalylyk üçin bu düşüňjeler üç sany esasy kategoriýa jemlenilýär: psihiki prosesler, psihiki ýagdaýlar, psihiki häsiýetler ýa-da aýratynlyklar.

Psihiki proseslere, adaty, akyl ýetiriş prosesleri: duýmalar we kabul ediş – duýgy organlaryna gös-göni täsir edýän predmetleriň, gyjyndyryjylaryň, şöhlelenmesi; ýat - daşky täsirleriň galdyryan yzlarynyň şöhlelenmesi; hyýal we pikirlenme – täsirleriň gös-göni akyl ýetirip bolmaýan, adamyň aňynda jemlenen we gaýtadan işlenen görnüşinde şöhlelenmesi; erk prosesleri (kanagatlandyrylmasy kynçylygy ýeňip geçmek bilen baglanyşykly islegleriň oýanmasy, motiwleriň döremegi ýa-da kesgitli hereket üçin meýliň döremegi, netijä gelmek we olaryň amala aşyrylyşy); emosional prosesler (duýgynyň döremegi, islegleriň kanagatlandyrylyşyna baglylykda

onuň dinamikasy we ş.m.) degişli edilyär. Psihiki ýagdaýlara duýgularyň (şäht-keýp, affektler), ünsüň (ünsüň jemlenmegi, dagynyklygy), erkiň (özüňe ynamlylyk, ynamсызlyk), pikiriniň (şübhelenmek) we beýlekileriň ýüze çykyşy degişlidir. Psihiki häsiýetlere ýa-da aýratynlyklara adamyň pikirindäki, paýhasyndaky, erk ulgamyndaky, gylygyndaky, temperamentindäki, ukypalaryndaky berkleşen özboluşlyklar, hereketleri amala aşyryan duruşsan we täzeden döreyän meýilleriň, duýgularyň alamatlary (ganygyzgyňlyk, sowukganlylyk, durnuklylyk, ejizlemeklik) we ş.m. degişlidir.

Psihikanyň ähli görnüşlerini görkezilen üç kategoriýa goşmak şertlidir. “Psihiki proses” düşüňjesi psihologiýa tarapyndan öwrenilýän hadysanyň prosessualygyňy, dinamikasyny nygtaýar. “Psihiki ýagdaý” düşüňjesi psihiki hadysanyň duruşsan, çendan hemişeligini aňladýar. “Psihiki aýratynlyk” ýa-da “psihiki häsiýet” psihiki hadysanyň durnuklylygyňy, onuň berkleşenligini we şahsyýetiň gurluşynda gaýtalanýandygyňy aňladýar. Şol bir psihiki hadysa, meselem, “affekt”, ýagny gysga wagtlaýyn, örän güýçli emosional herekete şol bir wagtyň özünde hem psihiki proses (sebäbi onda duýgunyň dinamikasy, biri-birini çalyşyryan stadiýalary ýüze çykýar), psihiki ýagdaý *(sebäbi, ol psihiki işiň belli döwür aralygyndaky häsiýetnamasyny aňladýar) hem-de adamyň psihiki aýratynlygy (sebäbi bu ýerde sowukganlylyk, durnuklylyk, ganygyzgyňlyk şahsyýetiň häsiýeti hökmünde ýüze çykýar) görmüşinde seretmek bolar.

Psihologiýanyň esasy meselelerine seretmekligiň has oňaýly düzgüni, ýokarda görkezilişi ýaly, şahsyýetiň aňynyň we onuň işiniň ösüşiniň birlik düzgünidir. Bu düzgün şahsyýeti we işi, olaryň möhüm psihiki ýüze çykyşlaryny seljermekligi ilkinji orunda goýýar: adamyň şahsyýetiniň we işiniň akyl ýetirişden başlaýan emosional we erk ulgamy we onuň möhüm individual-psihologik aýratynlyklaryny (temperamentiň, gylygyň, ukybyň) häsiýetlendirmekde jemleýän yzygiderli seljermesi amala aşyrylýar.

§3. Häzirki zaman psihologiýanyň derňew usullary

Psihologiýanyň derňew usullary bu ylmyň ugur alyan esasy nazary düzgünlerine we onuň öňde goýýan takyk wezipelerine bagly bolýar.

Psihologiýanyň nazary esasyň ylmylyk düzgüni bolanlygy üçin psihologik derňewlere yzygider ylmy çemeleşmeklik dialektiki usulyň talaplary bilen kesgitlenýär. Dialektiki usul predmeti onuň ähli baglanyşyklary we arabaglanyşyklary boýunça öwrenmekligi, hadysalaryň esasy gatnaşyklaryny we kanunlaryny ýüze çykarmaklygy, öwrenilýän predmete we hadysalara ösüşde seretmekligi, gapma-garşylyklary açyp görkezmekligi, olaryň göreşleriniň birligini, sanyň hile öwrülmecligini ýüze çykarmaklygy göz önünde tutýar. Psihologiýanyň usullaryna taryhy çemeleşmek zerurdyr. Bu babatda psihologiýanyň usullary edil öz predmeti ýaly taryhy özgerişlere görä üýtgeýär. Psihologik derňewleriň predmetiniň “aýratyn” häsiýeti, öz gezeginde onuň “aýratyn” öwreniş usuly hakyndaky pikirini döremegine getiripdir.

Ylmy psihologik usullaryň obýektiwlik häsiýeti

Psihologiýa ilki-ilkiler ýeke-täk usul arkaly adamyň “janyňy” öwrenmeklige synanyşypdyr. Bu usul öz-özüni synlamak (ýa-da “introspeksiýa”, ýagny içki dünýäni görüş) usulydyr.

Öz-özüni synlamaklygyň ruhy hadysalaryň ýeke-täk derňew usuly hökmünde saýlanyp alynmagy, jan (psihika, aň) munuň özi adamyň içki dünýäsine gabalan ruhy substansiýa (substansiýa – ilkinji esas) bolup, ol daşky dünýa bilen baglanyşykda bolmadyk, şonuň için-de “içki görüş” arkaly ýüze çykarylýan zat diýen düşüňjesinden gelip çykýar. Şeýlelikde, öz-özüni synlamak subýektiv usul hökmünde jemgyýetçilik we tebigaty öwreniş ylmlaryň ulanyan beýleki usullaryna garşy goýlupdyr. Subýektiv reallygy ýeketäk reallyk hasaplan psihologlar psihiki hadysalary diňe öz-özüni synlamak arkaly öwrenmek mümkindir diýip hasaplapdyrlar.

Emma öz-özüni synlamaklygy psihologiýanyň ýeke-täk usuly hasaplamak, edil psihologiýanyň predmetini maddylygy bolmadyk jan diýip hasaplamak ýaly ýalňyşlykdyr. Öz-özüni synlamaklyk hat-da ýöritre taýýarlykly psihologlara tabşyrylan ýagdaýynda hem bu usul bilen alnan maglumatlaryň ylmy taýdan takyklygy bolmaýar. Sowatly uly adam çagajygyň ýa-da haýwanyň psihikasyny öz-özüni synlamak esasynda öwrenjek bolanda has-da ylymdan uzaklaşýar. Muňa garamazdan bu taglymaty has yzygiderli öňe sürýän psihologlar introspeksionistler tarapyndan şeýle synanyşyklar edilipdir. Meselem, amerikan alymy Titçeneriň ýazyşyna görä psiholog “mümkingadar özüni haýwanyn ornuna goýmaklyga, özüniň aňladyş hereketleriniň haýwanyňky bilen umumylykda bolar ýaly şertleri tapmaklyga çalyşýar. Diňe sondan soňra haýwanyn aňyny öz adam aňynyň häsiýetleri boýunça dikeltmeklige çalyşýar”¹.

Introspektiw usulyň hamhyýalykdygyny eýsem näme subut edýär? Muňa birtaraplaýyn suýektiw usullary gysyp çykarýan, şonuň bilen biur hatarda psihologiýada edil beýleki tebigat we jemgyýetçilik ylmlarynda ulanýan obýektiw usullary girizmäge ýol açýan psihikanyň ylmy dialektiki düşündirilişi şaýatlyk edýär. Obýektiw usulyň esasynda ylmy psihologiýada kabul edilen aňyň we işiň birlik düzgünii durýar.

Obýektiw usul arkaly psihika özüniň döreýşiniň obýektiw şertlerini, obýektiw ýüze çykyşyny derňemek arkaly öwrenilýär. Şeýlelikde, obýektiw usul psihiki hadysalary gös-göni içki görüş boýunça synlamak däl-de, olara aralaşdyrylan usulda akyl ýetirmekligiň (bu hadysalaryň işde obýektiw ýüze çykyşyny seljermek arkaly) usulydyr.

Adamyň işini takyk gözgegçilik etmek şertlerinde öwrenmek bilen biz bu işi programmirlýän, dolandyryan, regulirlýän we öz gezeginde beýnä täsir edýän täsirleriň toplumy arkaly döreýän psihiki prosesler hakynda düşünje alyarys. Şol bir wagtyň özünde öz hususy psihiki proseslerini obýektiw öwrenmeklik hem-de edil beýleki adamyň psihiki proseslerini öwrenmek ýaly aralaşdyrylan usulda

¹ Титченер Э.Б. Учебник психологии. Университетский курс. Перевод с англ., ч. 1. М., 1914, 26-нй sah.

(meselem, ýada ornaşdyrmaklyk prosesiniň geçişine biz öz ýadymyz bolsun ýa-da beýleki adamyň ýady bolsun, tapawudy ýok, ýada ornaşdyrylan zatlary gaýtadan dikeltmek arkaly göz ýetirýäris) amala aşyrylýar. Şu babatda adamyň individual psihologik aýratynlyklary barada (onuň gylgynyň aýratynlygy, ukyplary, akyl paýhasy we ş.m.) düşünjäni biz introspeksiýa üsti bilen alyarsyň diýsek nädogrudyr. Köp sanly derňewleriň görkezişi boýunça adamyň şahsyýetiniň häsiýetnamasyny onuň özi däl-de, onuň töweregindäki, ony tanaýan adamlara berýär. Munuň şeýledigini yetginjeklerde geçirilýän synaglar subut edýär: yetginjek ilki bilen öz ýoldaşlarynyň, deň-duşlarynyň individual psihologik aýratynlyklaryna obýektiv baha bermekligi öwrenip, soňra bu tejribe üsti bilen toplanan psihologik bilimleri öz häsiýetine baha bermekde ulanýar. K.Marksyň ýazyşyna görä adam el-ýüz görülyän aýnaly dogulmaýar; ol “ilki aýna seredýän ýaly diňe başga adama syn edýär”¹. Diýmek, dürli faktlar psihologiýanyň bilimler gaznasyny öz-özüni synlamak boýunça däl-de, obýektiv usullaryň kömegi bilen toplaýandygyna şaýatlyk edýär.

Introspeksiýanyň mümkinçiliginiň örän çäkliligi psihiki şöhlelenme işiniň aýratynlygyna we mazmunyna düşünmeklikden gelip çykýar. Adam introspektiw usulda “özüne göz aýlamakçy”, öz psihiki proseslerini görmekçi bolanda, ol barybir “daşa” seredýär we beýnide şöhlelenýän obýektiv dünýäni görýär. Diýmek, introspeksiýa edil subýektiv psihologlar tarapyndan öňe sürilen jan ýaly aldanma bolup galýar.

Öz-özüni synlamaklygy psihikany gös-göni derňemekligiň aýratyn usuly hökmünde inkär etmek, özüni synlamaklygyň ähmiýetini düýbünden inkär etmek däl-dir. Adamyň öz görýän, eşidýän, duýýan, syzýan, höweslenýän we ş.m. zatlarynyň söz beýany hökmünde ýüze çykýan öz-özüni synlamak adaty zerurlykdyr. Şeýle söz beýanynda adam psihikasynyň edil beýleki daşky obýektiv ýüze çykýan görnüşleri ýaly häsiýetleri ornaşdyrylýar. Emma bu ýerde biziň önümizde usul däl-de, derňewiň obýekti durýar. Mundan başga-da özüni alyp barşyňa we

¹ K.Marks. Kapital. 1-nji tom, 63-nji sah.

hereketleriňe özboluşly özüni synlamak arkaly göz ýetirmek mümkin. Ýöne şeýle öz-özüni synlamaklygy introspeksiýa bilen garyşdyrmak bolmaz, sebäbi ol introspeksiýa ýaly gös-göni derňew usuly däl-de, aralaşdyrylan usulda psihikany öwrenmek usulydyr.

Adaty synlamak usulyndan öz-özüni synlamak usuly diňe özüniň takyklygynyň subýektiw düşündirmeklige ýykgn edýanligi bilen tapawutlanýar. Galyberse-de, introspeksiýa bilen refleksiýany (öz hususy psihiki ýagdaýlaryň we häsiýetleriň dogrusynda pikirlenmek, duýgy ýöretmek) garyşdyrmak bolmaz: refleksiýa öz gezeginde aralaşdyrylan häsiýetde bolup, söz beýany boýunça öz hereketleriň barada alynýan maglumatlary gaýtadan işlemek, bu barada pikir jemlemek, özüň hakyndaky pikiri beýleki adamlaryň pikirleri bilen deňeşdirmek we ş.m. ybaratdyr.

Psihologiyada subýektiw we obýektiw usullar biri-birini inkär etmeýär. Hususy ylmy psihologiya obýektiw usullary ulanmagyň esasynda guralmalydyr.

Genetiki usul

Häzirkizaman psihologiyasynyň ylmy derňewe bildirýän talaplarynyň biri-de psihiki faktlary genetiki jähtden öwrenmeklikdir. Genetiki usulyň mazmunyny her bir öwrenilýän psihiki hadysa, proses hökmünde seretmek, onuň dialektiki ösüşiniň ähli pursatlaryny gaýtadan dikeltmek, olaryň biri-birlerini çalyşmaklaryna göz ýetirmek, öwrenilýän psihiki fakty onuň takyk taryhynda göz önüne getirmekden ybaratdyr.

Genetiki (taryhy) usuly ulanmak zerurlygy watan psihologiyasynda P.P.Blonskiniň, L.S.Wygotskiniň, S.L.Rubinşteýniň, A.H.Leontýewiň işleri mynasybetli ornaşdy. L.S.Wygotskiniň belleýşi ýaly bu usulyň içki mazmunyny adamyň psihikasyna taryhy düşünmeklik, “ösüş kategoriýasyny hadysalaryň ösüşine degişlilikde ulanmak” düzýär.

Genetiki usuly psihologik derňewde ulanmaklygyň nusgasy L.S.Wygotskiniň işlerinde bardyr. Hut şeýle usul onuň derňew geçiren “çaganyň egosentrik sözleýşinde” (ýaş çagalaryň habar bermek üçin däl-de, özünde heniz kemala gelmedik içki pikirlenmäniň öwezine daýanç hökmünde ulanýan sözleýşiniň bir

görnüşi) duşmak bolýar. Egosentrik sözleşiş – çaganyň öz-özüne gönükdirilen sözleşişdir. Ösüşiň her bir indiki ýylyndan bu sözleşiş daş-töweregindäkilere has düşnüksiz bolmak bilen, onuň çaganyň sözleşiş reaksiýalaryndaky agramy (“egosentrik sözleşiş koeffisienti”) mekdebe çenli ýaşyň başlaryna deňiş nola çenli peselýär. Birnäçe psihologlar (şol sanda görnükli şweýsar Ž.Piaže) egosentrik sözleşiş mekdepyaşynyň bosagasynda ýöne ýitip gidýär diýip hasaplapdyrlar. L.S.Wygotskiý bu meselä başgaça çemeleşýär. Genetiki usuly ulanmak bilen, ol egosentrik sözleşiş ýok bolup gitmeýändigini, içki orna geçip we içki sözleşişe öwürülip, adamyň özüni alyp barşyny dolandyrmakda we regulirlmekde möhüm rol oýnaýandygy hakyndaky çaklamany öňe sürýär. Şeýlelikde, içki sözleşiş birnäçe wajyp taraplaryny (eksperimental usulda öwrenilmegi örän kyn bolan) egosentrik sözleşiş ösüşini we üýtgeýşini seljermek arkaly genetiki taýdan düşündirmek mümkinçiligi döreýär.

Derňewleri genetiki düzgünde guramak soňky ýyllarda çagalar psihologiýasynda çaganyň şahsyýetini dowamlylykda öwrenmek diýip atlandyrylýan usulda has giň gerime eýe boldy. Bu usulyň kömegi bilen psihiki ösüş kesimler (ýagny aýry-aýry ýaş tapgyrlarynyň häsiýetnamasy we öz aralarynda deňeşdirilmegi) boýunça däl-de, çaganyň okatmaklygyny we terbiýe bermekligini ýörite guralan şertlerinde birnäçe ýylyň dowamynda şahsyýetini öwrenmek esasynda derňelýär.

Psihologiýanyň esasy usullary

Ähli tebigat we jemgyýetçilik ylmlary ýaly psihologiýanyň-da iki sany - synlamak we eksperiment usullary bolup, olaryň her biriniň düýp mazmuny bir bolan birnäçe özgerdilen görnüşlei bardyr. Psihologiýada bu iki ylmy usulyň bardygyny ýörite nygtamalydyr,

çünki ýokarda görkezilişi ýaly, psihologiýanyň käbir ugurlary synlamany öz-özüni synlamaklyga (introspeksiýa) syrykdyryp, eksperiment usulyna bolsa düýpli ähmiýet bermändi (aýratynam ýokary derejede ösen psihiki prosesleri öwrenmekde).

Synlama we syn etmek, daşky hadysalary ýazmak bilen çäklenmän, haçan-da bu hadysalaryň psihologik tebigatyny

düşündürmegi amala aşyrmagy başaran ýagdaýynda psihologiýanyň derňew usulyna öwrülýär. Syn etmäniň mazmuny diňe bir faktlary belläp almak däl-de, bu psihologik faktlaryň sebäbini ylmy düşündirmekdedir. Diňe faktlary belgiläp, özüni alyp barşyň, hereketleriň sebäplerini çak bilen düşündirjek bolmaklyk adaty, durmuş syn etmä mahsusdyr. Durmuş syn etmek ylmy synlamakdan özüniň tötänligi, guramaçylyksyzlygy we meýilnamasyzlygy bilen tapawutlanýar. Onda psihiki fakta we onuň geçişine täsir edip, düýpli sebäpleriň hemmesiniň göz önünde tutulmasy örän seýrek bolýar. Emma durmuş syn etmeler özläriniň köplügi we gündelik tejribä daýanýanlygy bilen kähallatlarda psihologik pähime eýe bolýar. Köp sanly durmuş psihologik syn etmeler nakyllarda, atalar sözünde jemlenip, öwrenmeklige mynasypdyr.

Ýokarda bellenilişi ýaly, elmydama psihologik syn etme durmuş synlamadan tapawutlylykda özüni alyp barşyň, işiň synlanýan faktyny ýazmakdan onuň içki psihologik mazmunyny düşündirmeklige geçýär. Bu geçişin görnüşi syn etmegiň prosesinde döreýän çaklama (gipoteza) bolup durýar. Ony tassyklamak ýa-da inkär etmek syn etmäniň indiki wezipesi bolýar. Psihologik syn etmeklige bildirilýän talaplaryň biri-de syn etmäniň meýilnamasyny düzmek we alynýan netijeleri ýörite gündelige ýazyp almakdyr.

Syn etmäniň görnüşleriniň biri-de işiň netijesini psihologik seljermekdir. Olar biri-birinden düýpli tapawutlanýar. Göräýmäge, işiň özi däl-de, netijesi öwrenilýän ýaly bolsa-da, hakykatda işiň netijesinde amala aşyrylýan psihiki prosesler öwrenilişiň obýekti bolup durýar. Meselem, çagalar psihologiýasynda olaryň çeken suratlaryny öwrenmek uly rol oýnaýar. Bu ýerde şahsyýeti onuň işiniň dürli görnüşlerinde synlamak arkaly öwrenmeklige mümkinçilik berýän biri-birinden bihabar düzülen häsiýetnamalary jemlemek usulyny görkezmek bolar.

Täze psihologik faktlary toplamagyň we ylmy obýektiv akyl ýetirilişiniň esasy guraly eksperimental usuldyr. Psihologiýanyň ylmy usuldy hökmünde diňe soňky ýüz ýylyň dowamynda hukuk gazanan bu usul häzirkiki döwürde psihologik bilimleri gazanmanyň esasy çeşmesine öwrülýär.

Syn etmekden tapawutlykda psihologik eksperiment derňewçiniň öwrenilýän adamyň işine işjeň gatnaşmagyny göz önünde tutýar: şeýle gatnaşmaklyk öwrenilýän psihologik faktyň aýdyň ýüze çykmagyna şert döretmeklige, bu şertleri eksperimentatora amatly tarapa üýtgetmeklige we bu faktyň hertaraplaýyn seredilmegi üçin ony birnäçe gezek gaýtalamaklyga mümkinçilik berýär.

Eksperimental usulyň iki sany esasy: laboratoriýa we tebigy eksperiment görnüşleri bolýar.

Laboratoriýa eksperimentiň esasy aýratynlygy diňe onuň laboratoriýa şertlerinde ýörite psihologik apparatura arkaly geçirilýändiginde we öwrenilýäniň hereketiniň instruksiýa boýunça kesgitlenýänliginde däl-de, şol bir wagtyň özünde öwrenilýäniň öz üstünde eksperiment geçirilýänligini bilýänligi bilen döreyän özboluşly gatnaşygyň barlygy (ýöne, dogrusy, öwrenilýän adam eksperimentiň mazmunynyň nämedigini, onuň nähili anyk maksat boýunça geçirilýänligini bilmeýär) bilen düşündirilýär. Laboratoriýa eksperimentiniň kömegi bilen ünsüň häsiýetleri, kabul edişni, ýadyň we ş.m. aýratynlyklary öwrenilýär. Häzirki wagtda laboratoriýa eksperimentinde işiň psihologik taraplary, adamyň öz işini adaty ýerine ýetiriş ýagdaýlarynda modelirlenilýär, (meselem, eksperimentde emosional dartgynlyk ýagdaýy döredilip, şol wagtda tejribede barlanýan uçarmana payhasly netijä gelmeklik, çylşyrymly hereketleriň ýokary sazlaşyklylygyny talap edýän ýumuşlary ýerine ýetirmeklik, priborlaryň görkezmesine çalt reaksiýa bermeklik we ş.m. iş tabşyrylýar).

Tebigy eksperiment özüniň maksady boýunça eksperimentde synalýan adamda onuň öz üstünde tejribe geçirilýändigini bilýänligi sebäpli döreyän dartgynlygy aýryp, derňewi asuda, tebigy görnüşe (sapak, söhbet, oýun, öýe berlen işleri taýýarlamak we ş.m.) öwürmekden ybaratdyr. Tebigy eksperimente mysal edip ýatda saklamaklygyň netijeliligini ýat tutmaklygyň gönükdirilmesine baglylykda öwrenmekligi görkezmek bolýar. Okuwçylary öwrenilmeli material bilen tanyş edip, mugallym materialyň ertir soraljakdygyny nygtaýar. Beýleki toparda şol bir meňzeş şertlerde okuw materialy tekliپ edilip, ýöne onuň iki hepdeden soraljakdygy

aýdylýar. Hakykatda iki toparda hem okuwçylardan iki hepde geçenden soň sorayarlar. Bu tebigy eksperimentiň netijesinde materialynyň uzak wagtlap ýatda ornaşdyrylmagy üçin degişli toparda şeýle uzaklyga gönükdirilmäniň döredilmeginiň artykmaçlygy ýüze çykarylýar.

Psihologik pedagogik wezipeleri çözyän tebigy eksperimente psihologik-pedagogik eksperiment diýilýär. Dürli ýaş tapgyrlarynda okuwçylaryň akyl ýetiriş mümkinçiligini öwrenmekde, okuwçynyň şahsyýetini kemala getirmeginiň takyk ugurlaryny kesgitlemekde we ş.m. eksperimentiň roly örän uludyr.

Laboratoriýa eksperimenti bilen tebigy eksperimentiň tapawudy häzirkä döwürde örän şertli bolup, bu tapawudy emeli ulaltmaly

Psihologik testler

Ýokarda agzalan psihologik usullar derňew usullary bolup, olaryň kömegi bilen alym ylmy akyl ýetiriş üçin möhüm faktlary ýüze çykaryp, degişli kanunlary açýar, psihiki hadysalaryň içgin mehanizmlerini dälär.

kesgitleýär. Başgaça aýdanynda, bu usullaryň üsti bilen alnyp barylýan derňewleriň predmeti psihologiyanyň ylmy hökmündäki predmeti bilen gabat gelýär.

Psihologik usullar diňe bir derňew maksady üçin däl, eýsem synag maksady üçin-de ulanylýar. Soňky ýagdaýda esasy wezipe täze maglumatlary almak däl-de, (ylmy bilimleri çuňlaşdyrmak üçin), adamyň psihologik häsiýetleriniň önünden kesgitlenen psihologik normalara we standartlara gabat gelýänligini anyklamakdan durýar. Adamyň degişli psihologik häsiýetlerini anyklamak üçin psihologyň ulanyan usullaryna testler (inlisçeden test – synag, barlag) diýilýär.

Test – gysga wagtlaýyn synag bolup, ony ýerine ýetirmekligiň netijesinde san we hil taýdan berilýän baha degişli psihiki funksiyalaryň kämilliginiň simwoly bolup hyzmat edýär. Testleriň kömegi arkaly käbir ukyplaryň, endikleriň, başarnyklaryň barlygyny-ýoklugyny aýan etmeklik, şahsyýetiň käbir häsiýetlerine häsiýetnama bermeklik, onuň ol ýa-da beýleki hünäre yaramlylygyny we ş.m. kesgitlemek maksat edinilýär. Meselem, psihologik testler kosmonawtyň kosmos üçin psihologik taýýarlygynyň derejesini

anyklamakda, aýratyn okadylyş usullary ulanylan eksperimental toparda bilimleriň özleşdirilişini kesgitlemekde we köp beýleki ýagdaýlarda ulanylýar. Testiň diagnostiki gymmaty köpderejede ylmy eksperimentiň derejesine we onuň esasynda goýlan psihologik faktyň anyklygyna bagly bolýar. Başgaça aýdanyňda testiň usul hökmünde gymmaty - onuň düzülişiniň öňünden geçirilen uzak wagtlaýyn eksperimental işiň jemlenmesiniň ýa-da ýüzleý, tötänleýin synlamalarynyň netijesi bolup durýanlygyna bagly bolýar. Yeterlik esaslandyrylmadyk we ýüzleý barlanan psihologik testler pedagogik amalyýetde, hünäre seçip alyş ugrunda, psihiki ösüşiň wagtlaýyn togtagyny we şikestliligini diagnostika etmekde we.ş.m. düýpli ýalňyşlyklaryň sebäbi bolup biler.

**Psihologik derňewiň
takyk
usulçalary**

“Psihologiýanyň usuly” düşüňjesi, ýokardaky aýdy- lanlardan görnüşi ýaly, dürli manyda ulanylýar: birinjiden, öwrenilýän faktlara çemeleşmekligi kesgitleýän derňewiň metodologik-usulyýet düzgünleri hökmünde (meselem, obýektivlik düzgüni, genetiki düzgün ýa-da usuly) we psihologik

faktlara akyl ýetirmekligiň umumy usuly manysynda (öwrenijiniň psihiki prosesleriň döreýşine, psihiki ýagdaýyň ýüze çykyşyna, psihiki aýratynlyklaryň kemala gelmegine gatyşmaklygy ýa-da gatyşmazlyg , eksperiment we synlamak usullary) we beýlekiler. “Psihologik derňewiň usuly” düşüňjesi ýene-de bir manyda – takyk ylmy psihologik meseläni çözmekligiň ýörite usulçasy hökmünde ulanylýar. Bu takyk usulçalarda metodologik düzgünler amala aşyrylýar we olarda diňe bir öwrenilýän mesele däl, eýsem beýleki köpsanly araçäk meseleleri öwrenmekligiň umumy usullary ýüze çykýar. Emma şeýle-de bolsa takyk usulçanyň aýratynlygy hut derňeýän ylmy meseläniň aýratynlygy bilen kesgittenýär. Häzirkizaman psihologiýasynda ulanylýan takyk psihologik usulçalaryň sany örän uludyr. Olaryň görnüşleri psihologiýanyň dürli şahalaryna we takyk çözüň meselelerine baglylykda dürli-dürli dir.

Şeýle-de bolsa, takyk psihologik usulçalaryň köpüsine mahsus bolan umumy häsiýetleri görkezmek mümkin. Muny normal we akyl taýdan ösmedik (oligofrenler) çagalaryň ünsleriniň durnuklylygynyň

ýaş aýratynlyklaryny öwrenmeklige bagyşlanan derňewiň mysalynda görkezmek mümkin.

Derňew, adaty, dört sany esasy tapgyra bölünýär.

Birinji tapgyr – taýýarlaýyş tapgyry – bu döwürde dürli serişdeleriň kömegi bilen ilkinji maglumatlar toplanýar (okuw sapaklary we zähmet işi, gündelik durmuş prosesinde, ýörite guralan söhbetler wagtynda syn etmek ulanylar, kähalatlarda ýörite soraglar boýunça düzülen anketadan peýdalanylýar, terjimehal-biografik maglumatlar ýüze çykarylýar, anamnez toplanýar – öwrenilýän faktyň döremeginiň önüsyrynda bolup geçen şertler ýazylyp alynýar we ş.m.).

Agzalan derňewde normal we beýnisiň işleýşi dogabitdi şikestli bolan çagalaryň (kömekçi mekdeplerde okaýan) ünsüniň durnuklylygy (tabşyrylan ýumşy uly ýalňyşsyz we ünsüni sowman ýerine ýetirmek) öwrenilipdir. Bu synlamalar dürli şertlerde geçirilip, derňewiň dowamynda goşmaça maglumatlary toplamak bilen utgaşdyrylýar. Adaty, taýýarlanylş tapgyrynyň netijesinde derňewçi materiala içgin aralaýar, öwrenilýänler bilen deňişli gatnaşyklary döredýär, iň esasy, onda öwrenilýän psihologik faktyň mazmuny barada çaklama döredýär: çaklama derňewiň indiki tapgyrlarynda barlanýar we tassyklanýar. Gürrüni edilyän mysalda şeýle çaklama normal we akyl taýdan ösmedik çagalaryň ünsi diňe san taýdan däl, esasan hil taýdan-da tapawutlanýar diýen pikirden ugur alýar.

Ikinji tapgyr – hususy eksperimental tapgyry – derňewiň takyk usulçasyny amala aşyrmak bilen, öz gezeginde birnäçe yzygiderli böleklere – eksperimental seriýalara bölünýär. Seredýän derňewlerimizde şeýle usulça hökmünde “korrektura synagy” ulanylýar: öwrenilýänler tipografiki çap edilen sahypada harplaryň tötänleýin ýazylan hatarlaryna ünsli seredip, setirme-setir “s” we “w” harplaryny çyzmaly bolýarlar. Iş wagtynda “minutlaýyn gözegçilik” ulanylýar: her bir minutdan signal berlip, öwrenilýänler şolbada gelip ýeten harpynyň üstünde nokat goýýarda saklanýar. Şeýlelikde, bir minudyň dowamynda seredilen setirleriň, ýalňyşlaryň we harplaryň sanyny takyk kesgiltlemek bolýar. Birinji seriýada oligofrenleriň normal çagalardan seredilen setirleriň sany boýunça yza galyp, ýalňyşlaryň köpräk goýberilýänligi ýüze çykarylýp, ýöne bu

tapawutlaryň uly bir ähmiýetiniň ýoklugy aýdyňlaşdyrylýar. Iknji seriýada tabşyryk öňköliginde (“s” we “w” harplary çyzmak) galdyrylyp, öwrenilýänler belli mazmunly teksti, uly bolmadyk hekaýany, material hökmünde alýarlar. Bu derňewiň netijesi boýunça normal okuwçylar (başynjy synplar) oligofrenlere garanda köp ýalňyş goýberýärler. Göräýmäge adaty bolmadyk bu fakt şeýle düşündirilýär. Normal çagalar degişli harplary çyzýan wagtlarynda teksti okap, mazmunyna göz ýetirmekden saklanyp bilmeýärler, oligofrenler bolsa hiç hili mazmuna üns bölmän, diňe harplary çyzmak bilen boýarlar. Iknji seriýadan soňra üçünji, dördünji, başynjy seriýalar geçirilip, olaryň netijesinde täze maglumatlar alnýar.

Üçünji tapgyr – derňewde alnan maglumatlaryň mukdar taýdan hasaplanmagy. Bu tapgyrda psihologiýanyň matematiki apparaty ulanylýar, statistik usullaryň we ähtimallyk taglymatynyň esasty düzgünleriniň ulanylmagynda alnan netijeleriň takyklygy, olaryň ilkinji goýlan çaklamalary tassyklanýanlygy anyklanýar.

Dördünji tapgyr – alnan maglumatlary düşündirmek – psihologik taglymatlaryň esasynda derňewiň çaklamasynyň dogrudygyny, nädogrudygyny gutarnykly aýdyňlaşdyrmak.

Diýmek, “korrektura synagy” atlandyrylýan bu takyk usulçany ulanmak psihologik derňewiň esasy häsiýetlerini özünde jemleýär. Synlama, işiň netijesini analizlemek, söhbet, seljerme maglumatlaryny anyklamak, eksperiment, onuň maglumatlaryny matematiki taýdan hasaplamak, netijeler we olary düşündirmek – bularyň hemmesi derňewiň prosesine organiki girip, onda öz orunlaryny tapýarlar.

Psihologik meseleleri ylmy çözmek degişli takyk psihologiki usulçany (şeýle usulçalaryň birnäçesi umumy psihologiýanyň kursunyň esasy bölümlerinde serediljekdir) ulanmaklygy başarmagy talap edýär. Psihologik öwrenişin obýektiv usullaryny giňden peýdalanmak takyk usulçalaryň dürli görnüşlerini ulanmak, häzirkizaman psihologiýasynyň derňew işiniň ýokary derejede guralmagyny üpjün edýär.

IKINJI BÖLEK

ŞAHSYÝET WE IŞ

4-NJI BAP

Şahsyýetiň psihologik häsiýetlendirilmesi

Ş1. Psihologiýada şahsyýet barada düşünje

Zähmet arkaly haýwanat dünýäsinden saýlanyp, adam jemgyýetde ösüp, dil üsti arkaly beýleki adamlar bilen aragatnaşyga girmek netijesinde şahsyýet hökmünde-akyl ýetirişň we obýektiv hakykaty işjeň üýtgetmekligiň subýekti bolup kemala gelýär.

Indiuid, şahsyýet, indiiduallyk.

Pähim-paýhasly jandar urugyna degişlilik “adam” düşünjesi bilen aňladylyp, onuň beden-fiziologik gurluş tarapy “indiuid”, sosial-jemgyýetçilik tarapy bolsa “şahsyýet” düşünjesi arkaly aňladylýar. Başgaça aýdanyňda, indiuid düşünjesini biz ýaňy dünýä inen çaga, uly, normal adama, dil we ýönekeý endikleri öwrenmäge ukypsyz normaldäl adama degişlilikde ulanyp bileris. Emma bu hatardakylaryň diňe jemgyýetçilik

gatnaşyklaryna goşulan, jemgyýetçilik ösüşiň wekili hökmünde hereket edýäni şahsyýetdir. Adam indiuid görnüşinde dünýä inip, şahsyýet hökmünde kemala gelýär. Bu proses taryhy häsiýetde bolýar. Entek irki çagalyk döwründe indiuid jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň belli bir taryhy ýüze çykan ulgamyna goşulyp, ol bu ulgamy taýýar görnüşinde kabul edýär. Adamyň sosial toparyň içindäki mundan beýläkki ösüşi gatnaşyklaryň indiuidiň aňyna we erkine bagly bolmadyk biri-birine utgaşmasyny döredip, ony şahsyýet hökmünde kemala getirýär.

Emma şahsyýeti diňe sosial gurşawyň işjeňdäl-passiw önümi görnüşinde seredip, onuň aktiw işgärdgini inkär etmek nädogrudyr.

Şahsyýetiň sosial tejribäni özleşdirmekligi onuň “içki dünýäsiniň” üsti arkaly alnyp barlyp, onda adamyň öz edýän işine, özüne edýän täsirlere bolan gatnaşyklary ýüze çykýar. İşjeňlik, şahsyýete häsiýetli bolan özüni alyp barşyň motiwlerinde, gönükdirilmelerinde we hereketiň usullarynda, has giňişleýin aýdanynda daşky hakykaty üýtgetmeklige gönükdirilen işiň dürli görmüşlerinde ýüze çykýar. Şahsyýetiň işjeňligi adamyň durmuşdaky anlamak boýunça eýeleýän ornundan gelip çykýan durmuş pozisiýasynda döreyär.

Şol bir durmuş şertleri dürli durmuş pozisiýalaryny döredip, şahsyýetiň işjeňliginiň dürli görmüşlerini ýüze çykarýar. Şol bir “kanagatlanarsyz” baha ýokary synp okuwçylarynyň birini çuňňur gynandyryp, ony bu nogsanlygy tiz düzetmeklige gönükdirse, beýleki bir okuwçyny hiç hili tolgundyrman, üçünji birinde (şubheli topara baş goşup, okuwa bireýýäm elini salgan) bolsa gülküli garamak, jort atmak ýaly gatnaşyk döredip biler. Şeýlelikde, adama gönükdirilen ähli daşky täsirlər oňa jemgyýet boýunça döredilen işiň içki şertleriniň ulgamynyň ýa-da toplumynyň üsti arkaly geçirilip, bu şertler bolsa bitewilikde şahsyýeti emele getirýär.

Şahsyýetiň häsiýetli taraplarynyň biri-de onuň **individuallygy** bolup, ol psihologik aýratynlyklaryň özboluşly utgaşmaklarynda döreyär. Muňa gylyk, temperament, psikiçi prosesleriň ýüze çykmak aýratynlygy, duruşsan duýgularyň, işiň motiwleriniň toplumu, kemala gelen ukyplar degişlidir. Agzalan psihologik aýratynlyklary birmeňzeş bolan iki adam ýoklugy sebäpli adamyň şahsyýeti öz individuallygy boýunça gaýtalanmazdyr. Bu ýagdaý ýakyn adamyň ýogalmagy bilen bizde döreyän hasratyň çuňlugyny düşündirýär: adam bilen bile biziň durmuşymyzdan şahsyýetiň özboluşly, başga hiç kimde bolmadyk, gaýtalanmaz häsiýetleriň tutuş toplumu gidýär. Şonuň üçin-de şahsyýet - bu ilki bilen özüniň jemgyýetiň durmuşyna işjeň gatnaşmaklygy, terbiýe, okatmak arkaly döreyän artykmaçlyklary we kemçilikleri, güýçli we gowşak taraplary bolan janly, takyk adamdyr.

Şahsyýetiň jemgyýetçilik durmuşyndaky tutýan ornuny gös-göni takyk kesgitlemek kyndyr. Bu fakta örän irki döwürlerde empiriki taýdan göz ýetirilip, ol hut “şahsyýet” düşünjesiniň döreyiş taryhynda öz şöhlelenmesini tapýar. Bu düşünje ilki başda gadymy

grek teatrynda aktýoryň maskasyny - ýüzüniň perdesini,, soňra aktýoryň özüni aňladypdyr. Sahnadaky hereketleriň häsiýetine görä maska – ýüz tutulary çalşylypdyr. Görmüşi ýaly, halk adamyň dürli durmuş şertlerinde öz tüýsüni üýtgedip, özüni dürli-dürli alyp barýandygyny bu düşünjede jemläpdir.

Jemgyýetde dürli toparlara goşulmak bilen (bu barada indiki bapda aýdylar) adamyň olarda dürli funksiýalary, meňzeş bolmadyk rollary alyp barýanlygy seýrek bolmaýar. Ene-atanyň läligi, maşgalanyň kiçjik häkimi, öýde zulüm ediji, yrsaraýjy bolup, özüni synpdaşlarynyň arasynda düýbünden başgaça alyp baryp, sadalyk, kiçigöwünlilik görkezýär. Gullukda örän talapkär we az gepleýän adamynyň uzaklaýyn turistik ýörişde ýa-da keýpine balyk tutmaga gidende düýbünden üýtgäp, degişgen, oturylyşygyň gelşigine öwrülýän ýagdaýy-da seýrek bolmaýar. Bu görkezilen ýagdaýlarda şol bir adam dürli şertlerde mazmuny boýunça gapma-garşylykly rollar oýnaýar. Munuň tersine, köplenç ýagdaýlarda adam dürli ýagdaýlarda özüniň maşgalada, gullukda, jemgyýetçilik işinde, sportda we ş. m. birmeňzeş häsiýet, rollary ýüze çykaryp, olar biri-birlerine garşylykly bolman gabatlaşýarlar. Bu şahsyýetiň bitewiliginiň görkezijisi bolup, ony gapma-garşylykly, dürüşde häsiýetlerinden tapawutlandyýar. Şonuň bilen birlikde adamyň alyp barýan funksiýalarynyň we rollarynyň jemgyýetiň dürli toparlarynda dürli-dürlüligine, onuň durmuşdaky häsiýetlendirilmesiniň köp mazmunlylygyna garamazdan onuň şahsyýetini häsiýetlendirmek mümkinçiligi hemişe saklanýar; bu häsiýetlendiriş diňe bir onuň indiiduallygyny has aýdyňlaşdyýan esasy rollaryna, durmuş pozisiýasyna, motiwlerine göz ýetirmek bilen berilmän, eýsem onuň önümçilikde we önümleri ulanyşynda, ýagny adamyň jemgyýetiň gurluşyndaky ornuny kesgitlemek arkaly jemlenýär.

Şahsyýetiň psihologik gurluşy, onuň psihologik aýratynlyklarynyň utgaşyklygy (gylygyň, temperamentiniň alamatlary, akylyň hili, höwesleri we ş.m.) her bir takyk adamda durnukly birlik döredip, ol şahsyýetiň psihologik düzüminiň çendan hemişeligini emele getirýär. Psihiki ýagdaýlaryň üznüksiz üýtgemeginde (duýgularyň, meýilleriň, pikirlenmäniň we ş..m.), adamyň özüni alyp barşynyň onuň dürli sosial toparlarda we durmuşyň dürli

ýagdaýlarynda öz üstüne alýan rollaryna baglylykda üýtgemeginde, şeýle hem ýaş ösüşine baglylykda üýtgemeginde we ş.m. şahsyýetiň psihologik düzümi belli bir derejede üýtgemän galýar. Bu çendan hemişelik adamy şahsyýet hökmünde onuň ýaşaýyş şertlerine, fiziki beden gurluşynyň aýratynlygyna baglylykda kemala gelýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň toplumynyň hemişeligi bilen baglanyşyklydyr. Emma bu hemişelik absolýut däl. Şahsyýetiň psihologik düzüminiň üýtgeýänligi köp sanly psihologlaryň derňewlerinde ýüze çykarylandyr. Bu üýtgeşmeler adamyň ýaşaýyndaky, işindäki üýtgeşmeleriň netijesi bolup, olar esasan jemgyýetçilik terbiýäniň täsiri boýunça döreýär.

**Şahsyýetiň
gurluşynda
biologik we
sosial düzüjiler**

Şahsyýetiň durnukly we çendan üýtgeýän aýratynlyklary onuň dinamiki gurluşyny emele getirýär. Bu gurluş şahsyýetiň häsiýetleriniň bitewiliginiň we arabaglanyşygynyň çylşyrymly birliginden durýar.

Şahsyýeti psihologik taýdan öwrenmek iki sany düýpli ylmy meseläni çözmekligi göz önünde tutup, olaryň birinjisi – her bir adama indiividual mahsus bolan,

ony beýleki adamlardan tapawutlandyrýan şahsyýetiň gurluşyny ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Terbiýäniň, okatmaklygyň, guramaçylyk işiň we ş.m. amaly talaplarynyň esasynda döreýän bu takyk psihologik meseläni çözmek, adamyň özüni alyp barşyny önünden görüp bilmeklige ýardam edýär. Ýöne bu meseläni üstünlikli çözmek ikinji bir möhüm nazary meseläni çözmeklik - şahsyýetiň has umumy gurluşyny, “şahsyýetiň tiplerini” tapmak bilen baglanyşykly bolup durýar. Hakykatdan hem şahsyýetiň tipologiýasyny döretmek meselesini çözmek onuň indiividual-psihologik aýratynlyklaryny seljermekligi ikinji orna geçirip, onuň umumy häsiýetnamasynda esasy ünsi jemlemekligi talap edýär. Şeýle häsiýetnamasyz şahsyýet barada doly düşünje jemlemek mümkin däl.

Soňky mesele öz toplumy boýunça adamyň şahsyýetini emele getirýän birnäçe bölekleyin düzümleri ýüze çykarmaklygy talap edýär. Aýry-áýry psihologlar şahsyýetiň düzümleri bölekleriniň görnüşlere bölünişiniň dürli düzgünlerini tekliplap edýärler. Häzirki

zaman daşary ýurt psihologiýasynda adamyň şahsyýetinde iki sany düzüm bölegi ýüze çykarýan taglymat esasy orna eýedir. Bu düzüjiler iki täsirini - biologik hem-de sosial - faktoryň özara täsirlerinde döreýän hasaplanylýar. Bu taglymatda adamyň şahsyýeti “endopsihiki”(içki psihika) we “ekzopsihiki”(daşky psihika) gurluşa bölünýär diýen pikir öňe sürülýär. “Endopsihika” şahsyýetiň düzüjisi hökmünde psihiki elementleriň we funksiýalaryň içki özara tabynlygyny aňladyp, adamyň nerw-psihiki guralyşy hökmünde seredilýän şahsyýetiň içki mehanizmi hasaplanylýar. “Egzopsihika” şahsyýetiň daşky gurşawa gatnaşyklary boýunça kesgitlenip, ol onuň şahsyýet hökmünde ol ýa-da beýleki görnüşde gatnaşyk edip biljek ulgamlaryna bolan gatnaşygyny aňladýar. “Endopsihika” kabul edijilik, ýadyň, pikirlenmäniň we hyýalyň aýratynlyklaryny, erk edijilik ukyby, impulsiwlik-ýüzünugrallyk we ş.m. öz içine alyan bolsa, “ekzopsihika” şahsyýetiň gatnaşyklarynyň ulgamyny we tejribesini, ýagny höweslerini, meýillerini, ideýalaryny, duruşan duýgularyny, kemala getirilen bilimlerini we ş.m. özünde jemleýär. Tebigy esasy bolan “endopsihika” biologik taýdan emele getirilen hasaplansa, onuň tersine “ekzopsihika” sosial faktorlar bilen kesgitlenýän hasaplanýar.

Şahsyýetiň köpfaktorly taglymatlary ahyrky netijede şahsyýetiň gurluşyny biologik we sosial faktorlaryň şöhledenmesine syrykdyrýarlar.

Bu görkezilen iki faktorly nazaryýete eýsem nähili baha bermek bolar? Şahsyýet öz mazmunyny esasan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň täsirinden düzýän sosial gurluş bolsa-da, ol özünde tebigy biologik gurluşyň alamatlaryny saklaýandygyny inkär etmek bolmaz. Mesele şahsyýetiň gurluşynda biologik we sosial faktorlary göz önünde tutup ýa-da tutmazlyk barada däl-de (olary göz önünde tutmaklyk zerurlygy öz-özünden düşnükli zat), olaryň özara gatnaşygyna nähili düşünmekde. Iki faktorly taglymatyň birtaplaýynlygy onuň sosial we biologik faktorlary, gurşawy we biologik gurluşy, “ekzopsihikany” we “endopsihikany” biri-birine mehanistik häsiýetde gapma-garşy goýanlygyndan ybaratdyr. Hakykatda bolsa şeýle mehanistik gapma-garşy goýmaklyk netijesizdir we şahsyýetiň gurluşyna düşünmeklige hiç bir jäheden

peýda berip bilmez. Emma şahsyýetiň gurluşynda we ony kemala getirmekde tebigy we sosial faktorlaryň roly meselesine başgaça çemeleşmek mümkin.

Biz muny boýunyň uzynlygy 80-130 sm-den geçmeýän adamlaryň şahsyýetiniň kemala getirilişi öwrenilen bir derňewiň mysalynda görkezmekçi. Boýlarynyň gysgalygyndan başga şikesi bolmadyk bu adamlaryň şahsyýetiniň gurluşynda mese-mälim meňzeşlik ýüze çykarylýar. Olarda özboluşly çaga wäşiligi, çaga ruhbelentligi-optimizm, gönümellik, ýokary emosional dartgynlyga dözmekligi talap edýän ýagdaýlara çydamlylyk, ýygralygyň ýoklugy we ş.m. ýaly häsiýetler bolýar. Bu häsiýetleri gös-göni “endopsihiki” we “ekzopsihiki” kategoriýa goşmak bolmaz. Olar, bir tarapdan, gysga boýlularyň tebigy aýratynlygynyň netijesi bolup, emma diňe deňişli ýagdaýda - öz boýlarynyň beýleki deň-duşlaryndan tapawudy aýdyň ýüze çykandan soň kemala gelip biler. Töwerekdäki adamlaryň gysga boýlulara başga adamlardan üýtgeşik seredýänligi, olara oýnamaga oňaly, geň galyjylykly garamaklygy boýy gysga adamda şahsyýetiň özboluşly gurluşyny döredýär we berkleşdirýär. Bu gurluş bolsa olaryň gaýgyly ýagdaýyny, kähallatlarda bolsa beýlekilere we özüne bolan agressiw gönükdirilmesini ýaşyrýar, üstüni örtýär. Eger-de girdenek adam edil özüne meňzeş adamlaryň jemgyýetinde kemala getirilse, onda edil beýlekiler ýaly düýbünden başga häsiýetleriň kemala geljekligi öz-özünden düşnüklidir. Şahsyýetiň gurluşynda tebigy, organiki häsiýetler onuň jemgyýetçilik taýdan döredilen elementleri hökmünde ýüze çykýar. Tebigy (anatomik, fiziologik we beýleki häsiýetler) şahsyýetiň gurluşynda birlik emele getirip, olar biri-birlerine mehanistik ýagdaýda gapma-garşy goýlup bilinmez.

Şeýlelikde, şahsyýetiň gurluşynda tebigy, biologiki we sosial häsiýetleriň roluny ykrar etmek bilen, diňe olaryň aýrybaşgalygy esasynda olaryň biologiki görnüşlerini sosial görnüşe garşy goýup bolmaz.

§ 2. Adamyň şahsyýetiniň işjeňligi

Ýokarda aýdylyşy ýaly şahsyýet diňe iş üsti bilen amala aşyrylýan daşky dünýä bilen işjeň aragatnaşyk esasynda kemala gelýär. Bu işjeňligiň sebäbini, onuň psihologik görnüşlerini we ýüze çykyşyny anyklamak, ony möhüm durmuşy gatnaşyklary tarapyndan häsiýetlendirmek diýmekdir.

Şahsyýetiň işjeňliginiň çeşmesi.

Eýsem şahsyýetiň işjeňliginiň çeşmesi näme? Bu meseläniň töwereginde köp ýyllaryň dowamynda çekişmeler gidip, olar XX asyrdan has-da güýçlenýär.

Eýýäm XX asyryň başynda şahsyýetiň işjeňligi baradaky taglymat wenalý psihiatr we psiholog Z.Freýdiň (1856- 1939) öňe süren pikirleri bilen baglanyşykly bolýar. Freýdiň tassyklamagy boýunça

adam öz haýwan ata-babalaryndan nesil boýunça alyan instinktiw meýilleriň, ilki bilen jyns we özüni halas etmek instinktiwiniň esasynda işjeňdir. Emma instinktler jemgyýetde edil haýwanat dünýasindäki ýaly erkinlikde ýüze çykyp bilmeýär, jemgyýet adama köp sanly çäklenmeler goýup, onuň instinktlerine ýa-da meýillerine “gadaganlyk-senzura” goýýar, bu bolsa adamyň öz instinktleriniň bökdemäge mejbur edýär. Şeýlelikde, instinktiw meýiller şahsyýetiň aňly durmuşyndan göýä utançly, ýol berip bolmajak, onuň ejizligini duýdurýjy zat hökmünde gysylýp çykarylýar we ondan aşaky ulgama – gizlin zolaga geçýär, emma ýok bolup gitmeýär. Öz energiýa zarýadyny, işjeňligini saklap, olar bilnaksizden aňasty zolakdan şahsyýetiň özüni alyp barşyny edara etmegini dowam edýär; medeniýetiň we adamyň işiniň önümleriniň dürli görnüşlerine öwrülýär (“sublimasiýalaşýar”). Aňdan aşaky ulgamda instinktiw meýiller öz gelip çykyşyna baglylykda dürli “komplekslere” jemenip, hut şolar bolsa Freýdiň tassyklamagy boýunça adamyň şahsyýetiniň işjeňliginiň hakyky sebäbi bolup durýarlar. Şoňa baglylykda psihojogýanyň esasy wezipeleriniň biri aňdan aşakda durýan “kompleksleri” ýüze çykaryp, olary aňlamaklyga ýardam

etmek, onuň netijesinde şahsyýeti içki konfliktlerden halas etmek (“psihoanaliz” atlandyrylýan bejeriş usuly) bolup durýar. Şeýle meýilleri döredýän sebäpleriň biri hökmünde “Edip kompleksi” görkezilýär. Bu kompleks şeýle düşündirilýär: irki çagalyk döwründe her bir çagada göýä şeýle bir pajygaly ýagdaý döräp, ol öz mazmuny boýunça Sofoklyň “Edip şa” atly tragediýasyndaky konflikti ýada salýar: tanamazlykdan ogluň enä bolan goşulşmaklygyna gönükdirilen söýgüsi we atasyny öldürmekligi. Freýdiň pikirçe çagalykda ogluň enä bolan erotik meýli öz atasyny öldürmeklige ymtlyşy (“Edip kompleksi”) dört ýaşlarynda başga bir güýç – özüde bolan ten goşulşmaklygyna gönükdirilen jynsy meýilleri üçin beriljek uly jezadan gorkmaklyk (“kastasiýa kompleksi”) bilen çaknyşýar. Şahsyýetiň mundan beýläkki ösüşi freýdistleriň tassyklaýşy boýunça aňdan aşaky ulgama gysylp çykarylan dürli kompleksleriň özara çaknyşmagynyň esasynda geçýär.

Freýdiň şahsyýetiň işjeňligi nazaryýeti onuň özüniň belli bir kemçiliklerine garamazdan, psihikanyň aňlanylmaýan ulgamyna alymlaryň ünsüni çekenligi, şahsyýetiň original taglymatyny, öwreniliş we bejeriş usullaryny döredenligi, ummasyz kliniki synlamaly toplanlygy üçin bellemeklige mynasypdyr. Freýdiň şahsyýetiň gurluşynda instinktlere aşa orun berýändigini, onuň işjeňligini esasan jyns meýillerinden getirip çykarmaga ymtlyşy onuň kärdeşlerinde we okuwçylarynda garşylyk döredip, täze akymyň - neofreýdizmiň (A.Kardiner, E.Fromm, K.Horni we beýlekiler) ýüze çykmagyna getirýär. Neofreýdizmde klassyky freýdizmden belli bir yza çekilmeler bolup, şahsyýetiň işjeňligi düşündirilende seksual meýilleriň kesgitleýji roly inkär edilip, şahsyýetiň gurşawdan garaşlylygy birinji orunda goýlup, sosial-medeni şertleriň kemala getiriji täsiri ykrar edilýär. Gurşaw şahsyýete öz möhüm häsiýetlerini şöhlendirip, bu häsiýetler öz gezeginde şahsyýetiň işjeňliginiň dürli görnüşlerine öwrülýär: söýgi agtarmak we her hili ýol bilen beýleki adamlaryň makullamagyny gazanmak, höküm etmeklige, abraýa ymtylmak, tabyn bolmaklyga we abraýdan peýdalanýan adamlar toparynyň pikirini kabul etmeklige çalyşmak, jemgyýetden gaça durmak (K.Horni, E.Fromm). Bu ýagdaý ýene-de bir gezek şahsyýetiň işjeňliginde sosial gurşawyň

roluny diňe bir ykrar etmekligiň ýeterlik dälidigini subut edýär. Ylmy psihologiýanyň talaby boýunça şahsyýetiň gurşaw bilen özara gatnaşygynda onuň gurşawa gönükdirilen ilkinji sebäplerini açyp görkezmek zerurdyr.

Öz meselelerini dialektikanyň düzgünleri nukdaýdan çözüň watan psihologiýasy şahsyýetiň işjeňligini adamyň daşky dünýä bilen özara täsiri prosesinden, onuň aktiw işinden we beýleki adamlar bilen aragatnaşygyndan getirip çykaryar. Şahsyýetiň işjeňliginiň çêşmesi - onuň islegleridir. Hut islegler adamy belli bir herekete gönükdirip, bu hereketiň ugruny kesgitleýär. Islegler – munuň özi şahsyýetiň işjeňliginiň çêşmesi bolup durýan, onuň takyk ýaşayş şertlerine sazlaşygyňy aňladýan şahsyýetiň ýagdaýydyr.

Islegleriň döreýşini we ýüze çykyşyny şeýle mysalda düşündireliň. Gysň düşmegi bilen her bir adam öz ýyly gys eşiklerini (tomus aýlary ulanylman ýatan) geýmäge taýýarlamaly ýada täzesini almalı bolýar. Takyk ýaşayş şertlerine garaşlylyk (degişli klimatik zolakdaky durmuş, döp-dessur, bu ýerde kabul edilen eşik geýilişiniň aýratynlygy, eşiği täzelemeklige bolan mümkinçilik we ş.m.) adamy birnäçe işjeň herekete ugrukdyrmagyň çêşmesi bolýar. Bu ýerde şahsyýetiň islegleriniň möhüm häsiýetine – passiwlik- aktiwlik häsiýetine göz ýetirmek bolar.

Şahsyýetiň işjeňligi islegleriň kanagatlandyryş prosesinde ýüze çykýar. Hut şu ýerde adamyň şahsyýetiniň we haýwanlaryň özüni alyp barşynyň işjeňliginiň tapawudy mese-mälim döreýär. Haýwanlar özleriniň tebigy durmuşynyň (bedeniň we organlaryň gurluşy, instinktler toplumy) isleglerini kanagatlandyryp biläýjek predmetleri saýlaýarlar; bu predmetler bolsa öz gezeginde haýwanda işjeň ymtylş döredýär. Islegleriň kanagatlandyryş prosesi haýwanlaryň gurşawa uýgunlaşmaklaryny doly üpjün edýär. Meselem, bobruň özüni alyp barşynyň dogabitdi programmasy onuň diňe gurluşyga bolan isleglerini göz önünde tutmak bilen çäklenmän, bu isleglerde olary kanagatlandyryp biläýjek obýektleri-de göz önünde tutýar: “bent” gurmaga ýaramly agaçlaryň görnüşi, agaçlaryň suwa ýakynlygy, agaç ýykmaklygyň usullary (bobrlar agajyň suwdan daşda durýan tarapyňy gädip başlaýarlar we onuň hut suwa ýykylmagyňy gazanýarlar) we ş.m.

Diýmek, haýwanyň isleglerinde tebigy predmet onuň işjeňliginiň stimuly hökmünde gös-göni bellendir.

Adamyň işjeňligi, onuň çeşmesi bolan islegleri düýbünden başga häsiýetdedir. Adamyň islegleri ony terbiýelemek prosesinde, ony adamzat medeniýetine çekmek, goşmak prosesinde kemala gelýär. Tebigy zat (predmet, hadysa), adam üçin ýöne bir biologik ähmiýetli, “ýmit bolup biljek” zat bolmaýar. Guralyň kömegi bilen adam predmeti özgerdýär, ony taryhy ösüşiň önümi bolan öz isleglerine uýgunlaşdyrýar. Islegler adama olary işiň taryhy ösüşde döredilen usullary arkaly (ilki bilen önümçilik işi) şahsyýet hökmünde özleşdirilmek prosesi boýunça berilýär. Şonuň üçin-de adamda islegleri kanagatlandyrmak prosesi onuň jemgyýetçilik ösüşi bilen kesgitlenýän işiň görnüşini maksada gönükdirilen görnüşde özleşdirmek prosesi hökmünde ýüze çykýar.

Islegleriň görnüşleri. Adamyň islegleri jemgyýetçilik – şahsy häsiýetdedir. Olaryň bu häseti, birinjiden, şeýle ýüze çykýar: mazmuny boýunça has dar, şahsy islegiň (meselem, ýmitlenmek) kanagatlandyrylmagy üçin-de jemgyýetçilik zähmet bölünüşiginiň netijesi ulanylýar (çörek saçaga bugdaý dänesiniň çylşyrymly özgerdilmeginiň netijesinde gelip düşýär: seleksiýaçylaryň, agronomlaryň, traktorçylaryň, kombaýnçylaryň, elewator işgärleriniň, un üweýjileriň, çörek bişirijileriň, satyjylaryň we beýlekileriň predmete öwrülen zähmet hereketleriniň netijesinde). Ikinjiden, isleglerini kanagatlandyrmak üçin adam şol bir jemgyýetçilik gurşawda taryhy kemala gelen usullary ulanýar we deňişli şertlere mätäç bolýar (meselem, bir bölek eti ýmek üçin ol iň bolmanymda bize ýaramly usulda taýýarlanan bolmaly, tabakda äberilip, pyçak, çarşak bilen deňişli gigienik şertlerde iýilmeli we ş.m.). Üçünjiden, adamyň köp sanly islegleri onuň diňe dar şahsy talaplaryny aňlatman, eýsem jemgyýetiň, onuň zähmet çekýän toparynyň talaplaryny söhlelendirýär, şonuň üçin-de kollektiviň islegleri şahsyýetiň isleginiň häsiýetine eýe bolýar.

Bu prosesi şeýle mysalda düşündirmek mümkin. Meselem, ýygnaçda çykyş etmek jemgyýetçilik tabşyrygyny alan talyp, bu çykyşa ürc edip taýýarlanýar. Şeýle hyjuw ýygnağa taýýarlanmagyň

çeper eser okandan gyzyklylygy üçin däl-de, talybyň kollektiwiň talabyny ödemäge bolan islegi esasynda döreýär.

Islegler öz gelip çykyş we predmeti boýunça tapawutlanýarlar.

Özleriniň döreýşi, gelip çykyşy boýunça islegler medeni we tebigy bolýarlar.

Tebigy isleglerde adamyň işini aktiwleşdiriji, onuň öz ýaşaýşy we nesliniň ýaşaýşy üçin zerur bolan şertlere garaşlylygy şöhlelenýär. Ähli adamlarda iýmite, suwa, beýleki jynsdan bolan adama, uka, sowukdan, jöwzaly yssydan goranmaklyga we ş.m. bolan tebigy islegler bar. Eger-de tebigy islegleriň biri uzak wagtyň dowamynda kanagatlandyrylmasa, adam heläk bolýar ýa-da nesil öndürmekden mahrum bolýar. Sany boýunça adamyň tebigy islegleri onuň haýwan ata-babalarynyňky ýa-da ilkidurmuş adamlaryňky ýaly bolsa-da, öz psihologik mazmuny boýunça haýwanlaryň tebigy isleglerinden düýpgöter tapawutlanýarlar. Bir tarapdan, islegleriň kanagatlandyryş usullary we gurallary üýtgäp, ikinjiden, has esasy islegleriň özi üýtgäp, olar häzirkizaman adamynda ilkidurmuş adamsyndan başgaça syzylýar: “Açlyk açlykdyr, emma dürtgüç we pyçak arkaly iýilýän gaýnan et bilen kanagatlandyrylýan açlyk eliň, dynagyň we dişiň kömegi bilen çig et ýuwdulýan wagtyndaky açlykdan başga açlykdyr”¹. Şeýlelikde, tebigy islegler taryhy-jemgyýetçilik häsiýetde bolýar.

Medeni isleglerde adamyň aktiw işiniň adamzat medeniýetiniň önümlerinden garaşlylygy şöhlelenýär; olaryň köki adamzat taryhynyň çäginde bolýar. Medeni islegleriň obýektlerine, bir tarapdan, taryhy şertlerde dörän ol ýa-da beýleki tebigy islegiň kanagatlandyrylmagyna serişde bolup hyzmat edýän predmetler (çarşajyk we çemçe, iýmitede üçin ulanylýan taýajyk), ikinjiden bolsa, beýleki adamlar bilen zähmet we medeni gatnaşyklaryna, adamyň çylşyrymly jemgyýetçilik durmuşyna zerur bolan predmetler degişlidir. Dürli ykdysady we jemgyýetçilik gurluşynda, terbiýä we giňden ýaýran dăp-dessurlary, özüni alyp barşy özleşdirmeklige baglylykda adam dürli medeni islegleri edinýär. Medeni islegler

¹ Marks K. I Engels F. Soç., t.12, 718-nji sah.

kanagatlandyrylmasa adam ölmeýär (tebigy isleglerden tapawutlylykda), emma uly ezyet çekýär.

Medeni islegler öz derejesi, özleriniň jemgyýetiň adama bildirýän talaplary bilen baglanyşygy boýunça düýpli tapawutlanýarlar.

Gyzykly kitap agtarýan bir adamyň hereketini gönükdirýän islegi beýleki biriniň modada bolan galstuk agtarmak islegi bilen bir derejede goýup bolmaz. Bu islegler olaryň döredýän işi, derejesi boýunça dürli-dürli bahalandyrylýar. Şahsyýetiň ahlak taýdan päk islegi – bu onuň ýaşayan jemgyýetiniň talaplaryna, bu jemgyýetde kabul edilen bahalandyryşa, düzgünlere, iň esasysy, dünýägaraýşa gabat gelmegidir.

Öz predmetleriniň häsiýeti boýunça islegler maddy we ruhy bolýarlar.

Maddy isleglerde adamyň maddy medeniýetiň predmetlerine (iýmite, geýime, ýaşayyş jaýyna, durmuş predmetlerine we ş.m.) garaşlylygy ýüze çykýar; ruhy isleglerde bolsa onuň jemgyýetçilik aňynyň önümlerine baglylygy ýüze çykyp, ol ruhy medeniýeti özleşdirmekde bolup geçýär. Adam beýleki adamlar bilen pikir alyşmaklyga, duýgularyny bölüşmeklige, gazet-zurnal okamaklyga, kinofilmlere we spektakllara seretmeklige, saz diňlemeklige we ş.m. isleg bildirýär. Öz gezeginde adamyň beýlekiler bilen aragatnaşyk etmäge bolan ruhy islegini aýratyn bellemelidir. Adamzat jemgyýetiniň döremegi bilen dörän bu isleg dili aragatnaşyk etmegiň serişdesi hökmünde döredip, zähmet bilen birlikde adamyň döremeginiň esasy hereketlendirijisi bolupdyr. Aragatnaşyk etmäge bolan isleg häzirki zamanda-da adamyň ruhy ösüşiniň esasy şerti bolup durýar.

Ruhy islegler maddy islegler bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Mälim bolşy ýaly ruhy islegleriň kanagatlandyrylmany üçin maddy zatlar (kitaplar, gazetler, ýazuw we nota üçin kagyz, reňkler we ş.m.) zerur bolýar. Gelip çykyşy boýunça tebigy isleg şol bir wagtyň özünde predmeti boýunça maddy isleg bolýar. Gelip çykyşy boýunça medeni isleg öz predmeti boýunça maddy ýa-da ruhy bolup biler. Şeýlelikde, bu görnüşe bölüniş islegleriň örän dürli görnüşlerini öz

içine almak bilen olaryň gönükdirilen obýektlerine gatnaşygyny görkezýär.

Zähmet isleg hökmünde. Özleriniň kanagatlandyryş prosesinde islegler ösýärler, täzeden guralýarlar we üýtgeýärler. Häzirkizaman adamynda islegler olaryň atabalaryndan we geljek nesillerinden başgaçadyr.

Islegleriň doly kanagatlandyrylmany şahsyýetiň hertaraplaýyn ösmeginiň möhüm serişdesi bolup, ýöne bu serişde doly ýeterlik dälidir. Beýleki serişdeler (olaryň içinde ilkinji nobatda zähmet) bolmasa, islegleri aňsat kanagatlandyrmak mümkinçiligi adamyň şahsyýetini dargadyjy faktora öwürülýär. Şeýle ýagdaýda islegleriň kanagatlandyryş prosesi şahsyýeti baýlaşdyrman, ony azdyrýar. Zähmet bilen dolandyrylmaýan parazit islegler bir topar adamlarda jemgyýete garşy (käbir halatlarda bolsa jenaýatçylykly) özüni alyp barşyň çeşmesine öwürülýär.

Jemgyýetiň adamyň şahsyýetini terbiýelemekde bildirýän möhüm talaplarynyň biri-de zähmete bolan islegi terbiýelemekdir. Şeýle isleg önümçiligiň mundan beýläk-de ösmegi, önümçilik operasiýalarynyň maksimal awtomatizasiýalaşdyrylmany, jemgyýetçilik ähmiýetli zähmetde doly manyda ulanyp bilinjek döredijilikli güýçleriň oýanmany netijesinde dörär diýmeklige doly esas bar. Kähalatlarda agyr we çylşyrymly zähmet sagdyn, hertaraplaýyn ösen adamda şatlyk çeşmesine öwürülýär.

Islegler we obýektiň ähmiýetliligi. Islegleri şahsyýetiň işjeňliginiň çeşmesi hökmünde seretmekligi we hut şahsyýetiň özüni işjeň işgär hökmünde düşünmekligi, ylmy psihologiýanyň esasy düzgüni bolan hem-de şahsyýet psihologiýasy ulgamynda hem ulanylýan determinizm – sebäpli dörediliş dügünine garşy goýmak bolmaz.

Adamy gurşap alýan we oňa täsir edýän predmetler durmuşyň dürli pursatlarynda onuň islegleriniň obýektlerine öwürülme bilen işe goşulyp, bu işiň maksadyna öwürülip, şahsyýetiň işjeňliginiň oýandyryjysy we höweslendirijisi bolýarlar. Olar şahsyýet üçin dürli ähmiýete eýe bolýarlar. Obýektiň ähmiýetliligi— olarda

şöhlelendirilen adamyň islegleridir. Elektrik ütügini bejermekçi bolan adama ulanyljak gurallar, elektrotehnika boýunça bilimler ähmiýetli bolýar. Başgaça aýdanynda, birnäçe obýektler bu işiň şertlerinde islegleriň obýektlerine öwürülme bilen özlere üns berilmegine, ýada salmaklyga, pikir etmeklige, ulanmaga we ş.m. meýil döredýärler.

Obýektiň umumy ähmiýetlilikinden onuň iş prosesindäki real ähmiýetini tapawutlandyrmalydyr. Obýektiň real ähmiýeti – obýektiň işiň maksadyna we wezipesine bolan gatnaşygydyr. İşde obýektiň şahsyýet üçin bolan ähmiýetiniň onuň real ähmiýeti bilen gabat gelmeği ýa-da gelmezligi mümkindir. Meselem, derňewleriň görkeziji boýunça eger-de okuwçylar sapakda belli bir görwürimde maglumat alsalar, olar ony gaýtalamasalar 3- 4 gününň dowamynda olaryň ýadynda mugallymyň aýdan maglumatynyň diňe ýarpysyndan sähelçe köprügi saklanýar. Eýsem näme ilki ýatdan çykarylyp, näme ýatda saklanýar? Ýatda diňe belli bir şertlerde ähmiýete eýe bolan zatlar (ýagny ýat tutýanyň islegi bilen baglanyşykly, gyzykly, möhüm, zerur we ş.m. zatlar) galýar. Beýle diýildigi ýada ornaşdyrylan zatlar okuw işiniň maksadyna we wezipesine real ähmiýeti bolan, pedagoga zerur zatlardyr diýildigi däl. Kähalatlarda aýdyň görkezmeler ýatda galyp, onuň üsti bilen düşündiriljek bolunýan, okuwçynyň ýadyna ýörite ornaşdyryljak kanun ýatda galmaýar. Pedagogyň wezipesi okatmaklygyň üstünligi üçin real ähmiýetli obýektleriň okuwçylar üçin şahsy ähmiýetlilikini gazanmakdyr. Bu mekdepde okatmaklygyň netijeliligini ýokarlandyrmagyň möhüm ýollarynyň biridir.

Ähmiýetlilik durnukly we pursatlaýyn bolup biler. Obýektiň durnukly ähmiýeti – onda şahsyýetiň gurluşynyň hemişelik düzüjileri bolan islegleriň ornaşdyrylmagydyr. Alym üçin şeýle durnukly isleg ylmy edebiýaty okamak, öz käriň boýunça derwaýys meseleleriň ara alnyp maslahatlaşylmagyna gatnaşmak, özüniň işini dowam etdirjek, pikirlerini ösdürjek sagirtler taýýarlamak we ş.m.-dir. Bu isleg bilen baglanyşykly bolan her bir zat onuň üçin ähmiýetlidir. Pursatlaýyn ähmiýetlilik – obýektde şu pursatdaky islegleriň şöhlelenmegidir. Köçede barýarka sagady togtan adam üçin töweregindäki wagtyaňladyp biläýjek zatlar – duşundan geçýän

adamlar, açyk aýnadan gelýän radiogepleşigiň sesi, Gününň asmandaky ýagdaýy we ş.m. obýektler ähmiýetli bolýar.

Eger işiň prosesinde pursatlaýyn ähmiýetli obýekte bolan isleg kanagatlandyrylsa, bu, adaty, işiň geljekki ugrunda dörejek täze islegler, şahsyýetiň işjeňligi üçin ähmiýetsiz bolup galýar. Ýokarky mysalymyzda sagada tow berlip, strelkasy takyk wagta düzüleninden soň, adam başga işlere geçýär, hut şu hili pursatlaýyn isleg onda diňe ýene-de birnäçe hepdeden ýa-da aýdan soň döremegi mümkin. pursatlaýyn ähmiýetli obýektlere olaryň üsti bilen üznüksiz ýüze çykýan iýmite, suwa, dynç almaklyga we ş.m. bolan islegleri kanagatlandyrylýan predmetler degişlidir.

Sahsyýet üçin durnukly ähmiýetli obýektlere bolan islegleri kanagatlandyrmaklyk başgaça häsiýete eýedir. Durnukly ähmiýete eýe obýekte bolan islegi kanagatlandyrmak, kanunalaýyklykda adamda bu kanagatlandyrylmagyň esasynda, birinji isleg bilen baglanyşykly, täze, ösüş derejesi boýunça has ýokary islegiň döremegine getirýär. Bu isleg öz gezeginde şahsyýet üçin durnukly ähmiýeti bolan täze obýektiň üsti bilen kanagatlandyrylýar. Täze ylmy hadysa esasynda adam intellektual islegini kanagatlandyryp, ýetilen dereje bilen çäklenmeýär; açyş täze islegleri döredip, olar bolsa täze obýektleriň, hadysalaryň açylmagy bilen kanagatlandyrylýar. Onuň üçin intellektual islegler işjeňligiň hemişelik höweslendirijisi bolup, kanagatlandyryldygyça artyp, durnukly ähmiýete bolan täze-täze obýektlerde ornaşýar.

§ 3. Motiwasiýa şahsyýetiň islegleriniň ýüze çykyşy hökmünde

Özüni alyp barşyň motiwleri barada düşünje

Şahsyýetiň işjeňliginiň çeşmesi, ýokarda görkezilişi ýaly, islegler bolup durýar. Isleglerde şahsyýetiň takyk ýaşaýyş şertlerine garaşlylygy özüniň işjeň tarapy boýunça motiwleriň ulgamy hökmünde ýüze çykýar. Motiwler — belli bir islegleriň kanagatlandyrylmasy bilen baglanyşykly işiň meýil

döredijisidir. Eger islegler adamyň işjeňliginiň ähli görnüşleriniň mazmuny “mehanizm” bolsa, motiwler bu mazmunyň takyk ýüze çykyşydyr.

Adamyň özüni alyp barşy, hereketleri seljerilende olaryň motiwlerini aýdyňlaşdyrmalydyr. Diňe şonda bu hereketleriň adam üçin tötänleýinligi ýa-da kanunalaýyklygy anyklanyp, bu hereketleriň gaýtalanmak mümkinçiligini önünden görüp, şahsyýetiň käbir häsiýetleriniň döremegini höweslendirip, käbirleriniň bolsa önüni almak mümkin bolýar.

Motiwler özlerinde ýüze çykyan islegleriň görnüşi, özüniň görnüşleri boýunça, ýaýraňlygy we darlygy, özüniň amala aşyrylýan işiniň takyk mazmuny (zähmet işiniň, okuw işi motiwleri we ş.m.) boýunça biri-birlerinden tapawutlanýarlar. Işiň çylşyrymly görnüşleri adaty bir däl-de, şol bir wagtda täsir edýän birnäçe motiwlerden ybarat bolup, adamyň hereketleriniň we özüni alyp barşynyň motiwasiýasynyň ulgamyny döredýär.

Motiwler aňlanylan we aňlanylmaýan (olary meýiller diýip atlandyryýarlar) bolýarlar. Ylmy psihologiýa aňlanylan we aňlanylmaýan motiwlerdir islegleriň özara baglanyşygyny, biri-birlerine geçişini ykrar etmek bilen, olaryň ikisiniň-de şahsyýetiň taryhy-jemgyýetçilik ösüş şertleri boýunça döreýänligini nygtaýar.

Höwesler¹. Höwesler - adamyň akyl ýetiriş islegleriniň emosional ýüze çykyşydyr. Olaryň kanagatlandyrylmagy bilimleri baýlaşdyrmaga, oňat orientirlenmäge, düşünmeklige, adam üçin ähmiýetli zatlar bilen tanyşmaklyga ýardam edýär.

Adamyň özi üçin höwesler subýektiw oňyn emosional öwüşgine eýe bolýan akyl ýetirişde, belli bir ähmiýetli obýekt bilen çuňdan tanyşmaklyga bolan islegde, ol hakda has köp zat bilmeklige ymtlyşda ýüze çykýar.

¹ Psihologiýada ulanylan “höwesler” düşüňjesi sosiologlar we ykdysadyýetçileriň ulanylan “höwes” düşüňjesi (jemgyýetçilik höwesi, şahsy höwesler, maddy höwesler we ş.m.) bilen gatnyşdymaly däl. Meselem, maddy höwesler hökmünde şahsyýetiň jemgyýetçilik önümçiligine we jemgyýetde ulanylan höweslendiriş serişdelerine real garaşlylygyna düşünilýär.

Iş prosesinde h wesleriň roly iňňan uludyr, seb bi olar i  ň  hmi etli ob ektleriniň akyl  etiri  islegini kanagatlandyryp bil  n ymtlydyryjy g  j ni a lad r we  ahsy eti bu d r n bilime we d   nmeklige bolan te neligi kanagatlandyrmagyň yollaryny agtarmaklyga mejbur ed r. Durnukly  hmi etli ob ekte bolan h wesiň kanagatlandyrylmany adaty h wesiň  itip gitmegine getirm n, ony i ki ta dan  zgerdip, akyl  etiri  i ini  has y kary derejesine la yk gely n t ze h wesleri d red r. Taryh bilen gyzyklan an okuw y gurnakda  z   herini  ge mi i bo un a doklad edenden so , o a bolan h wesini  itirm n; onu  h wesi has  u la yp, has uly meselelere  a rap,   k ni  wrenmek meselesi olary  i inde di e bir sorag h km nde gal r.  e lelikde, h wesler akyl  etiri i  hemi elik ugrukdyryjy “mehanizmi” bolup dur rlar.

H wesler  zlerini  mazmuny, maksady, gi ligi we durnuklylygy bo a g r  lere b l n r.

H wesler mazmuny bo un a akyl  etirmeklige bolan islegleri  ob ektlerini   ze  ykarmak bilen, olary  i   maksady   in real  hmi etini, has gi i le in a dylanda  ahsy eti  z hmet  ek  n jemgy eti   in bolan  hmi etini g rke  r. Psihologik nukda nazardan adamy  ha sy zada g   li h wesini  bardygyny we onu  akyl  etiri  isleglerini  ob ektlerini  jemgy et ilik gymmatyny bilmek m h mdir. Go syny   ahsy durmu yna bolan h wes bilen Magtymguly-Pyragyny   a-da Mollanepesi  d redijiligine bolan h wes de e dirilende, bu h wesleri  jemgy et ilik gymmatyny  we mazmunyny  d rli-d rl li  a an bol r.  a larda olary  akyl  etiri  i ini  h weslendir n,  z i je ligini mekdebi    ginden da arda hem sakla an sagdyn we y kary mazmunly h wesleri terbi elemek h zirkizaman mekdebini  m h m wezipelerini  biri bolup dur r.

Maksat kriterisi- erti bo un a h wesler g s-g ni kanagatlandyryl n we arala dyrylan usulda kanagatlandyryl n g r  lere b l n r. H wesleri  birinji g r  i  hmi etli ob ekti  emosional  akymlylygy bo un a   ze  yk r. Adam adaty “Bu zady bilmek, g rmek, d   nmek meni    in gyzykly” di  r. Arala dyrylan h wesler ha an-da ob ekti  real  hmi eti bilen onu   ahsy et   in bolan  hmi eti gabat gelen  agda ynda d re r. Bu  agda da adam “Bu meni    in gyzykly, seb bi bu meni  b hbidim

üçin” diýýär. Diýmek, aralaşdyrylan höwes - bu ýüze çykyşy işiň maksadyny aňlatmaklyk bilen aralaşdyrylan akyly ýetiriş islegleridir. Zähmet işinde, okuw işinde alnyp barylýan prosesiniň hemme taraplarynyň hemişe gös-göni emosional ýakymly bolmaklygy üçin, işiň prosesini aňly guramakda esasy rol oýnaýan aralaşdyrylan höwesleri kemala getirmek möhümdir.

Höwesler öz giňlik-ýaýraňlygy boýunça hem tapawutlanýarlar. Käbir adamlarda olar bir ugurda toplanyp, başga birinde durnukly ähmiýetli obýektleriň arasynda bölünen bolýar. Höwesleriň dagynyklygy oňyndal häsiýet bolsa-da olaryň giňligini kemçilik hasaplamak bolmaz. Şahsyýetiň sazlaşykly ösüşi, synaglaryň görkeziji boýunça, hut onuň höwesleriniň giňligini talap edýär. Şahsyýetiň möhüm aýratynlyklarynyň biri-de onuň höwesleriniň “bifokal, köp fokuslylygy” bolup, ol baý mazmunly höwesleriň işiň biri-biri bilen baglanyşykly bolmadyk iki (kähalatlarda üç) ugrunda döremekliginde ýüze çykýar (meselem, edebiyat ylmyna bolan höwesiniň suratkeşlige, hokkeýe, futbola bolan höwes bilen utgaşmagy we ş.m.). Höwesleriň şeýle “köp fokuslaýyn” ýerleşmegi işiň dürli görnüşleriniň çalşyrylmagyna, onuň üsti bilen bolsa zähmete sarp edilen güýçleriň gaýtadan dikeldilmegine ähmiýeti bardyr. Höwesleriň çuňlugyny olaryň hertaraplaýynlygy bilen utgaşdyran adamlar köpdür. Akyldar Magtymguly-Pyragy taýsyz şahyrylygy bilen bir hatarda kümüş ussasy hem bolupdyr. Şeýlelikde, höwesleriň giňligi ýa-da darlygy ahyrky netijede olaryň mazmuny boýunça kesgitlenýär.

Höwesler özleleriniň durnuklylyk derejesi boýunça hem tapawutlanýarlar. Höwesiniň durnuklylygy onuň çendan işjeňliginiň uzakwagtlalyýn saklanmagy boýunça ýüze çykýar. Durnukly höwesler şahsyýetiň esasy isleglerini doly ýüze çykarýan, şol sebäpli onuň psihologik düzüminiň esasy häsiýetlerine öwrülýän höwesleridir. Durnukly höwes adamyň oýanýan ukypalarynyň şaýady bolup, bu babatda belli bir diagnostik-anyklaýyş ähmiýete eýedir. Ýöne adamda durnukly höwesiniň barlygyny ýüze çykarmak çuňňur psihologik seljermäni talap edýär. Kähalatlarda, öz-özüne baha bermek we öz-özüni seljermek (anketanyň, interwýu almaklygyň we ş.m. esasynda ýüze çykarylýan) arkaly tassyklanýan höwesiniň daşky

häsiyetleriniň synlaýjyny ýalňyşmaklyga getirýän wagty-da seýrek bolmaýar. Höwesini durnuklylygy dogrusynda başga, goşmaça häsiýetler esasynda netijä gelinse has ýerlikli bolýar. Meselem, adama gös-göni höwes döretmeýän, alnyp barlyşy kynçylyklary ýeňip geçmegi talap edýän, emma ýerine ýetirilmesi ony ýöne “gyzyklandyrýan” ýumuşy tabşyrmak: daş-töweregindäki adamlaryň ykrar etmegi boýunça (we öz hususy tassyklamasy boýunça) fizika bilen gyzyklanýan okuwça çet ýurt dilinden fizikanyň käbir meselesine bagyşlanan teksti terjime etmek tabşyrylsa (okuwçy bu dili çala bilýär) we bu ýagdaýda okuwçynyň terjime ediş depgini, çemeleşiş erjelligi, ýumşuň ýerine ýetiriliş möçberi, şol kynçylykda bolan geografiki teksti terjime etmekden hiç hili tapawutlanmaýan bolsa, onda bu okuwçynyň fizika bolan durnukly höwesine şübhelenmäge doly esas bolýar.

Höwesleriň belli bir durnuksyzlygy ýokary synp okuwçylarynyň ýaş aýratynlygy bolup durýar. Olaryň höwesi köplenç has hyjuwly, ýöne gysgawagtlaryn gyzyklanma häsiýetinde bolýar. Şol bir wagtyň özünde olar matematika, taryh, filosofiýa we logika bilen gyzyklanýarlar. Olar birbada birnäçe zada gyzgyn ýapyşyp, işe çuňňur aralaşmazdan täze höwes bilen beslenýärler. Höwesleriň ýaş-ýetginjeňlik, jahyllyk döwürlerde dürli ugurlara möwç urmagy hem-de durugyşmagy ýaşlara öz ukyplaryny tapmaga we ýüze çykarmaga ýardam edýär. Pedagoglaryň wezipesi ýetginjegi diňe ony ilkinji gezek gyzyklandyrýan iş bilen meşgullanmaga mejbur etmek däl-de, onuň höweslerini çuňlaşdyrmakdan we giňeltmekden, olary hakyky isleglere öwürmekden, onuň islegleriniň özenini döredýän işe ymtlylyşy döretmekden ybaratdyr.

Höwesler şahsyýetiň işiniň motiwasiýasynyň möhüm tarapy bolsa-da, onuň ýeke-täk tarapy däldir. Özüni alyp barşyň esasy motiwi ynançlardyr.

Ynançlar. Ynançlar şahsyýetiň aňlanylan islegleriniň ulgamy bolup, ony öz düşüňjelerine, düzgünlerine, dünýägaraýşyna laýyklykda hereket etmeklige ugrukdyrýar. Ynançlar görmüşinde ýüze çykýan islegleriň mazmunyny adamyň tebigat we jemgyýet baradaky bilimleri we olara kesgitli düşünmeklik düzýär.

Haçan-da bu bilimler kadalaşdyrylan we içki taýdan guramaçylykly garaýyşlaryň ulgamyny (filosofiki, estetiki, etiki, tebigy ylmylyk we ş.m.) döreden ýagdaýynda olar adamyň dünýägaraýşy hökmünde seredilýär.

Adamyň dünýägaraýşy köpderejede jemgyýetiň gurluşyna bagly bolýar. Psihologiýa dünýägaraýşyň terbiýäniň täsirinde kemala geliş prosesini öwrenip, nähili ýol bilen kem-kemden jemgyýetçilik ösüşe ylmy dogry baha bermekligiň, ahlak düzgünleriniň, estetik bahalandyryşyň, tebigat hadysalaryna dogry düşüňjeleriniň we ş.m. döreýänligini anyklaýar. Bu proses okuwçylaryň özleşdirýän taryhy, fiziki, matematiki we beýleki düşüňjeleriniň ösüşi dogrusynda geçirilen derňewleriň mysalynda, ylmy däl düşüňjeleriň ylmy düşüňjelere geçişinde (meselem, Günün ilki-ilkiler göýä Ýeriň daşyndan aýlanýan asman jisimi hökmünde düşünilmeginden, dünä Ýeriň däl, beýleki Gün ulgamynyň planetalarynyň-da onuň daşydan aýlanýandygy barada düşüňjä geçmeklik) göz ýetirmek bolýar. Dünýägaraýşyň kemala gelişändigine ýokary synp okuwçylaryna belli bir derejede sungat eserlerinden baş çykarmaklyga kömek edýän, hakyky gőzelligi daşky gőze ýakymlylykdan tapawutlandyrmaga ýardam edýän lezzet duýmak ukybynyň döremekligi-de şaýatlyk edýär. Ýaşlaryň arasynda döreýän jemgyýetçilik we ylmy durmuşyň esasy meseleleri dogrusyndaky, adamlaryň özara gatnaşyklary we beýlekiler baradaky çekişmeleriň ýüze çykmagy-da olarda dünýägaraýşyň kemala gelişänliginiň görkezijisi bolýar (Ýeri gelende bellesek, dünýägaraýşyň ösüşi esasy ugurlar boýunça orta mekdepdäki okadylyşyň ahyryna tamamlanyp, şondan beýläk ol öndürji zähmete gatnaşmaklygyň netijesinde ösüşini dowam edýär .

Ynançlaryň ewolýusiýasy ilki bilen olaryň mazmun tarapyna degişlidir. Hut şonda şahsyýetiň dünýägaraýşynyň häsiýetleri ýüze çykýar. Adamyň döredýän pikirleri we ideýalary, düzgünleri onuň durmuşynyň bütin mazmuny bilen kesgitlenip, olar şahsyýetiň dünýägaraýşy ulgamynyň möhüm düzümi bölegi bolup girýär; olar adam üçin durnukly ähmiýetli bolup, adamda bu pikirleri we düzgünleri amala aşyrmak, olary beýleki adamlaryň-da makullamaklaryny gazanmak islegini döredýär. Adamda özüni alyp barşynyň motiwleri hökmünde ynançlaryň uly güýjüniň barlygyna,

ölümiň we gynalmaklygyň howpy astynda-da öz düzgünlerinden dänmedik gahrymanlaryň durnuklylygy şaýatlyk edýär.

Edebiýat, sungat, jemgyýetçilik durmuşy, önümçilik işi dogrusynda giň meseleleri öz içine alýan, öz mazmunynda sagdyn dünýägaraýşyň elementlerini saklaýan ynançlaryň bolmagy adamyň şahsyýetiniň ýokary derejeli işjeňligine şaýatlyk edýär.

Adamyň ynançlarynyň durugsanlygy we öňdebaryjylygy dürli-dürlüdür. Bu şahsyýetiň işjeňliginiň ösüş derejesiniň dürlüligi bilen düşündirilýär. Kähallatlarda ýaş ýigit ol ýa-da beýleki konfliktli ýagdaýlarda nähili özüni alyp barmalydygyny, çekişmede nähili pikiri goldamalydygyny bilse-de, bu düşüňjani hökmany ýerine ýetirmeli isleg hökmünde duýmaýar. Şahsyýetiň bilimleriniň we onuň islegleriniň sazlaşmazlygy ynançlar ylgamynyň şikeslenmegine getirýär. Şeýle adamyň köplenç sözi işi bilen gabat gelmän, bilimler bilen özüni alyp barşyň birligi bozulýar.

Ymtylmalar. Ymtylmalar – özüni alyp barşyň motiwleri bolup, olarda islegler gös-göni şu pursatda berilmän, şahsyýetiň ýörite guralan işiniň netijesinde döredilmek mümkinçiligi şertlerinde ýüze çykýarlar.

Ymtylmalar görnüşinde ýüze çykýan islegleriň ýörite guralan iş bolmasa kanagatlandyrylmaýanlygy sebäpli motiwleriň bu kategoriýasy şahsyýetiň işjeňligini uzak wagtyň dowamynda döretmäge ukyplydyr. Gaýykly gezelenç geçirmegi niýet eden talyplar topary öz işini bu barada dörän ymtylmalaryň esasynda guraýar we işjeňleşdirýär: diňe sport serişdelerini we zerur zatlary taýýarlamak däl, eýsem goşmaça meseleler-de (synaglaryň möhletinden öň tabşyrylmagy, wagon düşürmek arkaly gazanç edip pul tapmak we ş.m) şol ymtylma bilen kesgitlenýär.

Edil şu mysaldaky ýaly, adamyň islegleriniň diňe ýüze çykyş şertleri däl-de, eýsem olara zerur bolan serişdeler-de aňlanylan bolsa, onda şeýle ymtylmalar niýete öwrülýär. Emma kähallatlarda adam (esasan hem ýetginjekler) haýsydyr bir zada ymtylmak bilen, özüniň iň bir aňlanylan isleglerini-de nähili amala aşyrmalydygyny göz önüne getirmäge ukypsyz bolýarlar. Bu ýerde has tejribeli

adamlaryň (ata-eneleriň, mugallymlaryň we beýlekileriň) degerli kömegi aýgylaýjy rol oýnaýar.

Ymtylmalar dürli psihologik görnüşlerde bolup bilýärler.

Niýetler bilen bir hatarda adamyň ymtylmalarynyň takyk görnüşine arzuw degişli bolup, ol fantaziýa boýunça döredilen, adamy geljegiň gutarnykly keşbini göz önüne getirmäge ugrukdyrýan we oňa güýç goşýan hakykatyň keşbi-obrazydyr. Ymtylmalara hyjuwlar-da degişli bolup, olar özünde adatdan daşary güýji bolan, adamyň işinde ähmiýetli obýekte dahyly bolmadyk ähli zatlary yzky orna geçirýän we uzak wagtyň dowamynda adamyň pikirini we hereketini kesgitleýän islegleri şöhlelendirýän motiwlerdir. Kanagatlandyrylmadyk hyjuw güýçli, gazaply emosiýalary, duýgulary döredýär. Ymtylmalara matlap-ideallar hem degişli bolup, olar şahsyýetiň özüni alyp barşyň nusgasy hökmünde kabul eden mysaly zatlara öýkünmeklige ýa-da eýermeklige bolan islegleridir.

Niýetler, arzuwlar, hyjuwlar, ideallar we şahsyýetiň beýleki ymtylmalary özüleriň takyk mazmunlary boýunça psihologiki we amaly taýdan häsiýetlendirilýärler. Arzuwlar, hyjuwlar, ideallar, niýetler ýokary we pes görnüşli bolup, şoňa degişlilikde adamlaryň we jemgyýetiň durmuşynda dürli rol oýnaýarlar. Bu babatda özüni alyp barşyň nusgasy hökmünde Beýik Watançylyk urşunyň gahrymanlaryny, meşhur alymlary we ş.m. göz önünde tutýan ýaş nesliň idealyny we öýkünmekligiň nusgasy hökmünde modadaky radio-, fotoappaturalary saýlap alyan ýaşlaryň idealyny deňeşdirmek ýeterlikdir. Olaryň ideallary şahsyýetiň häsiýetnamasy üçin deň ähmiýetli bolsa-da, mazmunlary boýunça düýpgöter tapawutlanýar. Mazmuny boýunça adamyň belent ymtylmalaryny döredýän islegleri saýlap almak we olary kemala getirmek terbiýäniň möhüm wezipeleriniň biri bolup durýar.

Ýokarda agzalan motiwleriň ählisi (höwesler, ynançlar, ymtylmalar) özüleriň aňlanylan häsiýeti bilen tapawutlanýarlar. Başgaça aýdanynda, bu motiwler ýüze çykanda adam özüni işe nämäniň ugrukdyrýanlygyny, islegleriniň mazmunynyň nämäden ybaratdygyny bilýär. Emma motiwleriň ählisi bu kategoriýa girmeyärler. Adamyň hereketleriniň, özüni alyp barşynyň motiwleriniň möhüm bölümini aňlanylmaýan meýiller düzýär.

Şahsyýetiň bu aýratynlygyny öwrenmäge psihologiýa täze döwürde girişdi.

Aňlanylmaýan motiw-meýiller Işin aňlanylmaýan psihiki ugrukdyryjylarynyň arasynda has öwrenileni gönükdirilme-ustanowkadyr, bu mesele esasan nemes psihology Marbe we gruzin psihology D.N.Uznadze we onuň okuwçylary tarapyndan öwrenilendir.

Aňlanylmaýan gönükdirilmeklik – kesgitli bir usul boýunça akyl ýetiriş islegi kanagatlandyrmaklyga bolan taýýarlykdyr. Bu hadysanyň barlygy we onuň kanunlary şeýle eksperimental usulyň usti bilen ýüze çykarylýar. Synag edilyän adamda eksperimentde teklipl edilyän tabşyrygy çözmeklige akyl ýetiriş islegi döredilýär. Meselem, oňa birnäçe gezek yzly-yzyna (10-15 gezek) görmezden, sermelemek arkaly iki sany deň bolmadyk (biri uly, beýlekisi kiçi) şary deňeşdirmek tabşyrylýar. Birnäçe gezek ýerine ýetirilşden soň şarlar iki sany deň görnüşi bilen çalşyrylýar. Bu ahyrky deňeşdirmede, tejribäniň aýgylaýjy bölümünde, synag edilyän adamda şarlaryň deň daldigi barada illýuziýa (aldanma) döreyär; munuň sebäbi – deň şarlaryň deňeşdirilmesiniň deň däl şarlary kabul etmeklige subýektiw garaşmak islegi esasynda geçirilýänligindedir.

D.N.Uznadze gönükdirilmäniň merkezi nerw ulgamynda ýüze çykyp, onuň periferiýa-aýakujy bölümüniň önümi daldigini subut etdi. Bu ýagdaý şeýle tejribede anyklanýar. Synag edilyäniň sag eline yzygiderlikde ilki uly şar, soňra bolsa kiçi şar berilýär. Bu 10–15 gezek gaýtalanýar. Tejribäniň tamamlajy bölümünde synalýanyň çep eline yzygiderlikde deň şarlar berilýär. Netijede, illýuziýa önki synaglarda gatnaşmadyk çep elde hem döreyär. Meňzeş faktlar görüş zolagynda hem alynýar. Çep gözde iki sany deň bolmadyk obýektleri kabul etmeklige döredilen gönükdirilme sag gözde hem ýüze çykýar we ş.m. Bu tejribeler gönükdirilmäniň tutuş şahsyýetiň işiniň aýratynlygydygyny görkezýär. Gönükdirilme ýagdaýlarynyň gaýtalanmagy netijesinde adamda onuň özüne bilniksizden, onuň köp derejede durmuş ornuny kesgitleýän “berkleşen gönükdirilmäniň “toplumy emele gelýär.

Psihologiýa ylmy jemgyýetçilik durmuşda D.N.Uznadzäniň ýüze çykaran faktlaryna meňzeş şahsyýetiň özüni alyp baryş

fgörnüşlerini ýtize çykarýar. Meselem, birinji synp okuwçylarynyň mugallymyň her bir ýumuşyna, onuň islendik, hatda beýleki adamlarda garşylyk döretjek hereketine-de, diňe makullamak äheňdäki gönükdirilmesi muňa mysal bolup biler.

Käbir adamlarda duş gelyän buhgalterlere guraksy, äwmezek adamlar, alymlara kelew, nalajedeýin, söwda işgärlerine peýdakeş, alaryny bilse hiç zatdan gaýtmaýan we ş.m. hökmünde seretmekligi hem gönükdirilme bilen düşündirilýär. Bu gönükdirilmeleriň mazmuny howul-halatlyk ýa-da adamyň şahsy tejribesindeki käbir faktlardan howlukmaç, anyklanmadyk pikir jemlemeleriň netijesi bolup, köplenç ýagdaýda bolsa adamyň pikirlenmäniň stereotiplerini – belli bir jemgyýetçilik toparda kabul edilen standart pikir ýöretmeleri tankydy çemeleşmezden özleşdirmeginiň netijesidir.

Jemgyýetçilik durmuşyň dürli faktlaryna (wakalar, adamlar we ş.m.) deňişlilikde gönükdirilme oňyn (meselem, lukmanyň ähli görkezmesini döwtalap we doly berjaý edýän nähoşuň umuman medisina we özüni bejerýän doktora bolan oňyn gatnaşygyndan gelip çykýan gönükdirilmesi) we netikazalyk häsiýetli oňyndäl bolup biler. Jynsparazlaryň özlerini alyp barşyna we pikirlenmegine mahsus bolan negrlere ýekirme-diskriminasiýa häsiýetde seretmek, olaryň ruhy häsiýetlerine, akyl ukyplaryna kembaha garamak, olara göýä “jyns taýdan agressiw” hökmünde seretmek we ş.m. netikazalyk bilen düşündirilýär. Bu ýagdaýda jynsparaz, adatça, öz netikazalygyny aňlaman, özüni alyp barşyny anyk faktlary özüniň obýektiv we özbaşdak bahalandyrmagynyň hetijesi hasaplaýar. Kähalatlar da bu aňlanylmaýan gönükdirilme (netikazalyk) haýsy-da bolsa bir aç-açan fakt bilen (meselem, negr öz jany na howply ýagdaýda jynsparazyň çagasyny ölümden halas edýär) çapraz gelyär: emma bu ýagdaý jynsparazyň bütin negrlere garşy döredilen gönükdirilmäniň üýtgemegine esas bolup bilmeýär (çaganyň halas edilmegi diňe tötänlik hasaplanýar).

Gönükdirilmeler belli bir derejede aňlanylmaýan häsiýetde bolýarlar. Käbir ýagdaýlarda şahsyýetiň aňlanylmaýan gönükdirilmesi deňişli şertler dörän de, adam öz pikirine gaýtadan

seretmeli bolanda, ynanç hökmünde, işiň doly aňlanylan motiwi häsiýetde ýüze çykýar.

Ýokarda görkezilen gönükdirilmäniň aýratyn birgörnüş-i topar içindeki yrylmaklyk (şahsyýetiň toparyň pikiri bilen döredilýän aňlanylmaýan gönükdirilmesi) bolup durýar. Adamlaryň yrylmaklyk häsiýeti dürli derejede bolup, käbirlerinde örän ýokary bolsa, beýleki birini yrmak asla başartmaýar. Yrylmaklyk derejesi ýörite eksperimentde ýüze çykarylýar. Synag edilýänler ilki sagatsyz bir minudyň dowamlylygyny ýatdan, içinden sekundlary sanamak arkaly ölçemkige türgenleşýärler. Tiz wagtdan olar bir minudy 5 sekund takyklykda kesgitlemeklige öwrenýärler. Şondan soň synalýanlary ýörite eksperimental kabinalara ýerleşdirip, minudyň dowamlylygyny kesgitlemeklige we bir minut geçdigi knopkany basyp eksperimentatora habar bermeklige tabşyryrlar (olar eksperimentatoryň ýanyndaky pulda we ähli kabinalarda knopka basylanda lampoçkanyň ýanýanlygyny bilýärler). Tejribe wagtynda eksperimentator ähli kabinalara göýä beýleki kabinalardaky synalýanlardan gelýän ýaly ýalan signal berip bilýär (meselem, 35 sekund geçip-geçmänkä bir minut geçdi diýip habar bermek) we kimiň bu signala esaslanyp yrylmaklygyň täsirinde öz knopkasyny ynanjaňlyk bilen basýanlygyna, kime onuň täsir etmänligine göz ýetirip bilýär (“dildüwüşikli topar” usuly). Synalýanlaryň yrylmak derejesini olaryň minudyň dowamlylygyny türgenleşik wagtynda kesgitleýşi bilen eksperiment wagtyndaky ýalan signalyň täsirine görä kesgitleýşiniň tapawudyndan getirip çykarmak mümkin.

Minudyň dowamlylygyny kesgitlemek ýaly gös-göni ähmiýetsiz ýumuşda her bir synalýanyň yrylmak derejesini anyklandan soň eksperimentator bu synagyň netijesini synag edilýänlere ähmiýetli täsirler edilende ýüze çykýan aýratynlyk bilen deňeşdirýär. Meselem, şeýle öwrenilişe kollektiwň berýän bahasynyň şahsyýetiň öz häsiýetlerine (agraslyk, durnuklylyk we ş.m.) baha berşine edýän täsirini öwrenmek mysal bolup biler. Birinji we ikinji eksperimentde minudyň dowamlylygyny kesgitlemekde yrylmaga ýykgyň edýänler we şahsyýetiň ähmiýetli häsiýetlerini bahalandyranlarynda hem yrylmaklygy ýüze çykarýarlar.

“Yrylmak” düşünjesi bilen (meselem, topar içindäki yrylmak) bir hatarda psihologik we sosiologik edebiyatda, esasan hem daşary ýurt edebiyatynda “konformizm” düşünjesi-de ulanylýar. Ol iki manyda ulanylýar. Birinjiden, adamyň öz şahsyýeti bilen hiç bir hili konfliktsiz topar bilen içki we daşky taýdan ylalaşmagy. Bu ýagdaýda konformizm topar içindäki yrylmak düşünjesine ýakynlaşýar. Ikinjiden, topar bilen diňe daşky taýdan ylalaşyp, oňa tabyn bolup, içki taýdan onuň bilen ylalaşmazlyk; başgaça aýdanynda haýsy-da bolsa aýratyn motiwleriň täsirinde adamyň edilyän talaba gös – göni uýgunlaşmaklyga ýygyn etmekligi. Şeýle konformizmi ýüze çykarýan adam kesgitli pozisiýa tutman, ýekelikde galmazlyk üçin, köpçüligiň önünde biabraý bolmajak bolup öz ynançlaryndan ýenillik bilen dänýär. (Muňa G.H.Anderseniniň “Ýalaňaç korol” ertekisinde köşk adamlarynyň özüni alyp barşy mysal bolup biler.). Emma adamyň islendik topar bilen ylalaşmagyny konformizm hasaplamak bolmaz. Konformizmiň gapma – garşylykly häsiýeti kollektiwizm bolup, ol şahsyýetiň kollektiwiniň maksady bilen aňly – başly ylalaşykly bolmagydyr. Şonuň üçin iki adam tarapyndan edilyän şol bir hereket olaryň birine degişlilikde konformizm, beýlekisi dogrusynda bolsa kollektiwizm hökmünde seredilip bilner. Ýaşlar guramasynyň ýygnaýynda birnäçe okuwçy möhüm mesele kabul edilende, meseläniň kollektiwiniň işi üçin möhüm ähmiýetine göz ýetirip el galdyran bolsa (şonuň bilen birlikde kollektiwizm häsiýetini ýüze çykaryp), başga birnäçesi bolsa beýlekiler el galdyrany üçin galdyrýarlar (bu yrylmakdyr), galyberse-de okuwçylaryň ýene-de birnäçesiniň kollektiwiniň bähbidine biagrylykly ýa-da gapma-garşylykly garasa-da, ýekelikde galmazlyk, göze ilmezlik üçin el galdyrmaklary mümkindir (bu konform häsiýetdir).

Konformizm bilen kollektiwizmiň tapawudy “dildüwşükli topar” usulyny ulanyp synag edilyäne göýä “kollektiwiniň adyndan” kollektiwde kabul edilen ähmiýetli ugrukmalardan (işni maksadyndan, ideallardan we ş.m.) yüz öwürmeklik talap edilyän eksperimentde has aýdyň ýüze çykýar. Bu ýagdaýda kollektiwist hatda “dildüwşükli toparyň” täsiri bolsa-da kollektiwleýin ähmiýetli ugrukmalardan yüz öwürmeýär we özüniň “kollektiw bilen agzalatygyny” konflikt hökmünde kabul edýär. Konformist bolsa

kollektiwiniň ideallaryndan edil mundan öň olary goldaýşy ýaly ýeňillik bilen ýüz öwürýär.

Işiniň aňlanylmaýan ugrukdyryjylaryna meýiller degişlidir. Meýiller işini ugrukdyryjysy hökmünde differensirlenmedik, ýeterlik aňlanylmadyk islegdir. Subýektiw nukdaýdan meýil ýagdaýynda bolan adama onuň höwesini obýektiň haýsy tarapynyň çekýändigini, bu meýil arkaly ugrukdyrylan işini motiwiniň nämedigi doly belli bolmaýar. Şeýle psihiki ýagdaý çalt duş gelyän-de bolsa ol geldi-geçer, pursatlaýyndyr – onuň düzüminde bolan isleg ýa-da ýitýär, ýa-da aňlanylýan ymtylmalara (hyjuw, niýet we arzuw we ş.m.) öwrülýär. Aýdyňlaşdyrylmadyk meýiller jahyllyk döwrüne mahsus bolup, olar geljekki ymtylmalaryň alamatydyr.

Awstriýaly psiholog Z.Freýd ilkinjileriň biri bolup meýilleri öwrenmäge girişip, adamda aňlanylmaýan meýilleriň aňasty zolakdan adamyň iş-gatnaşyklaryny dolandyranlygyny, konflikt, müýnlilik döredip biljek meýilleriň aňasty zolaga gysylp çykarylyp, eger-de olar psihoterapewtiň kömegi bilen aň derejesine galdyrylmasa newroz ýaly psihiki sökülleri döredýänligini anyklaýar.

Eýsem meýiller watan psihologiasynda nähili düşündirilýär? Meýil adamyň özüni alyp barşynyň motiwleriniň döreýiş tapgyrydyr; meýilleriň aňlanylmaýan häsiýetli wagtlaýyn bolup, bu häsiýet işini dürli görnüşlerinde jemgyýetçilik täsiri astynda döreýär. Meýiller işini aşaky derejedäki ygrukdyryjysy bolup, olar öz aýgtylaýjy roluny motiwleriň döreýişiniň başlangyç tapgyrlarynda saklap, soňra ornuny, adatça, aňlanylan motiwlere berýär.

Ýokarda seredilen işini aňlanylan we aňlanylmaýan ugrukdyryjylary bitewilikde şahsyýetiň özüni alyp barşynyň motiwasiýasyny düzmek bilen, adamyň jemgyýetçilik durmuşynyň taryhy şertlerinde ýaşamaklygy we ösmekligi bilen döreýän islegleriniň ýüze çykyşydyr. Özüni alyp barşyň motiwasiýasynda aýgtylaýjy rol aňlanylan isleglere degişlidir.

**Şahsyýetiň
üstünlige
ymtylyş**

Mazmun tarapyndan seredilende, aňlanylan motiwler şahsyýetiň maksadyny aňladýar. Adamyň islegini kanagatlandyryp biljek obýekt onuň aňynda maksat hökmünde ýüze çykýar.

derejesi. Islegiň obýektini maksat hökmünde aňlamak bilen adam şahsy maksatlaryny kollektiwiň, jemgyýetiň maksady bilen baglanyşdyrýar

we öz maksadynyň mazmunyna zerur üýtgeşmeleri girizýär. Haçanda maksat diňe bir adamyň işiniň netijesini ideal(işin geljekki netijesi hökmünde) görmüşde öňünden göz önüne getirmek häsiýetde aňlanylan, eýsem bu maksadyň ähmiýetli obýektde real amala aşyrylmagy-da aňlanylanda ol şahsyýetiň perspektiwasy hökmünde seredilýär. Oňat taýýarlykly, mugallymçylyk instituta girmäge synanyan ýaş ýigit, synaglaryň ilkinjisinde özüniň arzuwynyň hasyl boljakdygyna göz ýetirmek bilen, özüniň institutdaky okuwyna diňe maksat hökmünde däl-de, real perspektiwa hökmünde seredýär. Dalaşgärleriň synagda özüni alyp barşyndaky tapawutlylyk köp derejede şeýle perspektiwanyň barlygy ýa-da ýoklugy bilen düşündirilýär. Perspektiwanyň barlygy synagda berilýän jogabyň has ynamly bolmagyna, dalaşgärle özüni erkin duýmaga kömek edýär, çünki onuň höwesleri synagyň goýýan talaplarynyň çäginde has giňişleýin bolup, fakultetiň okuw meýilnamasy, mugallymlar – professorlardüzümi, gutarandan soňra işe ýerleşmek mümkinçilikleri we ş.m. bilen gyzyklanmaklyga uzap gidýär.

Eger-de adam üçin gysga wagtlaýyn däl-de, durnukly ähmiýetli obýektler göz önünde tutulsa, onda şahsyýetiň üstünlige ymytylyş derejesi onuň perspektiwasynyň häsiýetine bagly bolýar. A.S.Makarenkonyň ýazyşyna görä: “Özüni alyp barşyny gysga perspektiwa boýunça kesgitleýän adam iň bir gowşak adamdyr. Eger-de ol diňe öz hususy, hat-da uzak perspektiwasy bilen kanagatlanýan bolsa, ol güýçli ýaly bolup görünse-de, bizde şahsyýetiň gözelligini, onuň hakyky gymmatlylyk duýgusyny döredip bilmeýär. Şahsy perspektiwasy giňişleýin kollektiwiň perspektiwasy bolup durýan adam şonça-da gözəl we belentdir”¹.

Şunuň bilen baglanyşykda kollektiv bilen, şol bir wagtyň özünde aýry okuwçy bilen iş salyşýan pedagogyň bu babatda wezipesi – bar bolan perspektiwany ulanyp, kem-kemden onuň has

¹ Makarenko A.S.Soç, t.v.M.,Iz – wo APN RSFSR, 1958, 74-nji sah.

gymmatly görmüşlerine daýanyp, täze perspektiwany döretmekden ybaratdyr.

Şahsyýetiň perspektiwa göz ýetirmek esasynda ýüze çykýan ýagdaýynyň gapma-garşylykly ýagdaýy frustrasiýadyr. Frustrasiýa haçan-da adam öz maksadyna ymylýan ýolunda päsgelçiliklere gabat gelen ýagdaýynda ýüze çykýar. Bu päsgelçilikler hakykatdan-da ýeňip geçip bolmajak ýa-da şahsyýetiň pikirine görä ýygertmejek häsiýetde kabul edilýär.

Ýüze çykan frustrasiýa şahsyýetiň özüni alyp barşynda dürli üýtgeşmelere getirýär. Bu kähalatlarda göni hüjüm edililik, agressiw häsiýetde bolup, kähalatlarda bolsa diňe bir päsgelçilik döreden wakalara, adamlara däl-de, eýsem ähli daşyny gurşap alan zatlara gödeklik, ajysyny pürkmek ýaly häsiýetde ýüze çykýar. Frustrasiýanyň şeýle ýagdaýy L.Tolstoý tarapyndan awtobiografiki “Çagalyk”, “Ýetginjeklik”, “Ýaşlyk” trilogiýasynda Nikolenkanyň ganara salynýan epizodynda ussatlyk bilen beýan edilipdir: “Bu minutda men gazaply bolara çemelim, çünki St – Ierome nazaryny gizläp çalt ýanyma geldi-de, elime ýapyşdy; ýöne onuň eliniň galtaşanlygyny duýanymdan gazabym çenda – çakda durmady, özümi unudyp, elimi çekip aldym-da ähli çaga güýjümi jemläp ony ýelmedim. Bu hereketimi gören Wolodýa ýanyma gelip, haýran galyp gürlledi.

– Saňa näme bolýar?

– Maňa azar bermän – diýip, gözyaşymyň arasyndan oňa gygyrdym. – Siziň hiç biriňiz meni halaňzok, meniň şeýle betbagtdygyma hiç kim düşünenok! Siziň hemmãňiz ýigrenji – diýip, haýsydyr bir ganygyzgyňlyk bilen ähli jemgyýete gygyrdym”¹.

Kä wagtlar frustrasiýa adamyň fantaziýasynyň çäginde galýan agressiýanyň döremegine getirýär. Göwnüne degilen adam ar almaklygy hyýalynda ýöretse-de, hiç hili real hereket etmeýär. Kähalatlarda frustrasiýa öz-özünüň garşysyna gönükdirilen agressiýanyň hasabyna çözülýär: hut şol Nikolenka Irtenýew ýokarda getirilen epizodyň ahyrynda frustrasiýany şeýle başdan geçirýär:

¹ Tolstoý L.N. Sobr. Soç., t. I. Detstwo. Otroçestwo. Ýunost. M., Goslitizdat, 1960, 168 – 169 – nji sah.

“Gulagymyň çydamsyz agyrmagyna garamazdan, men aglamaýardym, gaýtam ýakymly ahlak duýgusyny syzýardym. Kakam gulagymy goýberen badyna, onuň eline ýapyşyp, ýetişbildigimden ogsap başladym.

– Meni ýene-de uruň, dözümliräk, agyrdyp uruň, men dereksiz, men ýigrenji, men betbagt adam! – diýip, gözyaşyň arasyndan aýtdym”.

Galyberse-de frustrasiýanyň ýene-de bir gutaryşy – ol hem bolsa şahsyýetiň päsgeçlilik sebäpli saklanan (ýa-da onuň pikirçe şeýle bolan) işi, başga has oňaly, perspektiwaly (ýa-da onuň pikiri boýunça şeýle) iş bilen çalşymakdyr. Eger-de ýene bir gezek L.N.Tolstoýyň trilogiýasyna ýüzlensek, frustrasiýa bilen baglanyşykly şahsyýetiň konfliktleriniň bu görnüşi baş gahrymanyň şeýle boýun almasynada ýüze çykýar: “Men dogabitdi utanjaňdym, üstesine-de öz geňiksizligime gözüm ýetensoň bu utanjaňlyk has-da güýçlüdi...Men diýseň özümi gowy görýärdim. Öz gözgyny ýagdaýyma öwrenişmek üçin özümi köşeşdirýärdim, tilki ýaly, üzüm entek bişmändir diýip özümi ynandyýardym, başgaça – daşky owadanlyk bilen baglanyşykly ähli lezzeti ýigrenjeňlige çalyşýardym, gözümiň önünde bu lezzetiň hözirini görýän Wolodya çensiz bahyllyk edýärdim we özümiň ähli oý-pikirimi tekepbir ýekeligimden lezzet tapmaklyga gönükdirýärdim”².

Çalt gaýtalanýan frustrasiýa ýagdaýy şahsyýetde deňişli häsiýetleri döredip biler: käbirlerinde biagyrylyk, äwmezlik, ugurtapyjylygyň bolmazlygy bolsa, beýlekiler-de agressiwlik, bahylçylyk, zannyýamanlyk we ş.m. Päsgeçlilik sebäpli togtadylan ýetginjegiň ýa-da çaganyň işini onuň üçin amatly ugurlara üýtgetmek, olaryň durmuşyna aýgtyly gatnyşmak ýa-da haýsy-da bolsa bir obýektiv üýtgetmeler arkaly ýa-da bolmasa olaryň päsgeçlilikler barada düşüňjeleriniň hyýalydygyny düşündirmek arkaly, mümkin boldugyça päsgeçlilikleri aýyrmak, iň esasysy hem, şahsyýet üçin perspektiwa döretmek – bularyň ählisi terbiýeçiniň

² Tolstoý L.N. Sobr. soç., t. I. Detstwo. Otroçestwo. Ýunost. M., Ioslitizdat, 1960, 145 – nji sah.

pedagogik salyhattylygynyň zerur görnüşleridir. Diňe şeýle usul bilen şahsyýet üçin hupbatly frustrasiýalary ýeňip geçmek mümkin.

Adamyň durmuşynda perspektiwanyň we frustrasiýanyň oýnaýan roluny anyklamak üçin işdäki üstünligiň ýa-da şowsuzlygyň şahsyýete bolan ähmiýetini ýüze çykarmak zerurdyr. Öňki tejribede bolan üstünligiň ýa-da şowsuzlygyň şahsyýete edýan täsirini öwrenmeklik şahsyýetiň üstünlige ymtylyş derejesini derňemek ady bilen häzirkizaman psihologiýasynda giňden ýaýrandyr.

Şahsyýetiň üstünlige ymtylyş derejesi, onuň özi üçin ähmiýetli obýektlerden nähili kyn ya-da ýeňil maksady saýlap alýanlygy bilen kesgitlenýär. Şahsyýetiň üstünlige ymtylyş derejesi görälmäge ýönekeý faktoryň täsiri netijesinde kesgitlenýär: adam üstünlik gazanmaga ymtylyş (ýagny döran islegi mümkingadar gowy kanagatlandyrmaga çalyşýar) we şowsuzlykdan (islegiň kanagatlandyrylmazlygyndan) gaçýar. Bu ýagdaý şahsyýetiň üstünlige ymtylyş derejesiniň çäkli möçberini kesgitleýär, ony takyk ölçemek hem bolýar. Meselem, sport bilen ýaňrak meşgul bolup başlan ýeňil atletikaçy 1 m. 70 sm. belentlikdäki plankadan bökende hiç hili şowsuzlyk duýmaýar, sebäbi entek rekord belentlige bökmeçligi ol maksat edinmeýär, beýleki adamlar-da ondan bu netijä garaşmaýar. Edil şonuň ýaly-da eger ol 1 m. 10 sm. belentlikden bökende oňa şatlanyp durmaýar, sebäbi maksada bu ýerde ýeňillik bilen ýetilýär. Emma böküş belentligini kem-kemden galdyryp, türgenden haýsy belentligiň onuň üçin has ähmiýetlidigini sorap, bu baradaky şahsyýetiň üstünlige ymtylyş derejesini kesgitlemek mümkin. Bu ýönekeýje mysalyň görkezşi boýunça şahsyýet özüniň üstünlige ymtylyş derejesini özüne belli bir perspektiwany saklamak üçin örän kyn we örän ýeňil mysallaryň we maksatlaryň arasynda kesgitleýär.

Üstünlige ymtylyş derejesi diňe bir üstünligi ýa-da şowsuzlygy öňünden görmeklik bilen kesgitlenmän, eýsem öňki tejribelerdäki üstünligi ýa-da şowsuzlygy aýdyň ýa-da bolmasa ähtimal aňlamaklygyň netijesinde döreýär.

Üstünlige ymtylyş derejäniň kemala gelşine okuwçynyň okuw işinde, gurnakda temalary, jemgyýetçilik tabşyryklaryny saýlap alanynda we ş. m. göz ýetirmek bolýar.

Daşary ýurtly bir psihologyň derňewinde görkezilişine görä synag edilyänleriň arasynda käbirleri ýumuşy bitirmekde töwegellik etmeli ýeri gelende üstünlige ymtylmaga däl-de, şowsuzlykdan geçmäge ýykgyn edýärler. Synag prosesinde ýumuşlary kynçylyk derejesi boýunça saýlap almaly bolanlarynda olar iň ýeňillerini ýa-da iň kynlaryny saýlaýarlar. Birinji ýagdaýda olar hiç bir hili şowsuzlygyň bolmajaklygyndan ugur alsalar (töwegellik ýok diýen ýaly), ikinjiden, şowsuzlyk ýumuşyň iňňän kynlygy bilen kepillendirilýär. Bu ýagdaýda öz-özüňe göwnüýetijilik kemsidilmeýär we frustrasiýa döremeýär.

Şahsyýetiň üstünlige ymtylyş derejesini, perspektiwasyny kollektiwiniň maksadyna we wezipesine utgaşyklykda öwrenmek adamyň özüni alyp barşynyň motiwasiýasyna çuň düşünmekde, şahsyýetiň möhüm häsiýetlerini kemala getirýän ýörite çäreleri guramakda uly ähmiýete eýedir. Bir şertlerde pedagog üçin möhüm wezipe şahsyýetiň üstünlige ymtylyş derejesini ýokarlandyrmakdan ybarat bolup durýar: okuwçy öz mümkinçiliklerine örän pes baha berýär, bu bolsa onda üstünlige bolan ynamyň gutarnykly ýitmegine getirýär. Gaýtalanýan şowsuzlyklar agyr emosional gazaplanmalar, konfliktler bilen ytgaşýan öz-özüňe bolan bahanyň peselmegine getirip, okuwçy ähli zada “elini salgaýar”. Şeýle okuwçynyň familiýasynyň gabadynda žurnalda yzygider “ikilik” goýýan mugallym, göräýmäge onuň bilimlerine dogry baha berýän-de bolsa, bu ýagdaý bilen öwrenişen okuwçynyň psihologiýasyny ünsüz galdyryp uly ýalňyşlyk goýberýär.

Üstünlige ymtylyş derejäni ýokarlandyrmagyň ýollary dürli-dürli bolup ol okuwçylaryň şahsyýetiniň aýratynlygyna, frustrasiýanyň häsiýetine, pedagogyň real mümkinçiligine we ş.m. bagly bolýar. Bu ýerde mugallymyň we synp kollektiwiniň gös-göni kömek bermekligi, şahsyýet üçin perspektiwa döretmeklik ýaly dürli usullar ulanyp bilner. Bu perspektiwalar ilki frustrasiýanyň dörän ugrundan başga bir ugurda döredilip, gazanylan işjeňligi soňra şahsyýetiň üstünlige ymtylyş ýokarlandyrylan ugurda ulanmak arkaly onda öz-özüňe dogry baha bermekligi gazanmak mümkin. Adamyň şahsyýetine ähtibarly çemeleşmek, onuň perspektiwasyna

paýhasly – optimistik garamaklyk, pedagoga okuwçylar we mugallymlar kollektiwiniň kömegine daýanyp, çagalarda we ýetginjeklerde öz-özüni hormatlamak we öz mümkinçiliklerine ynamly ýoly strategiýasyny kemala getirmäge mümkinçilik berýär. Başga birnäçe häsiýetler bilen bir hatarda terbiýäniň gumanizm-ynsanperwer ulgamy hut şunda ýüze çykýar. Başga bir ýagdaýlarda pedagog üçin çaganyň ýa-da ýetginjegiň üstünlige ymtylyş derejesini belli bir derejede peseltmek möhüm bolup durýar. Bu zerurlyk aýratynam çaganyň ýa-da ýetginjegiň öňde goýýan wezipeleri real ýagdaýa laýyk bolmadyk ýagdaýynda, okuwçynyň öz mümkinçiliklerine baha berşi örän ýokary bolup, onda badyhowalyk, özboluşly “artykmaçlyk kompleksi” we ş.m. dörende ýüze çykýar. Bu zerurlyk diňe bir şeýle okuwçynyň kollektiwden bada-bat gaýtawul alyanygy (oňa öwünjeň diýip baha berilmegi) bilen döremän, onuň özüne has ýokary baha bermekliginiň real şowsuzlyklara uçrap, ýiti emosional konfliktleri döredýänligi bilen düşündirilýär. Köplenç okuwçy özüni mahabatlandyrmak bilen gabat gelýän şahsy şowsuzlyklary inkär etmäge çalşyp, keçjallyk, ynjklyk edýär, özüni göýä hemme zatdan hoşal ýaly alyp barýar ýa-da şowsuzlygyny kim-de biriniň ýörite öz garşysyna gütmeçliginiň netijesi hasaplap, münkür, gahar – gazaply häsiýetleri ýüze çykarýar. Yzygider gaýtalanmagyň netijesinde bu psihiki ýagdaý şahsyýetiň durnukly häsiýetine öwrülýär.

Ýetginjeklik we irki jahyllyk döwründe öz-özüne baha bermeklik meselesi, olarda gün – günden güýçlenýän öz-züňi terbiýelemeklige we öz-özüne akyl ýetirmeklige ymtylyş döreýänligi sebäpli inňän möhümdir. Ýaş adamyň şahsyýetiniň maksatlaryna, perspektiwalaryna, frustrasiýalaryna we üstünlige ymtylyş derejesine üns bermek, mugallymyň bu psihologik faktorlary öz pedagogik işinde göz önünde tutmagy, orta mekdebiň ýokary synplarynda individual çemeleşmekligiň zerur şertidir.

§ 4. Şahsyýetiň kemala getirilişi

Şahsyýet – munuň özi adamyň jemgyýetçilik, anyk – taryhy şertlerde, okatmaklyk we terbiýe bermek prosesinde kemala getirilişiniň netjesidir. Eýsem şahsyýetiň ösüşiniň, şonuň bilen birlikde ähli psihiki häsiýetleriniň we prosesleriniň hereketlendiriji güýji näme?

Şahsyýetiň ösüşiniň hereketlendiriji güýçleri

Psihologiýanyň taryhynda bu meseläniň çözüşinde iki ugur bolup, olar şahsyýetiň psihiki ösüşiniň biogenetik we sosiogenetik taglymatlary atlandyrylýar. Biogenetik nazaryýet adamyň şahsyýetiniň ösüşini biologik, esasan, nesle gejjilik faktory bilen düşündirýär. Şonuň üçin bu nukdaýnazardan şahsyýetiň ösüşü özakymly, duýdansyz häsiýetde bolýar.

Biogenetikleriň pikiriçe, adam tebigatdan diňe bir emosional reaksiýalaryň geçiş aýratynlyklaryny, hereketleriň depginini nesil üsti bilen alman, eýsem belli bir motiwleriň kompleksini-de alyar (käbirleriniň jenaýatçylyga ýykgyň etmekligi, başga birleriniň administratiw işde üstünlige ymtylmagy we beýlekiler). Tebigat psihiki işiň diňe görnüşini däl-de, onuň mazmunyny-da programmirmek bilen, psihiki ösüşüň tapgyrlarynyň döreýiş yzygiderligini-de kesgitleýär. Biogenetik nazaryýet adamyň şahsyýetini öz işjeňligi bolmadyk biologik faktorlaryň gös-göni täsiriniň netjesi hökmünde suratlandyrmak bilen, mugallymy-da şahsyýetiň önünden kesgitlenen häsiýetleriniň hökmany döreýişiniň passiw şaýadyna öwürýär.

Bu pikire görä çaganyň ýalançy, diňe özüni bilýän bolmagy üçin bu tebigy güýçler öz energiýasyny ýitirmänkä çaga diňe aldamaklyga, husytlyga rugsat etmek ýeterlik hasaplanýar; bu prosesde pedagoglaryň roly diňe önünden kesgitlenen häsiýetleriň ýüze çykmagyna hemaýat ýa-da päsgel bermek bilen çäklendirilýär.

Sosiogenetik nazaryýet şahsyýetiň ösüşini ony gurşap alýan sosial gurşawyň gös-göni täsirinden getirip çykarýar; olaryň pikiriçe adam “gurşawyň suratydyr”. Sosiogenetikler, edil

biogenetikler ýaly, kämilleşýän adamyň öz hususy işjeňligini inkär edýärler we oňa diňe daşky şertlere uýgunlaşýan passiw ýaşajy hökmünde seredýärler. Eger sosiogenetik nazaryýet makullansa, onda şol bir sosial gurşawda kähalatlar da düýbünden başga häsiýetli adamlaryň döreyänligi düşnüksiz bolup galýar.

Şeýlelikde, biogenetik we sosiogenetik nazaryýetler şahsyýetiň psihiki ösüşiniň kanunlaryny düşündirmäge ukypsyzdyr. Olaryň ikisi-de psihiki ösüşüň hereketlendiriji güýçlerini ýüze çykaryp bilmeýärler. Ony nemes psihology W.Şterniň teklipe eden mehaniki özara täsir ýa-da iki faktoryň konwergensiýasy (gurşawyň we nesliň) taglymaty-da çözüp bilmeýär. Bu taglymatda hem ösüşüň iki nazaryýetiniň ýalňyşlary düzedilmän, gaýtam goşalanýar. Şahsyýetiň bu ösüş nazaryýetleriniň nädogrulygy bu ösüşde nesliň ýa-da gurşawyň roluny ykrar edilyändiginde däl-de, şahsyýete täsir edýän dürli faktorlaryň mehanistik nukdaýda düşündirilip, şahsyýetiň “oýnawaç” hökmünde diňe daşky güýçleriň gönükdirilen nokady manysynda seredilmegindedir. Şeýlelikde, şahsyýet işjeňlikden mahrum bolýar.

Şahsyýetiň ösüşini hereketlendiriji güýçler taglymatyna dialektiki çemeleşiş ilki bilen içki garşylyklary ýüze çykarmaklykdan ugur alýar; bu garşylyklaryň çözüşi ösüşde pes gurluşlaryň (ýönekeý) ýokary (çylşyrymly) gurluşa geçmekligini üpjün edýär. Şahsyýetiň işjeňligi adamy işe ugrukdyrýan aňlanylýan we aňlanylmaýan motiwleriň, islegleriň çylşyrymly ulgamynyň toplumy boýunça döreyär. Emma islegleriň kanagatlandyryş prosesi içki tarapdan gapma-garşylykly prosedir. Adatça, islegler dörän badyna kanagatlandyrylmaýar. Olaryň kanagatlandyrylmagy üçin maddy serişdeler, şahsyýetiň işe taýýarlygy, bilimler, başarnyklar we ş.m. zerurdyr.

Şahsyýetiň psihiki ösüşiniň hereketlendiriji güýçleri adamyň işde üýtgeýän islegleriniň we olary kanagatlandyrmaga bolan real mümkinçilikleriň arasyndaky garşylykda ýüze çykýar. Meselem, bir ýaşly çaga özüniň uly adamlar bilen sözleşmek islegini “sözden durýan sözlemleriň” kömegi bilen kanagatlandyryp bilýär. “Äber!” diýmek bilen, ol bu sözde hereketiň ýagdaýyny, islegiň obýektini (meselem, gurjagy), öz islegini kanagatlandyryp biljek adamy we

beýleki köp zatlary birleşdirýär. Söz bu ýerde tutuş “Eje, meniň gurjagymy alyp ber” diýen ýaýraň sözlemiň ornuny tutýar. Entek onuň islegleri kân bir çylşyrymly dälkä, aýry-aýry sözleriň uly bolmadyk toplumy onuň işini üpjün edip bilýär. Emma çaga üçin ähmiýetli obýektleriň sanynyň köpelmegi, başgaça aýdanynda, onuň islegler ulgamynyň baýlaşmagy, diliň grammatiki mümkinçilikleri bilen garşylyga girýär (zerur zady aňlatmak üçin sözlemleri ýetmezçilik edýär). Bu garşylyk sözleýişde morfologik bölünüşleriň (iki, üç sözli sözlemler) we işjeň söz baýlygynyň giňelmeginiň hasabyna çözülýär. Sözleýiş bu ösüş derejesi tiz wagtdan ulular tarapyndan sözleýiş prosesine çekilýän çaganyň ösýän islegleri bilen garşylyga girýär we sözleýiş işiniň has ýokary görnüşiniň döremegine getirýär (sözler hakyky manysyna eýe bolýar, fonetika kämilleşýär, çaga morfologijany we sintaksisi özleşdirýär we ş.m.) Şeýlelikde şahsyýetiň ösüşini döredýän garşylyklaryň çözüşi, alnyp barylmany üçin degişli serişdeleri (usullary, operasiýalary, başarnyklary, bilimleri we ş.m.) özleşdirmekligi talap edýän işde bolup geçip, başgaça aýdanynda, okadylyşyň kömegi bilen amala aşýar. Şonuň bilen birlikde islegleriň aktiw iş arkaly kanagatlandyrylmasy kanunalaýyklykda täze, derejesi boýunça has ýokary isleg döredýär.

Şol sebäpli ösýän şahsyýet hemişe täze-täze islegleri (şonuň bilen bilelikde motiwasiýasynyň-da giň ulgamyny) döredip, öz gezeginde islegleriň ösüşiniň netijesi bolup durýar. Islegleriň ösüşi, seçilmegi we terbiýelenmegi, olary ahlak beýikligine görtermek, adamyň şahsyýetini kemala getirmegiň merkezi wezipeleriniň biri hasaplanýar.

**Şahsyýetiň
ösüşinde
nesliň we
gurşawyň roly**

Ýokarda görkezilişi ýaly, nesli we gurşawy özbaşdaklykda şahsyýetiň ösüşiniň hereketlendiriji güýçleri hasaplamak nädogry düşündir. Emma şahsyýete häsiýetlendirme berlende bu faktorlary düýbünden inkär etmek hem nädogrudyr. Köp sanly adamlaryň arasynda (kähallatlarda ata-eneleriň arasynda) şahsyýetiň ol ýa-da beýleki häsiýetleriniň döremeginde

nesil esasy rol oýnaýar diýen pikire düş gelmek bolýar. Mugallym bu pikirleri göz önünde tutmaly bolýar. Bu çaklamalaryň hiç hili esaslanmasynyň ýoklugyny nygtamak bilen çäklenmän, bu çylşyrymly meseläniň ylmy çözüşini bermek zerurdyr.

Häzirki döwürde gutarnykly subut edilmese-de, beýniniň gurluşynyň we funksionirlenişiniň nesil üsti bilen geçýändigini hakyndaky çaklamanyň hakykatlygyna doly esas bar. Olaryň hataryna çaklama boýunça ýokary nerw işiniň dogabıtdı tipini döredýän häsiýetleri (nerw prosesleriniň güýji, deňagramlylygy we çaltlygy) goşmak bolar. Başga bir tarapdan, soňky döwürdäki ýörite derňewler ekstrawersiýa, emosional durnuklylyk, altruizm ýaly şahsyýetiň sypatlarynyň-da nesle geçýändigini görkezýär. Emma bu faktyň esasynda dogabıtdı (nesle geçýän) häsiýetleriň adamyň şahsyýetiniň gurluşyny döretmekdäki, onuň ösüşindäki ähmiýeti barada giňişleýin netijä gelmek bolmaz. Şahsyýetiň gurluşynda tebigy häsiýetler onuň sosial täsirler bilen döredilen häsiýetleri hökmünde bolýarlar. Şonuň üçin-de şahsyýetiň ösüş prosesini düşündirmekde nesle geçijilige kesgitleýji rol degişlidir diýmek bolmaz. Munuň şeýledigine indi ýüz ýyla golaý wagıt bäri ekizler dogrusynda geçirilýän synaglar, eksperimentler şaýatlyk edýär.

Psihiki ösüşiniň gidişi barada bir ýumurtgadan dörän, şonuň üçin-de nesli bütinleý birmeňzeş bolan ekizler barada möhüm maglumatlar toplandy. Hat-da şol bir şertlerde ýaşayan şeýle ekizler biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar. Olaryň şahsyýetiniň gurluşyndaky beýle tapawudyň döremegi örän häsiýetlidir. Çünki bu “tebigy eksperimentde” göräýmäge iki faktoryň konwergensiýasy taglymatynyň talaplary gysarnyksyz göz önünde tutulýar: şol bir nesil, şol bir gurşaw, edil ekizleriň bir almany iki bölen ýaly daşky sypatlaryna laýyk şahsyýetleriniň-de birmeňzeş gurluşyny döredäýmeli diýen netije öz-özünden döreýär.

Eýsem ekizleriň indiwidualygyndaky döreýän tapawutlylyk näme bilen düşündirilýär? Bu tapawutlylyk olaryň beýleki adamlara, biri-birine bolan gatnaşyklaryň, olaryň, sözleşişde, aragatnaşykda öz üstlerine alýan rollarynyň tötänleýin ýa-da maksadalaýyklykda olaryň goşulýan takyk durmuş ýagdaýlarynyň dürli-dürlüligi bilen düşündirilýär. Diýmek, ösüşiniň faktory hökmünde umumy daşky

gurşaw barada gürrüň etmän, şahsyýetiň kemala gelşiniň indiwiidual ýagdaýy hakynda gürrüň etmelidir. Bu ýagdaýda çaga özüne gönükdirilen daşky güýçleriň passiw obýekti bolman, özüne mahsus islegleri, perspektiwalary we frustrasiýalary, üstünlige ymtylyş derejesi we ş.m. bolan işjeň subýekt hökmünde durýar. Saglyk ýagdaýyna, häsiýetine görä şol bir gurşaw şertlerinde ekizleriň biri bu gurşawyň bir tarapyny, beýlekisi başga bir tarapyny saýlamagy mümkin. Meselem, keselli ekizleriň biri ýekelige ymtylsa, beýlekisi, onuň tersine, başga adamlar bilen aragatnaşykda bolmaklyga meýil edip biler. Biri sport bilen işjeň, beýlekisi passiw meşgullanyp, başgaça aýdanynda, olaryň her biri şol bir “umumy gurşawyň” çäginde öz indiwiidual “mikro gurşawa” eýe bolýar.

Eger birmeňzeş nesli we “umumy gurşawy” bolan bir ýumurtgadan dörän ekizlerde tapawut şeýle ýokary bolsa, beýleki adamlaryň şahsyýetiniň gurluşyndaky tapawudy düşündirmek has aňsatdyr. Olaryň beýnisiniň gurluşyndaky we funksiýasyndaky tapawut şol bir daşky täsiriň dürli psihologik täsir döretmekliginiň ilkinji sebäpleriniň biri bolup durýar. Emma tapawutlaryň sebäbi munuň bilen çäklenmeýär. Eger-de bir maşgalada terbiýelenýän, bir mekdepde okaýan, ata-eneleri tarapyndan birmeňzeş seredilýän iki dogan deňeşdirilse, olarda duş gelýän aýratynlyklary merkezi nerw ulgamynyň dogabitdi aýratynlygyna syrykdymak bolmaz. Bu ýerde düşündirişi ösüşiň indiwiidual ýagdaýyndan gözlemelidir. Eger-de uly dogan kiçi dogandan özüniň düýpli artykmaçlygy bar hasaplap, kiçi dogan öz gezeginde ony hossar ýa-da zulumdar hasap edýän bolsa, bu zatlar şahsyýetiň dürli häsiýetleriniň kemala gelmegine sebäp bolup biler. Bu ýerde ösüşiň indiwiidual ýagdaýyna girýän başga şertler hem örän möhümdir: iki – üç ýylyň içinde maşgalanyň maddy – hal ýagdaýynyň iki doganyň doglan wagt aralygynda üýtgemegi, olaryň biriniň läliksiredilmegi, maşgalanyň içindäki gatnaşyklaryň üýtgemegi, doganlaryň birine hakyky dostuň duşup, beýlekisine duşmazlygy, dürli mugallymlar – bularyň hemmesi şahsyýetde dürli gylyk-häsiýetleriň döremegine sebäp bolýar.

Ýöne ösüşiň indiwiidual ýagdaýy özakymlaýyn hem döräp biler. Emma şahsyýetiň ösüşi jemgyýet tarapyndan döredilýän proses bolup durýanlygy sebäpli şahsyýetiň kemala gelmeginde esasy rol maksada

gönükdirilen terbiýä degişli bolup durýar. Terbiýe şahsyýetiň ösüşini jemgyýetiň göz önünde tutýan maksatlaryna laýyklykda gönükdirýär we guraýar. Terbiýe çaganyň durmuşyny we işini kesgitli guramak bilen çäklenmän, pedagogik düzgünlere laýyklykda şahsyýetiň mümkinçiliklerini doly ýüze çykarýan ýörite individual gurşawy ýada ýagdaýy döredýär, onuň işjeňliginiň döremegi üçin zerur şertleri üpjün edýär. Bu ýerde şahsyýet psihologiýasy öz ornuny terbiýeleniş pedagogikasyna, ýörite terbiýäniň usulyna berýär: şahsyýetiň hertaraplaýyn ösüşiniň serişdelerini, ugurlaryny ýüze çykarmak, ahlak aňyny kemala getirmek, aňly düzgün–nyzamy, watançylygy terbiýelemek şeýle pedagogikanyň esasy wezipeleri bolup durýar. Bu belent wezipeleriň amala aşyrylmagy progressiw jemgyýeti gurusy adamlaryň şahsyýetini kemala gelmeginiň girewidir.

5-NJI BAP

Şahsyýetara gatnaşyklaryň psihologiýasy

§ 1. Topar we kollektiv barada düşünje

Pedagog öz işinde diňe bir aýry-aýry okuwçylar bilen iş salyşman, esasan olaryň dürli toparlary we kollektivleri bilen işleýär. Synp kollektivi, ýaşlar guramasy, okuwçynyň terbiýelenýän maşgalasy, kähallatlarda okuwçyny özüne çeken gysga wagtlaryň “köçe topary” ýa-da bolmasa synpyň içinde haýsydyr bir lideriň töweregine jebisleşen okuwçylar toplumy toparlaryň dürli görnüşlerini emele getirýärler. Bu synpa jemlenen okuwçylaryň tötänleýin toplumyndan pedagog gysga wagtyň içinde kollektiv döretmeli bolýar. Bu mesele diňe bir birinji synpda däl, eýsem her ýyl beýleki synplarda hem ýüze çykýar, çünki tomsuň dowamynda synp kollektivi düýpli özgerýär.

Şunuň bilen baglanyşykda toparlara we kollektivlere degişli birnäçe esasy sosial-psihologik kanunlary bilmek zerurdyr. Bu taglymatyň esasy adamyň tebigatyna jemgyýetçilik mazmunda düşünmeklikden gelip çykýar.

Individ jemgyýetçilik mazmunly gurluşdyr. Şonuň üçin adamyň ýaşayşynyň ähli ýüze çykmaklary, hat-da eger ol kollektiwleýin, beýlekiler bilen birlikde amala aşyrylýan gös – göni görnüşde çykyş etmese-de, onuň ýaşayşynyň ýüze çykmalary – jemgyýetçilik ýaşayşynyň ýüze çykmany we tassyklamasy bolup durýar.

Şertli we real toparlar

Sosial psihologiýada toparlaryň iki görnüşi bolup, olara şertli we real toparlar degişlidir. Adamlaryň şertli toparlary derňew edýäniň haýsy-da bolsa bir şertli sypat, alamat esasynda olary degişli topluma goşmaklygy esasynda döreýär. Bu alamat jyns aýratynlygy, adamyň bir millete, käre degişliligi

we beýlekiler bolup biler. Her ýylyň ahýrynda žurnalistleriň dünýäniň dürli ýurtlarynyň futbol komandalarynyň saýlama oýunçylaryndan ýygyny topar döretmekligi şertli toparyň adaty mysalydyr. Şertli topara goşulýan şahsyýetleriň hiç hili obýektiv özara gatnaşygy bolman, olar hiç wagtda biri-birleri bilen duşuşman, hatda biri-birleri hakynda hiç bir zat bilmeýärler. Emma olar öz real toparlarynda beýleki agzalar bilen belli bir gatnaşyklarda bolýar. Olar şonuň üçin-de şertli toparlara jemlenip, sosial psihologiýanyň öwrenýän obýektine öwürülýärler. Meselem, mekdebe çenli çagalaryň psihologiýasyny öwrenmek üçin (şertli ýaş aýratynlyklary topary hökmünde) bu ýaşdaky birnäçe çagany olaryň real toparlarynda öwrenmeli bolýar.

R e a l t o p a r – umumy giňişlikde, wagtda we real gatnaşyklary boýunça birleşdirilen adamlar toparydyr. Bir synpyň okuwçylary, ýetginjekler, ýaşlar guramasy, mekdebiň pedagogik kollektiw, işçiler brigadasy, harby topar ýa-da maşgala – bular real toparlardyr. Bu toparlar sosial psihologiýa üçin uly ähmiýete eýe bolup, olarsyz şertli toparlaryň öwrenilişi birtaraply bolýar.

Adamy zähmet döredenligi üçin taryhy ilkinji adamlar topary – zähmet toparlarydyr. Maşgala tebigy adamzat topary bolup, ilkidurmuş halklarynda tire möçberine çenli ösýär. Şol bir wagtyň özünde maşgala ilkinji zähmet toparydyr.

K.Marks “Kapitalda” zähmetiň aýratyn görnüşini – birnäçe işçiniň şol bir wagtda şol bir ýerde, şol bir harydyň öndürilişi bilen meşgullanýan görnüşini öwrenýär. “Zähmetiň haýsy görnüşinde köp adamlar zähmetiň şol bir prosesine ýa-da zähmetiň dürli-dürli, emma biri-biri bilen baglanyşykly proseslerine kadaly düzgünde we bilelikde gatnaşýan bolsa, şol görnüşine kooperasiýa diýlip at berilýär”¹. Kooperasiýa zähmet toparynyň has tipiki görnüşü bolsa-da, adamzat toparynyň ýeke-täk görnüşü däl.

Real adamzat toparlary diňe jemgyýetçilik niýetlenişi boýunça tapawutlanman, eýsem ululygy, daşky we içki guramaçylygy boýunça tapawutlanýarlar.

Möçberi boýunça iň uly topar adamzat bolup, jemgyýetçilik psihologik hadysalaryň birnäçesi umumy adamzat üçin ähmiýetlidir. Ondan soňky ululygy boýunça topar synlar, hünär toparlary hasaplanýar. Toparyň berýän bahasynyň şahsyýet üçin roluny we ähmiýetini kesgitlemek meselesi referent ýa-da etalon topar diýen ýörite düşüňjani döretdi. Her bir adamyň öz referent topary, ýagny özüniň garaýşyny, ideýalaryny, ynanjyny, gönükdirilmelerini kemala getirýän topary bolup, ol bu toparyň pikirini makullaýar, onuň berýän bahasyny özüne nusga edinýär. Şahsyýet kähallatlarda bir däl-de, birnäçe referent toparly bolup, olaryň dürli konfliktli ýagdaýlara getirýän wagty seýrek bolmaýar. Käwagtlar ene-atalar, mugallymlar ýetginjegini hiç hili abraýy ykrar etmeýändigini, ähli zada biperwaý garaýandygyny aýdýarlar. Bu pikir belli bir derejede ýetginjek üçin täsirli hakyky referent toparyň ýüze çykarylmanlygy, terbiýeçileriň bolsa onuň üçin referent dældigi bilen düşündirilýär. Bir referent topara degişlilikde şahsyýetiň konform (onuň pikirine biygyýar tabyn) özüni alyp barşy beýleki bir topara oňlamazlyk gatnaşygy bilen utgaşyp biler.

Real toparyň gurluşy

Topar hiç bir guramaçylyksyz assosiasıya hem bolup biler. Bu ýagdaýda ol dürli sandaky adamlaryň tötänleýin üýşmegi bolup, onuň möçberi birnäçe adamdan (meselem, otlynyň küpesindäki tötänleýin goňşular)äpet mähellä çenli bolýar.

Eger-de topar azda-kände uzak wagtlaýyn bolsa, adamlaryň islendik üýşmegine hemişe haýsy-da bolsa bir içki guramaçylyga, resmidäl gurluşa ymtlyş mahsusdyr. Başga bir ýagdaýda topar guramaçylygy daşdan alyar. Toparyň daşky (resmi) we içki (resmi däl) gurluşy käwagtlarda gabat gelip, kähallatlarda gabat gelmeýär.

Hat-da uzak ýola gidýän otlynyň küpesinde birnäçe wagtdan soňra kimdir biri ojuk-bujuk getirmekligi öz üstüne alsa, beýlekileri goňşulary gyzykly gürrüňler bilen güýmäp, kimdir biri degişýär, başga biri bolsa ýolagçylara akyl öwretmeklige ymtlyýar. Başgaça aýdanynda, bu tötänleýin dörän toparda belli bir gatnaşyklar ýüze çykyp ugraýar. Kähallatlarda şeýle assosiasıya, ýagny ähli agzalary deň hukukly topar, öz düzüminden lideri ýüze çykaryp, ol bolsa

eýýäm toparyň işiniň diňe şu pursatda däl has dowamly wagt aralygynda bilelikde guralmagyny öz üstüne alyar (işniň maksadynyň hemmelerde esasan gabat gelýän ýagdaýynda). Şeýlelikde, toparyň içki gurluşy ýüze çykyp, ol toparyň öz içinde döredilýär we şahsy, emma ylalaşykly meýiller arkaly berkidilýär. Daşky (resmi guramaçylyk) gurluş bolsa topardan daşdaky guramaçylyk arkaly döredilip, daşdan hem berkidilýär. Daşky taýdan guralan toparlaryň aýdyň mysaly hökmünde talyp, harby toparlary görkezmek bolar.

Käbir ýagdaýlarda toparyň daşky resmi we içki resmi däl gurluşy biri-birine gabat gelip ýa-da biri-biriniň üstüni dolduryp, biri-birlerini birleşdirýärlar. Muňa mysal edip ýokary işewür we ahlak kämilligi bolan sport, syýasy toparlary görkezmek bolar.

Guramaçylykly toparyň iň ýokarygörnüşi kollektiwdir. Taryhy kollektiw taýpanyň bir bölegi bolup durýan maşgaladan gelip çykýar. Emma her bir daşky we içki tarapdan guralan topar kollektiw däldir. Hat-da toparyň guramaçylyk derejesi-de onuň kollektiwligini kesgitlemeýär. Ogrý, jenaýat toparlar berk daşky we içki guramaçylyga eýe bolup bilýän toparlardyr. Ýöne olaryň ikisi-de kollektiw bolman, maksady toparyň daşyna çykarylman, diňe içki maksatlary arkaly guralan toparlardyr. Bu toparlaryň mazmuny olaryň özüne meňzeş toparlar bilen barlyşyksyz gatnaşykda bolmagydyr.

Kollektiw hakynda düşünje

K o l l e k t i w – jemgyýetiň bir bölegi bolup durýan, bu jemgyýetiň maksadyna tabynlykda bolýan bilelikdäki işni umumy maksady birleşen adamlar toparydyr. Bu kesgitleme A.S. Makarenkonyň kollektiw haçanda adamlary jemgyýete peýdaly işni maksadynda birleşdirýän şertinde döräp biler¹ diýen pikiri bilen baglanyşyklydyr.

Kollektiwiň işiniň maksatlary onuň öz içinde gabalan halda bolup bilmez, olar hökman bu toparyň çäginde daşa

¹ M a k a r e n k o A.S.Soc., t. v. M., 1958, 476-nji sah.

çykarylmalýdyr. Hut şeýle maksatlar Makarenkonyň pikirçe toparyň içinde aýgytlaýjy ähmiýete eýe bolýan birek-birege jogapkärçilikli garaşlylykda bolmaklygy döredýär. Bu häsiýet kollektiwe bildirýän diňe bir daşky talap bolman, onuň hut mazmunyny döredýär.

Işiniň maksadyny öz toparynyň içinde gaban, sehiň, zawodyň maksadyndan üznä bolan işçiler brigadasy diňe bir “kommunistik zähmet brigadasy” adyndan mahrum bolman, eýsem kollektiv bolmagyny-da bes edýär.

Şonuň üçin-de kollektiv diňe özünden uly bolan haýsy-da bolsa bir toparyň, soňky bolsa ondan-da uly topluynyň bölegidir: brigada kollektiv hökmünde sehiň, se-de öz gezeginde, kollektiv bolup şol bir wagtyň özünde umumy zawod kollektiwiniň bölegidir.

K.Marks we F.Engels kapitalizm şertlerinde proletar kollektiwizmini “ýalan kollektivlikden” tapawutlandyrypdyrlar. “Şu çaka çenli dowam edip gelen kollektiwiniň surrogaty bolan döwletde we ş.m. şahsy azatlyk diňe agalyk ediji synpyň çäginde ösen indiwidler üçin bolupdyr... Hakyky psihologik şertlerinde indiwidler azatlygy öz assosiýasynda we onuň üsti bilen aýýarlar”. Şeýlelikde, kapitalizm şertlerinde kollektivler iki formada bolýarlar: agalyk ediji synpa hyzmat edýän kollektiwiniň surrogatlary we halkara proletar raýdaşlygynyň bähbitlerini araýan proletar kollektivleri.

Kollektiwiniň ýokary formasy progressiw zähmet kollektiv bolup ol bilelikdäki işi bütin jemgyýetiň bähbidi üçin alnyp barylýan, progressiw jemgyýet gurýan jemgyýetiň maksadyna tabyn edilen adamlaryň toparydyr. Ahyry netijede progressiw kollektiwiniň maksady bir maksada – ähli adamzadyň bagtyna tabyn edilen bolup, onuň içindäki şahsyýetara gatnaşyklar ähliadamzat ahlagynyň normalary bilen kesgitleýär.

Şahsyýet kollektiwde.

Kollektiwizmi terbiýelemek wezipesi progressiw jemgyýetiniň ösüşi bilen obýektiv häsiýetde döredýär. Kollektiwizm şahsyýetiň häsiýeti hökmünde – bu adamyň jemgyýetiň ösüşiniň maksady bilen raýdaşlykda bolmagydyr.

Bu jemgyýetçilik raýdaşlygy ilkinji nobatda zähmetde ýüze çykyp, onuň düzümine zähmet we jemgyýetçilik işjeňligi, jogapkärçilik we borç duýgusy, ýoldaşlyk özara kömegi, kollektiwiniň we tutuş

jemgyýetiň maksadynyň bähbidi üçin öz-özüne we beýlekilere ýokary talap edijilik girýär.

Şahsyýetiň kollektiwe baglylygy çäksiz uludyr. Ýokarda görkezilişi ýaly, adam şahsyýet hökmünde dogulman, ol bu häsiýeti beýleki adamlar bilen aragatnaşykda bolmak arkaly özünde döredýär. Munuň şeýledigini çagalar bagynda geçirilen ýörite derňewler subut edýär: eger ulular çaga bilen ilkinji hepdelerde we aýlarda “sözleşmeseler”, olar bilen oýnamasalar, onda olar akyl tarapyndan we emosional ösüşde düýpgöter yza galýarlar.

Şahsyýet – bu aňly-başly adam bolup, aň bolsa, öz gezeginde, diňe bir fiziki dünýäniň hadysalaryny şöhlelendirmän, eýsem jemgyýetçilik aňynyň önümlerini-de şöhlelendirýär; şahsyýet bu önümleriň üsti bilen bütin adamzadyň toplan tejribesine goşulýar, ony öleşdirýär. Görogly bilen d’Artanyan, kapitan Nemo we Şerlok Holms – bu edebi personažlaryň okuwçylaryň şahsyýetini kemala getiriş täsiri olaryň garyndaşlarynyň, tanyşlarynyň, ýoldaşlarynyň täsirinden kem dälidir.

Şahsyýetiň kemala gelşi kollektiwde amala aşyrylýar. Mälim bolşy ýaly, çaga ilki-ilkiler özi hakynda üçünji ýöňkemede gürleýär: “Amanyň çörek iýesi gelyär”. Soňra, öz-özüni aňlamaklygyň ýönekeý görnüşi hökmünde çagada özüniň bedenini aňlamaklyk ýüze çykýar. “Men” sözi çaga üçin “meniň elim”, “meniň garnym” we ş.m. aňladýar. Çagalar kollektiwiniň beýleki agzalary bilen aragatnaşykda bolmak netijesinde çaganyň öz-özünü aňlamaklygy özüniň kollektiwdäki roluny aňlamaklyga çenli ösýär. Beýlekileriň özüne berýän bahasyna görä çaga öz-özüne baha bermekligi öwrenýär. Meselem, tankyda düşünmeklikden öz-özüne tankyt döreýär. Ilki-ilkiler gysga wagtlaýyn, kähallatlarda tötänleýin proses hökmünde, soňra bolsa kollektiwiniň işjeň täsiri netijesinde öz-özüne tankydy garamak şahsyýetiň häsiýeti hökmünde ýüze çykýar. Şonuň üçin-de terbiýäniň möhüm şertleriniň biri şahsyýeti “kollektiwde we kollektiwiniň üsti” bilen kemala getirmekdir.

§ 2. Topardaky differensirlemek

Şahsyýetara gatnaşyklar

Adamyň özüni alyp barşy daşky täsirler, esasan sosial gurşawyň täsiri bilen döredilýär. Adamyň şahsyýet hökmünde daşky dünýä bilen özara täsiri adamlaryň jemgyýetçilik durmuşynda, ilki bilen önümçilik işinde döreýän obýektiv gatnaşyklar ulgamynda alnyp barylýar.

Jemgyýetiň esasy hökmünde önümçilik gatnaşyklarynyň mazmunyny açyp görkezmek bilen Marks: “Önümçilikde adamlar diňe tebigata däl, belki biri-birlerine-de täsir edýärler. Olar bilelikde işlemek üçin we özläriniň işini biri-biri bilen alyş-çalyş etmek üçin belli bir şekilde birikmän öndürip bilmezler.

Adamlar öndürmek üçin belli bir baglanyşyklara we gatnaşyklara girýärler, şunlukda diňe şu jemgyýetçilik baglanyşyklary we gatnaşyklary arkaly olaryň tebigata gatnaşygy ýaşaýar, önümçilik bolýar”¹ diýip ýazýar. Jemgyýetçilik durmuşynyň ýolunda, önümçilikde adamlaryň arasynda obýektiv döreýän real baglanyşyklar we gatnaşyklar adamlaryň subýektiv gatnaşyklarynda şöhlelenýär.

Obýektiv gatnaşyklar we baglanyşyklar hökmany we kanunalaýyklykda islendik real toparda (biri-birine garaşlylyk gatnaşygy, tabyn bolmak, egindeşlik, özara kömek we ş.m.) ýüze çykýar. Toparyň agzalarynyň arasyndaky bu obýektiv gatnaşyklaryň şöhlelenmesi subýektiv şahsyýetara gatnaşyklary bolup, olar sosial psihologiýanyň öwrenýän obýektleriniň biridir.

Toparyň içindäki şahsyýetara gatnaşyklary derňemegiň esasy ýoly dürli sosial faktorlary hem-de bu topara girýän adamlaryň takyk hereketlerini çuňňur öwrenmekden ybaratdyr. Şahsyýetara gatnaşyklary öwrenmek wezipesi her bir kollektiv bilen işlenende, şol sanda her günde “sosial faktlar” (ýaryş, özara kömek, dostluk, käýinismek, ýaraşmak we ş.m.) ýüze çykyp durýan mekdep synpy bilen işlenen-de ýüze çykýar. Bu hadysalary yzygiderli synlamak

¹ M a r k s K. we Engels F. Soç., t. 6, 441-nji sah.

pedagoga okuwçylaryň “pikirlerini we duýgularyny”, şonuň üsti bilen olaryň şahsyýetara gatnaşyklaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär. Bu gatnaşyklary synlamak üsti bilen anyklamak uzak wagt talap edýär. Şol bir wagtyň özünde kähalatlarda uly bolmadyk nätanyş kollektiwde dörän şahsyýetara gatnaşyklary gysga wagtyň içinde ýüze çykarmak, başgaça aýdanynda, şol kollektiwiň toparlaýyn differensiýasyny anyklamak zerurlygy döreýär. Bu meselede sosimetriýa derňew usuly belli bir kömek edip biler.

Sosimetriýa usuly kiçi toparlarda şahsyýetara gatnaşyklary öwrenmegiň we kesgitlemegiň test usuly hakynda ilki amerikan mikrososiology J. Moreno tarapyndan döredilýär. Onuň tassyklamagyna görä adamlaryň özara gatnaşyklarynyň esasynda her bir adama biygtyýar ýagdaýda häsiýetli bolan özboluşly “ugurdaşlyk” ýatyp, ol beýleki adamlara gönükdirilen sebäpsiz diýen ýaly sulh almaklyk(simpatiya) we sulh (almazlyk) antipatiya duýgularynda ýüze çykýar. .

Morenonyň sosimetriýa usuly dünýäde sosial psihologiýa boýunça neşir edilýän ahli okuw kitapalaryna girizilip, ol toparyň differensiýasyny öwrenmekde ulanyrlar we beýleki usullar bilen utgaşdyrylyp, dürli ylmy psihologik derňewlere uýgunlaşdyrylýar.

Toparlaýyn differensiýany öwrenmek usuly (sosimetriýa) mekdep synpynyň psihologik gurluşyny öwrenmekde şeýle görnüşde geçirilýär. Okuwçylardan aşakdaky soraglara jogap bermeklik haýyş edilýär: “Kim bilen turistik ýörişe gitmek isleýärsiňiz?”, “...synaga taýýarlanmak isleýärsiňiz”, “...goňşulykda ýaşamak isleýärsiňiz?” we ş.m.

Şeýle soraglar sosiometrik kriteriler atlandyrylyp, olar, adatça, ýaýbaň görnüşde bolýar we real durmuş ýagdaýyna ýakynlaşýar. Meselem: “Dynç alyşdan soňra, biziň täze synpa geçmegimiz mümkin. Men siziň her haýsyňyzyň haýsyňyzy göz önüne tutup, haýsyňyzyň kim bilen bir partada oturmak isleýändigizi anyklamak isleýärim”, ýa-da “ biz turistik ýörişde ýatmaly bolarys. Siziň her biriňiziň kim bilen bir palatkada bolmak isleýändigizi anyklasym gelýär” diýen ýaly soraglar berilýär. Her soraga üç “saýlaw” berilýär. “Ilki kim bilen bile oturasyň gelýän bolsa, şonuň familiýasyny ýaz; soňra ilkinji görkezen adamyň bile oturmak mümkinçiligi bolmadyk

ýagdaýynda kimi göz önünde tutýanlygyň görkez, iň soňunda şu nukdaý nazardan üçünjiniň familiýasyny ýaz’.

Saýlawlaryň jemini wariasion statistikany ulanmak arkaly (eger topar çendenaşa uly bolsa) matematik hasaplamak bolýar. Sosiometrik ýumuşlaryň netijesini san taýdan aňlatmak mümkinçiligi bu usulyň esasy artykmaçlygy hasaplanýar. Ýöne ony matrisa we sosiogramma atlandyrylýan biri-biriniň üstüni ýetirýän iki usuly ulanyp, grafiki aýdyň usul arkaly-da aňlatmak mümkin.

Matrisa ýa-da netijeleriň esasy tablisasy her bir sosiometrik kriteriý üçin aýratynlykda sport ýaryşlarynyň turnir tablisalarynyň nusgasynda düzülýär. Wertikallaýyn nomerleri boýunça öwrenilýän toparyň ähli agzalarynyň familiýalary ýazylyar (adatça, elipbiý boýunça ilki gyzlar, soňra oganlar), gorizontallaýyn – diňe olaryň nomerleri ýazylyar. Wertikal we gorizental ugurlaryň kesişýän ýerleri 1, 2 we 3 sifrleri arkaly bellenip, olar deňişlilikde her bir okuwçynyň kimi 1-nji, 2-nji we 3-nji nobatda saýlandygyny aňladýar.

Şoňa görä-de her bir gorizental setirlerde saýlawlara deňişli öýjüklerde 1, 2 we 3 sifrleri durmalydyr. Eger okuwçy A saýlawlaryň üçüsiniň birinde B okuwçyda saklanýan bolsa, B öz gezeginde saýlawlaryň birinde A okuwçyda saklanýan bolsa, bu özara saýlaw atlandyrylýar we matrisanyň iki setirindäki deňişli siffler tegelege alynýar. Soňra matrisanyň sag tarapynda her bir okuwçy üçin olaryň jemi alan saýlawy we olardan özara saýlawyň sany görkezilýär.

S o s i o g r a m m a ýa-da toparlaýyn differensiýanyň kartasy (4-nji surat) häzirki mysalda birnäçe derňewleriň netijesini jemläp, toparlaýyn differensiýany san taýdan däl-de, aýdyň aňlatmaga mümkinçilik berýär. Ol dört sany konsentrik zolakdan ybaratdyr. Gyzlary adatça tegelek bilen, oganlary bolsa üçburçluk bilen belleýärler. Tegelekleriň we üçburçluklaryň sany matrisadaky familiýalaryň sanyna barabar bolup, olarda familiýalar bellenilen siffler goýulýar. Iň köp ses alan okuwçylar merkezde ýerleşdirilýär. Olar öwrenilýän toparda uly abraýdan peýdalanýan okuwçylardyr. Çetki zolakda ýekeje-de ses almadyk okuwçylar ýazylyar. Aradaky iki zolagyň içkisinde saýlawlaryň maksimal sanynyň ýarpysyndan köpüsini alan, daşkysynda bolsa bu sanyň ýarpysyndan azragyny alan

okuwçylar ýerleşdirilýär: tutuş çyzykly liniýalar özara ýa-da ýekelikdäki (strelka saýlanýana gönükdirilen) durnukly sulh almaklygy-simpatýany aňladyp, punktirli çyzyk özara ýa-da ýekelikdäki döwürleýin sulh almaklygy- simpatýany aňladýar.

Geçirilen derňewleriň görkezişine görä, her bir kollektiwde dürli sosiometrik kriteriler boýunça dürli şahsyýetler saýlanylýar: biri bilen synaga taýýarlanmak amatly, beýleki biri bilen uzak turistik ýörişe gitmek, üçünji biri bilen kino gitmek we ş.m. oňaly bolýar.

Sosiometriýany islendik görnüşde şahsyýetara gatnaşyklary we toparlaýyn differensiýany öwrenmegiň diňe bir mümkingadar usuly hökmünde seredip, ony syn etme, söhbet, psihologik-pedagogiki eksperiment usullary bilen utgaşykly geçirmelidir. Soňra bu usulda pedagog öz okuwçylaryny şahsyýetara gatnaşyklarynyň zerur görmüşlerini döretmek prosesinde öwrenýär. Bu has amatly usuldur.

Her bir kollektiwde bolşy ýaly, mekdepde şahsyýetara gatnaşyklaryň iňňän çylşyrymly gurluşy bolýar. Bu gurluşda birnäçe ýönekeý gatnaşyklary ýüze çykarmak mümkin. Öz gezeginde bu gatnaşyklar ahlaklygyň normalaryna gabat gelýän we gelmeýän görmüşlere bölünýär.

- I. Ähliadamzat ahlakynyň normalaryna laýyk gatnaşyklar: ýüzgörmesiz, talap edijilikli, ynama esaslanýan, päkgöwünli, adalatly, hakyky kollektiwistik, ýoldaşlyk, hoşniýetli, aladaly, geçirimli, ünsli, individual çemeleşmeklige esaslanýan we ş.m.
- II. Ähliadamzat ahlakynyň normalaryna laýyk gelmeýän gatnaşyklar: takatsyz, ulumsy, göwnüýetmezçilikli, ýüzgörüji, individualistik, şübheli, ynançsyz, hoşniýetli däl, garagöwün, biagry, ýalynjaň, gödek.

Şahsyýetara gatnaşyklary adamlaryň topardaky obýektiv, işewürdäl özara gatnaşyklaryny şöhlelendirýär (meselem, okuwçylaryň biri-birleri bilen, pedagoglar we garyndaşlary bilen gatnaşyklary). Mekdepde kollektiwistik gatnaşyklar – bu diňe bir okuw toparynyň içindeki ýönekeý özara kömek bolman, maksady synp toparynyň we mekdep kollektiwiniň daşyna çykaryp, umumy maksada bilelikde gulluk etmektir. Pedagogyň wezipesi her bir mekdep toparynda (toparça, synp ýa-da önümçilik tejribeligindäki

topar), umumy maksada tabyn, şol bir wagtyň özünde ahlagyň süzgünlere laýyk obýektiv gatnaşyklaryny döretmekden ybaratdyr.

Toparyň lideri Edil beýleki toparlar ýaly okuwçylar topary hem hiç wagtda paritet topar görmüşde, ýagny, agzalarynyň arasyndaky şahsyýetara gatnaşyklary bir deň ýagdaýda bolmaýar. Onda hökman ýolbaşçylyk etmek we tabyn bolmak elementleri bolýar. Okuwçylaryň islendik

topary hemişe ýolbaşçyny, lideri ýüze çykarýar. Ol belleniş, resmi ýagdaýda saýlanyp ýa-da resmidäl, toparyň agzalarynyň köpüsiniň onuň abraýyny göz önüne tutup, oňyn şahsy gatnaşyklary esasynda, öz erk-islegleri boýunça oňa tabyn bolmaklygy arkaly ýüze çykyp biler.

Haçan-da hakyky lider şol bir wagtyň özünde resmi ýagdaýda saýlanan ýa-da bellenen ýolbaşçy bolan ýagdaýynda topar has berk bolýar. Ýöne köp ýagdaýlarda şeýle gabat gelme seýrek bolýar we kollektiv birnäçe aýry-aýry içki resmidäl toparlara bölünýär. Şeýle ýagdaýda resmi toparyň umumy psihologik ýagdaýy tutuşlaýyn onuň resmidäl we resmi liderleriniň arasyndaky gatnaşyklar bilen kesgitlenýär. Eger-de bu şahsyýetara gatnaşyklaryň hemmesi ahyrky netijede umumy maksada tabyn bolsa, onda toparda resmidäl liderleriň barlygy hiç hili päsgel döretmän, üstesine kollektive ýardam berýär.

Meselem, 30-40 okuwçydan düzülen synpda adaty ekabyr okuwçydan we ýaşlar ýa-da hünärarkadaşlygy gurnasynyň ýolbaşçysyndan başga-da birnäçe okuwçylaryň özleriniň ykrar eden liderleri bolup, olaryň töwereginde resmidäl toparlar emele gelýär. Pedagog olaryň arasyndaky dörän şahsyýetara gatnaşyklary bilip, şeýle biri-biriniň üstünü doldurýan toparlary bir ugra gönükdirmelidir. Aýry-aýry toparlaryň arasynda döreýän garşylyklary tejribeli pedagog tutuş kollektiviň ösüşiniň hereketlendiriji güýji hökmünde ulanyp biler.

Eger-de aýry-aýry toparlaryň işleriniň maksady synpyň umumy maksadyna tabyn bolman, toparlaryň öz içindäki dar maksada gönükdirilse, onda synp kollektivi öz ornuny birnäçe şahsy maksatly toparçalara berýär. Şeýle toparçalarda diňe bir liderler däl, eýsem ähli

agzalar biri-birleri bilen barlyşyksyz şahsyýetara gatnaşyklara goşulýarlar. Eger pedagog bu ýagdaýy wagtynda duýsa, ol şahsyýetara gatnaşyklaryny üýtgedip bilýär. Bu ýagdaýda mümkingadar kollektiwiň resmi we resmidäl gurluşynyň arasyndaky gapma-garşylygyň önüni almaly. Eger şeýle etmek başartsa, onda dargap başlan kollektiv ýene-de jebisleşýär.

§ 3. Toparlaýyn we kollektiwleýin aň

Kollektiwleýin aň Jemgyýetçilik aň köpsanly şahsyýetleriň jemlenen aňydyr. Şeýle jemlenmeklik diňe bir taryhy döwürde amala aşyrylman, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň taryhy ösüşinde döreýär. Şonuň üçin-de jemgyýetçilik aň şol bir wagtyň

özünde, belli bir derejede, toparlaýyn aňdyr.

Indiividual we jemgyýetçilik aň meselesi psihologiýada we sosiologiýada öňden işlenilen meseledir. Häzirki wagtda sosial psihologiýanyň ünsi kiçi toparlaryň we kollektiwiň aň meselesine gönükdirilendir. Bu meselä çemeleşmekde nusgawy pelsepäni esaslandyryjylaryň käbir pikirleri ugur görkeziji hökmünde ulanylyp bilner: “Atly goşun eskadronynyň çozuş güýji ýa-da pyýada goşun polkunýň garşylyk görkezij güýji aýry-aýry atly esgerleriň we pyýada esgerleriň görkezij biljek çozuş we garşylyk görkezij güýçleriniň jeminden nähili düýpli tapawutlanýan bolsa, edil şonuň ýaly aýry-aýry işçileriň güýçleriniň mehaniki jemi-de köp adamlaryň şol bir bölünmez operasiýany ýerine ýetirmeklige, meselem, bir agyr zady götermek, ýük galdyryjy maşyny aýlamak, ýoldan böwedi aýyrmakda gerek bolan mahalyndaky operasiýany ýerine ýetirmeklige bir wagtyň özünde gatnaşýan mahalynda ýüze çykýan jemgyýetçilik güýjünden tapawutlanýar. Şu hili halatlaryň hemmesinde utgaşdyrylan zähmetiň netijesini ýeke-ýekeleýin tagallalar bilen ýa-ha asla gazanyp bolmaz, ýa-da ony diňe has köp dowamly wagtda, ýa bolmasa-da ujypsyz möçberde amala aşyryp bolar. Bu ýerde döreýän güýç diňe kooperasiýa arkaly indiividual öndüriji güýjüň ýokarlandyrylmagyndan ybarat bolman, özüniň hut

aslyýeti boýunça köpçülikleýin güýç bolup durýan täze öndüriji güýjüň döredilmeginden-de ybaratdyr.

Emma köp güýçleriň bir umumy güýje birikdirilmeginden gelip çykýan täze güýçden başga-da, öndürijilikli işleriň köpüsinde jemgyýetçilik baglanyşygynyň hut özi hem ýaryşyň döremegine we ýaşayş gujurnyň (animal sprits) özboluşly ýokarlanmasyna sebäp bolýar, ýaşayş gujurnyň bu ýokarlanmasy bolsa aýry-aýry adamlaryň individual işe ukyplylygyny artdyrýar. Şu sebäpli 12 adamyň 144 sagatdan ybarat bileleşikli bir iş gününüň dowamynda öndüren önümi aýry-aýrylykda işlemek bilen her biri 12 sagat işleýän on iki işçiniň öndüren önüminden ýa-da bir işçiniň zähmetiniň yzly-yzyna gelyän on iki günüň dowamynda öndüren önüminden has köp bolar. Munuň sebäbi adamyň hut öz tebigaty boýunça jandar bolamgyndan ybaratdyr, eger ol Aristoteliň pikir edişi ýaly syýasy jandar bolmasa-da, her niçik hem bolsa jemgyýetçilik jandardyr¹.

Her bir kollektiw şahsyýetler toparydyr; ýöne islendik şahsyýetler topary kollektiw däldir. Şunuň üçin-de kollektiwleýin aň hemişe toparlaýyn aňdyr, emma soňky hemişe kollektiwleýin aň däldir. Kollektiwleýin aň ilkinji nobatda jemgyýetçilik aňynyň görnüşi hökmünde jemgyýetçilik ideýasy bilen kesgitlenýär we öz gezeginde kollektiwiniň aýry-aýry şahsyýetleriniň işini kesgitleýär. Toparlaýyn, emma kollektiwleýindäl aň işiň maksady boýunça toparyň çäginde çykmaýar. Olaryň tapawudy şundan ybaratdyr.

Toparlaýyn gabat gelmeklik

Toparlaýyn aňyň hadysalary bilen gös-göni baglanyşykly hadysalaryň biri-de toparlaýyn gabat gelmeklikdir. Empiriki nukdaýdan bu hadysalar öňden mälimdir. Polýuslary barlaýjylar, alpinistler, uçar ekipažlarynyň we sport komandalarynyň ýolbaşçylary öz amalyýetinde kiçi toparlarda çylşyrymly we jogapkärli kollektiwleýin işi alyp barmaga hemme adamlaryň deňderejede ukyply däldigine göz ýetirýärler. Bu aýratyn-da amalyýetiň gün tertibinde kosmiki psihologiýanyň meselelerini özleşdirmek zerurlygy ýüze çykanda has örboýuna galdy.

¹ K.Marks. Kapital, 1-nji jilt, 355-356 sah.

Toparlaýyn gabat gelmeklik fiziologik we psihologik jähtden bolup biler. Fiziologik gabat gelmezlige mysal edip, odun kesilende aryňyň degişli taraplarýna güýçli adamyň we keselli ýetginjegiň goýulmagyny görkezmek bolar; bu ýagdaý bir adamyň zähmet öndürjiligi peseltse, beýlekiniň bijaý ýadamagyna getirýär. Kyn ýodadan daga ýoriş üçin dürli ýaşdaky okuwçylary bir topara goşmaklyk, fiziologik gabat gelmezlik esasynda erbet netijelere getirýär.

Emma fiziki güýji boýunça birmeňzeş sport topary-da öz agzalarynyň türgenleşik derejesiniň dürli-dürliligi boýunça, endikleriniň kämilliginiň dürli tapgyrlarda bolýandygy sebäpli özüniň toparlaýyn netijeliligini peseldip biler. Dürli derejedäki çydamlylyk köp derejede adamyň fiziki häsiýetleri boýunça däl-de, onuň şahsy häsiýetleri boýunça kesgitlenilýär.

Sap psihologik gabat gelmeklige degişli mysaly şeýle inlis nakylynda görmek bolýar: “Seniň gülküli hasaplaýan anekdotyňa gülmeýän gyza öýlenme”.

Şeýlelikde, toparlaýyn gabat gelmeklik şol bir toparyň birnäçe aýratynlyklaryna bagly bolýar. Bu aýratynlyklar sap fiziki aýratynlyk (meselem, boý uzynlygy, muskul güýji), kabul edişiň, ünsüň, pikirlenmäniň emosional erk ulgamynyň aýratynlyklary bolup biler. Ýöne, adatça, bu ýerde esasan gylyk-häsiýet aýratynlygy rol oýnap, ol toparyň agzalarynda birmeňzeş bolmasa-da, hökman biri-birlerine gabat gelmelidir. Eger-de toparyň agzalarynyň biri saz diňlemäni halap, beýlekileri onuň bu höwesini goldamasalar, bu hökman düýpli bozulýşa getirýär.

Soňky ýyllarda psihologik gabat gelmekligi eksperimental usulda öwrenmeklige birnäçe synanyşyklar edildi. Köplenç derňewler gomeostat diýip atlandyrylýan apparatda alnyp barylýar. Gomeostatyň gurluşynda şkala boýunça süýşýän we dolandyryş ryçaglarynyň sanyna laýyk strelka göz önünde tutulyp, bu ryçaglar sähelçe gymyldanynda strelkany gyşardar ýaly, onuň bilen birleşdirilendir. Toparyň umumy wezipesi ryçaglary hereketlendirip, strelkany belli bir interwalda saklamakdan ybaratdyr.

Derňewler dogry guralanda bu usul toparlaýyn gabat gelmekligi öwrenmäge mümkinçilik berýär, çünki toparyň agzalarynyň

hereketleriniň ylaşyklylygyny gazanmak, bilelikde alnyp barylýan işiň üstünliginiň girewi bolup durýar.

Şonuň bilen bir hatarda bu eksperimental gomeostatda işleýän toparyň entek kollektiv dældigini subut edýär; bu toparyň maksady özüniň çäginden daşary çykmaýar. Şonuň üçin gomeostatda toparlaýyn işiň hili toparlaýyn aň barada gymmatly maglumatlar berýän bolsa-da, kollektivleýin aň barada örän az maglumat berýär we toparyň häsiýetini kollektiv hökmünde kesgitlemek üçin ýeterlik

Köpçülikleýin hadysalar

Adamyň psihikasynyň köpçülikleýin hadysalarynyň biri-de dowul tapmakdyr. Ol gorkunç ýüze çykyşly bolup, adatça, guramaçylyksyz toparda döreýär we birek-birege öýkünmeçligiň netijesinde has güýjeýär. Topar näçe jebis bolsa, onda dowul beýleki toparlardan däl.

has seýrek we gowşak döreýär. Muňa aýdyň mysal edip “kurortçylaryň” guramaçylyksyz toparynyň 1927-nji ýylda Krym ýer yranyyndaky köpçülikleýin dowul turuzmaklygyny we bu hadysanyň 1966-njy ýylda Daşkentde bolan ýertitremesinde düýbünden bolmandygyny görkezmek bolar.

Kollektiwde döreýän köpçülikleýin hadysalaryň ýene-de bir görnüşi ýaryş häsiýetde bolýar. Ýaryş zähmetkeşler köpçüliginiň işde özüleriniň ukybyny ýaýbaňlandyryp, özüni görkezip biler ýaly olary hyjuwly işe çekmäge mümkinçilik döreýär”. Ýaryşyň bassaşlyk häsiýetdäki prosesden tapawudy onda taraplaryň birek-birekden öňe saýlanmaklyga ymtýlyşynyň şol bir wagtda özara goldaw bilen utgaşýanlygydyr. Islendik topara mahsus bolan köpçülikleýin hadysalaryň biri-de jemgyýetçilik şahti, keýpidir. Ol toparyň “psihologik klimatyny” döredýär. Keýpi döredýän esasy faktor şol topardaky şahsyýetara gatnaşyklarydyr. Mälim bolşy ýaly obýektiv kynçylyklar oňat psihologik klimaty bolan kollektiwde aňsat ýeňlip geçilýär. Şonuň ýaly-da tutuş kollektiviň zähmet öndürjiliginiň uzak wagtlap peselmegi üçin onda ýekeje dawagäriň bolmagy ýeterlikdir.

Kollektiviň keýpiniň üzü-kesil erbetleşmeginiň özbozulşy sebäpleriniň biri-de käbir pedagoglardan we ýolbaşçylardan ýaýraýan

oňyndäl psihologik täsirlerdir. Adam keýpiniň nähoşluk häsiýete çenli üýtgemegine kähallatlarda lukmanyň ýerliksiz, oýlanyşyksyz sözi sebäp bolup, bu ýagdaýa ýatrogeniýa diýilýär.

Şahsyýetiň ýa-da kollektiviň keýpindäki kesellilik derejesinde bolýan üýtgeşmä kähallatda pedagogyň seresapsyz, gödek aýdan sözi sebäp bolup, bu ýagdaýa didaktogeniýa diýilýär.

Has öwrenilen köpçülikleýin hadysa kollektiwleýin pikirlenmedir. Kollektiwleýin pikirlenme şu aşakdaky aýratynlyklary bilen tapawutlanýar: her bir agzanyň ýüze çykan meseläni çözmekde maksada okgunlylygy artýar; şeýle pikirlenme meseläni düýpli oýlanmaga we hertaraplaýyn aýdyňlaşdyrmaga ýardam edýär; şol bir wagtyň özünde kollektiwde tankydy çemeleşmek artýar, bu bolsa öz gezeginde kollektiviň her bir agzasynda öz-özüne tankydy garamaklygy ösdürýär. Kollektiwleýin pikirlenme adamlaryň bilimlerini we tejribesini biri-biriniň hasabyna baýlaşdyrýar, ýaryşy üpjün edýär we oňyn emosional tonus döredýär. Bularyň hemmesi meseläniň kollektiwleýin çözüşiniň möhletini gysgaldýar, onuň obýektivligini artdyrýar; kollektiwleýin pikirleniş prosesinde bir meseläniň çözülmegi onuň täze görnüşini çözmeklige meýil döredýär.

Adam psihikasynyň köpçülikleýin hadysalaryny we beýleki ýokarda seredilen psihiki hadysalary, kanunlary, sosial psihologiýa. Ol şol bir wagtyň özünde hem sosial psihologiýa, umumy psihologiýa we sosiologiýa ylymlarynyň degişli şahalarynyň biri bolup durýar. Şahsyýet psihologiýasy bilen ýakyndan arabaglanyşykly sosial psihologiýa özüniň esasy wezipesi hökmünde zähmetiň, okuwyň we toparlaýyn işiň beýleki görnüşleriniň netijeliligini artdyrmagy öňde goýýar.

ŞAHSYÝETIŇ IŞINIŇ UMUMY HÄSIÝETNAMASY

§1. Iş düşüňjesini kesgitlemek

Ýokarda görşümiz ýaly islendik janly organizmiň işjeňligi ahyr netijede onuň islegleri boýunça döredilip, bu islegleri kanagatlandyrmaga hem gönükdirilendir. Bu häsiýet adama hem mahsusdyr. Aňlanylan ýa-da aňlanylmaýan, tebigy we medeni, maddy we ruhy, şahsy ýa-da jemgyýetçilik islegleri adamyň işjeňliginiň dürli görnüşlerini döredip, jemgyýetçilik gatnaşyklary we jemgyýetçilik önümçiligi ulgamynda onuň ýaşayşyny, ösüşini organizm we şahsyýet hökmünde kesgitleýär.

**Adamyň özüni
alyp barşy we
islegleriň
kanagatlandyryş
usullary**

Eger-de biz adamyň özüni alyp barşyna, onuň işjeňliginiň dürli görnüşlerine ünsli seretsek, bu işjeňligiň isleglere bolan gatnaşygynyň adamda haýwanlardan düýpgöter başgadygyna göz ýetirýäris.

Haýwanlaryň özüni alyp barşy hemişe gös-göni ol ýa-da beýleki islegleri kanagatlandyrmaga gönükdirilendir.

Isleg haýwany diňe bir işjeňlige iteklemän, eýsem bu işjeňligiň görnüşini-de kesgitleýär. Meselem, iýmite bolan isleg (açlyk) haýwanda işjeňligi – sülekeýiň bölünmegini, iýmiti agtarmaklygy ýa-da yzarmaklygy, ony gapmagy we ýuwutmagy we ş.m. döredýär. Şertli refleksi bu işjeňligi täze gyjyndyryjy bilen (meselem, pedala basmak) baglanyşdyryp biler. Emma haýwanyň özüni alyp barşynyň gurluşy sonlugyna galýar. Jaň daşky gyjyndyryjylaryň arasyndan hut iýmitiň signaly hökmünde tapawutlandyrylýar. Haýwanyň pedala basmaklygy özüni alyp barşyň iýmit döredýän akty hökmünde amala aşyrylýar.

Başgaça aýdanyňda, haýwanyň hatda iň çylşyrymly refleksi içinde-de islegleri onuň psihikasynyň şöhlelendiriji we dolandyryjy funksiýalaryny gös-göni kesgitleýär. Haýwanyň organizminiň

zerurlygy psihikanyň daşky dünýäde nämäni saýlaýandygyny we nähili jogap hereketlerini döredýänligini kesgitleýär.

Adamyň özüni alyp barşy düýbünden başgaça guralandyr. Eýýäm ýaşajyk çaganyň hereketlerini - oturçýykda oturmak, çemçe bilen iýmek we ş.m. gös-göni onuň tebigy isleglerinden getirip çykarmak mümkin däl. Çemçe gös-göni iýmite bolan islegi kanagatlandyrmaga zerur däl. Emma terbiýäniň täsirinde bu predmetler çaga üçin şeýle kanagatlandyryşyň hut zerur serişdesi hökmünde durýar. Islegiň gös-göni özi däl-de, onuň jemgyýetde kabul edilen kanagatlandyryş usuly özüni alyp barşyň görnüşini döredýär.

Şeýlekde, eýýäm çaganyň işjeňliginiň ösüşiniň ilkinji basgançaklaryndan başlap onuň höweslendirijisi biologiki ähmiýetli zatlar däl-de, olaryň adamzat jemgyýetinde ulanyş usullary, ýagny olaryň jemgyýetçilik amalyýetindäki funksiyalary bolup durýar. Çaganyň özleşdirýän özüni alyp barş nusgalary – munuň özi jemgyýetiň döreden zatlary bilen olaryň adamzat amalyýetindäki funksiyalaryna laýyklykda iş salyşmaklygyň usullaryny özleşdirmekdir, stoluň başynda oturmak, çemçe bilen iýmek, krowatda ýatmak we ş.m.

Bu zatlara ýönekeýlik bilen ýetilmeýänligi ähli ata-enelere we terbiýeçilere mälimdir. Çaga stoluň üstüne çykmak ýa-da stoluň aşagyna girmek isleýär, çemçe bilen stola urýar, tabaga elini sokýar, täret golçasyna oturdylmagyny haýyş etmegi unudýar we ş.m. Şeýle “bidüzgünçiliklere” garşy göreşmek, munuň özi ulular tarapyndan çaganyň aňyna predmetler bilen jemgyýetde kabul edilen usullarda iş salyşmaklygyň, islegleri hut adama mahsus bolan usullarda kanagatlandyrmaklygyň tärlerini “ornaşdyrmak” diýmekdir.

Diýmek, jemgyýetçilik şertleriň täsiri astynda çaganyň özüni alyp barşy zatlaryň biologik ähmiýeti bilen däl-de, olaryň jemgyýetçilik ähmiýeti bilen kesgitleýär.

Bu ýagdaý çaganyň zatlarda nämäni ýüze çykarýandygyny we onuň zatlara nähili jogap berýändigini düýbünden üýtgedýär.

Eger-de haýwanlaryň özüni alyp barşy doly
Iş we durmuş ýagdaýda daşky täsirleri bilen kesgitleýän
maksady hakynda bolsa, adamyň işjeňligi irki ýaşlardan başlap

düşünje

bütün adamzadyň tejribesi bilen we jemgyýetiň talaby bilen kesgitlenýär. Özüni alyp barşyň bu görnüşii şeýle özboluşly bolup, ol psihologiýada ýörite adalga - iş diýip atlandyrylýar. Eýsem aktiwligiň diňe adama mahsus bolan bu görnüşiniň nähili psihologik häsiýetleri bar?

. Bu aýratynlyklaryň birinjisi - işiň mazmunynyň ony döreden isleg bilen doly kesgitlenilmeýändiginden ybaratdyr. Eger-de isleg motiw hökmünde işe itergi berip, ony höweslendirýän bolsa, işiň görnüşü we mazmuny jemgyýetçilik şertleri, talaplary we tejribesi bilen kesgitlenýär.

Kähalatlarda adamy işlemäge mejbur edýän motiwiniň ýymite bolan islegden ybarat bolmagy mümkin. Emma adam stanogy öz açlygyny kanagatlandyryandygy üçin däl-de, ony özüne tabşyrylan detaly taýýarlamaga mümkinçilik berýändigini üçin dolandyryýar. Onuň işiniň mazmuny gös-göni isleg bilen däl-de, maksat bilen – özünden jemgyýetiň talap edýän belli bir önümini taýýarlamak zerurlygy bilen kesgitlenýär. Adamyň näme sebäpli hereket edýänligi onuň näme üçin hereket edýänligi bilen gabat gelmeýär. Onuň işini döredýän motiwler, meýiller bu işi dolandyryýan gös-göni maksat bilen gabatlaşmaýar.

Şeýlelikde, işiň ilkinji aýratynlyklarynyň biri-de onuň aktiwliginiň çeşmesi bolan islegler bilen döredilip bu aktiwligiň regulirleýjisi – maksat bilen dolandyrylýanlygyndadyr.

İşiň bu möhüm häsiýetini Marks şeýle belleýär: “Leňkebut dokmaçynyň operasiýalaryna meňzeş operasiýalary edýär we balarysy özüniň mumdan ýasalyan öýjükleri öýleň käbir arhitektora adamlary gaýra oturdýar. Emma iň ýaramaz arhitektora-da mumdan öýjük guramazdan öň, ony eýýäm öz kellesinde gurandygy bilen iň oňat balarysyndan tapawutlanýar. Zähmet prosesiniň ahyrynda emele gelýän netije şol prosesiniň başynda işgäriň gözünüň önünde, ýagny ideal suratda bardy. İşgäri balarysyndan tapawutlandyryýan ýagdaý onuň diňe bir tebigatyň beren zadynyň formasyny üýtgedýändigini däl: tebigatyň beren zadynyda ol şonuň bilen bir wagtda özüniň düşüňjeli maksadyny-da amala aşyryýar, şol maksat

bolsa kanun hökmünde işgäriň hereketleriniň usulyny we häsiýetini kesgitleýär hem-de ol öz erk-islegini şol maksada tabyn etmelidir”¹.

Getirilen sözlerden görnüşi ýaly, Marks işiň psihiki dolandyrylyşynyň ýene-de bir zerur häsiýetini belleýär. Işiň üstünlikli bolmagy üçin psihiki predmetleriň hususy obýektiv häsiýetlerini şöhlelendirmelidir we onuň üsti bilen öňde goýlan maksadyň ýetilmek usullaryny kesgitlemelidir. Galyberse-de psihika, adamyň özüni alyp barşyndaky bu maksada gönükdirilen hereketleri amala aşyrmak üçin döreyän islegleri gös-göni şolbada kanagatlandyрмаýan aktiwligi stimullarmekde we goldamak ukybyna eýe bolmalydyr. Bu ýerden işiň akyly ýetiriş we erk bilen arabaglanyşygy gelip çykýar. Şeýlelikde, iş – munuň özi aňlanylan maksat boýunça dolandyrylan adamyň içki (psihiki) we daşky (fiziki) aktiwligidir.

Diýmek, iş hakynda gürrüň edilende adamyň aktiwliginde aňladylan maksady ýüze çykarmak zerurdyr. Işiň beýleki taraplary – motiwler, alyp barylş usullary, informasiýanyň seçilip alynmagy, onuň gaýtadan işlenmegi aňlanylyp ýa-da aňlanylman biler. Olar doly däl ýagdaýda ýa-da nädogry aňlanylyp biler. Meselem, mekdebe çenli ýaşdakly çaga özüni oýnamaga ugrukdyran islegleri, kiçi ýaşly okuwçy bolsa okuw işiniň motiwini seýrek aňladýarlar. Tertipsiz ýetginjek özüniň hereketleriniň hakyky motiwlerini doly däl ýa-da nädogry aňladýar. Hatda ulularda kähalatlarda özüleriniň nädogry bidüzgün hereketlerini aklamak üçin aňyp “oklaýan” ikinji derejeli motiwlerini hakyky hasaplaýarlar.

Diňe bir motiwler däl eýsem işiň ol ýa-da beýleki planynyň seçilip alynmagyna getirýän köpdürli pikirlenme proseslerde adam tarapyndan doly aňladylmaýar. Işiň alyp barylş usullary barada aýdylanda bolsa onuň köpüsi aňyň gatnaşmazlygynda amala aşyrylýar. Muňa mysal edip islendik endik edilen hereketleri: ýöremek, sözleşiş, ýazuw, awtomobili sürmek, saz guralyny çalmak we ş.m. görkezmek bolar.

Işiň bu görkezilen taraplaryny aňda şöhleleniş derejesi we dolulugy boýunça ol ýa-da beýleki işe aňlanylan derejesi kesgitlenýär.

¹ K.Marks. Kapital. 1-nji tom, 197-nji sah.

Işın bu aňlanyş derjesiniň nähili bolmalydygyna garamazdan maksadyň aňlanylmagy onuň möhüm häsiýeti bolup galýar. Haçanda bu häsiýet ýok bolsa, onda sözüň doly manysynda iş hem ýok bolup, diňe impulsiw özüni alyp baryş bolýar. Işden tapawutlykda impulsiw özüni alyp baryş gös-göni islegler we emosiýalar bilen dolandyrylýar. Ol diňe indiwiidiň effektlerni we meýillerini aňladyp, köplenç egoistik, jemgyýete garşy häsiýetde bolýar. Meselem, gahar-gazap bilen ýa-da köre-kör meýle erkini beren adam impulsiw hereket edýär. Özüni alyp barşyň impulsiwligi(ýüzinugrallygy) onuň aňlanylmaýanlygyny aňlatmaýar. Ýöne bu ýagdaýda aňlanylýan we özüni alyp barşy edara edýän onuň jemgyýetçilik mazmunly maksady däl-de, diňe şahsy motiwi bolup durýar.

§2. Işın gurluşy

Iş – munuň özi adam bilen onuň ýaşayan dünýäsiniň arasynda real baglanyşygy berkarar edýän barlyga bolan işeň gatnaşykdyr. Işın üsti bilen adam tebigata, zatlara, beýleki adamlara täsir edeýär. Bu hereketlerde özüniň içki häsiýetlerini ýüze çykaryp, ol predmetlere degişlilikde subýekt, adamlara degişlilikde bolsa şahsyýet hökmünde hereket edýär. Öz gezeginde olaryň jogap täsirlerini kabul edip adamlaryň, predmetleriň, tebigatyň we jemgyýetiň hakyky häsiýetlerine akyl ýetirýär. Zatlary onuň önünde obýekt, adamlar bolsa şahsyýet hökmünde durýarlar.

Hereketler we gymyldylar

Daşyň agramyny bilmek üçin ony galdyrmaly, atom bombasynyň kuwwatyny bilmek üçin ony partlatmaly bolýar. Adam daşy galdyryp, bombany partladyp işın üsti bilen olaryň real häsiýetlerini ýüze çykaryýar. Ol bu real häsiýetleri simwol bilen çalşyryp “daş – agyr” diýip, atom bombasynyň kuwwatyny degişli formulada aňladyp bilýär.

Ýöne hemişe, ilkibaşda iş, amaly hereket durýar. Bu işde diňe bir daşyň ýa-da bombanyň häsiýetleri ýüze çykman, eýsem adamyň özüniň-de häsiýetleri ýüze çykýar (onuň daşy näme üçin galdyryandygy, bombany näme üçin partladýandygy we ş.m.).

Amalyýet adamyň nämäni bilýänligini we nämäni bilmeýänligini, onuň dünýäde nämäni görüp, nämäni görmeýändigini, nämäni saýlap, nämäden ýüz öwürýändigini kesgitleýär we aýdyňlaşdyrýar. Başgaça aýdanyňda amalyýet, iş adamyň psihikasy ny kesgitläp, onuň mazmunyny we mehanizmlerini ýüze çykarýar.

Işin gönükdirilen maksady köplenç ýetiliş wagty boýunça uzaklaşan bolýar. Şonuň üçin-de onuň edilmesi adamyň önünde bu maksadyň ugrunda döreýän birnäçe bölekleyin ýumuşlaryny yzygiderli çözmekden durýar. Meselem, işiniň zähmet işi tutuşlaýyn umumy maksada – belli bir önümi talap edilyän hil derejede we zähmet öndürjiliginde öndürmeklige gönükdirilendir. Bu maksady amala aşyrmak üçin her bir wagt aralygynda pursatlaýyn iş meselelerini çözmeli bolýar – detaly ýonmak, taýýarlanan materialy belgilemek, çig maly ýüklemek we ş.m. işin her bir şeýle çendan gutarnykly, pursatlaýyn bir ýönekeý ýumşy ýerine ýetirmeklige gönükdirilen elementine hereket diýilýär.

Görkezilen zähmet hereketleri predmet hereketlerine girýär. Daşky dünýäniň predmetleriniň häsiýetlerini we ýagdaýyny üýtgetmeklige gönükdirilen hereketlere predmet hereketleri diýilýär.

Her bir predmet hereketi giňişlik we wagt bilen baglanyşykly belli bir gymyldylardan durýar. Meselem, “a” harpyny ýazmak şu aşakdaky gymyldylardan durýar: galamy (ýa-da heki) başam barmagyň, süýem we orta barmaklaryň arasynda galama we biri-birlerine degişlilikde gysmak; soňra galamy kagyzyň üstüne götermek we belli bir ýerde onuň bilen ujy galtaşar ýaly aşak goýbermek; soňra onuň bilen sagdan çepe, ýokary we soňra sagat strelkasynyň ýöreýşine garşy töwerekleýin hereket edip, ilki başky nokatda saklanmak, aşaklaýyn gysarnykly göni boýunça gidip, saga öwrülip tegelegiň aşaky derejesine çenli eltmek we çepden saga dugaly hereket bilen tamamlamak.

Daşky taýdan köpdürlülige garamazdan, adamyň predmet gymyldylary seljerilende olaryň ählisini köplenç göwräniň, aýagyň we kelläniň kömekçi hereketleri bilen utgaşykly üç sany ýönekeý elementin – “almak”, “üýtgetmek”, “goýmak” üstü bilen anyklamak mümkin.

Gymyldylaryň dürli görnüşlerinde bu elementler özleriniň traýektorıýasy, dowamlylygy, güýji, çaltlylygy, depgini (belli wagt aralygynda gaýtalanyş sany) boýunça we göwräniň haýsy bölümi arkaly amala aşyryandygy bilen tapawutlanýar. Gymyldyalar hil nukdaýdan takyklygy, çêýeligi we koordinirlenenligi bilen tapawutlanýar.

Predmet gymyldylardan başga-da adamyň işinde göwräni kadalaşdyrmaklyga we kadaly saklamaklyga (oturmak, dik durmak we ş.m.) ýerini üýtgetmeklige (ýöremek, ylgaw we ş.m.) kommunikasiýa-aragatnaşyga gatnaşýan gymyldylar-da bardyr. Soňkynyň serişdesine ýüzüň bolşuny üýtgedýän gymyldylar (mimika we pantominika), manyly ülemek, galyberse-de sözleýiş gymyldylary degişlidir. Ady tutulan gymyldylaryň tipinde el-aýakdan başga göwräniň we ýüzüň, kekirdegiň, sözleýiş baglanyşyklarynyň we beýlekileriň myşsallary gatnaşýar. Şeýlelikde, predmet hereketini ýa-da başga bir daşky hereketi amala aşyrmak – gymyldylaryň belli bir ulgamyny alyp barmakdyr.

Soňkular hereketiň maksadyna, onuň gönükdirilen predmetiniň häsiýetine we hereketiň şertlerine baglydyr. Meselem, käsäni almak üçin gymyldylary galam almakdan başgaça guramaly bolýar. Lyžada ýöremek gymyldylary pyýada ýöremekden tapawutlylykda guralýar. Agyr ýüki süýremek myşsallaryň işini ýeňil haltany bir ýerden başga ýere geçirmekden tapawutlylykda kesgitleýär. Uly çüýi kakmak kiçiden üýtgeşik bolup, petige çüý urmak pola çüý urmakdan başgaça gymyldylar ulgamyny talap edýär.

Bu ýumuşlaryň ählisinde hereketiň maksady bir bolup, ýöňe olaryň obýektleri başgadyr. Obýektleriň tapawudy gymyldylaryň we muskul işiniň dürli gurluşyny döredýär. Fiziologlar P.N.Anohiniň, N.A.Bernşteýniň derňewleri muskullaryň işiniň diňe bir gymyldynyň gös-göni wezipesi bilen däl-de, eýsem olaryň alnyp barylýan şertleri bilen dolandyrylýandygyny subut etdiler. Gymyldylaryň göz önünde tutulan ugruny we tizligini üpjün etmek üçin muskullar öz işjeňligini göterilýän agramyň ululygyna, iteklenýän predmetiň garşylygyna, bogunlaryň ryçaglarynyň gaýtaryş güýjüne we ş.m. laýyklykda “sazlaýar”.

Gymyldynyň ýerine ýetirilişine onuň netijesini ahyrky

**Hereketi
dolandyrmak
we onuň
gözegçiligi**

maksat bilen deňeşdirmek arkaly yzygiderli gözegçilik edilyär we düzediş girizilyär. Şeýle gözegçiligi we düzdilişi bozulan keselliler hat-da ýönekeý hereketleri ýerine ýetirmäge hem ukypsyz bolýarlar. Olar suw içmek üçin käsäni stoldan almakçy bolanlarynda onuň duşundan,

içmekçi bolanlarynda öz agyzlaryndan sowa geçýärler, gaby görkezilen ýerine goýup bilmeýärler. Olar oturgyçdan sowa oturýarlar, çörege derek barmaklaryny kesýärler, setirlere görä kese çyzyk geçirip bilmeýärler we ş.m.

Eýsem bu gözegçilik nähili geçýär? Bu ýerde entek köp zatlar anyklyk bilen däl. Emma onuň duýgy organlarynyň kömegi bilen geçýänligi (görüş, eşidiş, muskul duýsy we ş.m.) mälimdir. Gymyldylaryň sensor(duýma) gözegçiliginiň roly (duýgy organlarynyň kömegi bilen alnyp barylýan gözegçilik) synalýan adama çyzygynyň aýnadaky şöhlelenmesine seredip, figuranyň geometrik konturyňy çyzmak tabşyrylandaky (meselem, altyburçluk ýyldyz) tejribede aýdyň ýüze çykýar. İlkibaşda ony ýalňyşsyz etmek başartmaýar, sebäbi galamyň adama aýnadaky görünýän hereketi elň hereketiniň gapma-garşy tarapyna ýönelyär. Diňe türgenleşik netijesinde adam görmüşüň berýän maglumatlaryny ulanmaga we olary öz eliniň hereketi bilen dogry sazlaşdyrmagy öwrenýär.

Bu babatda synag edilyänlere predmetleriň hakyky ýagdaýyny we elň hereketini düýpli üýtgedýän prizmatik äýnek geýdirilip, geçirilýän tejribeler gyzyklydyr. Şeýle ýagdaýda adam öz eliniň hereketlerini dogry edara etmeklige ukypsyz bolýar (predmetleri almak, olara galtaşmak, olary görkezilen ýerine goýmak we ş.m.) diňe uzak türgenleşigiň dowamynda ol bu üýtgetmeleri sazlaşdyrmaga ukyply bolýar. Eger-de görmüş signallary ýene-de 0,27 sekunt töweregi gijä galsa şeýle üýtgeşmelere hiç hili türgenleşik bilen uýgunlaşmak başartmaýar. Meselem, işjeň hereketden mahrum edilen haýwanlar öz aýaklarynyň hereketini görmedik ýagdaýynda bu hereketi dolandyryp boilmeýärler. Görnüşi(wizual) hereketleriň dolandyrylmasy yza dolanýan baglanyşyk düzgüni bilen amala aşyrylýar. Bu baglanyşygyň kanaly duýgy organlary bolýan bolsa, informasiýanyň çeşmesi hökmünde hereketleriň ugrukdyryjy roluny

ýerine ýetirýän predmetleriň we gymyldylaryň kabul edilýän belli bir häsiýetleri hyzmat edýär. Şeýlelikde, predmet hereketlerini (ýa-da beýleki daşky hereketleri) ýerine ýetirmek belli bir gymyldylaryň ulgamyny amala aşyrmak bilen çäklenmeýär. Ol hökmany ýagdaýda sensor duýma gözegçiligi we herekerleriň ýetilýän netijesine we olaryň obýektleriniň häsiýetlerine baglylykda düzedilmegini öz içine alýar. Bu prosesň esasynda daşky gurşawda geçýän hereketler we olaryň netijesi barada beýnä habar berýän duýgma ugrukdyryjylaryny özleşdirmek durýar.

Meselem, demirçi ussa çekijiň urgy güýjüni ýenijilýän demriň gyzygynlyk derejesine görä sazlap, onuň gyzygynlygyny bolsa materialyň reňki boýunça göz çeni bilen ölçýär. Agaç ussasy törpüniň basyş güýjüni we tizligini agajyň garşylygyna görä üýtgeýän muskul duýgulary bilen ölçýär. Kran sürüji ýüki çylşyrymly we has amatly traýektoriyadan geçirip, ony görüş gözegçiliginde elni we aýagyň üznüksiz we ylaşykly hereketlerine görä koordinirleýär. Sürüji maşyny saklanda tormoz basyş güýjüni hereketiň çaltlygy, ýoluň ýagdaýy, maşynyň agramy we ş.m. boýunça koordinirleýär.

Bu oriýentirleriň-ugrukdyryjylaryň hemmesi, görşümüz ýaly, hereketi öz-özünden däl-de, hereketiň maksadyna laýyklykda kesgitleýär.

Meselem, sirkuly tegelek çyzmak üçin, kesimleri ölçemek üçin ulanmak hereketleriň dürli ulgamlaryny talap edýär. Galamyň hereketi “a” we “o” harplaryny ýazmakda dürli-dürlidir. Awtobusdan gijä galan ýolagçynyň hereketiniň ulgamy rekordy täzelejek bolýan ylgaýjynyňkydan tapawutlydyr. Bu ýagdaýlaryň ählisinde hereketleriň şol bir obýektini (sirkul, galam, kagyz) ýa-da şol bir hereketleri (ylgaw) görýäris. Ýöne bu hereketleriň maksatlary dürli-dürli bolup, şonuň üçin-de olary döredýän gymyldylaryň ulgamy-da başgaçadyr.

Görnuşi ýaly, hereketi emele getirýän gymyldylyr ulgamy ahyrky netijede maksat boýunça dolandyrylýar we regulirlenýär. Amala aşyrylýan gymyldylaryň netijesi hut maksat nukdaýnazaryndan bahalandyrylyp, maksat boýunça-da düzedilýär. Hut hereketiň maksady predmetleriň haýsy häsiýetleriniň ony amala

aşyrmakda gözegçilik we düzediş etmegiň oriýentiri bolýanlygyny kesgitleýär.

Ýöne adamyň maksady köplenç şu pursatda ýok, emma onuň hereketleriniň üsti bilen ýetilmeli zat bolup durýar. Diýmek, maksat beýnide işiň geljekki netijesiniň keşbi, dinamiki modeli görnüşinde berilýär. Hut geljegiň şeýle isleg bildirilýän modeli bilen hereketleriň hakyky netijeleri deňeşdirilýär, onuň üsti bilen gymyldylaryň şekili edara edilýär we düzedilýär.

Hat-da ýönekeý bir ýagdaýda, adam kāsāni alyp suw içmek üçin dodagyny ýetirende onuň hereketleri isleg bildirilýän netijäniň (suwsuzlygy gandyrmak) modeli boýunça dolandyrylýar. Önde duran hereketiň beýnide döreýän bu modellerini (“gymyldylaryň programmasy”) we onuň netijelerini (“maksadyň programmasy”) fiziologlar “hereketiň akseptory” we “öňürtileýji şöhlenme” (P.K.Anohin), “hereket ýumşy” we “geljegiň isleg bildirilýän modeli” (N.A.Bernşteýn), “zerur ähmiýetlilik” we “geljegiň modeli” (Mittelştedt, U.Eşbi) “nusga” “dinamiki model” we ş.m. atlandyryrlar.

Atlaryň dürli-dürlüligi bu modeliň nämeden ybaratdygyny, olaryň beýnide nähili döreýändigini we hereketlenýändigini baradaky çaklamalaryň dürli-dürliligini aňladýar. Bu entek anyklyklyk däl. Ýöne geljekki hereketleriň we olaryň garaşylýan netijeleriniň haýsyda bolsa bir ýagdaýda beýnide geçirilýänligi aýandyr.

**Işin
interiorizasiýasy
we
eksteriorizasiýasy**

Eýsem beýni geljegi nädip öňünden görüp bilýär, psihikada entek amala aşyrylmadyk hereketleriň şöhlenmesi nähili döreýär?

Şeýle mümkinçilik daşky dünýäniň bir düýpli aýratynlygy – onuň kanunylygy mynasybetli döreýär.

Beýle diýmeklik dürli hadysalaryň biri-biri bilen belli bir hemişelik gatnaşyklar bilen baglanyşyklydygyny, ondaky predmetleriň bolsa durnukly häsiýetlere we gurluşa eýe bolup, belli bir şertlerde ýüze çykýandygyny aňladar (ot hemişe ýanýar; gijeden soň hemişe gündiz bolýar; jisimiň tizlenmesi oňa goýlan güýje barabardyr, goşulyjylaryň ýeri üýtgände jem üýtgemeyär we ş.m.).

Obýektler bilen hadysalaryň arasyndaky şeýle durnukly (invariant) gatnaşyklara obýektleriň düýpli häsiýetleri we hadysalaryň kanunalaýyklygy diýilýär. Hut obýektlerde we hadysalarda belli bir durnukly häsiýetleriň we kanunalaýyklygynyň bolmagy olaryň “özüni alyp barşyny” öňden görmeklige, olaryň geljekde ol ýa-da beýleki täsirleriň netijesinde üýtgemekligini bilmeklige kömek edýär we şonuň esasynda hereketiň maksada okgunly dolandyrylmagyna ýardam edýär. Içki ideal iş bu ýagdaýda daşky predmet işiniň öňünden amala aşyrylýar. Obýektleriň üstünden alnyp barylýan predmet hereketler bu obýektleriň hakyky häsiýetleriniň üstünden alnyp barylýan ideal (psihiki) operasiýalar bilen çalşyrylýar; predmetler bilen bolan fiziki iş olaryň ähmiýetlerine görä payhasda döredilýän ideal iş bilen çalşyrylýar.

Daşky real hereketiň şeýle içki ideal herekete geçmegine hereketleriň interiorizasiýasy (“içe öwrülmeçlik”) diýilýär. Interiorizasiýa mynasybetli adamyň psihikasy häzir görüş meýdanynda bolmadyk predmetleriň keşpleri bilen iş salyşmaklyga mümkinçilik berýär. Adam häzirki pursatda daşyna çykyp “aňynda” erkin geçmişe we geljekki wagta we giňişlige geçip bilýär. Ol haýwanlaryň ähli özüni alyp barşyny kesgitleýän daşdan guralan ýagdaýa tabyn bolmaklykdan boşayar.

Psihologiýa interiorizasiýanyň nähili geçýändigini ähli detallarda heniz bilenok. Ýöne şeýle öwrülişikligiň möhüm guralynyň biri söz, onuň serişdesiniň bolsa söz hereketi bolup durýandygy takyk subut edilendir. Söz predmetleriň düýpli häsiýetlerini we adamzat amalyýeti tarapyndan döredilen informasiýa bilen iş salyşmaklygynyň usullaryny özünde berkidýär. Şonuň üçin-de sözleri dogry ulanmaklygy şol bir wagtyň özünde predmetleriň düýpli häsiýetlerini we informasiýa bilen iş salyşmaklygynyň usullaryny özleşdirmekdir. Adam sözüň üsti bilen bütin adamzadyň, ýagny öňki geçen onlarça we yüzlerçe nesilleriň hem-de özüňden ýüz, müň kilometr uzaklykda bolan adamlaryň we kollektiwleriň tejribnesini özleşdirýär.

Şonuň üçin-de predmetleriň gatnaşyklaryny aňladan sözler we ähli real simwollar bilen iş salyşmak predmetleriň hut özleri bolmadyk ýagdaýynda degişli gatnaşyklar hakynda informasiýalar

bilen işlemeklige mümkinçilik berýär. Şeýle iş salyşmak adamyň işini we özüni alyp barşyny jemgyýetiň amalyýetiniň döreden tejribesi we bilimleri, ideýalary we talaplary bilen dolandymaga mümkinçilik berýär.

Şeýlekde, adamyň işi örän çylşyrymly we özboluşly prosesdir. Ol diňe bir islegleriň ýönekeý kanagatlandyrmasyna syrykdrylmaýan, köp derejede jemgyýetiň maksady we talaplary bilen kesgitlenýär. Maksadyň aňlanylmagy we oňa ýetmek usullaryň jemgyýetçilik tejribesi bilen döredilendigi – işiň tapawutly alamatydyr.

Adamyň işinde onuň daşky (fiziki) we içki (psihiki) taraplary aýrylmaz baglanyşyklydyr. Adamyň işiniň daşky tarapyny düzýän hereketler içki (psihiki) iş boýunça kesgitlenýär wedolandyrylýar. Başga bir tarapdan, bütin bu içki psihiki iş daşky iş boýunça gönükdirilýär we gözegçilik edilýär; bu bolsa predmetleriň, hadysalaryň häsiýetlerini ýüze çykarýar, olaryň maksada okgunly özgerdilmegini amala aşyrýar, psihiki modelleriň takyklygyny anyklaýar hem-de alnan netijeleriň we hereketleriň garaşylýan derejesi bilen gabat gelmezligini ýüze çykarýar.

Görşümüz ýaly, agzalan içki psihiki iş daşky predmet işiň interiorizasiýasynyň netijesi hökmünde seretmek bolar. Degişlilikde, daşky predmet işi içki işiň eksteriorizasiýasy (“eksterius” daşky sözünden) diýip hasaplamak bolar.

§ 3. Işiň özleşdirilişi. Endikler

Gymldylaryň awtomatlaşmagy we endigiň döremegi

Islendik hereketiň seredilen taraplaryny degişlilikde onuň motor (hereket), sensor (duýma) we merkezi komponentleri diýip atlandyrmak bolar. Olary hereketi amala aşyrmakda alyp barýan funksiýalaryna laýyklykda ýerine ýetiriş, gözegçilik we dolandyrmak diýip kesgitlemek bolar. Adamyň iş prosesinde ulanylan hereketiniň ýerine ýetiriş, gözegçilik we dolandyrmak

usullaryna bu işiň tärleri diýilýär.

Ady tutulan her bir funksiýa adamda aňlanylan ýa-da aňlanylmadyk ýagdaýda amala aşyrylyp bilner. Meselem, söz sözlemek üçin zerur bolan kekirdegiň gymyldylarynyň ulgamy adam tarapyndan düýbünden aňlanylmaýar. Islendik gymyldyny ýerine ýetirmek üçin zerur bolan muskullaryň düýrügip-ýazylmak häsiýetdäki çylşyrymly hereketleri-de aňlanylmaýar. Bu gymyldylaryň dolandyrylmasy aňyň gatnaşmasyzlygynda, sap fiziologik usulda amala aşyrylýar. Emma oňa derek adamyň aýtjak bolýan sözleminiň grammatik görnüşi we mazmuny hemişe aňlanylan ýagdaýda öňünden görülyär. Adatça hereketleriň ahyrky maksady we olaryň umumy häsiýeti aňlanylýar. Meselem, tigr sürüp barýan adam öz hereketini düýbünden aňlanylmaýan ýagdaýda alyp baryp bilmeýär. Ol umuman özüniň nirä, haýsy ýol bilen, nähili çaltlykda we ş.m. barýandygyny göz öňüne getirmelidir. Islendik zähmet, oýun we beýleki hereketleri barada hem şony aýtmak bolar.

Galyberse-de, käbir gymyldylar aňlanylmaýan we aňlanylýan derejede alnyp barlyp biler. Meselem, ýöremek – gymyldylarynyň köp bölegi aňlanylmaýan görnüşinde alnyp barylýan işiň adaty mysalydyr. Emma ýüpün üstünde ýörelende şol bir gymyldylaryň ýerine ýetirilişi, sensor gözegçiligi we merkezi dolandyrylmagy (aýratynam ýüpün üstünde ýöremegi öwrenijilere) aňlamaklygyň has dartgynly obýekti bolup durýar.

Kähalatlarda bu ýagdaý tersine bolýar: hereketiň käbir taraplary ilkbada detallaýyn aňlanylan dolandyryşy talap edip, soňabaka aňyň kem-kemden az gatnaşmaklygynda amala aşyrylyp başlanylýar. Bu ýagdaýa **awtomatlaşmaklyk** diýilýär.

Adamda maksadalaýyk gymyldylaryň ýerine ýetirilişiniň we dolandyrylmagynyň bölekleyin awtomatlaşmagyna **endik** diýilýär.

Gymyldylaryň aňlanylmaýan dolandyrylmagy we gymyldynyň dolandyrylmagy bir zat däl. Gymyldylaryň barha ösýän awtomatlaşmagy şol bir wagtyň özünde bu gymyldylardan düzülyän hereketleriň aňlanylan dolandyrylmagynyň güýçlenmegi bilen utgaşyp biler. Meselem, tigr sürüjiniň öz deňagramlylygyny saklamak üçin ulanylan gymyldylarynyň awtomatlaşmagy oňa öz ünsüni daşky zatlara öwürmäge mümkinçilik berýär. Köçe hereketine

ýolüň profiline hem-de ş.m. we şonuň esasynda öz hereketlerini has aňlanylan ýagdaýda dolandyrylmaga mümkinçilik alyar. Edil şonuň ýaly, öwreniji pianinoçynyň zerur klawişleri tapmaktaky gymyldylarynyň awtomatlaşmagy tutuş hereketleriň aňly dolandyryş derejesini üzüň-kesil ýokarlandyrmaga, pianino çalmagy eseriň döredijilik maksadyna laýyklykda has inçe guramaga mümkinçilik berýär.

Asla özüni alyp barşyň mehanizmi hökmünde aňlanylmaýan sap endik barada diňe haýwanlara degişlilikde aýtmak bolar. Adamda islendik iş, patologiki ýagdaýlar diýäýmeseň, ahyry netijede aň arkaly edara edilýär. Hereketiň ol ýa-da beýleki düzüjileriniň awtomatlaşmagy aňlanylan dolandyryş obýektini giňeldýär, hereketiň umumy maksadyny, onuň amala aşyrylýan şertlerini, gözgeçiligi we onuň netijesini bahalandyrmaklygy aňly derejede alyp barmaga mümkinçilik berýär.

Endigiň gurluşy

Şeýle bölekleyin awtomatlaşmak netijesinde hereketiň gurluşyndaky bolýan üýtgeşmeleri şu aşakdakylara syrykdymak bolar: 1. **Gymyldylary ýerine ýetirmekligiň tärleriniň üýtgemegi.** Öň biri-birlerinden üzne amala aşyrylýan birnäçe gymyldylar bir bütewi

akta, bir çylşyrymly gymylda ýygnanýarlar, onuň ýönekeý düzümi bolup durýan gymyldylarynyň arasynda “boşluk” ýitýär. Meselem, öwrenje sürüjide “köp başgançakly hereket” görnüşinde amala aşyrylýan maşynyň peredaçysyny çalşyrmaklyk, tejribeli sürüjide eli emay bilen gymyldatmak arkaly ýerine ýetirilýär. Artykmaç we gerekmejek gymyldylar aýrylýar. Meselem, ýazmagy öwrenýän okuwçy bu operasiýada köp sanly artykmaç gymyldylar edýär: dilini çykarýar, göwresini egredýär, başyny egýär we ş.m. Hereket özleşdirildiçe bu artykmaç gymyldylaryň hemmesi ýitip gidýär. Goşalaýyn hereket, ýagny gymyldylary şol bir wagtyň özünde iki eli bilen (eger zerur bolsa aýak bilen) alyp barmak döreýär. Meselem, ýaňy işe başlan ýonuýda kesijini metala eltmeklik aýry-áýrylykda – ilki uzynlaýyn, soňra bolsa keseligine hereket etdirmek arkaly ýerine ýetirilýär. Tejribeli ýonuýy birbada keseri detala gysga ýol bilen diagonallaýyn – şol bir wagtyň özünde bir eli bilen uzynlyga hereket

arkaly mahowigi, beýleki eli bilen supportuň keseleýin hereketlerini amala aşyrmak bilen eltýär. Galyberse-de, gymyldylary ýerine ýetiriş çaltlygy ýokarlanýar. Şeýlelikde, hereketi özleşdirmekde onuň ähli gymyldy tarapynyň uly tygşylylygyny gazanmaklyk mümkinçiligi döreýär: gymyldylaryň düzümi(ol ýönekeýleşýär), gymyldylaryň yzygiderligi (ol üznüksiz häsiýete geçýär) we gymyldylaryň utgaşyklygy (olar bir wagtda ýerine ýetirilýär) we olaryň tizligi düýpli üýtgeşmelere eýe bolýar.

2. Hereketlere sensor(duýma) gözegçiligiň tärleriniň üýtgemekligi. Gymyldylara görüş arkaly gözegçilik etmek köp derejede muskul (kinestetiki) gözegçiligi bilen çalşyrylýar. Muňa has degerli mysal hökmünde maşinistkanyň seretmezden çap edip bilmekligini görkezmek bolar; demirçiniň çekiji görüş gözegçiligine daýanmazdan zubila(dişe) urmaklygy (ol urguda zubilanyň depesine däl-de, onuň tygyna seredýär) we ş.m. Ýörite “sensor sintezleri” emele gelip, olar hereketiň häsiýetini kesgitleýän dürli ululyklaryň biri-birine gatnaşygyny bahalandyrmaga mümkinçilik berýär. Meselem, sürüjidäki göz çeni we tizligi duýmak, agaç ussasyndaky materialy duýmak, ýonujyda we timarlaýjyda ölçegleri inçelik bilen saýgarmak, uçarmanda giňişlikde ýerleşşi duýmak. Hereketiň netijesine gözegçilik etmek üçin zerur bolan oriýentirleri çalt saýgarmak we ýüze çykarmak ukyby ösýär. Meselem, sürüjide motorda oňa düşýän agramy hasiýetlendirýän seslenmäni ýüze çykarmak ukyby oýarýar; polat eredijide metalyň düzümini we pejiň içki depesiniň gyzygynlygyny häsiýetlendirýän reňkleriň tegmillerini saýgarmak we ş.m.

Şeýlelikde, hereketiň özleşdirilişinde onuň netijesini has takyk we çalt gös-göni hil gözegçilik etmeklige mümkinçilik döreýär.

3. Hereketleriň merkezi dolandyrylyşynyň tärleriniň üýtgemekligi. Üns hereketleriň alyp barlyş usullaryny kabul etmekden olaryň şertlerine we netijesine geçirilýär. Köp hasaplamalar, çözlüşler we beýleki intellektual operasiýalar çalt we bilelikde (“intuitiw” ýagdaýda) alyp barlyp başlaýar. Meselem, sürüji hereketlendirijä düşýän agramy eşidiş arkaly kabul edip, oýlanmazdan haýsy peredaçany goşmalydygyna düşünýär, apparatçy priborlaryň görkezijilerini okap, şol bada gurallaryň haýsy biriniň

işinde näsazlygyň dörandigini we olary düzetmek üçin näme etmelidigini “görýär”. Indi hereketlere bolan taýýarlyk öňki hereketleriň alnyp barylýan wagtynda döreýär, reaksiýalaryň wagty üzüň-kesil gysgalýar. Meselem, uçary gondurmaga başlan uçarman eýýäm içki taýdan şu şertlerde gondurmaklygyň şol bir görüşiň alnyp baryş usullarynyň standart seriýalaryna taýýar bolýar. Şonuň üçin-de şol bir usuldan beýlekilere geçmeklik ýörite taýýarlyksyz geçýär. Diňe gonduryşyň zerur usulyny saýlamaklyk meýilleşdirilýär. Ulanyljak usullaryň ýa-da maksadyň öňünden aňlanylmagyna **antisipasiýa** diýilýär.

Işin özleşdirilişi we gönükmeler

Eýsem hereketleriň usullaryndaky şeýle üýtgeşmeler nähili döreýär we olaryň psihologik mehanizmi nämeden ybarat? Özüniň esasy boýunça bu derňew synanyşyklaryny hem-de seçip almagy özünde jemleýän mehanizmdir. Adam haýsy-da bolsa bir hereketi ýerine ýetirmäge synanyşyp, onuň netijesine gözegçilik edýär.

Üstünklikli hereketler, özüni ödän oriýentirler we dolandyryş usullary kem-kemden saýlanyp alynýar we berkidilýär, özüni ödemedikleri bolsa gysylp çykarylýar we seçilýär.

Düşünmeklige esaslanýan we aňly gözegçilik we düzediş bilen utgaşýan, özleşdirilmek maksady bilen hereketleriň ýa-da işin görmüşleriniň köp gezek gaýtalanmagyna gönükmе(upražneniýe) diýilýär.

Türgenleşdigiçe adamyň hereketleriniň häsiýetleriniň üýtgemegi bu hereketi ýerine ýetirmekde onuň psihiki işiniň gurluşynyň üýtgeýänligini aňladýar. Aňly gözegçilik we düzediş bilen utgaşdyrylýan her bir täze synanyşyk diňe bir usullary we hereketiň maksadyny ýada ornaşdyrmak bilen çäklenmeýär. Ol, adatça, hut ýumşuň serediliş usullarynyň, onuň çözüliş tärleriniň, dolandyryş usullarynyň üýtgemegine getirýär.

Mysal hökmünde, birnäçe menzeş detallarda belgilemek operasiýasyny gaýtalap türgenleşik etmekde okuwçynyň işiniň gurluşynyň üýtgeýişine seredeliň.

I detal. Okuwçy özi üçin entek nätanys hereketiň önünde dur. Häzirligçe ol diňe bu hereketiň nähili ýerine ýetirilýändigini gördi we düşündi. Operasiýany hut özüniň ýerine ýetirmegi üçin mugallymyň söz üsti bilen berýän görkezmeleri we bu görkezmede kabul edilen keşpler motorikanyň (ýagny öz hereketlerini dolandyrmak) diline geçirmeklik talap edilýär.

Operasiýany ýerine ýetirmäge çalşyp, ýalňyşlary ýüze çykaryp we düzedip, okuwçy ilkinji gezek hakyky ýagdaýda onuň “hereket mazmunyny” aňýar, onuň alyp baryş usullaryny “muskullarynda duýup” başlaýar. “Hereketiň suratyna”, onuň keşbine hereketi dolandyrmaklyga zerur bolan muskul duýgulary goşulyp ugraýar. Hut şu ýerde esasy kynçylyk ýeňlip geçilýär, hereketi nähili alyp barmalydygy baradaky logiki-keşp gözöňüne getirmeden bu hereketi hakyky ýerine ýetirmeklige geçýär. Şonuň esasynda operasiýanyň hereket-duýma keşbi we ony predmet-intellektual taýdan aňlamak döreýär; başgaça aýdanynda, gymyldynyň ýerine ýetirilişini dolandyryýan we oňa gözegçilik edýän hereketiň psihiki “modeli” ýüze çykýar.

II detal. Muňa okuwçy hereketiň ýerine ýetiriliş we dolandyryş usullary barada duýma-hereket keşbi özünde döredip çemeleşýär. Şonuň üçin-de sözden işe, keşpden herekete geçmek, içki hereketleri olaryň maksadyna laýyklykda dolandyrmak bilen baglanyşykly köp kynçylyklar ýitip gidýär. Şonuň bilen baglanyşyklylykda, adatça, operasiýalaryň ýerine ýetirilişi gowulanýar we çaltlanýar.

III – IV detallar. Detaldan detala geçilende operasiýalaryň usullaryndaky üýtgeşmeler indi gaty uly däl. Bu üýtgeşmeler artykmaç hereketleri gysyp çykarmak, ýalňyşlary düzetmek, meňzeş hereketleri bir bitewililige öwürmek, usullary ýokary derejede standartlaşdyrmak liniýasy boýunça geçýär. Usullaryň şeýle standartlaşmagy bilen baglanyşyklylykda olaryň ýerine ýetirilmesi kem-kemden awtomatlaşyp, aňň gözegçilinden boşaýar we şertli refleksler reaksiýalarynyň ulgamy hökmünde geçýär.

N+N+1+...detallar. Hereketiň gözegçiliginiň dolandyrylmagynyň esasy usullarynyň awtomatlaşmaklygy, aň olary edara etmekden boşadyp, ony hereketiň şertlerini giňden göz önünde tutmaklyga geçirmeklige mümkinçilik berýär. Hereketleriň

tizligini erkli dolandymaklyga, olary üýtgeýän ýumşlara uýgunlaşdymaklyga, täze ýagdaýlara we detallara geçmeklige mümkinçilik döreýär.

Gönükmeleriň egremleri

Eger-de hereketiň haýsy-da bolsa bir sypatynyň (meselem, ýalňyşlaryň sany, dogry işlenen mysallaryň sany, sarp edilen wagt, önümiň mukdary we ş.m.) gönükmeleriň sanyna baglylykda üýtgeýşi öwrenilýän bolsa, onda hereketi özleşdirmek prosesini san taýdan aňladyp ýazmak mümkin. Gönükmeleriň sany (gaýtalamak) gorizonta

okda (absiss), hereketiň öwrenilýän häsiýeti bolsa wertika (ordinat) okda ýerleşdirilýär. Grafikde alynýan nokatlary birleşdirýän liniýa adatça, “gönükmeleriň egremi” ýa-da “öwrenişiň egremi” diýip atlandyrylýar. Ol belli bir derejede kemala gelýän endigiň ösüş ýoluny häsiýetlendirýär. Takyk eksperimentleriň netijesini ýazmakda alynýan egremler dürli-dürlidir. Hatda şol bir adamda meňzeş mysallar üçin hiç wagtda birmeňzeş egremler bolmaýar.

Umumylykda ähli alynýan “gönükmeleriň egremlerini” iki tipe bölmek mümkin: a) oňyndäl tizlenmesi bolan egremler (ilki endigiň kemala gelşi çalt bolup, soňra haýallaýar we tizligiň, ýalňyşlaryň sanynyň we ş.m. predel derejesine ýakynlaşýar); b) oňyn tizlenmesi bolan egremler (ilki hereketiň özleşdirilmesi haýal bolup, soňra has çaltlaşýar).

5-nji suratda uly adamlaryň (A) we çagalaryň (Ç) hem-de alaňnyrtlaryň labirintden geçmek endiginiň kemala gelşini häsiýetlendirýän “öwreniş egremi” şekillendirilendir. Grafigiň ordinat okunda görterimde aňladylan ýalňyşlaryň sany, sarp edilen wagt ýa-da geçilen aralyk olaryň birinji synagdaky netijesine deňişlilikde ýerleşdirilýär. Görnüşi ýaly ähli egremler oňyndäl tizlenmeli egremlere deňişlidir.

6-njy suratda okuwçylaryň birtipli arifmetik mysallar işlenendäki “gönükmeleriň egremi” görkezilendir, ordinatda deslapky netijä görä görterimde aňladylan ýalňyşlaryň (nädogry goýlan sowallar we nädogry ýerine ýetirilen hereketler) sany ýerleşdirilendir.

Egremleriň birinji tipi öwrenişniň synag we ýalňyşmak usuly agdyklyk edýän proseslere häsiýetlidir. (Meselem, adamda şeýle ýagdaý näbelli labirintden geçmeklikde ýüze çykyar). Egremleriň ikinji tipi hereketiň dogry ýerine ýetirilmegini talap edýän mysallara häsiýetlidir. Bu ýagdaýda çözüş usuly düşünilen bada ýumuş dogry ýerine ýetirilip, ýalňyş gaýtalanmaýar.

**Endik aňly
awtomatlaşdyrylýa
n hereket
hökmünde**

Gaýtalanýan amaly synaglar bolmasa hiç endigiň kemala gelmegi mümkin däl. Bu fakta esaslanyp, käbir psihologil taglymat ugurlarynda, meselem, bihowiorizmde haýwanlarda we adamda öwreniş prosesini, şol sanda endigiň kemala geliş proseslerini gatyşdyrmakçy bolýarlar. Emma fiziologik mehanizmleriň meňzeşligi bu

prosesleriň düýpli tapawudynyň üstüni örtmeli däl. Görşümüz ýaly hereketleriň adamda ýerine ýetirilişi hemişe, belli bir derejede, aň tarapyndan edara edilýär. Şonuň üçin-de haýwanlarda bolýan şol bir prosesler adamda düýpli başga häsiýete eýe bolýar. Adama amaly synaglar belli bir hereketi döretmekligiň aňly çemeleşmekligi häsiýetine eýe bolýar. Netijeleriň gözegçiligi, şertlere baha bermek hereketlere düzediş bermek hem belli bir derejede aňlanylan häsiýetde bolýarlar. Bu ýagdaýda derňew synaglaryň hut çeşmesini üýtgedýär. Öýkünmeçlik öz döreýşinde öleşdirilýän hereketiň nusgasyna aňly syn etmä daýanýar. In esasy zat – usullaryň saýlanyp alynmagy we edara edilmegi olaryň maksadyny aňlamak we olaryň mazmunyny göz önüne getirmek esasynda dolandyrylyp başlanýar.

Endigi kemala getirmegiň esasy serişdesi – sözleşiş işi adamyň synlaýan we ýerine ýetirýän hereketlerini söz üsti bilen aňlatmagy şeýle hem ideal işi – “pikiriňde” talap edilýän hereketleriň keşpleriniň dkeldilmekligi bolup durýar. Adamda endikleriň kemala gelişiniň mehanizmleriniň bu düýpli aýratynlyklary olaryň kemala getiriliş prosesiniň kanunlaryny döredýär.

Endik aňly awtomatlaşdyrylýan hereket hökmünde döreýär. Ol hereketleri ýerine ýetirmekligiň awtomatlaşmak usuly hökmünde hereketlenýär. Onuň roly aňly hereketleriň ýerine ýetiriliş usullaryna gözegçilik etmekden boşadyp, ony hereketiň maksadyna we

şertlerine geçirmekden ybaratdyr. Bu prosesin esasy tapgyrlaryny aşakdaky nusgada görkezmek mümkin.

Endiginiň özüş tapgyry	Onuň häsiýeti	Onuň maksady	Hereketi ýerine ýetirmekliginiň aýratynlyklary
1. Tanyşmaklyk	Hereketleri aňlamaklyk we olary göz önüne getirmek	Hereketleri ýerine ýetirmekliginiň usullary bilen tanyşmaklyk	Maksada anyk düşünmeklik, ýöne oňa ýetmekliginiň usullaryna çala düşünmek; hereketleriniň alnyp barlyşynda gödek ýalňyşlar goýbermek
2. Taýarlyk (analitiki)	Aňly, emma göwnejaý ýerine ýetirip bilmezlik	Hereketiň aýry-aýry görnüşlerini özleşdirmek, olaryň ýerine ýetiriliş usullaryny seljermek	Hereketiň ýerine ýetiriliş usullaryna anyk düşünmeklik, emma olary nädogry ýerine durnuksyz ýerine ýetirmeklik, köp sanly aragatnaşmaç gymyldylar, dardgynly üns: ünsi ýetirilmeginiň öz hereketleriňe nämlemek: ýaramaz gözegçilik
3. Standartlaýjy (sintetiki)	Hereketiň elementleriniň awtomatlaş- maklygy	Ýönekeý gymyldylaryň bir bitewi herekete utgaşmaklygy we birleşmegi	Hereketleriniň hiliniň ýokarlanmagy, olaryň jemlenmegi, artýkmaç gymyldylaryň

			gysylp çykarylmağy, ünsüň netijä geçirilmeği, gözegçiligiň gowulanmağy, muskul gözegçiligine geçilmeği
4. Üýtgeýji (pursatlaýyn)	Ýagdaýlara çäýe uýgunlaşmak	Hereketi erkli häsiýetde dolandyrmakl ygyň tärlerini ele almak	Hereketleriň maksadalaýyk, çäýe ýerine ýetirilmegi; ýörite sensor sintezleriň esasynda gözegçilik edilmegi: intelektual sintezler ("intuisiýa")

Aýratyn endigiň kemala gelmeği hiç wagtda özbaşdak, üzňe proses däldir. Oňa adamyň bütin geçmişdäki tejribesi täsir edýär.

Endikleriň özara täsiri

Her bir endik adamyň özleşdiren endikler ulgamynda döreýär we hereketlenýär. Olaryň birnäçesi täze endigiň döremegine, hereketlenmegine kömek edýär, beýlekileri päsgel berýär, üçünjisi bolsa ony üýtgedýär we ş.m. Bu hadysa psihologiýada **endikleriň özara täsiri atlandyrylýar**. Eýsem bu hadysa nähili geçýär?

Bişimiz ýaly, hereket özüniň maksady, obýekti we şertleri (ýagdaý) boýunça kesgitleýär. Ol belli bir hereketiň ýerine ýetirilmeginiň, sensor gözegçiligiň we merkezi dolandyrmagyň usullary ulgamy görnüşinde amala aşyrylýar. Hereketiň üstünligi,

ýagny endigiň netijeliligi bu usullaryň maksada, obýektlere we şertlere laýyklygy bilen kesgitlenýär.

Görşümiň ýaly, endigiň döreýşiniň umumy kanunyna görä adam täze mysala duş geleninde özüniň öňden bilýän iş usullaryny ulanmaga çalyşýar. Bu ýagdaýda ol ýumşuň çözüşine öňki tejribesinde şeýle tipli mysallary işlemekde ulanan usullaryny geçirýär. Görnüşi ýaly, işiň usullaryny ýumuşdan – ýumşa üstünlikli geçirmeklik, mysallaryň meňzeşligine, olaryň işleniş usullarynyň meňzeşligine görä baha berip bilmeklige bagly bolýar.

Bu ýerde iki hili gapma-garşylykly ýagdaý bolmagy mümkin. Birinji – haçan-da iki hili hereketiň maksady, obýekti ýa-da şerti adam tarapyndan meňzeş kabul edilip, hakykatda bolsa bu hereketler özüleriniň ýerine ýetirilişiniň, gözegçiliginiň ýa-da merkezi dolandyrylyşynyň usullary boýunça tapawutlanýar. Şeýle ýagdaýda başlangyç nokady hökmünde hereketiň netijelidäl usullary durýar. Olaryň nädogrulygyny ýüze çykarmak, ýeňip geçmek we täze düzüw usullar bilen çalşyrmak köp wagt we köp sanly synag talap edýär. Endigiň kemala getirilişi kynlaşýar we haýallaýar. Beýle ýagdaýa oňyndäl geçiriş ýa-da **endikleriniň interferensiýasy** diýilýär.

Meselem, surat sapagynda çagalardan wertikal göni çyzygy galamyň hereketini ýokardan aşaklygyna geçirmek arkaly ýerine ýetirmekligi talap edýärler. Çyzuw sapagynda bolsa bu ýumuş hereketi aşakdan ýokarlygyna geçirmek arkaly gazanmak talap edilýär.

Hereketleriň maksady boýunça birmeňzeş ýerine ýetiriliş usuly boýunça şeýle gapma-garşylykly häsiýeti ýedinji synp okuwçylarynda çyzuw endiklerini özleşdirmekde düýpli päsgeçlilik döredýär. Hut şonuň ýaly kynçylyk ýonuýy awtomatik geçirilişi ryçagy ýokary öwürmek bilen ýerine ýetirilýän stanokdan bu hereketi ryçagy aşak öwürmek bilen geçirilýän stanoga geçende ýüze çykýar. Ol uzak wagtlaý bir ýalňyşy gaýtalap, ryçagy ýokary öwürüp stanoga işletmäge ýygyn edýär.

Endikleriň interferensiýasynyň bu mehanizminiň pajygaly ýüze çykyşy, köpçülikleýin häsiýetde Şweýsariýada bolupdy. Bu ýerde buýruk esasynda ähli transportyň çep tarapky hereketden saga

geçirilyänligi ygylan edildi. Munuň netijesinde köçelerde uly galagoplulyk bolup, awarıýanyň sany rekord möçberine ýetdi.

Endikleriň özara täsirinde ikinji adatdan daşary bolup biläýjek ýagdaý haçan-da iki mysalyň maksady, obýekti ýa-da şerti daşky taýdan dürli-dürli bolup, ýöne olaryň dogry çözülmegi üçin zerur bolan hereketler özüleriniň ýerine ýetiriliş, gözegçilik ýa-da merkezi dolandyrylyş usuly boýunça birmeňzeş bolan ýagdaýda ýüze çykýar.

Meselem, okuwçyda oňat ige bilen kesmek endigi bar bolsa, bu onuň demir kesýän byçgy bilen işlemek usullaryny özleşdirmekligini ýeňilleşdirýär. Bu ýerde hereketiň obýektleriniň we maksatlarynyň tapawutlylygynda ýerine ýetiriliş, sensor gözegçiliginiň usullarynyň meňzeşligi ýüze çykýar. Iki ýagdaýda hem instrumenti gorizonta ýagdaýda saklamaga zerur bolan iki eliň arasynda güýji bölmeklik birmeňzeşdir. Bu ýerde başlangyç esas hökmünde dogry hereketler durup, endigiň kemala getirilmegi has ýeňilleşýär. Şeýle ýagdaýa oňyn geçiriliş ýa-da **endikleriň induksiýasy** diýilýär.

Görnüşi ýaly, öňki tejribäniň we bar bolan endikleriň täze endigiň kemala getirilmegine edýän täsiri diňe bir hereketleriň we olaryň obýektleriniň hut öz häsiýetleri bilen däl-de, eýsem adamyň bu häsiýetlere we obýektlere bolan gatnaşygy bilen kesgitlenýär. Oňyndäl geçiriliş, eger-de okadylyşda, esasan hem gaýtadan özleşdirilişde uly päsgelçilik döredýän bolsa, onda bu päsgelçiligi interferirleşýän(bir-birine çaprazlaşýan) ýumuşlary wagty boýunça aýrylyşdyryp, olaryň has tapawutly alamatlaryny okuwçynyň aňyna ýetirmek arkaly belli bir derejede gowşadyp bolar. Eger-de okuwça daşky tarapdan tapawutlanýan, düýpli häsiýetleri boýunça birmeňzeş mysallaryň meňzeşligi ýörite açylyp görkezilse, endikleriň oňyn geçirilişi has ýeňilleşip, okadylyş çaltlanýar.

Hereketi öz dörän şertlerinden aýrmak we täze obýektlere, şertlere geçirmek örän möhüm hadysadyr. Bilşimiz ýaly, kähallatlarda ol bir zada - synagsyz we ýalňyşsyz täze tipli mysallary işlemäge, ýagny özüni alyp barşyň düýpli täze, intellektual görnüşine ýol açýar. Öz dörän takyk şertlerinden aýrylan şeýle hereket **operasiya** diýlip atlandyrylýar.

Aýdylandan görnüşi ýaly, hereketiň operasiya öwrülmege diňe belli bir psihiki işiň esasynda mümkin bolýar: meňzeşligi ýüze

çykarmak, jemlemek we ş.m. Hereketiň hut merkezi dolandyryş usullarynyň-da geçirilmegi, ýagny psihiki hereketleriň-de operasiýa öwrülmeği mümkindir. Meselem, “aýna seredip surat çekmek” tejribesinde çep elde dörän hereketi korrrektirmek endigi sag ele geçirilende öz täsirini ýitirýär. Adamda poçerkiň häsiýetli alamatlarynyň onuň haýsy harplar bilen ýazylyanlygyna garamazdan saklanýanlygy şunuň bilen düşündirilýär. Üstesine-de bu häsiýetli alamatlar haty çep eli bilen ýazanda, galamy dişleriň arasynda, aýagyň barmaklarynyň arasynda gysyp ýazanda-da ýüze çykýar.

Merkezi dolandyryşyň gurluşynyň meňzeşligi näme üçin grammatik düzgüni we leksiki düzümi meňzeş dilleriň (meselem, iňlis we nemes, rus we ukrain) ýeňil özleşdirilýänligini düşündirýär. Geçirilişiň bu tipi özleşdirilen hasaplaýyş usullaryny dürli sanlary ulanmaklyga, umumy formulalary dürli mysallary işlemekde peýdalanmaklyga we ş.m. mümkinçilik berýär. Ahyrky netijede geçirilişiň bu tipi adam islendik informasiýany akyly ornaşdyranynda we gaýtadan işläninde logiki pikirlenmäniň usullaryny awtomatik ulanmaklygyň esasynda durýar.

Usullary bir tipli mysallardan beýlekilere geçirmegiň pedagogik psihologiýasynyň merkezi meseleleriniň biridigi tötänden däl. Özleşdirilen hereketleri täze mysallara üstünlikli geçirmek, işiň täze görnüşlerini çalt we ujypsyz ýalňyşlyk bilen özleşdirmek diýmekdir. Adamyň özleşdirilen häsiýetleri dogry ulanyp bilýän obýektleriniň sany näçe köp boldugyça onuň bu endikler esasynda çözüp bilýän mysallarynyň möçberi şonça-da uludyr. Başgaça aýdanyňda, adamda özleşdirilen hereketleriň geçirilişi näçe giň we takyk bolsa, onuň öwrenişiniň netijesi şonça-da ýokary bolup, onuň işine şonça-da netijeli kömek edýär.

Başarnyklar

Islendik özüni alyp barylýan täze şertlerde ýa-da täze obýektlere deňişlilikde operasiýalaryň geçirilişine daýanýar. Geçiriliş bolsa öz gezeginde şertleriň ýa-da predmetleriň işiň maksady üçin düýpli ähmiýetli häsiýetleriniň meňzeşligine esaslanýar.

Şeýle meňzeşlik aňlanylan ýa-da aňlanylmaýan ýagdaýda bolup bilýär. Hereketiň maksady we usullary, galyberse-de predmetleri üýtgetmegiň esasy serişdesi bolup durýan olaryň arasyndaky baglanyşyk aňlanylyp bilner. Iş näçe çylşyrymly, onuň maksady näçe uzak boldugyça we obýektleri näçe çylşyrymly üýtgetmekligi talap etdiğiçe, üstünlikli geçirişi üpjün edýän intellektual iş şonça-da ýaýraň bolýar. Ýöne her hili ýagdaýda hem şeýle geçirilişe **başarnyk**, ýagny bar bolan bilimleri we endikleri goýlan maksada laýyklykda hereketleriň usullaryny saýlamakda we amala aşyrmakda ulanmak diýip seretmek mümkin.

Başarnyk **eksteriorizasiýany** – bilimleriň fiziki herekete öwrülmeğini göz önünde tutýar. Onuň başlangyç punkty informasiýany gaýtadan ideal derejede işlemeklikdir. Onuň netijesi – amaly hereketleri bu ideal işiň netijeleri bilen dolandyrmakdyr. Meselem, maddanyň görümini kesgitlemek mysaly önde goýlan diýeliň. Ony çözmek üçin ilki bilen maddanyň geometrik maddalaryň haýsy synpyna degişlidigini anyklamaly. Soňra şeýle maddalaryň görümleriniň nähili hasaplanýanlygyny ýada salmaly. Bu ýerden bolsa nähili hasaplamalar geçirmelidigini bilmeli. Soňra bu maddanyň degişli möçberlerini hasaplamaly. Ahyrda oňa degişli hasaplaýyş operasiýalaryny geçirmeli. Bu ýerden görnüşi ýaly bilimleri başarnyklarda amala aşyrmak, diňe bilimlerden başga endikleriň we operasiýalaryň tutuş toplumyny özleşdirmekligi talap edýär. Şoňa degişlilikde “başarnyk” adalgasy subýektde bar bolan bilimleriň we endikleriň esasynda işiň maksadalaýyk dolandyrylmagyna zerur bolan psihiki we amaly hereketleriň çylşyrymly ulgamyny özleşdirmekligi aňladýar. Bu ulgam ýumuş bilen baglanyşykly bilimleri seçip almaklygy, onuň has ähmiýetli häsiýetlerini ýüze çykarmaklygy, çözüşine eltýän üýtgetmeleri kesgitlemekligi, üýtgetmeleri amala aşyrmaklygy, ýetilen netijä goýlan maksada laýyklykda gözegçilik etmekligi we şonuň esasynda bütün agzalan proseslere düzediş bermekligi öz içine alýar.

Başarnyklaryň kemala gelmegi – munuň özi bilimlerdeki we predmetden alynýan informasiýanyň gaýtadan işleniş operasiýasyny, bu informasiýany ýüze çykarmak, ony deňeşdirmek we hereketler bilen baglanyşdyrmak operasiýalarynyň ulgamyny ele almakdyr.

Şeýle kemala getiriliş prosesi, ýagny başarnyklary öwrenmeklik dürli ýollar bilen amala aşyrylyp bilner. Olary iki sany düýpli ugra syrykdymak mümkin. Olaryň birinde okuwçyda zerur bilimler bolýar. Onuň önünde bu bilimleri netijeli ulanmak ýumuşy goýulýar we okuwçynyň özi synag we ýalňyşmak usuly boýunça degişli oriýentirleri, informasiýany gaýtadan işlemekligi we işiň usullaryny ýüze çykarýar. Bu ýol pes netijeli bolsa-da, şu günki günde okadylyşda has ýaýrandyr. Ikinji ýolda mugallym okuwçynyň bilimleri ulanmaklyga zerur bolan psihiki işini dolandyrýar. Bu ýagdaýda pedagog okuwçyny çözlüşe zerur bolan häsiýetleri we operasiýalary saýlamaklygyň oriýentirleri bilen tanyşdyryp, onuň informasiýany gaýtadan işlemek we ulanmak boýunça işini guraýar. Bu ýol häzirk wagtda pedagogik psihologiýada ýokary depginde işlenilýär.

§4. Işiň esasy görnüşleri we olaryň adamda ösüşi

Adamyň işi aňly işjeňlik hökmünde onuň aňynyň kemala gelişinde we ösüşinde döreyär we ösýär. Ol aňyň kemala geliş we ösüş esasydyr, onuň mazmunynyň çeşmesidir.

Iş we şahsyýet

Adamyň işi hemişe adamyň başga adamlara bolan gatnaşyklarynyň belli bir ulgamynda amala aşyrylýar. Iş öz amala aşyrylmagynda başga adamlaryň kömegini we gatnaşmaklaryny talap edýär. Onuň netijesi daşky

dünýä, durmuş we beýleki adamlaryň ykbalyna belli bir täsir edýär. Şonuň üçin-de diňe bir adamyň zatlar bolan gatnaşygy däl-de, eýsem onuň başga adamlara bolan gatnaşygy ýüze çykýar. Başgaça aýdanynda, işde adamyň şahsyýeti ýüze çykyp, şol bir wagtyň özünde iş onuň şahsyýetini kemala getirýär. Meselem, dostlukly guralan kollektiviň jemgyýete peýdaly maksadaokgunly işine gatnaşmaklyk adamda il bähbidine gönükdirilenligi, guramaçylygy we höwesini jemgyýetiň islegleri bilen baglanyşdyrmaklygy ösdürýär. Işiň şahsyýeti kemala getirmekdäki aýgtyly roly baradaky taglymat A.S.Makarenkonyň döreden terbiýeçilik işiň

taglymatynyň we amalyýetiniň esasynda goýlandyr. Ol: "... men çaganyň durmuşynyň belli bir endiklerini toparyny terbiýeleýän tejribe hökmünde guralmagyny talap edýärin"¹ diýip ýazypdy. Bu talaplara laýyklykda terbiýelenýänleriniň kollektiwiniň bütin durmuşy çagalary şahsyýetiniň belli bir häsiýetleriniň (meselem, maksadaokgunlylygyň, tertipliligiň, hakykatçylygyň, jogapkärçiligiň) ýüze çykmagyny talap edýän işiň dürli görnüşlerine goşmak görnüşinde guralypdy. Meselem, gijeki ýorişler we nobatçylyk Makarenkonyň kolonistlerinden gorkyny ýeňip geçmekligi, durnuklylygy we özüni ýitirmezligi talap edýärdi. Bu prosesde döreýän batyrçaýlyk, gaýtalanmak netijesinde endige öwrülýärdi. Belli bir şertlerde amala aşyrylýan özüni alyp barşyň belli bir görnüşine bolan isleg, şahsyýetiniň häsiýetine öwrülýän endikleri döredýär. "Nähili hereket sepseň şonuň ýaly endik alarsyň; sepilen endige görä häsiýet alarsyň" diýip atalar sözünde aýdylýar.

Işiň dürli görnüşleriniň adamda döreýşi we ösüşi çylşyrymly hem uzak wagtlaýyn proses. Çaganyň işjeňligi diňe kem-kemden ösüş prosesinde, terbiýäniň we okadylyşyň täsirinde aňlanylan maksada gönükdirilen iş häsiýetine eýe bolýar.

Ilki başda bu işjeňlik özüni alyp barşyň impulsiw-ýüzünugra häsiýetinde bolýar. Dünýä ineniniň ilkinji günlerinde çaganyň özüni alyp barşy birnäçe ýönekeý dogabitdi reaksiýalar – goranyş (bäbenegiň güýçli ýagtylykda ýa-da sesde kiçelmegi, agyryda, açlykda gygyrmakda ýa-da hereket bitakatlygy), ýimit (emme), labirint (yranynda sesini goýmak) we biraz soňra oriýentirlenmek, derňew (kelläni gyjyndyryja tarap öwürmek, predmetiň hereketini gözün bilen yzarlamak we ş.m.) bilen çäklenýär. 11-20-nji günden başlap çagada ilkinji şertli refleksler kemala gelip başlaýar. Olaryň esasynda birinji ýylyň dowamynda özüni alyp barşyň derňew görnüşi (garbamak, synlamak, manipulirlmek) ösüp, onuň kömegi bilen çaga daşky dünýäniň predmetleriniň häsiýetleri barada informasiýa toplaýar we hereketlerini koordinasiýasyny-sazlaşyklygyny özleşdirýär. Bir ýaşdan başlap okadylyşyň we öýkünmeçligiň täsirinde amaly özüni alyp barşy kemala gelip

¹ Макаренко А.С. Соч., В. том. М., 1958, 284-нji sah.

başlaýar. Onuň kömegi bilen çaga predmetleriň jemgyýetde ulanyş usullaryny we olaryň jemgyýetçilik amalyýetindäky ähmiýetini özleşdirýär (krowatjykda ýatmak, stuljykda oturmak; krany açmak; pökgüjigi oýnamak; galam bilen surat çekmek we ş.m.).

Isjeňligiň bu görnüşleri bilen birlikde kommunikatiw-aragatnaşyk özüni alyp baryş ösýär; bu çaganyň islegleriniň we höwesleriniň kanagatlandyryş, jemgyýetçilik talaplaryny we informasiýany özleşdiriş serişdesi bolup durýar. Ilki-ilkiler bu özüni alyp baryş sözleşiden öňki formada (gygyrmak, mimika, ýşarat etmek) alnyp barylýar. 7-8-nji aýdan başlap ýaş çaga gowşak häsiýetde, soňra işjeň ýagdaýda adam aragatnaşygynyň, özara täsiriniň, informasiýa alyşmaklygyň esasy serişdesi bolan özüni alyp barşyň sözleşiş görnüşini özleşdirip başlaýar. Sözleşiş özleşdirmek keşplerini predmetlerden we hereketlerden aýrylmagyna, olaryň ähmiýetiniň ýüze çykarylmagyna, berkidilmegine, olaryň üsti bilen özüni alyp barşy dolandyrmaga aýgtyly taýýarlyk döremegine goltgy berýär.

Oýun

Adamyň durmuşynyň ilkinji ýyllarynda işiň ýönekeý görnüşlerini özleşdirmeklige taýýarlyk döreýär. Olaryň biri-de oýundyr.

Mälim bolşy ýaly, özüni laýp barşyň oýun görnüşü ýaşajyk haýwanlarda hem bolýar. Bu her hili ylgaw, uruşmaga öýkünmek, gaçmak we ş.m.-dyr. Haýwanlaryň käbirlerinde predmetler bilen oýnamaklyk-da bolýar. Meselem, çaga pişik togalanýan ýumagy kowalap tutýar, garbap alýar, güjüjek tapan letdesini poluň üstünden süýreýär, ýyrtyşdyrýar we ş.m.

Haýwanlaryň oýun prosesindäki özüni alyp barşyny ilkinji babatda organizmiň işjeňlige bolan isleginiň amala aşyrylmagy, toplanan energiýany sarp etmek hökmünde seretmek mümkin. Munuň şeýledigine olarda oýunyň aç bolan ýagdaýynda ýa-da iýmitiň ýetmezçilik edýän ýagdaýynda, ýokary temperaturanyň, galyberse-de himiki maddalaryň täsir etmeginde bedeniň temperaturasyny ýokarlandyran ýa-da beýniniň işjeňligini peseldýän ýagdaýynda kesilýänligi şaýatlyk edýär. Eger birnäçe wagtlaý haýwan oýun edýän ýoldaşlaryndan aýrylsa, onuň oýanyjylygy we oýun işjeňligi soňra has ýokarlanýar, ýagny, göýä

degişli energiýanyň toplanmagy (ýa-da “oýun açlygy”) ýtize çykýar. Oýna bolan meýliň döremegini bu işiň organizmiň energiýa çalyşmak bilen baglanyşyklylygy esasynda düşündirmek mümkin. Ýöne oýun işi amala aşyrylýan özüni alyp barşyň görnüşi nireden döreýär? Synaglaryň görkezişine görä, olaryň käbirleri haýwanyň dogabitdi instinktiw hereketleriniň düzümine girýär (meselem, çaga pişigiň “awçylyk hereketi”). Beýlekileri bolsa öýkünmek esasynda döreýär. Meselem, şimpanzeniň çagalarynyň uly maýmynlaryň hereketini, daşky adamlaryň we haýwanlaryň hereketlerini gaýtalamagy. Üçünji biri –daşky dünýä bilen özara täsirinde haýwanyň özi tarapyndan döredilýär.

Şeýlekide, haýwanlaryň çagalarynyň hereketleriniň çeşmesi edil ulularyňky ýaly görünüş instinktlari, öýkünmek, öwrenmek bolup durýar. Şol sebäpli olaryň hereketleri ulularyň özüni alyp barşynyň analogy bolup durýar. Emma uly haýwanlarda bu hereketler belli bir biologik islegleri (iýmite bolan, duşmandan gormanmak, howpdan gutulmak, gurşawda oriýentirlenmek we ş.m.) kanagatlandyrmaklygyň serişdesi bolup hyzmat edýär. Kiçilerde bolsa şol bir hereketler hut “iş” özi üçin amala aşyrylýar. Olar özüniň real biologik maksatlaryndan boşayrlar. Beýleki özüni alyp baryş görnüşlerinden oýnuň düýpgöter tapawudy şondadyr. Onuň maksady hereketleriň netijesinde ýetilyän amaly netijeler däl-de, hut amala aşyrylýan işiň özüdir.

Derňewleriň görkezişi ýaly, adamyň çagasynda hem oýun onuň işjeňligini amala aşyryş usuly, ýaşasýynyň görnüşi bolup durýar. Ol, adatça, “funksional lezzet” bilen baglanyşyklydyr. Onuň oýandyryjysy işe bolan isleg bolup, çeşmesi öýkünmek we tejribedir. Emma çaganyň oýun hereketleri ilki başdan predmetleri adamzadyň döreden usullary boýunça ulanmak esasynda amaly özüni alyp barşyň hususy adamzat görnüşiniň ýerliginde ösýär.

Bu ýagdaý çagalaryň oýun işiniň düýpli aýratynlygy bolup, ol onuň görnüşiniň, çeşmesiniň, mehanizmleriniň, funksiyasynyň we netijesiniň düýpli tapawudyny döredýär.

Predmet gurallary bilen parallellikde çaga öz amalyýetinde zatlaryň başga bir görnüşi – oýunjaklar bilen iş salyşýar. Bularyň kömegi bilen beýleki “hakyky” zatlar we hereketler aňladylýar.

Ulular çagalara oýunjaklary şeýle ulanmaklygy öwredýär. Olar çaga gurjaga nähili suw içirmelidigini, ony hüwdülemegi, gezelenç etdirmegi, oýunjak aýyýgy nähili naharlamalydygyny, maşyny ýöretmegi we ş.m. öwredýärler.

Emma çagada oýunjaga “hakyky” zatlaryň şekili hökmündäki gatnaşyk diňe oýun işine sözüň goşulmagy bilen ýüze çykýar.

Bir ýaşdan iki ýaşa çenli çaga entek gurjagy yralamak hereketini gurjakdan taýajyga geçirip bilmeýär. Ol hereketi degişli predmet bolmasa suratlandyryp ýa-da predmetden beýleki predmete geçirip bilmeýär. Bu operasiýalaryň ählisi sözleşiş kemala gelmegi bilen döräp ugraýar. Taýaga gurjak hökmünde ýüzlenmek üçin çaga ony edil gurjagy atlandyryşy ýaly (meselem, “Jemal”) atlandyrmaly bolýar. Gurjagy naharlamagy, oýunjak ata mündürmegi üçin ulular oňa “Atjagazyňy iýmle” we ş.m. diýmeli bolýar. Söz soň-soňlar çaga ulularyň “hakyky” zatlar bilen edýän hereketlerini özbaşdak oýunjaga geçirmeklige mümkinçilik berýär. Amaly hereketleriň üsti bilen ýa-da ulularyň hereketlerini synlamak arkaly sözüň manysyny özleşdirip, çaga bu hereketleri söz bilen bilelikde oýnalýan predmete geçirýär. Bu ýerde oýun predmetiň mazmununy aňladýan hereketleri predmetiň özünden başga bir predmete – oýunjaga geçirýär. Şol mynasybetli sözüň manysy predmetiň daşky görnüşinden aýrylyp, predmet boýunça geçirilýän hereketlere, predmetiň adamzat amalyýetindäki funksiýasyny aňlatmaklyga geçirilýär.

Bu proses näçe aňry gitdigçe, söz şonça-da predmetler bilen göş-göni baglanyşyklygyndan boşaýar. Sözüň manysy kem-kemden hereket arkaly aňladylyp, has soňra bolsa hereket baradaky gözöňüne getirme boýunça aňladylyr. Predmetler bilen real hereketleri sözleşiş hereketleri bilen çalşyrmak mümkinçiligi döreýär. 4-5 ýaşa çenli oýunjaklar bilen guralýan real hereketler kem-kemden gysgalýar we söz bilen çalşyrylýar. Gurjagy naharlamagy detallaýyn ýerine ýetirmeklige derek, çaga oňa bir gezek çemçäni eltip: “Naharlaýan. Eýýäm doýdy” we ş.m. diýýär. Üç ýaşyň ortalarynda çagada öz hereketlerini kesekiniňkä garşy goýmak döräp, dünýä, beýleki adamlara garşy durýan, işiň we höwesleriň çeşmesi bolan “men” diýen işjeň orun ýüze çykýar. Zatlara degişli hereketler

adamlaryň zatlara degişli funksiýalary hökmünde kabul edilip başlanýar. **Rolly oýunlar** döreyär.

Rolly oýunlarda çaga özüniň ulularda synlaýan jemgyýetçilik funksiýalaryny, ulularyň özüni alyp barşyny şahsyýet hökmünde gaýtadan dikeldýär. Meselem, iki ýaşly çaga gurjagy naharlamak bilen “naharlamak” oýnuny oýnaýar. Dört ýaşly çaga gurjagy naharlamak bilen “çagasyny naharlaýan ejäniň roluny” oýnaýar. Çaganyň sosial tejribesiniň artmagy bilen durmuş temasyndaky ýordumlar (“eje”, “terbiýeçi aýal”, “kino”, “çagalar bagy”, “haýwanat bagy” we ş.m.) önümçilik ýordumlary bilen (“uçarman”, “awtobus”, “kosmonawt”, “zawod”), soňra bolsa jemgyýetçilik syýasy (“urus”, “saýlawçylar” we ş.m.) ýordumlar bilen baýlaşýar. Şonuň bilen birlikde onuň mazmuny predmet hereketlerini döretmekden kem-kemden adamlaryň gatnaşyklaryny suratlandyrmaklyga geçýär.

Hakykatda bu ýerde sözüň manysyny we daşky hadysalary amaly özleşdirmeklik mundan beýläk ösýär. Ýöne indi bu proses sosial mazmunlary, funksiýalary we adamlaryň gatnaşyklaryny içine alýar:

“Lukmany oýnamak bilen çaga özüni lukman ýaly” alyp barýar. Galamy ýürek diňlenýän hökmünde ulanyp, gurjagy seredilýän adam ýaly uzyn ýatyrmak bilen ol başyny ýaýkaýar: “Seni sançmaly” we ş.m. Onuň hereketleri ulanylýan zatlaryň häsiýetleri boýunça däl-de, lukmanyň funksiýasy baradaky düşüňjeleri arkaly dolandyrylýar. Başgaça aýdanyňda, çagada özüni alyp barşy sosial rol we oňa degişli hereketler baradaky düşüňjeler arkaly dolandyrmak ukyby kemala gelýär. Rolly oýunlaryň ösen tapgyrynda çaga beýleki çagalar bilen aragatnaşyga girýär. Oýunda rollary bölüşiپ, çagalar kabul edilen rollara degişlilikde (“eneli-gyz”, “lukman -nähoş”) sosial tejribäni, hereketleri kollektiwiniň talabyna tabynlykda alyp barmaklygy özleşdirýärler.

Indiki tapgyrda – **düzgüni boýunça oýnalýan oýunlarda** bu häsiýetler mundan beýläk-de ösýär. Üstesine-de hereketler sowa-abstrakt talaplar ýa-da düzgünler bilen dolandyrylýar. Daşky adamlar, oýna gatnaşyjylar şeýle düzgünleriň döredijileri hökmünde

kabul edilýär. Işiň maksady onuň sosial taýdan berkidilýän netijesine (“utmak”) geçirilýär.

Hakykatda bu döwürde oýundan çykmaklyk başlanýar. Özüniň jemgyýetçilik häsiýetleri boýunça oýunlygyna galyp (sebäbi iş entek peýdaly önüm bermeýär), psihologik gurluşy boýunça oýun indi zähmete (maksat indi işiň özi däl-de, onuň netijesi bolup durýar) we okuwa (maksat oýny özleşdirmek bolup durýar) golaýlaşýar.

Şeýlelikde, oýun çagany öz tejribesiniň derejesinde zatlaryň we hadysalaryň dil amalyýetinde berkidilen mazmuny özleşdirmäge we mazmun boýunça hereket etmäge türgenleşdirýär. Ol hut operasiýa hökmünde (“göýäk”), ýerine ýetirilýän hereketleriň aňlanylmagyny ösdürýär, şeýle operasiýalaryň öz-özüni dolandyrmagyň esasynda amala aşyrylmagyny öwredýär (düzgün), galyberse-de, öz-özüni aňlamaklygy giňeldýär, özüni predmet hereketleriniň alyp baryjysyndan sosial roluň alyp baryjysyna, şahsyýet gatnaşyklarynyň subýektine öwürmekligi üpjün edýär.

Okuw.

Çaganyň özüni alyp barşyny we işini synlanymyzda biz bir aýgytlaýjy fakta gabat gelýäris. Birnäçe elementler şertsiz refleksler bolýarmasa, biziň çagada soňra görýän hereketlerimiz we işiň ähli görnüşleri çagada ilki ýokdur.

Amaly we kommunikiativ özüni alyp barşy, oriýentirleýji we derňew işi, zatlary tutmak we manipulirlmek, süýsmek, ýöremek, sözleşmek we oýun, zähmet we sosial özaratäsir – bularyň hemmesi diňe eneden doglandan birnäçe wagtdan soňra ýüze çykýar we ösýär. Üstesine-de, özüni alyp barşyň we işiň her bir görnüşiniň “kritiki” (pajygaly) döreýiş döwri, kemala geliş depgini we üýtgedip guralyş we çylşyrymlaşýan tapgyrlary bolýar.

Bu nukdaýnazardan çaganyň ösüşi belli bir dogabitdi taýýarlyklar we genetik programmalar bilen, onuň boýunyň ösüşi we organizmiň anatomo-fiziologik kämilleşşi, ýokary nerw işiniň funksional mehanizmleriniň çylşyrymlaşmagy bilen baglanyşykly faktdyr.

Şeýle-de bolsa, bu özüni alyp barşyň hiç bir görnüşi öz-özünden awtomatik ýagdaýda, daşky gurşawyň şertlerinden garaşsyz ýüze

çykmaýar. Olaryň ählisi çaganyň amaly we sosial tejribesiniň esasynda, ony gurşap alýan adamlar we predmetler bilen özara täsiri netijesinde döreýär we ösýär.

Bu nukdaýdan çaganyň “adama öwrülme” prosesinde gazanyan ähli zady öwrenmekligiň, ýagny tejribäni özleşdirmekligiň netijesidir. Adamyň özüni alyp barşy biologik däl-de, jemgyýetçilik tejribesi bilen kesgitlenýär. Emma sosial tejribe biologik ugur bilen geçirilip bilinmez. Ol organizmiň häsiýetleri bilen döredilmän, adamyň ýaşaýan jemgyýeti bilen döredilýär. Biologik ýol bilen diňe organizmiň sosial tejribäni, adamyň özüni alyp barşyny we işini amaly özleşdirmäge zerur bolan käbir häsiýetlerini nesle geçirmek mümkin. Organizmiň dogabitdi biologik häsiýetlere gös-göni garşylykdan boşamaklygy onuň möhüm artykmaçlygydyr. Bu mynasybetli adamda özüni alyp barşyň görnüşleriniň we işiň usullarynyň ewolýusiýasy organizmiň biologik ösüşi bilen däl-de, jemgyýetiň taryhy ösüşi bilen kesgitlenip başlaýar.

Şeýlelikde, öwreniş, okuw işiň möhüm faktory bolup, onuň kömegi bilen çagada özüni alyp barşyň we hakykaty şöhlendirmegiň adama mahsus görnüşi kemala getirilip, biologik organizmiň kem-kemden şahsyýete öwrülmesi bolup geçýär.

Emma çaganyň seredilip geçilen özüni alyp barşynyň we işiniň ähli görnüşlerinde ahyrky netije – jemgyýetçilik tejribäni özleşdirmek, işiň hut öz maksady bilen gabat gelmeýär. Çaga predmetler bilen bir zady öwrenmek üçin iş salyşmaýar. Haçan-da ol ilkinji ädimleri ädende, ilkinji sözleri aýtmaga synanyşanda ol ýöremäni ýa-da geplemäni öwrenmegi maksat edinmeýär. Onuň hereketleri belli bir gaýragoýulmasyz islegleri, işjeňligi, zatlary almak meýlini, başga adamlara täsir etmek höwesini we ş.m. kanagatlandyrmaga gönükdirilýär. Şonuň üçin-de deňişli hereketleri we informasiýalary özleşdirmek oňa “şahsy” maksat hökmünde däl-de, deňişli islegleri kanagatlandyrmaklyga serişde bolup durýar.

Yöne wagtyň geçmegi bilen çaganyň durmuşyna işiň aýratyn görnüşi goşulýar. Bu işiň gös-göni maksady belli bir informasiýany, hereketleri, özüni alyp barşyň görnüşlerini özleşdirmek bolup durýar. **Esasy maksady öwrenmek bolup durýan subýektiň şeýle özboluşly işine okuw diýilýär.**

Ol şu aşakdakylary öz içine alýar: a) düýäniň ähmiýetli häsiýetleri barada, işiň ideal we amaly amaly görnüşlerini özleşdirmek (bu prosesiniň netijesi bilimlerdir), b) işiň düzümini düýän usullary we operasiýalary özleşdirmek (bu prosesiniň netijesi endiklerdir); w) mysallaryň şertlerine we goýlan maksada laýyklykda görkezilen informasiýalaryň ulanyş usullaryny operasiýalaryň dogry seçilip alynmagy we gözegçiligi üçin özleşdirmek (bu prosesiniň netijesi başarnyklardyr).

Şeýlelikde, okuw işi adamyň hereketleri haçanda belli bir bilimleri, endikleri we başarnyklary özleşdirmek boýunça aňlanylan maksat boýunça dolandyrylýan wagtynda ýüze çykýar.

Bu ýerden görnüşi ýaly, okuw özboluşly, diňe adama mahsus işdir. Haýwanlarda diňe **öwrenmek** bolýar. Adamda-da okuw diňe onuň öz hereketlerini aňlanylan ideal maksat bilen dolandyryp biliş ukybyna görä ýüze çykýar. Görşümiz ýaly, şeýle ukyp diňe 6-7 ýaşda ondan öňki işleriň görnüşleriniň – oýnuň, sözleşiş, amaly özüni alyp barşyň we ş.m. bazasynda kemala gelýär. Çagada okuw işiniň predmetiniň ilkinji şerti belli bir bilimleri, başarnyklary we endikleri özleşdirmekligiň aňly motiwleriniň ýüze çykmagydyr.

Çaganyň ösüşine işjeň jemgyýetçilik täsir ýetirýänler ululadyr. Olar onuň işini we özüni alyp barşyny jemgyýetçilik amalyýetiniň kadasyna gönükdirmek arkaly guraýarlar. Çaganyň işini we özüni alyp barşyny adamzadyň jemgyýetçilik tejribesini özleşdirmeklige şeýle işjeň gönükdirmek **okatmak** diýip atlandyrylýar. Çaganyň şahsyýetiniň ösüşine edýän täsiri nukdaýnazardan bu proses **terbiýe** diýip atlandyrylýar. Ol görkezmek we düşündirmek, sylaglamak (höweslendirmek) we çäre görmek, wezipe goýmak we talap bildirmek, barlamak we düzetmek ýaly esasy serişdeler bilen alnyp barylýar. Bu täsirleriň kömegi bilen ulular çaganyň akyl ýetiriş we amaly işini dolandyýarlar, bu işi döredýärler, gönükdirýärler, gözegçilik edýärler, korrektirleýärler we şonuň bilen birlikde kemala getirýärler.

Bu prosesiniň nähili geçýändigini, nähili serişdeler bilen nähili materialda we nähili maksat bilen alnyp barylýandygyny, nähili informasiýanyň aýdylyandygyny we nähili hereketlerini

özleşdirilýänligi – bu soraglaryň hemmesi bilen aýratyn ylym – pedagogika meşgullanýar.

Okuw işi adamy diňe bir jemgyýetçilige ähmiýetli işiň dürli görnüşlerine zerur bolan bilimler, endikler we başarnyklar bilen ýaraglandyрмаýar. Ol adamda özüniň psihiki proseslerini dolandyrmaklygy, öz hereketlerini we operasiýalaryny, endiklerini we tejribäni çözüýän meselä laýyklykda saýlamaklygy, guramaklygy we gönükdirmekligi kemala getirýär.

Zähmet

Zähmet jemgyýete peýdaly (ýa-da jemgyýetde ulanyýan) belli bir maddy ýa-da ideal önümleri öndürmeklige gönükdirilen işdir. Zähmet işi adamyň esasy, baş işidir. Zähmet çekmese, adamlar görünüş hökmünde özüniň ýaşaýşyny tamamlardy. Şonuň üçin zähmet işi adamyň ýaşaýşyny onuň beýleki görünüşlerden üstün çykmaklygyny we tebigatyň güýjüni, tebigatyň predmetlerini ulanmaklygyny üpjün edýän özboşlukly, adamyň görünüşine mahsus bolan özüni alyp barşy bolup durýar.

Zähmet işiniň maksady adamlaryň ulanyýan zatlar - çörek we maşynlar, mebel we gurallar, geýim we awtomobiller we ş.m. bolup biler. Ol energiýa (ýylylyk, ýşyk hereket we ş.m.) informasiýa serişdesi (kitaplar, çyzyklar, filmler) bolup-da biler. Galyberse-de, bu ideal önümler (ylym, sungat, ideýalar) we adamlaryň özüni alyp barşyny we zähmetini guraýan hereketler (dolandyrmak, gözegçilik, goramak, terbiýe we ş.m.) bolup biler.

Şeýle ýagdaýda özdürilýän önümiň adamyň öz hususy isleglerini kanagatlandyrmaga zerurlygy-däldigi ähmiýetli däldir. Önümiň jemgyýete zerurlygy esasy zatdyr. Şol sebäpli adamyň işiniň maksady onuň şahsy islegleri bilen kesgitlenmeýär. Bu maksat jemgyýet tarapyndan goýlup, işiň özi bolsa belli bir jemgyýetçilik tabşyrygy ýerine ýetirmek häsiýetine eýe bolýar. Şeýlelikde, adamlaryň öz tebigaty boýunça jemgyýetçilik gurluşa eýedir. Jemgyýetiň islegleri ony kemala getirýär, kesgitleýär, gönükdirýär we dolandyryar.

Bu iş öz häsiýeti boýunça-da jemgyýetçilik mazmundadyr. Zähmet bölünişigi mynasybetli hiç bir adam hiç wagt özüne zerur

ähli zady diňe ýeke özi öndürmeg-ä beýlede dursun, ýekeje önümiň-de öndürilişine boýdan-başa gatnaşmaýar. Şonuň üçin-de adam özüne zerur zatlaryň ählisini jemgyýetden öz zähmetine çalyşyp alýar. Şahsyýetiň islegleri daşky görnüşi boýunça onuň öz hususy zähmeti bilen däl-de, jemgyýetçilik tarapyndan kanagatlandyrylýar. Bu prosesiniň nähili amala aşyrylýandygy jemgyýetde hereket edýän önümçilik gatnaşyklarynyň ulgamy bilen kesgitlenýär. Şonuň üçin-de islendik önümiň jemgyýetde öndürilişi şol bir wagtyň özünde adamlaryň zähmet prosesinde belli bir gatnaşyklary döretmekligini, önümleri bölüşmekligini, alyşmaklygyny we özleşdirmekligini aňladýar.

Şonuň bilen birlikde adamyň zähmet hereketleri biologik islegler bilen däl-de, goýlan önümçilik maksady bilen we onuň bu maksady amala aşyrmak prosesinde beýleki adamlara bolan gatnaşyklary bilen kesgitlenýär. Şeýle hereketleri ýerine ýetirmek we dolandyrmak, informasiýany gaýtadan işlemekligiň ýokary proseslerini, ilkinji nobatda hem hyýal we pikirlenmäni ulanmaklygy talap edýär.

Bu ýerden görnüşi ýaly adamyň psihikasynyň üýtgeşik häsiýetleriniň çeşmesini düşündirmek üçin gizlin syrlara salgylanmak düýbünden artykmaçdyr. Olaryň zerurlygy adamyň psihiki işiniň kanunlary bilen döredilen adamyň jemgyýetçilik ýaşaýyş görnüşinden gelip çykýar.

Özüniň amala aşyrylmagy üçin bu ýokary psihiki funksiýalary talap edýän kollektiwleýin iş şol bir wagtyň özünde adamzadyň ösüş prosesinde bu funksiýalaryň döremegine şertleri döredýär.

Mysal üçin, ilkidurmuş awçylyk ordasynda haýwanlary garyma kowýan adamyň özüni alyp barşyny synlalyň. Onuň hereketi gös-göni aw tutmaklyga gönükdirilen dälidir. Üstesine-de, eger ol ýekelikde hereket edýän bolsa, bu hereketler ony aç galmaga, awuň ýeňil gutulmagyna getirerdi. Şonuň üçin-de onuň işi beýleki adamlaryň - awçylaryň işi bilen utgaşyklykda belli bir mazmuna eýe bolýar. Şonlukda onuň maksady biologik däl-de, jemgyýetçilik ähmiýetli bolýar. Maksat instinktiw meýiller görnüşinde şöhlelenmän, daşky dünýäniň obýektleriniň üstünden alnyp barylýan hereketleriň kabul edilişiniň üsti bilen şöhlelenýär. Amalyýet

mynasybetli obýektleriň keşpleri we olar bilen geçirilýän hereketler işe mejbur ediji biologik islegleriň meýillerinden boşaýar.

Zähmetiň tebigatyň önümlerini ýönekeý özleşdirmekden aýgtyly tapawudy onuň gurallary ulanmak we ýasamak bilen baglanyşyklydyr. Bu prosesde predmetleriň biriniň beýlekisine täsir etdirilmegi bolup geçýär. Şonuň üçin-de zähmet prosesinde predmetleriň biri-birlerine degişlilikde obýektiw häsiýetleri ýüze çykýar. Her bir zähmet işi predmetleriň biologik ähmiýetine görä däl-de, olaryň şeýle obýektiw häsiýetlerine esaslanyp alnyp barylýan işjeňlikdir. Meselem, naýza süňkden uç ýasalanda süňkleriň iýmit häsiýetini däl-de, olaryň berkligini göz önünde tutmalydyr.

Şeýlelikde, adamlaryň amaly jemgyýetçilik zähmet durmuşy olar üçin zatlaryň täze ähmiýetlerini we olara bolan täze gatnaşygy döredýär. Kollektivleýin iş predmetlerde olaryň obýektiw häsiýetlerini ýüze çykarýar. Bu iş beýleki adamlar bilen informasiýa alyşmaklygy, bu informasiýany aýratyn kommunikiw hereketlerde – sözleşde berkitmekligi talap edýär. Ol beýleki adamlary işiň gatnaşyjylary hökmünde kabul etmeklige mejbur edýär. Galyberse-de ol öz hereketlerini ideal maksat bilen gönükdirmekligi we olary jemgyýetçilik tejribe bilen kesgitlemekligi öwredýär.

Ýokarda görşümüz ýaly, obýektiw hakykata şeýle gatnaşyk etmek aňyň esasyňy düzýär. Ol adamyň zatlara degişlilikde işiň **subýektine**, adamlara degişlilikde **şahsyýete** öwrülmegine ýardam edýär. Bu gatnaşyk adamyň daşky dünýä nalajedeýnlik bilen garamakdan ony bu dünýäniň hojaýynyna öwürýär; ony bu dünýäni üýtgetmäge, uzak maksatlara ymtylmaga, adamyň hereketlerini aňly meýilnama laýyk işe ugrukdyryp, onuň daşky gurşawa uýgunlaşmak häsiýetdäki özüni alyp barşyny ýokary maksatly durmuşa öwürýär.

7-nji BAP

ÚNS

§1. Úns barada düşünje we onuň fiziologik esaslary

Şahsyýetiň psihiki işi her bir pursatda özüniň gönükdirilen häsiýeti bilen, ýagny şu ýagdaýda agdyklyk edýän motiwlerde ýüze çykýan islegleriň toplumy bilen tapawutlanýar. Adama köpsanly daşky gyjyndyryjylar täsir edip, onda islegleriň dürli görnüşleri bolýar. Bu islegler, degişli daşky gyjyndyryjylar, şahsyýet üçin dürli ähmiýete eýe bolýar. Häzirki pursatda has ähmiýetli bolan içki meýilleriň we daşky gyjyndyryjylaryň özara täsiri psihiki işiň saýlanma häsiýetini döredip, belli bir obýektiň seçilip alynmagyna getirýär. Bu proses **üns** tarapyndan amala aşyrylýar.

**Úns – munuň özi psihikanyň şahsyýet üçin
Únsüň belli bir ähmiýeti (durnukly ýa-da
kesgitlenişi pursatlaýyn) bolan obýekte gönükdirilmegi
we onda saklanmagydyr.**

Psihiki işiň gönükdirilmesi hökmünde onuň erkli ýa-da erksiz ýagdaýda öz obýektini saýlamagyna düşünilýär. Okuwçy mugallymyň gürrüň berýän zadyny diňleýän wagtynda ol aňlanylan ýagdaýda şeýle diňlemek işini saýlaýar, onuň ünsi şeýle aňly goýlan maksada tabyn bolýar. Bu ýagdaýda okuwçynyň psihiki işiniň gönükdirilmesi okuw materialynyň mazmuny bilen gümra bolmaklygynda we hiç bir zada ünsüni sowmaýanlygynda ýüze çykýar.

Psihiki işiň gönükdirilmesi hökmünde diňe bir işiň saýlanyp alynmagy däl-de, onuň saklanmagy we şeýle saýlap almaklygy goldamaklygy-da düşünilýär. Okuwçynyň bir zada ünsüni çekmekligiň şeýle bir kyn zat dældigi pedagoglaryň ählisine mälimdir. Emma ony belli bir wagt aralygynda saklamak ýeňil bolmaýar. Bu maksat üçin ýörite pedagogik usullary ulanmaly bolýar. Şonuň üçin-de psihiki işiň gönükdirilmesi hökmünde diňe

onuň saýlanyp alynmak häsiýeti däl-de, belli bir dowamly wagt aralygynda saklanmagyna düşünilýär.

Psihiki işiň gönükdirilmesi bilen bir hatarda üns onuň jemlenmegini-de göz önünde tutýar. Psihiki işiň jemlenmegi şu işe dahyly bolmadyk başga işleriň ählisinden sowulmaklygy aňladýar. Jemlenme – şol bir iş bilen gümra bolup, oňa has çuň çemeleşmektir. Haýsy-da bolsa bir suratly kitabyň sahypalaryny çalt, eljundan seredip agtaryşdyrmak mümkin. Bu ýagdaýda jemlenme uly bolmaýar. Emma kyn kitaby okap, ondaky pikirleriň ählisine düşünmeklige ymtylmak, ondaky goşmaça çyzgyny tekste baglanyşyklykda detallaýyn seretmek-de mümkin. Bu ýagdaýda jemlenme has ýokary bolýar. Öýe iş berlen düzmäniň üstünde işleýän okuwçy kähatlarda jaýdaky gürrüňleri, radiony, daşarynyň garaňkyranyny we çyra ýakmalydygyny duýmaýar.

**Ünsüň
fiziologik
esaslary**

Üns belli bir nerw merkezleriniň oýanmasy, beýlekileriniň tormozlanmasy bilen baglanyşykly bolup, olar subýekt üçin ähmiýetli gyjyndyryjylary ýüze çykarmaga, ýagny psihiki işiň gönükdirilmesini üpjün edýärler. Şeýle gönükdirilmäniň ýönekeý görnüşi **oriýentirleýji**

refleksdir. Her bir täze döreýän gyjyndyрма, eger-de ol ýeterlik güýçlülükde bolsa, degişli oýanma döredip, ugrukdyryjy-**oriýentirleýji** refleksi ýüze çykýar. Bu ünsüň ýönekeý görnüşleriniň fiziologik esasydyr.

Häzirki wagtda oriýentirleýji refleksiň möhüm elektrofiziologik we wegatatiw häsiýetnamalary köp derejede biziň alymlarymyz we daşary ýurt alymlary tarapyndan öwrenilendir.

Bu derňewleriň görkezişine görä oriýentirleýji refleks wagtynda ukudan oýalyga geçendäki ýagdaýa meňzeş üýtgeşmeler bolup geçýär. Elektroensefalogramma fon ritmikasyň desinhronizasiýasy görnüşinde üýtgeýär, oňa degişlilikde ýürek, dem alyş we deri galwaniki reaksiýalar-da üýtgeýär. Bularyň ählisi işjeňligiň ýokarlanýandygyny, “işjeňleş reaksiýasynyň” döreýänligini oýanma prosesleriniň köp derejede afferent, tormozlanmanyň bolsa efferent neýronlarda çylşyrymly ýagdaýda paýlanýandygyny subut

edýär. Şeýle ýagdaýda täze gyjyndyryja bolan reaksiýanyň güýçlülügi onuň köne gyjyndyryjydan tapawudyna bagly bolýar.

Ünsüň has çylşyrymly görnüşlerine degişlilikde nerw we sekretor prosesleriň şeýle hertaraplaýyn öwrenilmesi heniz geçirilenok. Ýöne “ işjeňleş reaksiýasy” belli bir derejede ünsüň ähli görnüşlerine mahsusdyr diýip çaklamak mümkin. Oriýentirleýji iş has çylşyrymly bolup, ol obýektiň “täzeligine” döreýän ýönekeý şertsiz oriýentirleýji refleksiň çäginde has daşa çykyp-da biler. Üns assosiasiýasy boýunça döreýän ýada salmalar, täzeligi boýunça tapawutlanmaýan, emma garaşylmadyk ýagdaýda adama ähmiýetli bolan obýektleriň kabul edilişi bilen-de baglanyşykly bolup bilýär.

Ünsüň psihologik esaslaryny aýdyňlaşdyrmakda A.A.Uhtomskiý tarapyndan tekliplenen dominanta düzgüni-de uly ähmiýete eýedir. Bu düzgüne görä beýnide hemişe oýanmanyň agalyk ediji ojagy bolp, ol bu wagtda beýnä barýan oýanmalary özüne çekýär we şol mynasybetli has-da güýçlenýär. Şeýle ojagyň döremeginde diňe bir şu pursatda gyjyndyryjynyň güýji däl-de, eýsem nerw ulgamynyň öňki täsirlere bilen döredilen içki ýagdaýy, berkidilmekligi uly rol oýnaýar. Nerw ulgamynyň işiniň häsiýeti onda agdyklyk ediji ojagyň barlygy bilen kesgitlenýär. Psihologik nukdaýdan bu ünsüň şu pursatda belli bir gyjyndyryjylara gönükdirilip, beýlekilerden sowulýandygyny aňladýar.

Ünsüň güýçlenmegi adatyda onuň daşky alamatlary bilen baglanyşyklydyr: predmeti takyk kabul etmекlige gönükdirilen hereketler (endigan seretmek, diňlemek), artykmaç hereketleri saklamak, ünse mahsus bolan mimika bilen dem alşy togtatmak we ş.m.

§2. Ünsüň görnüşleri

Erksiz üns

Psihiki işiň gönükdirilmesi we jemlenmegi erksiz häsiýetde hem bolup biler; bu ýagdaýda biz öz önümizde ünsli bolmak barada maksat goýmaýarys. Ünsüň bu görnüşinde iş adamy özüniň gyzyklylygy ýa-da

duýdansyzlygy boýunça özüne çekýär. Adam ygtyýarsyz özüne täsir edýän predmetleriň , alnyp barylýan işiň täsirine düşýär. Radiýodan tanyş we ýakymly sazy eşidip, biz biygtyýar ýagdaýda işden ünsümizi sowup, oňa gulak asýarys. Emma ünsüň gönükdirilmesi we jemlenmesi erkli häsiýetde hem bolýar; bu ýagdaýda biz ol ýa-da beýleki işi ýerine ýetirmelidigini bilip, onuň amala aşyrylmagyny öňde goýlan maksadyň we gelnen netijäniň esasynda gazanýarys. Şeýle ýagdaýda ýerine ýetirilýän işe ünsli çemeleşmekligi biz öz önümizde maksat edip goýýarys. Meselem, okuwçy aňly we erkli ýagdaýda sapaga taýýarlanmaga başlap, hut şu ýumşy öz önünde goýýar. Onuň ünsüniň gönükdirilmesi we jemlenmegi bu ýagdaýda erkli häsiýetde bolýar.

Eýsem erksiz ünsüň döremeginiň sebäbi näme? Näme üçin kähalatlarda üns bir zat, beýleki ýagdaýda düýbünden başga zat boýunça döredilýär?

Adatça, biz bu ýerde biri-birleri bilen berk arabaglanyşykly bolan sebäpleriň çylşyrymly toplumyny görkezýäris. Seljerme maksady bilen biz olary şertli ýagdaýda ýönekeýden çylşyrymly geçýän düzgünde dürli kategoriýalara bölýäris. Hakykatdan-da bu sebäpleri diňe bir kategoriýa syrykdymak mümkin däl. Köplenç biz sebäpleriň birnäçe kategoriýalarynyň özara täsiri bilen iş salyşýarys.

Sebäpleriň birinji kategoriýasyna gyjyndyryjylaryň daşky häsiýeti degişlidir. Bu kategoriýa ilki bilen gyjyndyryjynyň güýji ýa-da güýçlüligi degişlidir. Aýdaly, okuwçylar synpda haýsy-da bolsa bir ýazuw işini ýerine ýetirýärler. Çendan ümsümlikde okuwçylar öz işleri bilen gümra bolýarlar. Olar köçeden geçýän awtomobilleriň we ş.m. ýuwaş sesini eşitmeyärler. Ýöne birden has golaýda we duýdansyz ýere gaçan agyr predmetiň güýçli takyrdysy eşidilýär. Onuň okuwçylaryň ünsüni çekjekdigi düşnükli zatdyr. Her bir güýçli gyjyndyryjy, çasly ses, güýçli yşyk, güýçli itergi biziň ünsümizi özüne erksiz çekýär.

Bu ýerde gyjyndyryjynyň absolýut däl-de otnositel güýjüniň arasyndaky kontrastlyk uly ähmiýete eýedir. Gyjyndyryjynyň dowamlylygyna, şeýle hem predmetiň giňişlikdäki ululygyna-da aýratyn rol degişlidir. Daş-töweregindäki predmetlerden öz ululygy

boýunça tapawutlanýan obýekt biziň ünsümizi çalt çekýär. Has dowamly gyjyndyryjy gysga wagtlaýyn gyjyndyryjylaryň arasynda berilse, tiz duýulýar. Ünsüň döremekligi üçin gyjyndyryjynyň arasyň üzülmegi-de ähmiýetlidir. Yzygider öçüp-ýanýan yşyk üznüksiz täsir edýänden ünsi tiz özüne çekýär. Gyjyndyryjynyň kesilmegi-de kontrast boýunça biziň ünsümizi özüne çekip biler. Eger okuwçy perrigiň birsydyrgyn sesinde işleýän bolsa ony duýmaýar. Sesň kesilmegi onuň ünsüni çekýär. Gyjyndyryjynyň daşky häsiýetlerine baglylykda döredýän üns, “mejburiýet” häsiýetde bolýar. Pedagogiki iş ünsi döredýän sebäpleriň bu görnüşini-de göz önünde tutmalydyr. Mugallym kähallatlarda okuwçylaryň ünsüni özüne çekmek üçin gaty gürläp biler. Onuň tersine, şol maksat bilen ol has ýuwaş geňläp-de biler. Ýöne bu usullar hiç wagt mekdep amalyýetinde ünsi guramaklygyň wezipesini çözmeýär. Olar bilen birlikde okuwçylaryň ünsüni çekmekligiň beýleki usullary-da ulanylmalydyr.

Erksiz ünsi döredýän sebäpleriň ikinji görnüşine daşky gyjyndyryjylaryň adamyň içki ýagdaýyna, ilki bilen onuň isleglerine gabat gelmekligi degişlidir. Biz aç bolanymyza iýmitede dahyly bolan islendik gyjyndyryjy – iýmitede baradaky gürrüň, goňşy otagda tarelkanyň şakyrdsy, tagamly ys, ünsümizi erksiz ýagdaýda özüne çekýär. Dok, üstesine-de başga bir zatlar bilen meşgul adam olary duýmaýar. Ünsi döretmegiň we saklamagyň sebäpleriniň ýene-de bir görnüşine kabul edilýän obýektler we alnyp barylýan iş bilen baglanyşykly duýgular degişlidir. Ol ýa-da beýleki duýgy döredýän islendik gyjyndyryjynyň ünsi özüne çekýändigini mälindir. Sebäpleriň bu görnüşine höwesli ilkinji alamaty bolýan gyzyklylyk we özüneçekijilik girýär. Mugallymyň gürrüni dürli duýgular döredýän biri-birini çalyşýan wakalar görnüşinde gurlanda oňa bolan üns gowşamaýar. Şeýle üns biz emosional üns diýip bileris. Pedagog amalyýetde ünsüň bu görnüşini ulanmalydyr; emma bu ýagdaýda daşky özüneçekijilik okuwçylaryň esasy özleşdirmeli zadyna päsgel bermeli däl. Ünsi döredýän içki sebäplere mundan başga-da öňki tejribäniň täsiri, şol sanda bizde bar bolan bilimleriň düşüňjeleriň, şeýle hem endikleriň täsiri, ünsüň guramaçylygy üçin aýratyn ähmiýete eýedir. Meselem, okuwçy üçin kitap bilen işlemäge

başlamagyň nähili kyndygy hemmä mälimdir. Emma ol kem-kemden işe girişýär, üns indi bölünmeýär we onuň üçin ýazuw stoluň başyna geçip, adaty boýunça kitaby sahaplap başlamak hiç hili kynçylyk döretmeýär. Mekdep şertlerinde okuw prosesiniň umumy guramaçylygy synpdaky düzgün tertibi saklamak, belli bir endikleri döredip, okuwçylaryň ünsüni saklamaga köp derejede ýardam edýär. İş yeriniň dogry abzallaşdyrylmagy, sapaklaryň takyk gündeliginin bolmagy, işde arassaçylygy we tämizligi talap etmek – bularyň ählisi okuwçynyň ünsüniň guralmagy üçin uly ähmiýete eýedir. Ünsi çekmekde belli bir lezzete garaşmaklyk hem uly rol oýnaýar. Okuwçynyň mugallymyň näme düşündirjekligini belli bir derejede bilmekligi materialyň uly üns bilen kabul edilmegine kömek edýär. Garaşmaklyk kähalatlarda biziň beýleki ýagdaýda üns bermeýän zatlarymyzy-da kabul etmекligimizi üpjün edýär.

Ünsüň belli bir sebäbi hökmünde adamyň şahsyýetiniň umumy gönükdirilmesiniň, meselem, höwesleriň täsiri örän uludyr. Gös-göni gyzyklandyran zat hemişe ünsi özüne çekýär we ol mekdep döwründe has-da güýçlüdir. Höwes ünsi çekmek serişdesi üçin ulanylanda onuň biziň öňki tejribämizde bar bolan bilimler we

Erkli üns Ünsüň bu görnüşi erksiz ünsden özüniň ýörite karara gelmek we aňlanylan maksatlar goýmak esasynda obýektlere gönükdirilendigi bilen tapawutlanýar. Eger-de erksiz ünsde iş bizi öz özünden gyzyklandyran, özüne

düşünjeler bilen baglanyşyklydygy göz önünde tutulmalydyr. Haýsy-da bolsa bir predmeti ýaramaz bilmeklik oňa bolan höwesi peseldýär. Başga bir tarapdan, has mälim zatlar-da özüne höwes döretmeýär. Höwes köne, öňden mälim zatlarda täze häsiýetler açylanda döreýär. Şonuň üçin-de täze bilimler gürrüň berlende olaryň takyk yzygiderliligini gazanmalydyr. Okuwçylar aýdylan zatlara magat düşüňänçä, olaryň öňki bilimleri bilen baglanyşdyrylýança mugallym täze materiala geçmäge howlukmaly däldir. Kähalatlarda öňki geçilenlere dolanyp, olary gaýtalap jemlemek-de has amatlydyr. Gyzykly gürrüň bermek bilen utgaşýan yzygiderlilik, ulgamlayynlyk hemişelik höwesi we üznüksiz ünsi döretmäge mümkinçilik berýär.

çekýän bolsa, ünsüň bu görnüşinde biz işi ünsli ýerine ýetirmekligi aňlanylan maksat edip goýýarys, kynçylygy ýeňip geçýäris, erkli hereketler esasynda başga ähli zatlardan ünsümizi sowup, onuň hut şol obýektde jemlenmegini gazanýarys. Hut maksat goýmak häsiýetdäki ygtyýarly hereketler erkli ünsüň esasy mazmunyny düzýär (şonuň üçin-de “erkli” sözi erk düşüňjesinden gelip çykýar).

Erkli üns biziň erkimiziň ýüze çykyşydyr. Haýsy-da bolsa bir işi ýerine ýetirmekligi göz önünde tutup, biz ony edil şu pursatda käbir taraplary gyzyklandyrmasa-da ünsümizi oňa aňly gönükdirip amala aşyryarys.

Şonuň üçin-de erkli üns erksiz ünsden hil taýdan tapawutlanýar. Ýöne, muňa garamazdan, ol biziň duýgularymyz, geçmişdäki tejribämiz we höwesimiz bilen berk baglanyşyklydyr. Emma bu zatlaryň erkli ünse täsiri gös-göni däl-de, aralaşdyrylan görnüşde bolýar. Bu täsir aňly goýlan maksatlar bilen aralaşdyrylýar.

Erkli üns erksiz ünsden gelip çykýar. Erkli üns adamda onuň zähmet işi prosesinde döreýär. Zähmet maksadalaýyk işdir. Maksat goýmak bolsa ünsüň gönükdirilmegini talap edýär. Jemgyýetçilik durmuşyň islegleri adamyň zähmet prosesinde bu işe ähmiýetli bolmadyk ähli zatlardan ünsi sowup, ony zähmet bilen baglanyşykly zatlarda jemlemekligi terbiýeleýär.

Erkli üns edil erksiz üns ýaly adamyň höwesleri bilen baglanyşyklydyr. Ýöne eger-de höwesler erksiz ünsde gös-göni häsiýetde bolsa, erkli ünsde olar esasan aralaşdyrylan häsiýetdedir. Olar maksada, işiň netijesine gönükdirilendir. Kähalatlarda iş gös-göni bizi höweslendirip bilmeýär. Emma işiň ýerine ýetirilmegi önünde goýlan ýumuşy çözmäge zerur bolýanlygy üçin onuň maksady bizde höwes döredýär.

Erkden soňky üns

Erkli ünsden başga-da ünsüň ýene-de bir görnüşi bolup, ol edil erkli üns kimin maksada gönükdirilen häsiýetde bolup, ýöne hemişelik erkli güýç sarp edişi talap etmeýär. Arifmetik mysaly çözyän okuwçyny göz önüne getireliň. İlkibada mysal ony düýbünden gyzyklandyрмаýar. Ol ony zerur bolanlygy üçin işleýär. Mysal kyn bolup, ilki onuň çözüşi aýdyň bolmaýar, okuwçy yzly-yzyna ünsüni

sowýar: kä penjirä seredyär, käte-de koridordaky sese gulak asýar, käte bolsa galam bilen manysyz ýagdaýda kagyzy çyzyşdyrýar. Özüni mysala dolanyp gelmeklige mejbur edýär. Ynha mysal çözlüp başlaýar, ol kem-kemden has düşnükli bolup ugraýar. Ol kyn-da bolsa, çözmekligi mümkin mysala öwrülýär. Okuwçy kem-kemden onuň bilen gümra bolup, ünsüni gapdala sowmaklygyny bes edýär. Mysal onuň üçin gyzykly zada öwrülýär. Üns bolsa erkden soňky ünsge geçýär.

Erkden soňky ünsi erksiz üns bilen gatyşdyrmak bolmaz, sebäbi ol aňlanylan maksat bilen baglanyşykly bolup, aňlanylan höwes bilen goldaýar. Başga bir tarapdan ol erkli üns bilen-de meňzeş däldir, sebäbi onda erkli güýç sarp etmek ýokdur. Ünsüň bu görnüşi beýleki iki görnüşden hil taýdan tapawutlanýar.

Ünsüň bu görnüşi biziň durmuşymyz, pedagog proses üçin aýratyn ähmiýetlidir. Ünsi hemişe erkli güýç sarp etmek arkaly saklamak adamy ýadadýar. Şonuň üçin-de tejribeli pedagog ünsi döredip, soňra okuwçylary okuw materialynyň mazmuny boýunça gyzyklandyrmaga höweslendirmelidir.

§3. Ünsüň häsiýetli aýratynlyklary

Ünsüň durnuklylygy we yrgyldyly häsiýeti	Üns köptaraply prosesdir. Ilki bilen onuň durnuklylygyny bellemelidir. Eýsem biziň ünsümüz belli bir wagt möçberi bilen çäklendirilenmidir? Biz takyk wagt möçberdäki “ünsüň tolkuny” hakynda gürrüň edip bilerismi?
---	--

Käbir alymlar ünsüň dowamlydygyny hususy biologik ritmler bilen çäklendirip, ony “ünsüň yrgyldamaklygyna” sysykdyrýarlar. Bu yrgyldylar has ujypsyz gyjyndyryjylarda öwrenilipdir. Görüp otursaň, eger zordan eşidilýän sese, meselem, sagadyň jykgyldysyna gulak assaň, bu ses biziň üns bermekligimize garamazdan kä eşdilýär, käte bolsa eşdilmeýär. Hut şeýle ýagdaý ýagtylygynyň biri-birine ýakyn iki görnüşini saýgarmakda hem bolýar. Şeýle yrgyldylaryň periodlary hasaplanyldy. Olaryň dowamlylygy ujypsyz bolup, ol 1,5 sekuntadan 2,5 sekunda deň bolup, azda-kände durnukly bolýar. Bu ýagdaý

ünsüň yrgyldamagynyň esasynda biologik ritmler ýatýar diýen pikir ýöretmäniň döremegine getiripdi. Eýsem bu yrgyldylar nämäniň esasynda döreýär? Ýörite derňewler bu hili yrgyldylarda diňe bir ünsüň rol oýnamaýandygyny anyklady. Gyjyndyryjy hat-da ünsüň barlygyna garamazdan duýulmasyny bes edýär. Şeýlelikde, biz ünsüň yrgyldylaryny däl-de, duýgy organlarynyň ýadamaklygyny görýäris.

Ünsüň yrgyldylarynyň biologik düşündirilişini kabul etmesek-de, ünsüň käbir ýagdaýda tebigy nukdaýdan durnuksyzlygyny göz önünde tutmalydyrys. Meselem, üns hereketsiz obýektde uzak saklanyp bilmeýär. Ak kagyza goýlan gara nokada ünsli seretjek boluň. Siz diňe birnäçe sekunt şeýle seredip bilersiňiz. Siz ýa-ha nokady unudyp başga bir zat hakynda pikirlenersiňiz, ýa-da bolmasa ol siziň gözüňiziň önünde “darygyp başlaýar”. Hat-da biziň görejimiz ünsli bir obýektde dowamly saklansa-da bu seretmek däl-de, gözi obýekte öwürmekdir. Biziň ünsümüz adatdan daşary üýtgeýji häsiýetdir. Hat-da biz bir işe doly girişen-de bolsak, üns hemişe “hereketde” bolýar, üýtgeýär, iň bolmanda alyp barýan işimiziň çäginde bir obýektden beýleki obýekte geçýär.

Ünsüň üýtgeýjiligine iki manyly şekillere seredenimizde has aýdyň göz ýetirýäs. Kesik piramida (7-nji surata seret) seretsek, ol bir pursatda depesi boýunça bize tarap gönükdirilen bolup, şol bir wagtyň özünde-de depesi bizden daşlaşýan ýaly bolup görünýär. Eger-de bu şekiliň iki mazmuny-da aýdyň seljerilse, piramidanyň merkezine üýtgemeyän göreç bilen seretsek biz uzak wagtlap diňe bir keşbi saklap bilmeýäris: piramida kä bize gönükdirilip, käte bolsa bizden uzaklaşýar. Bu çalyşmak gysga wagt aralygynda bolup geçýär.

Şekiliň bir mazmunyny saklamak üçin oňa real ähmiýet berilmelidir. Geliň, bu şekilde piramida däl-de, koridor diýeliň: onuň çep tarapynda gapylar, sag tarapynda bolsa penjireler ýerleşen, koridorda haly, dorožka, diwaryň ugrunda tutular we ş.m. bar hasaplaýň. Eger hyýal güýçli bolsa onda bize şekiliň mazmunyny üýtgetmän saklamak başardar.

Eger hertaraplaýyn synlama bolmasa hereketsiz obýekte biz ünsi uzak jemläp bilmeýäris. Emma haýsy-da bolsa bir obýekti üýtgetmek bilen baglanyşykly işde ünsümüzizi uzak wagtlap saklap

bilýäris. Şeýle ýagdaý top oýnalandaky ýüze çykyp, onuň obýekti ýagdaýyň üýtgemegi bilen hemişe üýtgeýişde bolýar. Oňa garamazdan biziň ünsümüz bu ýagdaýda durnuklydyr. Eger-de iş dowam edip, adamyň ünsi sowulmaýan bolsa onuň hereketleriniň obýektiniň üýtgemegi ünsüň durnuklylygyny peseltmeýär. Mysal işlenende okuwçy onuň bir şertinden beýleki şertine, bir sifrlerden beýlekä geçýär; onuň ünsüniň obýektleri yzygiderli üýtgeýär, emma işi şonlugyna galýar. Şonuň üçin-de biz bu ýagdaýda ünsüň durnuklylygyny görýäris.

Şeýlelikde, üns uzak wagtlap bir obýektde saklanyp bilmesede, ol uzak wagtlap şol bir işde saklanyp bilinýär. Muny eksperimentde subut etmek hem mümkin; synag edilýän adamlara olaryň gözünüň önünde çalt geçýän tegelekleri bellemek tabşyrylýar. Tegelekler çekilen lenta bir waldan beýleki wala saralyp, onuň gözünüň önündäki penjireden bir sekuntda üç tegelek geçýär. Synag edilýän galam bilen ähli tegelekleri çyzmaly bolýar. Synagyň netijesine görä adam bu ýagdaýda orta hasap bilen üznüksiz 5, 10, 15, hatda 20 minut ýalňyşsyz işläp bilýär. Şeýlelikde, bir sekuntda 3 operasiýany talap edýän bu dartgynly iş (ünsi sekundyň üçden biri wagtynda sowmaga mümkinçilik berýän) üznüksiz 20 minut, ýagny 1200 sekunt dowam edip bilýär. Ünsüň durnuklylygy bu ýerde erkin, mümkingadar oňat ýerine ýetirmeklige bolan ymtlylygyň hasabyna üpjün edilýär. Eksperimental derňewleriň we mekdep amalyýetiniň görkezişi boýunça gyzykly, has kyn bolmadyk işde okuwçynyň ünsi has-da dowamly saklanyp bilýär. Ýörite derňewde III, IV we V synp okuwçylarynyň ünsüniň durnuklylygy öwrenilýär. Synpa tekstden göçürmek tabşyrylýar. Her bir minutdan signal berlip, okuwçylar şol pursatda göçürip ýetişen harpynyň üstünde nokat goýmaly bolýarlar. Şeýlelikde, her bir okuwçynyň ýarym minutda göçüren harplarynyň sany bilinýär. Netijeleriň görkezişi boýunça 40 minudyň dowamynda ünsüň durnuklylygynda düýpli üýtgeşiklik duýulmaýar. Bu 10-13 ýaşly okuwçylaryň sapagyň bütin dowamynda yzygiderli işläp biljekdigini görkezýär. Elbetde, olar şeýle işde ýadaýarlar, şonuň üçin olara bu ýaşda şeýle uzak işi tabşyrmaly däl. Okuwçylaryň ýaşy näçe kiçi we işi näçe kyn boldugyça, olara şonça-da işiň bir görnüşinden beýleki görnüşine çalt geçip, dynç bermelidir.

Görkezilen tejribelerden mälim bolşy ýaly ünsüň durnuklylygy gysga wagtlaýyn biologik ritmlere däl-de, köp derejede işiň ähmiýetliligine, oňa bolan höwese, erkiň güýjüne bagly bolýar.

Ünsüň durnuklylygy üçin alnyp barylýan işiň işjeňligi aýratyn ähmiýete eýedir. Obýekte bolan üns onuň bilen haýsy-da bolsa bir hereket etmeklige bolan tebigy isleg döredýär. Hereket bolsa ünsüň obýektde has-da jemlenmegine getirýär. Şeýlelikde, üns hereket bilen özara utgaşyp, obýekt bilen berk baglanyşykda bolýar.

Ünsüň	Ünsüň paýlanmagy - bu birbada iki ýa-da
paýlanmagy	ondan-da köp hereketi ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýän psihiki işiň guralyşydyr. Eýsem, ünsüň paýlanmagy hakykatdan-da mümkinmi?

Baryp XIX asyryň ahırynda geçirilen derňewler iki işi birbada etmegiň – ýatdan goşgy okamagyň we kagyz ýüzünde uly bolmadyk sifrleri goşmaklygyň mümkindigini görkezdi. Bu işleriň aýry- aýrylykda her haýsyna ikisi bilelikde alnyp barylýandaky ýaly wagt sarp edilýär. Soňky käbir derňewler, munuň tersine ünsüň paýlanmagynyň mümkin daldigini görkezdi. Bu derňewleriň awtorlary ünsüň paýlanmagyny onuň çalt bir obýektden beýlekisine geçmegine syrykdyrypdyrlar. Emma ünsüň hususy paýlanmagyny-da döretmek mümkindir. Tejribede synag edilýänlere yzly-yzyna sanlary goşmak we haýsy-da bolsa bir el işini etmeklik (meselem, rukoýatkany aýlamak arkaly iňňäni metal plastinkadaky deşige geçirmek) tabşyrylýar. Iňňäni deşigiň ortasyndan geçirmeli bolýar. Onuň gyrasyna degmek ýalňyş hasaplanyp, elektrohasaplaýjyda bellik edilýär. Netijäniň görkezişine görä şeýle iki işi alyp barmak mümkinçiligi olaryň öňden adam üçin tanyş bolmaklygyna we hiç bolmanda bir işiň awtomatlaşanlygyna bagly bolýar. Hut şeýle şertlerde, eger-de synag edilýänleriň önünde has kyn iş, meselem, supportyň iňnesini birden öwürmek wezipesi ýa-da kyn arifmetik mysal goýulsa, olar, adaty, işiň birini kynçylygy ýeňip geçýänçäler bes edýärler. Tejribeler şol bir wagtyň özünde ünsüň paýlanmak häsiýetiniň türgenleşýänligini görkezdi. Öz ünsüni paýlap bilmek birnäçe kärlerde, meselem, uçarmanlarda, sürüjilerde, pedagoglarda we ş.m. uly ähmiýete eýedir. Mugallym sapakda materialy gürrüň

bermek bilen öz pikirine üns berip, şol bir wagtyň özünde bütün synpy, özüni okuwçylaryň nähili diňleýändigini üns merkezinde saklamaly bolýar.

**Ünsüň bir
obýektden
beýlekä geçirilmegi**

Ünsüň möhüm tarapyňyň biri-de onuň geçirilmekligi, ýagny bir işden başga bir işe çalt geçip bilmek ukybydyr. Ünsüň geçirilmegine zerurlyk birbada iki sany dürli tipli gyjyndyryjylar kabul edilende döreýär. Muňa mysal hökmünde komplikasiýa boýunça bir

wagtda döreýän iki gyjyndyryjyny utgaşdyrmak boýunça geçirilýän tejribeleri görkezmek mümkin. Bu maksat üçin ulanylýan ýörite abzal 100 bölüme bölünen, aýlanýan strelkaly uly siferblat bolup, strelka aýlanýan wagtynda belli bir ýerde jaňa galtaşýar. Synag edilýän adam jaň ýaňlananda strelkanyň siferblatyň haýsy bölümünde bolýandygyny kesgitlemeli bolýar. Strelka örän çalt aýlanýan wagtynda ony takyk kesgitlemek mümkin bolmaýar. Jaň strelka bölümi kesip geçmeginden öň ýa-da soň ýaňlanýan ýaly bolup görünýär. Meselem, eger-de jaň strelka 30-njy bölümü kesip geçende ýaňlanýan bolsa, ol bir adama 35-nji, beýlekä 25-nji bölümü kesende ýüze çykýan ýaly bolup eşidilýär. Ünsüň gönükdirilmesine, ýagny onuň nämä – strelkanyň hereketine ýa-da jaňyň sesine esasan gönükdiriljekdigine baglylykda, olaryň biri- strelka ýa-da jaň sesi “gijä” galýar. Bu ýagdaý strelka çalt aýlananda birbada biziň strelkany we jaňy üns merkezinde tutup bilmeýänligimizi görkezýär. Biziň üns berýän gyjyndyryjymyz has öň kabul edilýär. Şonuň üçin-de strelka üns berenimizde jaň “gijä” galýar, ýagny eýýäm strelka degişli bölümü geçenden soňra duýulýar. Haçan-da biziň ünsümüz jaňa gönükdirilende, biziň aňmyzda strelkanyň jaň ýaňlanmazýandan öňki ýagdaýy ornaşýar, sebäbi ol ýaňlanýan pursatynda strelkanyň gabatlaşan bölümü kabul edilmeýär. Biz iki ýagdaýda hem yzygiderlikde ünsümüzü bir obýektden beýlekä geçirýäris, jaňdan strelka ýa-da strelkadan jaňa geçirýäris.

Komplikasiýa bilen geçirilen tejribeler bir wagtyň özünde mazmuny boýunça biri-biri bilen baglanyşyksyz, çalt ýüze çykýan iki dürli gyjyndyryjyny kabul edip bolmaýanlygyny görkezýär. Emma

beýle diýildigi islendik iki sany dürli gyjyndyryjy biri-birine päsgel berýär diýildigi däldir. Köplenç halatlarda olar biri-birlerine päsgel bermän, eýsem kömek edýärler. Suhangöýe-oratora seredeninde ony diňlemek ýeňil bolýar; eşidiş we görüş gyjyndyryjylary biri-birlerini güýçlendirýärler. Ünsüň aňly bir obýektden beýlekisine geçirilmegini ünsüň sowulmagy bilen çalşyrmaly däldir. Ünsüň ýeňillik bilen sowulmagy onuň ýeterlik durnukly däldigini görkezýär. Duýdansyz arasy bölünýän garaşylmadyk, şeýle hem emosiýalar bilen baglanyşykly gyjyndyryjylar ünsi has güýçli sowýarlar. Uzak wagtlaýyn birmeňzeş gyjyndyryjylar (hatda güýçli bolsa-da) ünsi diňe ilki başda sowup, soňra adam olara uýgunlaşýar we duýmaýar. Ünsüň sowulmagy tejribe üsti bilen işe goşmaça gyjyndyryjylar girizmek we olaryň işe edýän täsirini derňemek arkaly öwrenilýär.

Ünssüzlik

Ünsüň oňyndäl tarapy ünssüzlikdir. Köplenç ünssüzlik diýilip adamyň işe gümra bolmagy zerarly öz daş-töweregindäki zatlary unudýanlygyna düşünilýär. Şeýle

gümralyk diňe biz haýsy-da bolsa bir işe bütinleý berlen wagtymyzda bolup biler. Hakykatda bolsa bir iş alnyp barylýan wagtynda biz daş-töweregimizde bolýan üýtgeşmelere gözegçilik edip, öz ünsümüzizi bölmeli bolýarys.

Adam haçan-da ünsüni hiç bir zatda dowamly saklap bilmän, üznüksiz bir obýektden beýlekä geçýän ýagdaýynda ünssüzligiň düýbünden başga bir ýagdaýy ýüze çykýar. Uly adamlarda şeýle ýagdaý ýadawlyk wagtynda bolýar. Çagalarda ol örän ýygý duş gelýär. BU hadysany tutuş şahsyýeti terbiýelemek, aýratyn-da erk häsiýetlerini döretmek arkaly ýeňip geçmek bolar.

Ünssüzlikden başga-da ünsüň bozulmagynyň beýleki häsiýetleri-de bolup bilýär. Olaryň biri aňyň patalogik daralmasy, ünsüň göwrüminiň kiçelmegi, hereket sferasynyň kemelmegidir. Munuň bilen ünsüň bölünmek ukybynyň peselmegi-de berk baglanyşyklydyr. Şeýle patalogik häsiýetler beýniniň birnäçe organiki kesellerinde ýüze çykýar. Keselliniň ünsi bu ýagdaýlarda özüne has tanyş, pursatlaýyn ähmiýetli obýektler, ýada salmalar bilen çäklenýär. Munuň tersine, başga bir kesellerde ünsüň ýeňillik bilen sowulmagy, çendenaşa üýtgeýjiligi, ünsüň bir obýektden beýleki

obyekte we işiň görnüşine geçmekligi ýüze çykýar. Aýry-aýry ýagdaýlarda üznüksiz bir obyektiden beýlekä geçmeklik hiç bir hili işi alyp barmaga mümkinçilik bermeýär. Birnäçe psihiki kesellerde ünsüň inertligi, haýal üýtgeýjiligi ýa-da düybünden üýtgemän bir obyektde saklanyp galmagy döreýär.

§4. Ünsüň ösüşi

Çaganyň durmuşynyň ilkinji aýlarynda onda diňe erksiz üns bolýar. Bu ýagdaýda çaga ilki daşky täsirlere olar birden çalyşýan wagtynda üns berýär: garaňkydan ýagtylyga geçende, duýdansyz güýçli seslerde, temperaturanyň üýtgemeginde we ş.m. Üçünji aýdan başlap çaga obýektleriň daşky taraplary bilen gyzyklanyp ugraýar. Çaga haýsy-da bolsa bir predmeti uzak wagtlap synlap bilýär, ony elleýär, agzyna salýar. Ýalpyldaýan täze zatlar ony iňňän gyzyklandyrýar.

Erkli ünsüň häsiýetleri adatça, bir ýaşyň soňunda ýa-da ikinji ýaşyň başynda döreýär. Ünsüň bu görnüşü terbiýe esasynda döreýär. Çagany gurşaýan adamlar oňa diňe özüniň islän zadyny däl-de, zerur zatlary etmekligi öwredýärler. Çaga özüniň gös-göni meýillerinden ünsüni sowup, zerur hereketlere geçmeli bolýar. Çagada ýönekeý çaga mahsus aňlylyk ýüze çykyp ugraýar. Onuň bilen birlikde ünsüň erkli dolandyrylmasy başlanýar. Terbiýe prosesinde ulular çagany ilki has ýönekeý, emma aňlanylan maksat goýmaga mejbur edip, impulsiw-ýüzünugra meýilleri gysyp çykarýar. Çaga arassaçylygy, düzgüni, tertibi öwredip, onda şol bir wagtyň özünde erkli ünsi ösdürilýär. Erkli ünsüň mekdebe çenli döwürde ösmeginde oýnuň uly ähmiýeti bardyr. Oýun ýumuşlara görä hereketleri sazlaşdyrmagy, hereketleri belli bir düzgünler boýunça gönükdirmekligi öwredýär. Bularyň hemmesi erkli ünsüň ösüşi bilen baglanyşyklydyr.

Eger-de mekdebe çenli çaganyň erksiz ünsi has dowamly, durnukly we jemlenen (ol oýna gümra bolup daş-töweregini unudyp-da bilýär) bolsa, bu ýaşda erkli üns entek örän durnuksyz bolýar; uzak wagtlap bir obyektde saklanyp bilmeýär we ýeterlik çuňlukda

bolmaýar. Çaga çalt ünsüni sowýar, erkli belli bir zatda ünsi jemläp bilmeýär; onuň ünsi, adaty, daşky emosional häsiýetde bolup, öz duýgularyna doly erk edip bilmeýär. Kem-kemden türgenleşmek esasynda ünsi gönükdirmek we jemlemek ösýär.

Erkli ünsi terbiýelemekde okuw prosesi aýratyn ähmiýete eýedir. Mekdep sapaklarynyň terbiýeçilik täsiri, sapagyň bütin dowamynda synpda oturmak zerurlygy, mugallymy diňlemek, ünsi sowmazlyk – bular erkli ünsi ösdürmekde uly rol oýnaýar. Okuw işiniň dürli görnüşleri aňy okuw sapaklarynyň predmetine gönükdirmekligi we saklamaklygy talap edýär.

8-nji BAP

SÖZLEÝİŞ

§1. Dil we sözleşiş işi hakynda düşünje

Ýokarda görkezilişi ýaly, haýwanlar durmuş şertlerine diňe, “indiwidual häsiýetde”, özlerinde şertli refleksleriň belli bir ulgamyny döretmek arkaly uýgunlaşyp bilýär. Haýwan öz indiwidual tejribesini öz görnüşiniň beýleki wekillerine geçirmeklige düýpgöter ukypsyz bolýar, şeýle hem ol özünden öň ýaşap geçen beýleki haýwanlaryň tejribesini öwrenmäge ukypsyz bolýar (eger-de şeýle tejribe onuň beden ýa-da nerw ulgamynyň gurluşynda şertsiz refleks görnüşinde ornaşan bolmasa). Adamyň haýwanlaryň ählisinden möhüm tapawudy, gysga wagtyň içinde (ewolýusion prosesiniň umumy ýoly bilen deňeşdirilende) oňa tebigatyň güýjüne akyl ýetirmäge we ony boýun egdirmäge mümkinçilik berilýän atykmaçlyk, onda şahsy indiwidual tejribäniň umumyadamzat tejribesi bilen baglanyşykly bolmaklygy, aýry-aýry adamyn işiniň beýleki adamlaryň tejribesi bilen aralaşdyrylýan häsiýetde guralýandygy bilen düşündirilýär.

Bu aýratynlyk adamda dil mynasybetli bolýar.

Dil hakynda düşünje

Eýsem dil name? Iň bir umumy kesgitleme hökmünde dil söz belgileriniň ulgamy diýip düşünmek mümkin.

Belgi munuň özi biziň işimizi aralaşdyrýan, onuň häsiýetine baglylykda bu işiň amala aşyrylmaklygyny kesgitleýän hakykatyň islendik elementidir. Meselem, ýolda duş gelýän köçe hereketleriniň belgilerine

baglylykda biz awtomobil sürenimizde özümizi dürli-dürli alyp barýarys. Bu ýerden görnüşi ýaly belgi bilen guralyň arasynda düýpli tapawut ýokdur: olaryň arasyndaky tapawut guralyň biziň amaly işimizi, belginiň bolsa nazary intellectual işimizi aralaşdyrýanlygyndadyr, zähmet, amaly iş iki ugra – işiň obýektini we işiň hut özüni üýtgetmeklige gönükdirilendir (mazmuny boýunça

şol bir iş bolsa-da, çekiç bilen çüý kakmak ony daş bilen kakmakdan başgaçadyr).

Belgi biziň intellectual işimizi, ýokary psihiki funksiýalary – kabul edişi, ýady, pikiri we ş.m. aralaşdyryp ol hut şolara gönükdirilendir.

Eýsem biziň nazary işimizi döredýän söz belgileriniň obýektiv häsiýetleri nämeden ybarat? Sözüň manysy onuň mazmun tarapydyr. “Oturgyç” diýmek bilen biz iňňän köp sanly peýdaly informasiýany: onuň dört ayakly mebel predmetdigini, oturmaklyga niýetlenendigini, arkasy bar bolan esbapdygyny we ş.m. habar berýäris. Eýsem bu informasiýada “oturgyç” sözüniň seslenmesi bilen döredýän onuň düzümi ilki başdan bu informasiýa bilen içki taýdan baglanyşykly hasap etmek mümkinmi? Elbetde, ýok. Biz şertli ýagdaýda, şeýle seslenme bilen deňişli häsiýetleri özünde jemleýän, gündelik durmuşda ulanylýan jemgyýetçilik ähmiýeti predmetleriň real toparyny baglanyşdyrýarys. “Oturgyç” sözüniň manysy, bolmaly görmüşinde aýtsaň, biziň real oturgyç bilen potensial edip biljek, onuň häsiýetleri hakynda bilýän ähli zadymyzdyr. Her gezekde bu sözi deňişli predmete belgilemekde ulanyp, biz şonuň bilen öz gürründeşimize ýa-da öz-özümize onuň predmetleriň haýsy toparyna deňişlidigini, onuň bilen nähili iş alyp baryp boljakdygyny görkezýäris.

Diliň esasy funksiýalary

Her bir adamyň özüni alyp barşyny, işini umuman üç sany esasy faktor kesgitleýär. Birinjiden, bütinadamzadyň ýa-da çäkli kollektiwiň taryhy-jemgyýetçilik tejribesi. Ýaş çaga dünýä özbaşdak akyl ýetirip bilmeýär: ol ata-enä soraglar berýär, olar bolsa jogap berýärler; bu jogapda çaga umumy bilimin bir bölejigini özleşdirip, ony soňabaka öz işinde ulanýar. Ol bu bilim bölejigini dil görmüşinde, diliň söz belgiler ulgamynyn kömegi bilen kabul edýär. Edil şeýle proses mekdepde hem ýüze çykýar: dünýä hakynda ähli bilýän zatlaryny okuwçy mugallymyň düşündirişinden ýa-da okuw kitabyndan diliň üsti bilen alýar. Dil bu ýerde ýaşayşyň, taryhy-jemgyýetçilik tejribäni

nesle geçirmekligiň we özleşdirmekligiň serişdesi funksiyasyny ýerine ýetirýär.

Ikinjiden, beýleki adamlaryň gös-göni jemgyýetçilik ähmiýeti bolmadyk tejribesi. Meselem, men naharhana barýaryn. Maňa bu ugurda ýolda sataşan ýoldaşym: “naharhana ýapyk, remont” diýýär. Bu habar hiç hili okuw kitaplaryna, uniwersitet sapaklaryna girmez, tutuş jemgyýet üçin ähmiýetsiz bolar. Emma şol bir wagtyň özünde bu habar meniň işimi özboluşly dolandyrýar: men yzma öwrülip, beýleki naharhana gidýärim. Bu ýerde dil özüniň başga bir möhüm funksiyasynda – kommunikasiýanyň usuly ýa-da serişdesi, adamyň özüni alyp barşynyň dolandyryjysy hökmünde ýüze çykýar. Sebäbi her bir kommunikasiýa, sözleşiş öz maksady boýunça söhbetdeşine göni (eger biz oňa name etmelidigini aýdýan bolsak) ýa-da gytaklaýyn (eger biz onuň işi üçin şu pursatda ýa-da geljekde ugur görkeziji bolar ýaly möhüm maglumat aýdýan bolsak) täsir etmekdir.

Üçünjiden, her bir adamyň şahsy tejribesi. Ol belli bir manyda haýwanyň individual tejribesine meňzeşdir (şeme elini ýakyp, çaga oňa soňra hiç wagt golaýlaşmaýar). Ýöne şahsy tejribe hemişe dil manysy bilen aralaşdyrylan häsiýetde bolup, ol köp dreejde dil bilen başga görmüşde hem baglanyşyklydyr. Bilşimiz ýaly, haýwan öz hereketlerini meýilleşdirip bilmeýär: ol şertli we şertsiz refleksleriň özüne habar berýän zatlaryna awtomatik häsiýetde jogap berýär. Adamyn özüni alyp barşy bolsa düýbünden başgaça guralýar. Onuň üçin tipiki ýagdaý – problema ýagdaýy, ýumuş bolup, ol ony diňe bir öz şahsy tejribesini (haýwanyň edişi ýaly) ulanmak bilen däl-de, beýleki adamlaryň bütin jemgyýetiň tejribesini ulanmak esasynda çözüýär. Şeýle ýumşy goýmak we çözüş prosesine, intellektual akt diýilýär; ol üç tapgyrdan durýar: işi dolandyrmak, ony amala aşyrmak we ýetilen netijäni goýlan maksat bilen deňeşdirmek. Adamyň “individual” özüni alyp barşy esasan şeýle intellectual aktlardan durýar. Şeýlelikde, onuň “şahsy” tejribesi individual tejribäniň beýleki adamlaryň, jemgyýetçilik tejribäniň özboluşly sepleşigidir.

Diýmek, haýwandan tapawutlylykda adam öz hereketlerini meýilleşdirip bilýär. Şeýle meýilleşdirişiň özi umuman pikirlenme mysallaryny işlemekligiň esasy guraly dildir. Bu ýerde biz diliň

üçünji bir möhüm funksiýasyny – intellektual işiň (kabul edişiň, ýadyň, pikirň, hyýalyň) guraly funksiýasyny görýäris. Eýsem bu funksiýanyň haýsy biri esasy bolup durýar? Elbetde, kommunikatív funksiýasy, sebäbi diňe sözleşiş prosesinde biz hakykat barada düşünje alyp bilýäris. Diliň intellektual işiň guraly serişdesi dogrusynda aýdylanda bolsa, ony sözleşişniň öz-özüni bilen geçirilýän görnüşi, hut öz hereketlerini dolandyrmak işi hökmünde seredip bolar.

Dil söz belgileriniň ulgamy görnüşinde sözleşiş işinde ulanylýar.

Sözleşiş işi **Sözleşiş – munuň özi adamyň dili**
hakynda **taryhy-jemgyýetçilik tejribäni nesle geçirmek**
düşünje **we öleşdirmek ýa-da kommunikasiýa**
 döretmek, galyberse-de öz hereketlerini
 meýilleşdirmek maksady bilen ulanmagydyr.
 Şeýlelikde, bu işiň gönükdirilmesi dürli-dürli
 bolup biler. Bir ýagdaýda onuň maksady täze
 informasiýany, düşüňjeleri nesle geçirmek
 ýa-da haýsy-da bolsa pikirlenme mysalyny
 çözmek işi bolup

biler (eger-de has takyk adalga çemeleşmesinden ugur alynsa, sözleşiş işi diýmän, haýsy-da bolsa bir çylşyrymly işiň, meselem, okuw ýa-da zähmet işiň düzümine girýän “sözleşiş hereketleri” diýilse has takyk bolýar). Diýmek, dil sözleşişniň serişdesi, guraly bolup, sözleşiş işi – bu sözleşiş aragatnaşygynyň hut prosesidir.

Sözleşiş işi we onuň esasynda durýan söz belgiler ulgamy bolan dil diňe bir psihologiýa däl, beýleki ylmlar arkaly-da öwrenilýär. Olaryň has möhümi lingwistika (dil öwreniş) bolup, ol dili onuň sözleşiş işindäki funksiýasyna baglanyşyksyzlykda, abstrakt ulgam görnüşinde öwrenýär. Psihologiýa sözleşiş öwrenmekde dili dürli işlerde, problema ýagdaýlarynda ulanyş aýratynlyklaryny, diliň adamyň özüni alyp barşyny programmirlenmekdäki roluny, çagada sözleşiş prosesiniň kemala gelmeginiň ýollaryny we ş.m. anyklamakdan ugur alýar. Bu wezipeler lingwistikanyň çäginde has giňdir. Soňky wagtlarda psihologiýanyň we dili öwrenmekdäki lingwistikanyň toplan baý

tejribe usullaryny we düşüňjelerini jemlemeklige ymtylýan we dil birliginiň sözleýiş işiniň mehanizmleri we amala aşyryan funksiýalary bilen baglanyşyklygyny ýüze çykarmaga synanyşýan araçäk predmet – psiholingwistika ösýär.

§2. Sözleýiş işiniň fiziologik mehanizmleri

Sözleýiş işiniň reflektor häsiýeti. Sözleýiş işiniň dürli görnüşi birmeňzeş fiziologik mehanizmleri tarapyndan amala aşyrylmaýar. Hakykatda sözleýiş işi düpgöter başga-başga mehanizmler bilen üpjün edilýär; bu ol ýagdaýda beýleki hereketleriň takyk mazmunyna we maksada gönükdirilmekligine bagly bolýar.

Sözleýişň döreýşi we kabul edilişi ýönekeý reflektor işiniň kanuny boýunça amala aşyrylyp, sözleýiş stimullary birinji signal ulgamynyň gyjyndyryjylary bolup biler. Meselem, ylgawçylar ylgaw ýodajygynnda start almaga taýýar wagtynda “Marş!” sözi olar üçin birinji signal gyjyndyryjysy bolup durýar: olar üçin bu söze düşünmek zerur bolman, özüniň diňe ýüze çykyşy bilen täsir edýär. Öz adymyz tutulanda biziň biygtyýar ýüzümizi öwürmekligimiz-de fiziologik manysynda bu ýagdaýa meňzeşdir. Ýönekeý sözleýiş reaksiýasy “Salam!”, “Ýagdaýlar niçik” sözleri-de birmeňzeş düzgünde geçýär. Emma şeýle ýagdaýlar sözleýiş işi üçin tipik däldir. Köplenç biz sözi döredenimizde we kabul edenimizde sözleri “signallaryň signaly” (I.P.Pawlow) hökmünde ulanýarys, ony mazmunlarynyň esasynda aňlanylmaýan (ýa-da aňlanylýan) ýagdaýda saýlaýarys we jemleýäris. Bu çylşyrymly proses uly ýarym şarlaryň gabygynnda amala aşyrylyp, dürli sözleýiş hadysalary üçin degişli fiziologik mehanizmleri işleýär.

Sözleýişň dinamiki ýerleşşi

Mundan ýüz elli ýyl gowrak ozal (1861) P.Broka beýni gabygynyň belli uçastogy zaýalananynda (çep ýarym şaryň aşaky maňlaý egremiň yzky üçden biri) kessellide sözleýiş

artikulyasiyasynyň-geplemekligiň)

bozulmagynyň ýüze çykýandygyny açypdyr.

Broka bu uçastogy “sözleriň

motor keşpleriniň merkezi” hasaplaýar. Mundan birnäçe wagtdan soňra (1874) K.Wernike çep ýarym şaryň ýokarky gapdal egremiň yzky üçden biri zaýalananda sözleşme düşünmekligiň bozulmagynyň ýüze çykýandygy belläp, bu uçastokda “sözleşşiň sensor keşpleri” ýerleşýär diýen netijä gelipdir. Bu derňewler bu ugurda geçirilýän beýleki işleriň başlangyjy bolup, soňabaka sözleşiş bilen baglanyşykly ähli psihiki funksiýalaryň beýni gabygynyň belli bir uçastoklarynda ýerleşdirilmekligine getiripdir. Kähalatlarda şeýle ýerleşmek örän sada göz önüne getirilip, bu barda psihologlaryň biri: “her bir täze ýada ornaşdyrmak täze, entek eýelenmedik öýjügi tapýar... onda ornaşdyrmak ... öz döredijilerini tapyp, olarda biri-birine goňşy ýagdaýda hemişelik saklaýar...” diýip ýazypdyr.

Fiziologlaryň (P.K.Anohin, N.A.Bernşteýn) we psihologlaryň (A.P.Luriýa, A.N.Leyónýew, D.N.Uznadze, ABŞ-da J.Miller) soňky ýyllardaky köp sanly derňewleriniň netijesi sözleşiş işiniň fiziologik esasyňa şeýle düşünmegiň nädogrulygyny subut edýär.

Sözleşşiň (umuman psihiki işiň) fiziologik mehanizminiň ýönekeý düşündirilişini öz wagtynda J.Jekson (1835-1911) hem tankytlap, özüniň psihiki funksiýalarynyň “wertikal” guralyşy taglymatyny öňe sürýär. Jeksonyň pikiriçe (bu nukdaýnazar häzirki döwürde ählumumy ykrar edilyändir) nerw ulgamy boýunça amala aşyrylýan her bir funksiýa onuň çäkli öýjükleri bilen däl-de, nerw ulgamynyň fiziologik gurluşynyň çylşyrymly iýerarhiki derejeleri bilen alyp barylýar. Başgaça aýdanynda, adamyň söz sözlemegi üçin uly ýarym şarlaryň gabygyndaky bu barada “jogapkär” (köne düşündirilişi boýunça) öýjükleri işjeňleşdirmek ýeterlik däl: sözi döretmekde öz tebigaty, gurluşy we çuňluga aralaşmak derejesi boýunça dürli-dürli beýni mehanizmleri gatnaşyp, olar sözüň erkli ýa-da erksiz aýdylyşyna baglylykda hem tapawutlanýarlar.

P.K.Anohin tarapyndan geçirilen derňewleriň görkezişi boýunça sözleşiş işiniň fiziologik esasynda funksional ulgam, has takygy, birnäçe funksional ulgamyň çylşyrymly guralyşy durup, olaryň biri sözleşiş hökmünde ýöriteleşip, beýlekileri bolsa işiň başga

görnüşlerine “hyzmat” edýärler. Bu guralyş köp agzaly we köp derejeli bolýar. Sözleşiş proseslerini üpjün etmekde, bir tarapdan, “stimul - reaksiýa” tipli elementar fiziologiki mehaizmler, başga bir tarapdan bolsa özboluşly, sözleşişň ýokarky görnüşlerine häsiýetli bolan iýerarhiki gurluşly mehanizmler gatnaşýarlar, soňraka mysal edip sözleşişň içki programmirlýji mehanizmini görkezmek bolar.

Sözleşiş mehanizmi Eýsem, sözleşiş mehanizmi ämeden ybarat? Derňewleriň görkezişine görä haýsy-da bolsa bir zat aýtmaklygy guramagyndan ozal adam aýratyn bir koduň kömegi bilen (“predmetşekillendirilişi”, ýagny gözöňüne getirmäniň, keşpleriň we shemalaryň) onuň “süňňüni” guraýar.

Bu söz aýtmaklygy programmirlämegiň mehanizmidir. Meýilnamadan (programmadan) soňra sözlemiň grammatiki (sintaktiki) gurluşyny düzýän mehanizmler gelýär; bulara sintaktiki konstruksiyany grammatiki çaklama edýän mehanizm, sözleriň grammatik häsiýetlerini ýada ornaşdyrýan saklaýan we amala aşyryan mehanizm, konstruksiyalaryň bir tiptinden beýlekisine geçmekligi (transformasiýany) üpjün edýän mehanizm, programmanyň elementlerini grammatik konstruksiýa geçirýän mehanizm we ş.m. degişlidir. Soňra zerur sözleri semantiki we ses alamlary boýunça agtarmagy üpjün edýän mehanizm we sintagmalary hereket taýdan programmirlýän mehanizm işleýär. Galyberse-de, sözüň seslerini seçip almak we hereket programmadan ony sesler bilen “dolandyrmaklyga” geçmek mehanizmi bardyr. Iň soňundan sözleşişň sesli real amala aşyrylmagyny gurýan mehanizmler herekete geçýär. Görnüşi ýaly sözleşiş prosesleriniň fiziologik esasy önän çylşyrymly mehanizmdir.

Sözleşiş bozulmagy Ýokarda aýdylyp geçilen sözleşişň fiziologik esaslary baradaky esasy düşüňjeler häzirki döwürde beýniniň beýleki uçaroklarynyň zaýalanmagynda döreýän “afaziýa” baradaky derňewlerde özüniň dowamyny tapdy. “Afaziýa” adalgasy bilen uly ýarym şarlaryň

gabygynyň aýry-aýry uçastoklarynyň ýaralanmak, çiş döremek we beýleki organiki bozulmalar esasynda döreyän sözleýşiň dürli bozulmalary aňladylar. Bu ugurda psiholog A.P.Luriýanyň we onuň mekdebiniň işleri has ähmiýetlidir.

Dinamiki afaziýa – bu ýagdaýda näsag sözi gaýtalamakda, adyny tutmakda, düşünmekde hiç hili kynçylyk çekmese-de, jümleler boýunça sözleşmeklik bozulýar.

Dinamiki afaziýanyň iki görnüşi bolup, olaryň birinde sözleýşiň programmirlenmegi bozulyp, beýlekisinde bolsa onuň grammatik-sintaksiki gurluşy bozulýar.

Efferent motor afaziýasy hem sözleýşiň aýry-aýry sözleriniň aýdylmak ukybynyň saklanmagynda grammatiki gurluşynyň, şeýle hem onuň motor (hereket) shemasynyň bozulmagy bilen baglanyşyklydyr; aýry-aýry sesleri aýtmak ukybyny saklap, näsag olary belli bir yzygiderlige salyp bilmeýär. Bu ýerde umuman sözleýşiň suksessiw (yzygiderlilik) bozulýar.

Afferent motor afaziýasy sözleýiş artikulyýasiýasynda agzalary aýyl-saýyl aýtmak ukybynyň bozulmagydyr. Näsag özüne zerur bolan sesi tapyp bilmän hemişe oňa golaý seslere “typýar”, geçýär. Bu ýerde sesleri seçmek zwenosy bozulandyr.

Semantiki afaziýa – bu ýerde näsag söz tapmaklykda we sözleriň arasyndaky semantiki (logiki-grammatik) gatnaşyklara düşünmekde kynçylyk çekýär. Meselem, näsag “ata” we “dogan” sözlerine düşünýär-de, “atamyň dogany” diýmekligiň nämedigine düşünmeýär. Bu ýagdaýda sözleriň semantik ulgamy, ýagny sözleri manysy boýunça seçip almak bozulýar.

Sensor afaziýasy näsagyň sözleýşi kabul edişinde, ilkinji nobatda fonematik eşidişiň bozulmagynda, ýagny sözleriň ses düzümi bilen mazmunynyň arasyndaky arabaglanyşygyň dargamagynda ýüze çykýar. Çak edilişine görä, bu ýerde sözün ses analizi bozulýar.

Sözleýşiň dürli görnüşdäki bozulmalary birnäçe psihiki kesellerde, meselem, şizofreniýanyň agyr görnüşlerinde döreyär.

§3. Sözleşiş işiniň görnüşleri

Sözleşiş görnüşlere bölünişi

Sözleşiş aýry-aýry ýüze çykyşyny dürli alamatlar boýunça görnüşlere bölmek mümkin. Şeýle alamatlaryň birnäçesini görkezeliň. Birinjiden, sözleşiş üpjün edýän psihofiziologik mehanizmiň çylşyrymlylyk derejesi – bu kriteriý-şert boýunça sözleşiş hor, eholalik (ýönekeý gaýtalamak), sözleşiş-atlandyryş we kommunikativ görnüşlerini ýüze çykarmak bolýar.

Ikinjiden, meýilleşdirilişin(programmirlemegin) roly. Bu babatda işeň sözleşiş (hemişe programmirlemegi talap edýän), reaktiw sözleşiş (guramaçylyk gurluşy talap edýän, ýöne öňki görnüşe seredende has az derejede) we sözleşişin dürli kömekçi görnüşleri, meselem, ýazuw tekstini okamak (guramaçylyk gurluşy praktiki talap etmeýän), ýaly görnüşleri tapawutlandyrmak mümkin. Möhüm şert-kriteriýalaryň üçünji biri-de sözleşişin erklilik derejesidir. Galyberse-de dördünji kriteriý – sözleşişin eksteriorizasiýalaşmak ýa-da interiorizasiýalaşmak häsiýeti boýunça daşky we içki sözleşiş görnüşleri bardyr.

Aşakda biz bu kriteriler boýunça sözleşişin diňe birnäçe görnüşlerine seredip geçmekçi. Bular ilkinji nobatda kommunikativ işeň sözleşiş we (öz gezeginde erkli ýa-da erksiz bolup bilýär) we kommunikativ reaktiw sözleşişdir. Bularyň birinjisi, adatça, monolog sözleşiş (sesli ýa-da ýazuw görnüşde), ikinjisi dialog sözleşiş diýlip atlandyrylýar. Lingwistikadan gelip goşulan bu adalgalar sözleşişin görnüşleriniň psihologik aýratynlygyny häsiýetlendirmeyän-de bolsa, psihologik edebiyatda giňden ulanylýar.

Monologik sözleşiş

Monolog sözleşişin has ýaýraň görnüşidir. Bu görnüşde biz informasiýanyň söz çeşmesinden başga çeşmelerden az peýdalanýarys. Predmeti görkezmek üçin

monolog sözleşişde iň bolmanda, ony ýatladyp adyny tutmaly bolýarys, eger söhbetdeşimiz gadaý bilen tanyş bolmasa, onda predmeti häsiýetlendirmeli-de bolýarys. Mundan başga-da monolog köp derejede işjeň ýa-da erkli sözleşiş bolýar. Başgaça aýdanynda, monology amala aşyrmak üçin sözleşji, adatça, belli bir mazmundaky materiala daýanyp, erkli hereket esasynda öz sözünüň we berýän gürrüňiniň yzygiderligini guramaly bolýar. Galyberse-de, monolog sözleşişň has guramaçylykly görnüşi hasaplanýar. Beýle diýildiği sözleşji öňünden diňe aýry-aýry aýdylyan zatlary, sözlemleri meýilleşdirmän, eýsem, bütün monology programmirlmeli bolýar. Käýagdaýlarda bu meýilnama “ýatda” saklanyp, kähallatlarda bolsa geljekki çykyşyň meýili ýa-da konspekti görnüşinde kagyza geçirilýär.

Monolog sözleşişň görkezilen aýratynlyklary ýörite sözleşiş terbiýesini talap edýär. Gündelik durmuşdan görnüşi ýaly, ýaş çaga, şeýle hem sowady, medeniýeti has uly adama erkli we ýaýraň sözlemek örän kyn bolýar: mekdebiň ene dili grammatikasy kursunyň möhüm funksiýasynyň biri-de sözleşişň erkliligini we ýaýbaňlygyny üpjün edýän başarnyklary kemala getirmekden ybaratdyr. Guramaçylyklygy aýdylanda bolsa, bu häsiýet bilen baglanyşykly başarnyklar diňe yzygiderli oratorçylyk-suhangöýlik ýa-da pedagogik amalyýetiň esasynda döreýär. Mugallym üçin bular has-da zerurdyr: mugallymyň “peltek dilliliginden” gözgyny zat ýokdur. Diliň guramaçylyklygy diňe bir köpýyllyk amaly tejribäniň netijesinde döremeýär: ýeňilräk sözleşiş ýumuşlaryndan yzygiderli onuň kyn görnüşlerine, giňişleýin daşky sözleşiş “daýançlaryndan” onuň has az ulanylyan görnüşine geçmeklik arkaly çendan gysga möhletde degişli başarnyklary işjeň kemala getirmek mümkin. Bu wezipäni öňler ýörite predmet – ritorika amala aşyrýardy.

Monologik sözleşişň erkliligi şu pursatda aýdylyan zatlara mahsus dil serişdelerini tapawutlylykda ulanmak başarnygyny talap edýär: sözleşji öz niýetini doly beýan edip biljek söz düzümlerinden, grammatik konstruksiýalardan peýdalanmalydyr. Emma şeýle başarnyk sözleşişň diňe bir formal dogry bolmaklygy üçin däl, onuň ynandyryjy we aýdyň beýan edilmekligi üçin-de ýeterlik däl.

Munun üçin sözleýän adam dilüstidäl, emma psihologik taýdan has ähmiýetli pikirleri aňladyş kommunikativ serişdelerden (intonasiýa) hem peýdalanyp bilmelidir.

Sözleýän adam gepinde tassyklaýan zatlarynyň dürli derejelerini, sowallaryň dürli görnüşlerini berip bilýän bolmaly. Diňe bir “ýok” sözi pesinden onlarça intonasion wariantlarda – äheňde aýdylyp, onuň her birinden söhbetdeşimiz goşmaça informasiýa alyp bilýär. Ýöne intonasiýany dilüstidäl ýeke-täk kommunikativ serişde hasaplamak bolmaz, bu serişdelere minika we el hereketlendirme, kähallatlarda ümlüklere degişli dürli görnüşdäki dil görnüşli bolmadyk “ses dolduryjylar”, dyngy-pauzalar toplumy, sesli sözleýişde özboluşly “nygtamaklyk” funksiýany alyp barýan käbir sözleriň bölekleyin aýdylmagy we ş.m. degişlidir. Sözleýişde aýdylýan zatlary “işjeň bölekler bölme” ýagny aýdylýan zatlaryň logiki merkezini takyk şöhlendirmek aýratyn mesele bolup durýar. Meselem, “Aman dün irden geldi”diýen sözlem bizin nämäni göz önünde tutýanlygymyza baglylykda dürli-dürli aýdylyp biler: eger biz hut Amanyň (Berdiniň däl-de) gelenligini (hiç ýerde eglenmändigini), ýa-da onuň hut dün gelenligini (şu gün däl-de), ýa-da onuň hut ir bilen (gün batansoň däl-de) gelenligini we ş.m. nygtaýanlygymyza baglylykda sözleýişň logiki merkezi üýtgap bilýär. Bu aýratynlyklary adama ýörite öwretmelidir.

Dialog sözleýşi

Sözleýişň bu görnüşi köp derejede pursatlaýyn (ýagny sözleýişň geçýän ýagdaýyna laýyk) we konstektual (ýagny her bir soňky aýdylýan zat köp derejede önki bilen döredilýän) häsiýetde bolýar.

Dialogyň häsiýeti

monologa gapma-garşydyr. Birinjiden, ol çemelenýän görnüşdedir: monologda beýan edilýän zatlaryň köpüsi bu ýerde ýagdaýyň söhbetdeşleriň ikisine-de tanyş bolansoň sözsüz düşünilýär. Şonuň üçin-de dialog sözleýişň ýazylyp alhan teksti başga adam üçin düşüniksiz bolýar. Bu aýratynlyk monologda kömekçi funksiýany ýerine ýetirýän dilüstidäl sözleýiş serişdeleriniň dialogda özbaşdak ähmiýete eýe bolýandygy we köplenç dil bilen aýdylýan zatlaryň ornuny tutýanlygy bilen düşündirilýär. Ikinjiden, dialog erksiz,

reaktiw häsiýetdedir: dialogda replika köplenç söz üsti bilen aňladylmaýan stimula jogap hökmünde döreyär (meselem, barmagyny gapa gapjadan adamyň “Wah, görä muny” diýmegi ýa-da bir adamyň özi geýnyp duran wagtynda geýinmeýäne “Sen gideňokmy?” diýmegi we ş.m.); mazmuny öňki aýdylanlar bilen döredilýän dialoga mysal: birinji mysalda başga biriniň “Indi ägä borsuň!” diýmegi we ş.m. Kähälatda öňki aýdylan zat gös-göni jogabyň takyk görnüşini-de döredýär (ikinci mysalda geýinmän duranyň “Gidýän” diýmegi). Üçünjiden, dialog az guramaçylykdyr. Dialogda aýdylyan replikalar adaty, programmasyz bolýar; eger-de bu ýerde konstruirlmek ulanylaýanda-da ol has ýönekeý bolýar. Dialog sözleşiş öz akymly bolup, ony her bir aýdylyan zat doly derejede ýagdaý we öňki aýdylanlar (kontekst) bilen döredilýär, sözleşiş bu görnüşinde dürli hili ülhüder, şablonlar, endik bolan söz öwürmeleri, replikalar we ş.m. (“ol bolýan zatlara seret”, “asla kelläňe geljek zat däl” we başgalar) uly rol oýnaýar.

Içki sözleşiş

Sözleşiş özboşlyk görnüşleriniň biri-de içki sözleşişdir. Ol amaly we nazary işiň meýilleşdiriş fazasy (meselem, bir punkta ýetmek üçin degişli ýoly saýlanymyzda biz ony öz ýanymyzda “maslahatlaşyp” haýsy biriniň amatlydygyny

ýkrar edýäris) ýa-da nazary işiň käbir çylşyrymly görnüşleriniň amala aşyrylyş fazasy (meselem, kyn matematiki mysaly işlänimizde biz öz-özüme bilen gepleşip, ony derňeýäris) hökmünde ýüze çykýar.

Bu ýagdaýlarda biz öz-özüme ýarym sözden düşüňäris. Sonuň üçün-de içki sözleşiş fragmentarlyk-böleklik häsiýetlidir. Başga bir tarapdan bu ýerde kabul ediş ýagdaýda hem hiç hili düşünmezlik bolman, bu nukdaýdan sözleşiş içki görnüşi dialoga ýakynlaşýar.

Içki sözleşiş söz organlarynyň (dodakly, dil we ş.m.) hereketlerini registrlemek arkjaly daşa çykarylmaýar. Ony ses görnüşinde derňemek mümkin. Içki sözleşişdäki “görüňmeýän” söz hereketleriniň derňewleriniň görkezisine görä içki sözleşiş käbir sesli sözleşiş aktlarynyň-da (aýratyn-da ýokary erkli görnüşlerinde)

öňüsyrasynda bolup bilýär. Muňa mysal edip çet ýurt dilinde gürlemegi we ýazuw üsti bilen sözleşşi görkezmek bolar.

Ýazuw sözleşşi

Monolog sözleşşiniň aýratyn görnüşleriniň biri-de ýazuw sözleşşidir. Oňa monologyň ähli häsiýetleri mahsus bolup, ýöne ondan has aýratyn aňladylýandyr. Ýazuw işi sesli monologdan has

ýaýraňdyr. Bu aýratynlyk söhbetdeşden “yzyna gaýdýan baglanyşygyň” ýoklugy bilen döreýär. Başgaça aýdanymyzda, bir tarapdan, söhbetdeşimiz bizden düşünmedik zadyny gaýtalap sorap bilmeýän bolsa, ikinji tarapdan, biz onuň özüni alyp barşyna görä düşünenligini ýa-da düşünmänligini aňlap bilmeýäris. Şonuň bilen baglanyşyklykda ýazuw sözleşşiniň sesli sözleşşiden has çylşyrymly gurluşy, oňa degişlilikde düşünmesiniň kynlygy, özüniň özleşdirilmegi üçin ýorite okadylyşy talap edýänligi gelip çykýar.

Ýazuw sözleşşiniň aýratyn erkli häsiýetde bolýanlygy-da bellemeli zatdyr. Dil serişdelerini seçip almak bilen biz olary ýöne bir sözleşşiň maksatlaryna uýgunlaşdyrmak bilen çäklenmän, onuň zerurlygyna, dældigine aňly baha berýäris. Üstesine-de, niýetlän zadymyzy azda-kände aýdyp, biz ony esasy maksat bilen aňly ýa-da aňsyz ýagdaýda deňeşdirip, esasy aýdyljak bolunýan mazmuna laýyk bolmasa ony galdyryp, бүтін operasiýаны täzeden başlap bilýäris; bu häsiýet monologda we dialogda düýbünden mümkin däl. Amala aşyrylan wariantlary şeýle seçip bahalandyrmak, adaty, içki sözleşşi ulanmak bilen utgaşýar: aýdyljak zady ýazuw görnüşinde beýan etmezden ozal, sözleşşiň (häzirki ýagdaýda ýazýan) adam ony içki sözleşşişde “gürleýär”.

Ýazuw sözleşşiň bu babatda psihologik taýdan dürli-dürli bolup bilýänligini bellemelidir. Bu sözleşşi ilki özleşdirilýän döwründe içki sözleşşi düýbünden zerur bolman, daşky sözleşşi görnüşinde ýüze çykyp, adam öz-özüne degişli mazmuny aýdyp berýär. Adaty, içki sözleşşi ýazylyjak bolunýan mazmuny ýaýraň ýa-da jemlenen häsiýetde içini gepletmek görnüşinde amala aşyrylýar. Ýazuw sözleşşiň ýokary medeniýeti bar bolan adamlarda bu tapgyr doly içki orna geçip, onuň programmirlenişi aňlanylmaýar we sözleşşiň adama sözler öz-özünden kagyza geçýän ýaly bolup görünýär.

Sözleşiş hereketleriniň guramaçylygy barada aýdylanda bolsa bu häsiýeti ýazuw monolog sözleşişinde amala aşyrmak sesli sözleşişde amala aşyrmakdan has ýeňildir, sebäbi ol bu ýerde has göze ilginç bolýar. Şonuň üçin-de guramaçylykly sözleşiş öwretmekligi ýazuw sözleşişden başlamak has amatlydyr.

§4. Okadylyş prosesinde sözleşişň ösüşi

Çaganyň sözleşişinde fonetikanyň we grammatikanyň özleşdirilişi we ösüş tapgyrlary

Çaganyň sözleşişiniň ösüşi üç sany esasy tapgyra bölünýär. Sözleşiş doly manyda özleşdirilmekligiň önüsyraşynda durýan birinji tapgyr çaganyň iki aýlygyndan on bir aýlyga çenli aralygy öz içine alýar. Ikinji tapgyr, dili ilkinji öwreniş tapgyry on bir aýdan bir ýaş ýedi aýa çenli aralygy öz içine alýar. Diliň grammatiki gurluşy özleşdirilýän üçünji tapgyr bir ýyl ýedi aýdan üç ýaşa çenli aralykda bolýar. Soň-soňlar çaganyň sözleşiş diýpgöter üýtgemän, diňe sözlük ätiýajyň we grammatik görnüşleriň sanynyň köpelmegi

bilen tapawutlanýar.

Söze çenli tapgyryň içinde ýaňlanma (güwwüldi) (5 aýlyga çenli) we wüjürdi döwürlerini ýüze çykarmak mümkin. Ýaňlanma kähallatlarda fonetikany özleşdirmegiň başlangyç zwenosy hasaplansa-da, beýle diýmäge düýpli esas ýokdur, sebäbi çaganyň bu döwürde aýdýan sesleri: a) biri-birleri bilen baglanyşdyrylmaýar, b) belli bir zat bilen gabatlaşdyrylman, tötänleýin, adatça beýleki sözleşiş galmagallary bilen goşulyşyp döreýär, w) konstant (hemişelik) häsiýetde däl, ata-enelere “birmeňzeş” bolup eşdilyän ses, hakykatda çaga tarapyndan her gezekde başga-başga aýdylýar; g) relevant däl, ýagny belli bir dil bilen baglanyşykly däl.

Wüjürdi döwürüň başynda (4 we 5 aýyň aralygynda) sesler aýdyň predmet, hadysalara degişlilikde we hemişelik häsiýete eýe bolýar. Soňra çaga “bogunlary” aýdyp başlap, olaryň içinde çekimli we çekimsiz sesleri biri-birlerine garşy goýup başlaýarbu sözleriň goşa dynakda getirilmesi olaryň metaforik manyda ulanylýandygy

bilen düşündirilýär). Bu aýratynlyk seslerde biri-birleri bilen baglanyşdyrmaklyk häsiýetiniň döremegi bilen ýüze çykýar. 6 aýlykda “hakyky däl söz” döreýär – çaganyň sözleşiş akymy birnäçe bogunlardan durýan hem-de basym, artikulyasiýa we intonasiýa birligi boýunça birleşdirilýän böleklere bölünýär.

Haçan-da bu “hakyky däl sözler” obýektiv predmetler bilen baglanyşdyrylmak häsiýetine eýe bolanda (8 aýlyk çemesinde), bu bir ýaşyň soňunda ýüze çykýan hil we mukdar taýdan dörejek üýtgeşmeleriň habar berijisi bolup durýar. Bu üýtgeşiklik, birinjiden, çaganyň sözleşişinde (işjeň sözlükde) ulanýan sözleriniň sanynyň düýpgöter köpelmeginde ýüze çykýar. Şeýle köpeliş çaganyň birgiden predmetleri we hadysalary söz arkaly çalşyrmak we jemlemek mümkinçiligini “açmaklygynyň” netijesidir. Ikinjiden, çaganyň sözleşişinde özboluşly hadysa döräp, ony “sintagmatik fonetika” diýip atlandyrmak mümkin. Beýle diýildiği, sözüň ses strukturasy döredilip, emma şol bir pozisiýada duran sesleriň biri-birlerine garşy goýulmaýandygyny, tapawutlandyrylmaýandygyny aňladýar. Meselem, “deem” diýmek “demir”, “degme”, “degirmen” hatda “derman” diýmekligi aňladýar. Kähalatlarda sözüň bogun shemasy aýdylyp, çaga onuň hakyky ses düzümine golaýlaşmaga hatda synanyşyk-da etmeýär: “umma” – “emme”. Şol bir sözdäki ähli sesleri biri-birine meňzetmek “sintagmatiki fonetika” üçin adaty ýagdaýdyr: “babam” – “banan”, “güjük” – “jüjük” we ş.m. Bu döwürüň has aýgytly aýratynlygy-da sözleşişin erkinligidir (aýry-aýry sesleriň aýdylyşynda ýüze çykmasa-da). Galyberse-de, sözleşişiniň ses düzümi degişli diliň ses düzümi bilen baglanyşdyrylýar.

1 ýaş 3 aýlyk döwür bilen 1 ýaş 6 aýlyk döwür aralygynda sözlük baýlygynyň ösüşi birneme haýallaýar; sebäbi bu döwürde çaga özi üçin täze mehanizm bolan pragmatiki fonetikany öleşdirip, bu bolsa oňa diňe bir ses bilen tapawutlanýan sözleri, meselem, “göle”, “döle”, “japbak”, “yapbak”, “topbak” we ş.m. biri-birlerine garşy goýmak mümkinçiligini berýär. Bu mehanizmi öleşdirip, çaga gaýtadan leksikany ürç edip öwrenip başlaýar. Bu prosesin ýokary depginde geçmegine belli bir derejede çaganyň bir sözli (meselem, “äber!”) sözleşişinden onuň iki sözli görmüşine (meselem, “eje, çörek!”) geçmekligi uly rol oýnaýar. Emma çaga iki ýaşa çenli

sözleriň baglanyşygy üçin hiç hili grammatiki serişdeleri ulanman, diňe bir sözüň ýanynda zerur ikinji sözi goşýar. Eger-de bu ýerde käbir grammatiki görnüşler gelseler-de, olar tötänleýindir. Çaga çem gelşi ýaly sözleri biri-birlerine utgaşdyrýar: “kaka oturjak”, “kaka oturdy”, “kaka otur” we ş.m. Bu döwür görkezilen tapgyrlaryň üçünjisine degişli bolup, ony “sintagmatik grammatika” tapgyry diýip atlandyrmak bolar. Galyberse-de iki ýaş çemesi döwürde çaga grammatik görnüşlery dogry ulanyp başlaýar. Soňra bolsa sözde onuň aýry-aýry grammatik düzüjilerini – morfemalary ýüze çykaryp ugraýar.

Çaganyň grammatikany özleşdirşiniň esasy mehanizmi heniz aýan däldir. Käbir daşary ýurt awtorlarynyň pikirçe, çaga diliň grammatiki gurluşyny “kontekstual jemlemek” boýunça öwrenýär: ýagny ol “ulularyň” diliniň sözlerini olaryň sintaktiki häsiýetleri bilen bilelikde özleşdirýär. Ol ilkinji nobatda sözleriň yzygiderligini öwrenip, soňra ondan ugur alyp, ähli sözleri grammatik synplar boýunça bölüşdirýär. Başga awtorlaryň pikirçe sözlügi özleşdirmek çagada sözleşşiň belli bir shemasynyň döremegine itergi bolup, bu shema soňra yzygiderli döredilýän, anykylanýan sözler bilen “doldurylýar”.

**Sözüň
semantikasynyň we
funksiýasynyň
özüşi**

Şu wagta çenli biz çaga sözleşşiniň fonetikasynyň we grammatikasynyň özüşi hakynda gürrüň etdik. Bu ösüş orta mekdep ýaşyna çenli amala aşýar. Sözleşşiň semantikasynyň özüşi L.S.Wygotskiý tarapyndan hertaraplaýyn öwrenilendir. Ol bu özüşi çaganyň predmetleriň tötänleýin, ikinji derejeli häsiýetlerinden olaryň esasy häsiýetlerine geçişi hökmünde düşündirilipdir.

Çaganyň sözleşşiniň funksiýasynyň özüşi aýratyn meseledir. Funksiýalarda düýpli özgerişler ýüze çykýar. Çaganyň sözleşşi ilki başda situatiw (ýagny sözleşşiň mazmunynyň çaganyň gür berýän ýagdaýyny, onuň el hereketlerini, mimikasyny, intonasiasyny we ş.m. göz önünde tutanynda çaganyň söhbetdeşine düşnükli bolmaklygy), özüni alyp barşyň hereket görnüşinden üznedäl häsiýetde bolup, ol soň-soňlar kontekstleýin (ýagny ýerligi-konteksti

mälim bolanda düşnükli bolmaklygy) häsiýete eýe bolýar. Kontekstlilik we situatiw elementleriň utgaşmaklygy sözleýşiň maksadyna we şertlerine bagly bolýar.

Ž.Piaženiň (belli şweýsar psihology) pikirçe çaganyň sözleýşi egosentrik (“öz-özüne gönükdirilen”) sözleýiş görnüşden jemgyýetleşen (“başgalar üçin sözleýiş”) görnüşe tarap ösýär. Bu taglymata L.S.Wygotskiý öz nazaryýetini garşy goýup, egosentrik sözleýşi ilki başdan jemgyýetçilik mazmunly hasaplap, ony indiividual sözleýşe geçmekligiň araçäk tapgyrydyr diýip düşündirdi. Bu nazaryýet eksperiment üsti bilen tassyklandy. L.S.Wygotskiniň pikirçe (bu pikir häzir köp alymlar tarapyndan makullanýar) içki sözleýiş jemgyýetçilik sözleýşiň mundan beýläkki interiorizasiýasy we “indiidualizasiýasy” bolup durýar; şeýlelikde, içki sözleýiş öz gelip çykyşy boýunça daşky sözleýişden öz gözbaşyny alýar.

Wygotskiniň eksperimentinde egosentrik stadiýadaky çagany onuň bilen sözli gatnaşyk edip bilmeýän çagalar kollektiwine (kerler, daşary ýurt dilliler) ýerleşdirilýär. Bu ýagdaýda egosentrik sözleýiş esasan ýok bolup gidýär. Şeýle ýagdaý jemgyýetçilik, kommunikatiw-aragatnaşyk häsiýeti bolmadyk beýleki ýagdaýlarda hem ýüze çykyanlygy anyklanypdyr. Bu ýerden Wygotskiý egosentrik sözleýşi ilki başdan çaganyň egosentrik, indiividual häsiýetli pikirlenmesi bilen bagly däl diýen netijä gelýär: sebäbi şeýle baglanyşyk bolsa, sosial sözleýiş häsiýeti bolmadyk ýagdaýda(kerleriň, günleriň gursawynda) egosentrik sözleýiş özüniň ösmegi üçin amatly şert tapardy diýip Wygotskiý pikir jemleýär. Çaklanyşyna görä tersine, egosentrik sözleýiş ýeterlik indiividual häsiýeti bolmadyk jemgyýetçilik sözleýişden gelip çykýar.

Sözleýşiň aragatnaşyk üçin ulanylyşy, onuň hereketleri meýilleşdirmek we dolandyrmak (oýunda, okuw işinde) üçin ulanylyşyndan öň döreýär. Soňky funksiýa mekdebe çenli ýaşyň soňunda ýüze çykýar.

Çaganyň öz sözleýişini aňlamaklygy doly manyda mekdebe çenli ýaşyň dowamynda döremeyär. Birinjiden, çaga ýörite okadylyş bolmasa öz sözleýişiniň sözlere bölünýänligini örän seýrek aňlaýar. Ondan başga-da sözleýiş ses gurluşynda ol diňe aýry-aýry bogunlary, bognuň içinde bolsa esasan başky çekimsiz ses bölegini

ýüze çykaryp bilýär; bu ýerden kiçi ýaşly çagalaryň adaty ýalňyşy – çekimli sesleri aňladýan harplary sözde sypdyrylýanlygy gelip çykýar (meselem, “kaşa”, “kşa”).

**Dil özleşdirmekde
ses we
grammatikanyň
roly.**

Mekdepde ene dili predmetiniň möhüm wezipeleriniň biri-de çagada öz sözleşşine we ony düzýän dil elementlerine aňly we erkli gatnaşygy kemala getirmekden ybaratdyr. Bu wezipe ýazuw we sowat özleşdirmekde has-da ähmiýetlidir.

Psihologik derňewlere esaslanýan häzirkizaman sowat öwrediş usullary özüniň esasy wezipesi hökmünde çagada sözleşşi erkli analiz etmek başarnygyny kemala getirmekligi öňe sürýär. Şeýle başarnyklary özünde döredip, diliň fonetikasynyň ulgamlayyn häsiýetine düşünen çaga täze koda – ýazuw sözleşşiniň koduna geçmek ýeňil bolýar. Bu sowat we ýazuw öwretmekligiň bir funksiýasydyr. Onuň ikinji funksiýasy – soňky tapgyrlarda ene dilini öwretmekligiň özboluşly usuly propedewtikasy(öňisyralygy)¹ bolmakdyr: okuwçylar ilkinji gezek dil materiallaryna degişli bolan hereketleriň dil ulgamy bilen iş salşyp, soň-soňlar ony beýleki dil birliklerine geçirip bilýärler. Galyberse-de, onuň üçünji funksiýasy – ähli beýleki predmetleri öwretmekligiň real propedewtikasy bolup durmagydyr: sowat özleşdirmezden olary öwrenmäge geçmek mümkin dälidir.

Ene diliniň grammatikasyny öwrenmeklik hem hut şeýle ýagdaýda guralýar. Bu ýerde, birinjiden, çaga grammatikanyň derejesinde diliň ulgamlayynlygy hakynda düşünje berýärler. Ondan soňra sintaktiki birlikleri, sintagmalary, sözleri erkin ulanmak başarnygy döredilip, ol bolsa dil serişdelerini aňly, hiç bolmanda erkli seçip almaga mümkinçilik döreýär.

Mekdepde ene dilini öwretmekligiň ýene-de bir möhüm funksiýasy bolýar. Ol “dogrynyň” “nädogrudan” saýgarylmagyna, has möhümi-de dil serişdeleriniň funksional ýöriteleşmegine, olaryň

¹ Propedewtika – ilkinji maglumatlaryň toplumy bolup, onsuz esasy ylmy düşüňjelere geçmek mümkin bolmaýar.

takyk şertlerde maksadalaýyk we täsirli ulanylmagyna getirýär. Ene dilini öwrenmekligiň bu funksiýasy entek ene diliniň mekdep kursunda aýdyň şöhlenenmesini tapan däldir. Hakykatda bolsa bu kurs sözleşşiň umumy ösüşine bolan ähmiýetinden başga edebiýat kursunyň propedewtikasy hökmünde örän möhümdir.

Ikinji dili öwrenmek, okuwçynyň haýsy ýaşdan okadylyp başlanyşyna baglylykda dürli psihologik mazmuna eýe bolýar. Ol ene dilini öwrenmeklik bilen parallel ýa-da ondan biraz yza galmak ýagdaýda gidip bilýär; şeýle ýagdaý iki dilde gepleýän maşgalalarda adatydyr. Bu ýagdaýda ol ene dilini öwrenmek bilen meňzeş bolýar. Ikinji dil öwrenmek mekdebe çenli ýaşda hem başlanyp biler: bu döwür umuman dil öwrenmek üçin “sensitive” (has duýgur), ol fonetikany we gramatikany aňlamazdan “gös-göni” usul boýunça özleşdirmeklige amatly ýaş hasaplanýar. Ýöne ikinji dili okatmaklygyň has adaty görnüşi – çagada ene diliniň faktlaryny erkli ulanyp bilmek başarnygy kemala gelenden soň okatmaklykdyr. Bu başarnyklaryň esasynda çet ýurt ýa-da islendik ikinji dili okatmaklyk başlanýar. Eger-de ene dili “aşakdan ýokary”, ýagny ilki bogun emele getirmek ýaly elementar mehanizmleri, soňra diliň ýokary derejeleri, sözleşşiň erkliigi özleşdirilip, iň soňundan dil birliklerini aňly ulanmak görnüşinde kemala gelýän bolsa, ikinji dili öwrenmek “ýokardan aşak” – dili ulanmaklygyň aňly operasiýalaryndan başlap, dil serişdelerini erkli seçip almak arkaly sözleşşiň awtomatlaşmagyna geçmek ýoly bilen amala aşyrylýar. Çet ýurt dilini okatmaklygyň bu psihologik aýratynlyklaryny kähallatlarda pedagoglar ünsden düşürýärler.

**Sözleşşiň we
sahsýetiniň akyly
ýetirişi**

Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly adamyň psihiki durmuşynda sözleşşiň roly örän uludyr. Hakykatda adamyň aňy dil bilen guralandyr. Diliň kähallatlarda “hakyky aň” diýip häsiýetlendirmesi ýöne ýerden däldir. Diliň we sözleşşiň bu roly adamyň ýokary psihiki funksiýalaryny amala aşyrmakda has aýdyň ýüze çykýar.

Dil ähli psihiki hadysalardan pikirlenme bilen has ýakyn baglanyşyklydyr. Emma olaryň arasynda käbir lingwistleriň

tassyklaýşy ýaly parallellik ýokdur, Pikirlenmede diliň takyk ekwiwalenti-mynasybeti bolmaýsy ýaly, tersine, dilde-de pikir doly gabatlygy ýokdur; pikir öz tebigaty boýunça dilden durýar; dil pikir guralydyr; emma pikirlenmede (aýratyn-da uly adamlarda) dilden başga-da şeýle gurallar ulanylýar. Dil ýat bilen-de ýakyn arabaglanyşykdadyr. Hakyky adam ýady (aralaşdyrylan häsiýetde) köplenç dile daýanmak arkaly amala aşyrylýar. Kabul ediş hem hut şeýle derejede sözleşiş kömegi bilen ýerine ýetirilýär.

Diliň hyýal bilen baglanyşyklylygy gös-göni göze ilmese-de, bu ýerde hem onuň roly şübhesizdir. Bir eksperimentde okuwçylardan Ýer togalagynyň haýsy-da bir bölegini (meselem, Ýewropany) hyýala getirip, soňra suratyny çekmek tabşyrylanda olar kenar ýakasynyň diňe söz bilen aňladylan ýerlerini (aýlaglar, burunlar, adalar, ýarym adalar) çekmegi başarypdylar. Dil beýleki şertli belgiler, kartalar, çyzgylar, hasaplaýyş serişdeleri we ş.m. bilen bir hatarda “psihologik” gurallaryň biridir. Her bir psihologik gural ýaly dil “şolar ýaly psihiki funksiýalaryň bütin gurluşyny we geçişini üýtgedýär... edil tehnik gural ýaly zähmet operasiýalarynyň görmüşini kesgitläp, tebigy uýgunlaşyş prosesini üýtgedýär”¹.

Şeýlelikde, esasy akyl ýetiriş prosesleriniň (kabul ediş, ýat, pikirlenme we hyýal) psihologik häsiýetnamasyna diňe olaryň kemala getirilişinde şahsyýetiň sözleşiş işiniň aýratyn roly aýan edilenden soňra düşünmek mümkin.

¹ Выготский Л.С. Развитие высоких психических функций. М. 1960. 225-нji sah.

ÜÇÜNCÜ BÖLEK

9-njy BAP

DUÝMA

§1. Duýmalar hakynda düşünje

**Duýmalaryň
adamyň
durmuşyndaky
we işindäki roly**

Daşky dünýäniň hadysalary bolan sesler, reňkler, ys, ýylylyk, ululyk we ş.m. baradaky maglumatlary biz duýgy organlarynyň üsti bilen bilýäris. Duýgy organlarynyň kömegi bilen adam organizmi duýmalar görnüşinde daşky we içki gurşawyň ýagdaýy barada dürli informasiýalary kabul edýär.

Duýma – bu maddy dünýäniň predmetleriniň we hadysalarynyň, şeýle hem organizmiň içki ýagdaýynyň aýry-aýry häsiýetlerini maddy gyjyndyryjylaryň degişli reseptorlara täsir etmekliginde şöhlelendirýän ýönekeý psihiki prosesdir.

Duýgy organlary informasiýalary kabul edýär, toplaýar we beýnä geçirýär: beýni her sekuntda şeýle informasiýanyň ägirt uly we üznüksiz akymyny kabul edip alyar we gaýtadan işleýär. Netijede, daşky dünýäniň we organizmiň ýagdaýynyň takyk şöhlelendirilmesi döreýär. Şonuň esasynda ýerine ýetiriji organlara gelip gowuşýan, bedeniň temperaturasyny regulirleýän, ýimit siňdiriş, hereket organlarynyň, içki sekresiýa mázleriniň işini edara edýän, duýgy organlarynyň hut özleriniň dolandyrylmaklygyna jogapkär bolýan nerw impulslary kemala gelýär. Sekuntda ýüz münlerçe operasiýadan durýan şeýle çykyrymly iş üznüksiz amala aşyrylýar.

Duýgy organlary daşky dünýäniň adamyň aňyna gelip girýän ýeke-täk kanallarydyr. Duýgy organlary adama daşky dünýäde oriýentirlenmäge mümkinçilik berýär. Duýgy organlary bolmadyk bolsa adam daş-töwereginde näme bolup geýýänligine göz ýetirip bilmezdi, beýleki adamlar bilen aragatnaşyk saklamakdan, iýmit

tapmakdan, howpdan goranmakdan mahrum bolardy. Lukmançylygyň tarhynda bir gözünden we eliniň hamynyň uly bolmadyk bölegindäki syzyşdan başga duýmanyň beýleki ähli görnüşlerinden mahrum bolan bir näsagyň ýagdaýy ýazylypdyr. Näsag gözünü ýumanda, onuň eline hiç zat galtaşman ýagdaýynda ol uklaýan eken.

Adam üçin hemişe daşky dünýä barada maglumat almak zerurdyr. Organizmiň daşky gurşawa uýgunlaşmagy gurşaw bilen organizmiň arasynda hemişelik bolýan belli bir informasiýa balansyny talap edýär. Informasion balansyň bozulmagy informasiýanyň agdyklyk etmeginde we ýetmezçiliginde ýa-da sensor(duýma) izolýasiýa-gabaw häsiýetinde bolup, organizmiň funksional näsazlygyna getirýär. Bu babatda soňky döwürlerde kosmos biologiýasy we medisinasy meseleleri bilen baglanyşykly geçirilýän sensor informasiýasyny çäklendirmek baradaky derňewler üns bermäge laýykdyr. Synag edilýänler doly sensor izolýasiýasyny üpjün edýän ýörite kameralara ýerleşdirilende (hemişelik birsydyrgynlyk, birmeňzeş sesler, sähelçe ýşyk geçirýän tutuk äýnekler, elde we aýakda syzyşy geçirmeýän silindrler we ş.m.), olar birnäçe sagatdan galagoply ýagdaýa düşüp, tejribäniň togtadylmagyny kesgin talap edýärler. Doly bolmadyk sensor izolýasiýasy boýunça geçirilýän tejribeler, meselem, bedeniň aýry-aýry uçastoklaryny daşky täsirden mahrum etmek, bu uçastoklarda syzyşy, agyryny we temperaturany duýmaklygyň bozulýanlygyny görkezdi. Uzak wagtlaýyn monohromatik(birmeňzeş reňklilik) ýşyk bilen täsir edilen adamlarda görüş gallýusinasiýalarynyň(gözegörünmeleriň) döreyänligi anyklandy. Bu we beýleki köpsanly faktlar adamda daşky dünýä barada duýma görnüşinde maglumat almaklyga bolan islegiň güýçludigini subut edýär.

Biziň daşky dünýä baradaky, hut özümiň hakyndaky alýan maglumatlarymyzyň çeşmesi hökmünde duýmalaryň adamyň durmuşyndaky roly iňňän uludyr. Emma duýma öz mazmuny boýunça nämendir? Bu barada birnäçe taglymatlar bardyr.

**Duýmalar
şöhlelenme
taglymaty
nukdaýnazarýndan**

Duýmanyň predmetleriň we olaryň häsiýetleriniň duýgy organlaryna edýän täsiriniň netijesidigini ykrar edýän taglymatlar has giňden ýaýrandyr.. Bu ýagdaýda duýmalaryň bize obýektiv hakykatyň dogry keşbini berýändigini, daşky dünýäni hakyky durkunyň şöhlelendirilýänligi nygtalýar. Her bir beýleki şöhlelenmede bolşy ýaly duýmalaryň hakykylygynyň kriterisi-şerti

amalyýet, adamyň işi bolup durýar.

Duýmalaryň şöhlelenme taglymatyndan başgada birnäçe nazaryýeti bardyr. Şeýle taglymatlar dürli-dürli bolup, olaryň olaryň bir ugrunda duýmalary ýeke-täk hakykat hasaplap, şonun netijesinde dünýäni duýmalaryň toplumy hökmünde seredilýär (subýektiv idealizmiň wekilleri Berkli, Ýum, Mah we beýlekiler). Başga bir tarapdan, duýmalara şertli belgiler, daşky täsirleriň simwoly hökmünde seredýän taglymat I.Mýuller, Gelmgols tarapyndan esaslandyrylandyr. Bu nazaryýet reseptorlaryň belli bir gyjyndyryjylara uýgunlaşýanlygyndan we şol bir gyjyndyryjynyň kähalatlar da dürli duýgy organlaryna täsir edip dürli hili duýmalar döredýänligi ýaly çäklil faktlardan ugur alýar. Meselem, gözüň torly bardasyna ýşyk, elektrik togy, basyş ýaly dürli gyjyndyryjylar täsir edeninde ondaky diňe bir görnüşli duýma - ýagtylyk duýmasy döreýär. Şeýle hem mehaniki gyjyndyryjy özüniň derä, gulaga ýa-da göze täsir edýänligine baglylykda basyş, ses, ýagtylyk duýmalaryny döredýär. Bu faktlara esasanyp I.Mýuller özüniň “duýgy organlarynyň özboluşly energiýasy” düzgünini öňe sürdi. Mýulleriň taglymatyna görä duýma gyjyndyryjynyň hiline däl-de, gyjyndyryjynyň täsir edýän duýgy organynyň özboluşly energiýasyna bagly bolýar. Beýle diýildigi biziň duýmalarymyz bilen däskey dünýäniň predmetleriniň arasynda meňzeşlik bolman, duýmalar bu predmet-hadysalaryň simwoly, şertli belgileri bolup durýar diýilidigidir.

Mýulleriň getiren faktlary dogry bolsa-da, hakykatda olar ählumumy häsiýete eýe däl. Birinjiden, hemme gyjyndyryjylar elektrik togy we mehaniki gyjyndyryjy ýaly uniwersal däl. Ses, ys

we beýleki gyjyndyryjylar göze täsir edip, görüş duýmasyny döretmeýärler. Şonuň ýaly-da ýşyk we ys eşidiş duýmasyny döredip bilmeýär. Diýmek, elektrik togy we mehaniki gyjyndyryjy uniwersal täsir hökmünde seýrek duş gelýän faktorlardyr.

Ikinjiden, şol bir reseptora täsir etmek arkaly dürli gyjyndyryjylar bilen döredilýän duýmalar öz hili boýunça birmeňzeş däldir. Meselem, mehaniki urgy ýa-da elektrik togy gulaga täsir edip gödek eşidiş duýmasyny döretse-de, ony howa yrgyldylary bilen döredilýän eşidiş duýmalarynyň baý keşbi bilen hiç hili deňeşdirip bolmaz. Şol bir duýgy organyna laýyk we laýykda (adaty bolmadyk) gyjyndyryjylary saýgarmak zerurdyr. Bu fakt duýgy organlarynyň predmetleriň we hadysalaryň özboluşly energiýasyny, belli bir häsiýetlerini şöhlelendirmäge has inçelik bilen ýöriteleşýänligine şaýatlyk edýär. Duýgy organlarynyň ýöriteleşmekligi uzak wagtlaýyn ewolýisiýanyň önümidir: duýgy organlarynyň özi bolsa daşky gurşawyň täsirlere uýgunlaşmaklygynyň netijesi bolup, şonun üçin-de öz gurluşy we häsiýetleri boýunça bu täsirlere laýykdyr. Adamda duýmalardaky inçe tapawutlandyrylyş adamzat jemgyýetiniň taryhy ösüşi, jemgyýetçilik zähmet amalyýeti bilen baglanyşyklydyr. Organizmiň daşky gurşawa uýgunlaşmaklygyny üpjün edýän duýgy organlary özüniň bu funksiýasyny haçan-da bu gurşawyň obýektiv häsiýetlerini dogry şekillendiren wagtynda ýerine ýetirip bilýär. Diýmek, bu ýerde “duýgy organlarynyň özboluşly energiýasy” düzgüni däl-de, “özboluşly energiýalaryň organlary” düzgüni amala aşyrylýar. Başgaça aýdanynda, daşky dünýäniň özboluşly häsiýetleri bu organlaryň özboluşlylygyny döredýär. Duýmalar simwol, iýeroglifler bolman, maddy dünýäniň predmetleriniň we hadysalarynyň adamyň duýgy organlaryna täsir edýän, ýöne ondan garaşsyz bolan hakyky häsiýetlerini şöhlelendirýär.

Duýmalar we perseptiw iş

Duýmalar mazmuny boýunça obýektiv dünýäniň subýektiv keşbidir. Emma duýmalaryň döremegi üçin organizme diňe maddy gyjyndyryjynyň täsir etmegi ýeterlik bolman, organizmiň hut öz aktiw işi zerurdyr. Bu iş diňe bir içki proses ýa-da daşky gymyldylar görnüşinde bolup biler.

Duýmalar häzirki pursatda

reseptora täsir edýän gyjyndryjynyň özboluşly energiýasyny nerw prosesleriniň energiýasyna öwürmek netijesinde döreýär. Şeýlelikde, duýma – bu diňe bir duýma keşbi ýa-da has takygy onuň düzüjisi bolman, eýsem bu özboluşly iş ýa-da işiň düzüjisidir. Köpsanly derňewleriň görkezişine görä duýma psihiki hadysa hökmünde jogap reaksiýasy bolmadyk ýagdaýynda ýa-da bu reaksiýanyň nätakyk ýagdaýynda döremeýär. Bu babatda hereketlenmeýän elniň akyly ýetiriş guraly bolup bilmeýşi ýaly hereketlenmeýän göz hem şol derejede kördür. Duýgy organlary hereket organlary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Hereket organlary diňe bir uýgunlaşmak, ýerine ýetiriş funksiýalaryny alyp barman, informasiýany kabul etmäge hem gös-göni gatnaşýarlar. Meselem, syzmak we hereket berk baglanyşykdadyr. Iki funksiýa hem bir organda - elde birigendir. Şol bir wagtyň özünde elniň ýerine ýetiriş we duýuş hereketleri biri-birinden tapawutlanýarlar.

Analizator

Duýma nerw ulgamynyň ol ýa-da beýleki gyjyndryja reaksiýasy hökmünde döräp, her bir psihiki hadysa ýaly reflektor häsiýetde bolýar. Duýmanyň fiziologik esasy bolup gyjyndryjynyň

laýyk analizatorlara täsir etmeginde döreýän nerw prosesidir.

Analizatorlar üç bölümden durýar: 1) daşky energiýany ýörite nerw prosesine öwürüji periferik bölümden (reseptordan); 2) analizatorlaryň periferik bölümüni merkezi bölüm bilen birleşdirýän geçiriji ýollardan afferent (merkeze ymtylýan) nerwlerden; 3) periferik bölümden gelýän nerw impulslarynyň gaýtadan işlenilýän ýeri bolan analizatoryň gabykasty we gabyk bölümlerinden (beýni ujy).

Her bir analizatoryň gabyk bölümünde ýadro, ýagny merkezi bölüm bolup, onda reseptor öýjükleriň esasy massasy toplanandyr; bu ýerde ýadrodan başga-da periferiýa bolup, ol dürli mukdarda gabygyň dürli zolaklarynda ýerleşýän dagynyk öýjük elementlerden durýar. Analizatoryň ýadro bölümü öýjükleriň uly massasyndan ybarat bolup, olar reseptordan gaýdýan merkeze ymtylyjy nerwleriň kelle beýniniň gabygyna gelip goşulýan zolaklarynda ýerleşýär. Bu

analizatoryň dagynyk elementleri beýleki analizatorlaryň ýadrolary bilen goňşy ýerleşýän zolaklara goşulýarlar. Şeýlelikde, aýry-áýry duýma aktynda kelle beýniniň ähli gabygynyň köp böleginiň gatnaşmaklygy üpjün edilýär. Analizatoryň ýadrosy inçe analiz we sintez funksiýasyny, meselem, sesleri belentligi boýunça tapawutlandyrmaklygy alyp barýar. Dagynyk elementler gödek analiz ediljek funksiýasy bilen, meselem, saz seslerini gohdan tapawutlandyrmak bilen baglanyşyklydyr.

Her bir analizatoryň gabyk bölümi periferiýanyň beýnidäki proyeksiýasyny emele getirýän zolagy öz içine alýar. Bu ýerde periferiýanyň belli bir öýjüklerine gabyk öýjükleriniň belli bir uçastoklary gabat gelýär. Gözüň torly bardasynyň dürli nokatlarynyň wekilçiligi gabygyň dürli giňişlik nokatlary boýunça döredilendir. Eşidiş organy-da öýjükleriň gabykda dürli giňişlikde ýerleşşi boýunça öz wekilçiligini döredýär. Beýleki duýgy organlaryň ýerleşşi-de şular ýalydyr.

Emeli gyjyndyryş usuly bilen geçirilen tejribeler häzirkî döwürde duýgy organlarynyň gabykda anyk ýerleşşini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Meselem, görüş duýmasynyň wekilçiligi esasan, kelle beýniniň gabygynyň ýeňse bölümünde ýerleşýär. Eşidiş duýmasy ýokary çekge egremiň orta bölümünde ýerleşýär. Syzýs-hereket duýmasynyň beýni zwenosy yzky merkezi egremde ýerleşendir we ş.m.

Duýmanyň döremegi üçin analizatoryň bütewilkdäki işi zerurdyr. Gyjyndyryjynyň reseptora täsir etmegi gyjyndyrmaklygy döredýär. Reseptor tarapyndan amala aşyrylýan daşky energiýanyň nerw prosese öwürilmekligi bu gyjynmanyň başlangyjy bolup durýar. Reseptordan bu proses merkeze ymtylýan nerw boýunça analizatoryň ýadro bölümüne ýetýär.

Haçan-da oýanma analizatoryň gabyk öýjüklerine ýetende organizmiň gyjynma bolan jogaby döreýär. Biz gyjyndyryjylaryň ýagtylygyny, sesini, tagamyny we beýleki häsiýetlerini duýýarys. Analizator nerw prosesleriniň ähli ýolunyň ýa-da reflektor dugasynyň möhüm gözbaşy bölümidir. Reflektor dugasy reseptordan, geçiriji ýollardan we effektordan durýar. Reflektor dugasynyň

elementleriniň özara baglanyşygy organizmiň işiniň ýaşaýyş şertlerine baglylykda oriýentirlemegini üpjün edýär.

**Duýmalarda
peýdaly
informasiýalaryň
seçilip alynmagy**

Görüş duýmasy prosesi gözde başlanyp, şonda hem tamamlanýar. Bu aýratynlyk beýleki analizatorlara hem häsiýetlidir. Reseptor bilen beýniniň arasynda diňe bir göni (merkeze ymtylan) baglanyşyk bolman, eýsem ters (merkezden gaýdyan) baglanyşyk-da bardyr.

Duýma diňe merkeze ymtylan prosesiniň netijesi däl, onuň esasynda öz döreýşi we geçişi boýunça reflektor işi umumy kanunlaryna tabyn bolan doly we çylşyrymly reflektor akty durýar. Şeýle reflektor aýlawda geçýän prosesleriň dinamikasy daşky täsiriň häsiýetine laýyk gelmeklik görnüşinde amala aşyrylýar. Meselem, syzyş duýmasynda elniň hereketi öz görnüşini boýunça syzylyan obýektiň görnüşini gaýtalaýar, onuň gurluşyna laýyklygy saklaýar. Göz hem optiki “priboryň” işleýiş mysalynda şeýle düzgün boýunça hereket edýär.

Ses ýarkalarynyň hereketi-de obýektiv ses belentliginiň tebigatyny gaýtadan döredýär. Eksperimentde wokal-motor zwenosy togtadylannda synag edilýänlere özboluşly ses belentligine bolan kerlik döreýänligi aýan edildi. Şeýlelikde, sensor we motor düzüjileriniň utgaşmaklygy mynasybetli sensor apparaty reseptorlara täsir edýän stimullaryň obýektiv häsiýetlerini gaýtadan dikeldýär we olaryň mazmunyna laýyklygy döredýär.

Duýgy organlary düýp mazmuny boýunça energiýanyň filtrleri bolup, olardan gurşawyň degişli üýtgeşmeleri geçýär. Bu üýtgeşmeler arkaly döredilýän impulsar aýry-aýry nerwlerde özboluşly we laýyk hereketleriň döremegine getirýär.

Eýsem, duýmalarda peýdaly informasiýanyň seçilip alnyşy haýsy düzgün esasynda amala aşyrylýar? Bu babatda birnäçe ylmy çaklamalar döredildi. Birinji çaklama görä çäkli signallary topluny üçin ýüze çykaryş we geçiriş mehanizmi bar bolup, bu topluma gabat gelmeýän maglumatlar bolsa kabul edilmeýär. Bu mehanizmi adaty redaktorçylyk amalyýetine meňzetmek mümkin: mysal üçin bir döwürleýin neşir diňe sport we türgenler barada informasiýany çap

edýän bolsa, başga bir neşir diňe original ylmy makalalardan başga hiç bir zady kabul etmeýär. Şeýle seçip alyş wezipesini deňeşdirme mehanizmleri amala aşyrýar. Meselem, mör-möjeklerde bu mehanizmler öz görnüşinden bolan ýoldaşy gözläp tapmak ýaly ýeňil bolmadyk ýumşy çözmäge gönükdirlendir. Ýşyklanýan tomzaklaryň ýanyp-öçmesi, kebelekleriň ritual “tanslary” we ş.m. – bularyň hemmesi biri-birleriniň yzyndan gelyän nesil arkaly berkidilen refleksleriň zynjyrydyr. Bu zynjyryň her bir tapgyryny mör-möjekler ikileýin ulgamda : - “hawa” ýa-da “ýok” mazmunda amal edýär. Eger-de urkaçy ýanyoldaşyň hereketi başgaça reňkli, tegmilleriniň ýerleşşi üýtgeşik, ganatlardaky keşdeler del bolup, tansly hereketlerine hem başga hili jogap berse diýmek, bu partnyor keseki, başga görnüşe degişli. Tapgyrlar iýerarhiýa(bir-birine tabyn) häsiýetli yzygiderliligi döredýärler: täze tapgyr diňe mundan öňki sowala “hawa” diýlip jogap alandan soňra başlaýar.

Ikinji ylmy çaklamanyň düşündirişine görä maglumatyň kabul edilmegi ýa-da kabul edilmezligi janly-jandarlaryň islegi bolup durýan ýörite kriteriý-şertleriň esasynda edara edilýär. Ähli jandarlar, adatça ummasyz stimullar bilen gurşalyp, olar bu stimullara ýokary duýgurlyk bildirýärler. Emma janly organizmleriň köpüsi bu stimullaryň diňe organizmiň islegi bilen baglanyşykly görnüşlerine reaksiýa bildirýär. Açlyk, suwsuzlyk, beýleki jynsyň wekili bilen goşulýşmaklyga bolan taýýarlyk ýa-da bolmasa başga bir içki meýil stimül energiýasyny saýlamaklygyň dolandyryjylary, kriterileri bolup durýar.

Üçünji ylmy çaklama görä duýmalarda infirmasiýany seçip almak täzelik kriterisi esasynda amala aşyrylýar. Duýgy organlarynyň ählisiniň işinde hakykatdan-da gyjyndyryjylaryň üýtgemekligine gönükdirilen oriýentirlenmegi synlamak bolar. Hemişelik gyjyndyryjynyň täsirinde duýgurlyk göýä kütikleşýär we signallaryň reseptorlardan merkezi nerw apparata gelmegi kesilýär. Meselem, galtaşma duýmasy ýtip gitmek häsiýete eýedir. Eger-de gyjyndyryjy deriniň üstünde hereket etmesini togtatsa bu duýduryjynyň üýtgän wagtynda beýnä bu gyjyndyryjy dogrusynda signal barýär. Bu signal hat-da gyjyndyryjynyň derä güýçli ýa-da

gowşak basyşy örän gysga wagt aralygynda bolsa-da beýnä gelip gowuşýar.

Eşidiş duýmasynda hem ýagdaý hut şeýledir. Aýdymça öz sesine erk etmek we ony degişli belentlikde saklamak üçin wibratonyň¹ örän zerurdygy anyklandy. Bu ýörite döredilýän üýtgeşmeler höweslendirilmese, aýdymçynyň beýnisi sesini belentliginiň kem-kemden üýtgeşmesini kabul edip bilmeýär.

Görüş analizatorlaryna hem hemişelik gyjyndyryja bolan oriýentirleýji reaksiýanyň ýitip gitmegi häsiýetlidir. Eger-de gurbaganyň görüş meýdanynda hereket edýän predmet bolmasa onuň gözi beýnä düýpli informasiýa goýbermeýär. Çaklanyşyna görä, gurbaganyň görüş dünýäsi, adatça, edil synp tagtasy ýaly boş bolmaly, emma islendik hereketlenýän mör-möjek bu boşlugyň ýerliginde hökman ýüze çykarylýar.

Hemişelik gyjyndyryja gönükdirilen oriýentirleýji reaksiýanyň ýitip gitmekligine şaýatlyk edýän faktlar tejribelerde ýüze çykarylady. Nerw ulgamy duýgy organlaryna täsir edýän daşky obýektleriň häsiýetlerini inçelik bilen modelirläp, olaryň “nerw modellerini” döredýär. Bu modeller seçip alynmak esasynda täsir edýän filtrleriň funksiyasyny ýerine ýetirýär. Häzirki pursatda reseptora täsir edýän gyjyndyryjy ol barada ön döran “nerw modeli” bilen gabat gelmese, oriýentirleýji reaksiýa döredýän impulsar ýüze çykýar. Tersine, oriýentirleýji reaksiýa önki tejribede ulanylan hemişelik gyjyndyryja degişlilikde ýitip gitmek bilen bolýar.

Şeýlelikde, duýma prosesi daşky täsirleriň özboşlyk energiýasyny seçip almaklyga we üýtgetmeklige gönükdirilen, daşky dünýäniň takyk şöhlelenmesini üpjün edýän sensor ulgam hökmünde amala aşyrylýar.

Duýmalaryň görnüşlere bölünişi

Duýmalaryň belli bir gyjyndyryjylaryň degişli reseptora täsir etmegi netijesinde döreýänligi sebäpli, duýmalaryň görnüşlerini, bir tarapdan, gyjyndyryjylaryň häsiýeti, ikinjiden, bu gyjyndyryjylara täsir edýän

¹ Latynçadan vibrato (endirmek) – tonuň belentliginiň sähelçe üýtgemegi

reseptorlarynyň görnüşine esaslanýar. Şöhlelendiriş häsiýeti we reseptorlaryň ýerleşşi boýunça duýmalar üç topara bölünýär: 1) daşky gurşawyň predmetlerini we hadysalaryny şöhlelendirýän we reseptorlary bedeniň daşynda bolan **eksteroseptiw** duýmalar; 2) içki organlaryň ýagdaýyny şöhlelendirýän, reseptorlary içki organlarda we dokumalarda bolýan **interoseptiw** duýmalar; 3) hereketler we biziň bedenimiziň giňişlikdäki ýagdaýy barada informasiýa berýän, reseptorlary muskullarda we swýazkalarda ýerleşýän **proprioseptiw** duýmalar.

Eksteroseptorlary **kontaktly** we **distant** reseptorlar atlandyrylýan iki topara bölmek mümkin. Kontaktly reseptorlar özlerine täsir edýän obýektler bilen gös-göni galtaşan wagtynda gyjynmany geçirýärler; syzma, tagam biliş duýmalary munuň mysallarydyr. Distant reseptorlary özünden belli bir aralykda bolan obýektlerden gelýän gyjynmaklygy duýýarlar; görüş, eşidiş, ys alyş distant reseptorlarydyr.

Biz bu ýerde baryp Aristotel tarapyndan ýazylan duýmanyň baş görnüşini; görüş, eşidiş, ys alyş, syzş we tagam biliş duýmalary agzadyk. Bu nusga iki müň ýyla golaý ulanylypdyr. Emma hakykatda duýmalaryň görnüş-i örän köpdür.

Syzşyň düzüminde **taktil-galtaşma** duýmalary bilen bir hatarda duýmalaryň özbaşdak görnüş-i **temperatura** duýmalary bolup, ol aýratyn temperatura analizatorlarynyň funksiýasydyr. Soňky duýmalar diňe bir syzşyň düzümine girmek bilen çäklenmän, organizmiň daşky gurşaw bilen ýylylyk çalyşygy prosesini dolandyrmakda aýratyn ähmiýete eýedir.

Taktil we eşidiş duýmalarynyň aralyk ýagdaýyny **wibrasiýa** (titremäni duýmak) duýmalary eýeleýär. Adamyň daşkly gurşawda umumy oriýentirlenmek prosesinde **deňagramlylyk** we **tizlenme duýmalary** uly rol oýnaýar. Bu duýmalaryň çylşyrymly ulgamlaryň mehanizmi vestibulýar apparaty, vestibulýar nerwleri we gabygyň, gabygasty zolagyň dürli bölümlerini we beýnijiği öz içine alýar. **Agyry** duýmalary dürli analizatorlar üçin umumy duýmalar bolup, olar gyjyndyryjynyň berbat ediji güýjüni habar berýärler.

Häzirkizaman ylmyň nukdaýyndan duýmalaryň kabul edilen daşky (eksteroseptiw) we içki (interoseptiw) toparlara bölünishi

ýeterlik dälidir. Duýmalaryň käbir görnüşleri bir wagtyň özünde daşky we içki häsiýete eýedir. Olara temperatura we agyry, tagam biliş we wibrasiýa, muskul-bogun we statiki-dinamiki duýmalar degişlidir.

§2. Duýmalaryň umumy kanunalaýyklyklary

Duýmalaryň umumy häsiýetleri

Duýmalar özlerine mahsus bolan gyjyndyryjylaryň şöhlenenmesiniň görnüşidir. Meselem, görüş duýmasynyň özüne mahsus oýandyryjysy

tolkunlaryň uzynlygy 380 millimikrondan 770 millimikron diapazonda bolan elektromagnit şöhlenenmesi bolup, olar görüş analizatorynda görüş duýmasyny döredýän nerw prosesine öwrülýärler. Eşidiş duýmalary 16-dan 20000 çenli yrgyldyly çaltlyk bilen reseptorlara täsir edýän ses tolkunlarynyň şöhlelendirilmesidir. Taktil duýmalary deriniň üstüne mehaniki gyjyndyryjylaryň täsir etmegi bilen döreýär. Kerler üçin aýratyn ähmiýetli wabrasion duýmalar predmetleriň titremegi bilen döreýär. Beýleki duýmalaryň hem (temparatura, ys alyş, tagam biliş we ş.m.), hut özlerine mahsus gyjyndyryjylary bolýar. Ýöne duýmalaryň dürli görnüşleri diňe bir özboluşlylygy bilen tapawutlanman, eýsem özleri üçin umumy häsiýetlere hem eýedir. Duýmalaryň **hili, intensiwligi, dowamlylygy we giňişlikdäki ýerleşşi** şeýle umumy häsiýetlere degişlidir. Duýmanyň hili şu duýmany beýleki duýmalardan tapawutlandyryan we şol bir duýmanyň çäklerinde onuň üýtgäp durýan esasy aýratynlygy bolup durýar. Meselem, eşidiş duýmalary belentligi, tembri, güýçlüligi boýunça tapawutlanýarlar, görüş duýmalary doýgunlygy, reňklilik tony we ş.m. boýunça tapawutlanýarlar. Duýmalaryň hil taýdan dürli-dürliligi materiýanyň hereketleriniň görnüşleriniň tükeniksiz köpdügininiň şöhlenenmesidir.

Duýmanyň **intensiwligi** onuň mukdar häsiýeti bolup, ol täsir edýän gyjyndyryjynyň güýji we reseptoryň funksional ýagdaýy bilen kesgitlenilýär.

Duýmanyň **dowamlylygy** onuň **wagt** aralygynyň häsiýetidir. Ol hem duýgy organyň funksional ýagdaýy boýunça, emma esasan gyjyndyryjynyň täsir edýän wagty we onuň intensiwligi bilen kesgitlenilýär. Gyjyndyryjy duýgy organyna täsir edende duýma şol bada döremän, birnäçe wagt aralygynda döränsoň, oňa duýmanyň **latent (gizlin)** döwri diýilýär. Duýmanyň dürli görnüşleri üçin latent döwri birmeňzeş däl: meselem, taktil duýmalary üçin ol 130 millisekunt, agyry üçin 370 millisekunt bolýar. Tagam biliş duýmasy bolsa diliň üstüne himiki gyjyndyryjy täsir edenden 50 millisekunt geçenden soň döreýär.

Gyjyndyryjy täsir eden badyna duýma döremeýşi ýaly, gyjyndyryjy täsirini bes eden badyna ol ýitip hem gitmeýär. Duýmalaryň bu inersiýasy **hereketiň netijesiniň täsiri** diýilýän hadysada ýüze çykýar. Görüş duýmasy belli bir inersiýa eýe bolup, özüni döreden gyjyndyryjy täsirini bes eden badyna ýitip gitmeýär. Gyjyndyryjynyň zýy **yzgiderli keşp** diýilýän görnüşde saklanýar. **Yzygiderli keşpler oňyn we oňyndäl** görnüşde bolup bilýärler. Oňyn zýygiderli keşp özüniň ýagtylygy we reňki boýunça ilkibaşdaky gyjyndyryja gabat gelýär. Kinematografyň işleýiş düzgüni görüşiň inersiýasyna, görüş duýgylarynyň birnäçe wagt aralygynda oňyn zýygiderli keşp görnüşinde saklanmagyna esaslanandyr.

Yzygiderli keşp wagtyň geçmegi bilen üýtgeýär we şonda oňyn keşp oňyndäl keşp bilen çalyşýar. Haçan-da ýsygyň çeşmesi reňkli bolanda zýygiderli keşbiň goşmaça reňke öwrülmesi bolup geçýär.

I.W.Gýote özüniň “Reňki öwrenmek barada oçerkinde” şeýle ýazýar: “ Bir gezek men agşamara myhmanhana girenimde meniň otagyma uzyn boýly gözüňi gamaşdyryjy ak ýüzli , gara saçly, al-gyzyl korsažda bir gyz girdi, men özümden birnäçe ädim aralykda duran bu gyza ünsli seretdim. Ol gidenden soňra garşydaky ýagty

diwarda men ýagty şöhleler bilen gurşalan gara ýüzi, göýä deňiz tolkuný ýaly ýaşyl reňkli geýmiň aýdyň figurasyny gördüm”¹.

Yzygiderli keşplerini döreýşini şeýle düşündirmek mümkin. Mälim bolşy ýaly, gözün torly bardasynda üç görnüşli reňk duýujy elementleriň barlygy çaklanylýar. Gyjyndyrma prosesinde olar ýadap, olaryň duýgurlygy peselýär. Biz gyzyly reňke seredenimizde, bu reňki kabul edijiler beýlekilerden has gaty ýadaýarlar, şonuň üçin-de toruň edil şu uçastogyna soňra ak yşyk düşende kabul edijileriň beýleki iki görnüşi has ýokary kabul edijilik ýagdaýynda bolansoň, biz gök-ýaşyl reňki görýäris.

Eşidiş duýmalary edil görüş duýmalary ýaly, yzygiderli keşp bilen utgaşyp bilerler. Gulagy gapyjy sesleriň “gulagy şaňladyp” ýakymсыz duýgy döretmegi muňa has ýakyn mysal bolup biler. Gysga ses impulsalarynyň ençemesi eşidiş analizatoryna birnäçe sekundyň dowamynda täsir edenden soň, olar edil gaty adaty bolmadyk häsiýetde guralan ýaly, bütewi ýa-da gyrylyk görnüşde eşidilip başlanýar. Bu ýagdaý ses impulsynyň täsiri kesilenden soň ýüze çykyp, impulsaryň intensiwligine we dowamlylygyna görä birnäçe sekunt dowam edýär.

Şuňa meňzeş hadysalar beýleki analizatorlarda-da ýüze çykýar. Meselem, temperatura, agyry we tagam biliş duýmalary-da gyjyndyryjynyň täsiri aýrylandan soňra birnäçe wagt dowam edýär.

Galyberse-de duýmalara gyjyndyryjynyň giňişlikde ýerleşşi häsiýetlidir. Distant reseptorlary arkaly amala aşyrylýan giňişlik analizi bize gyjyndyryjynyň giňişlikdäki ýerleşşi barada maglumat berýär. Kontaktly duýmalar (taktil, agyry, tagam biliş) gyjyndyryjynyň bedene täsir edýän ýerinde döreýärler. Bu ýagdaýda agyry duýmalarynyň ýerleşşi, taktil duýmalarynyňka garanda, has

Duýgurlyk we onuň ölçelişi

Bizi gurşap alýan daşky dünýäniň ýagdaýy barada bize degişli maglumatlar berýän duýgy organlary özleriniň şöhlelendirýän hadysalaryna ýokary ýa-da pes derejede duýgurlykda bolup olary dürli takyklykda şöhlelendirip

¹ Гете И.В. Избранные сочинения по естествознанию. Л., Изд-во АН СССР, 1957, 288-нји sah.

ýaýraň we takyklygy pes bolýar.

bilýärler. Duýgy organynyň duýgurlygy şol bir şertlerde duýma döredip bilýän minimal gyjyndyryjy bilen kesgitlenýär. **Çalaja duýmany ýüze çykarmak üçin zerur bolan gyjyndyryjynyň minimal güýjüne duýgurlygynyň aşaky absolýut bosagasy diýilýär.**

Bosagadan aşakdaky gyjyndyryjylar diýlip atlandyrylýan minimal güýçli gyjyndyryjylar duýmalary döretmeýär we kelle beýniniň gabygyna olar barada signallar gelip ýetmeýär. Gabyk her bir aýratyn pursatda impulsaryň üznüksiz köplüğinden diňe durmuş üçin wajyplaryny kabul edip, beýlekilerini, şol sanda içki organlardan gelýän impulsary-da özüniň oýanyş bosagasyň ýokarlandyrmak arkaly saklaýar. Bu ýagdaý biologik taýdan maksadalaýykdyr. Uly ýarym şarlarynyň gabygy ähli impulsary deň kabul edýän we olara degişli reaksiýany üpjün edýän organizmi göz önüne getirmek mümkin däl. Beýle ýagdaý organizmiň hökman ölmegine getirerdi. Hut uly ýarym şarlaryň gabygy möhüm däl impulsary öz oýanyş bosagasyň ýokarlandyrmak arkaly gysyp çykaryp, organizmiň ýaşaýyş islegleriniň goragynda durýar, ony zerur bolmadyk reaksiýalardan boşadýar.

Emma bu bosagasty impulsar organizm üçin ähmiýetsiz galmaýarlar. Nerw kesellileriň klinikasynda alnan köp sanly faktlar muny subut edýär. Meselem, daşky gurşawdan gelýän ujypsyz, bosagasty gyjyndyryjylar kelle beýniniň gabygynda dominant(agalyk ediji) ojagy döredip, gallýusinasialaryň(gözegörünmeleriň) we “aldaw duýgularyň” ýüze çykmagyna getirýär. Bosagasty seslerini keselliler öz-özünden döreyän sesler hökmünde gutulgysyzlyk bilen kabul edip, şol bir wagtyň özünde olar hakyky adam sesine biperwaý garaýarlar; ujypsyz çala göze ilýän yşyk şöhesi dürli mazmunly gallýusinator görüş duýmalaryny döredip bilýär; çala bildirýän taktil duýmalary – deriniň geýim bilen galtaşmagy – ýiti deri duýmalaryny ýüze çykaryp bilýärler.

Duýmanyň aşaky bosagasy şol bir analizatoryň absolýut duýgurlyk derejesini kesgitleýär. Absolýut duýgurlyk bilen bosaganyň ululygynyň arasynda ters baglanyşyk bolýar: bosaganyň ululygy näçe kiçi boldugyça analizatoryň duýgurlygy şonça-da ýokary bolýar.

Bu gatnaşygy şu formulada aňlatmak bolar.

$$E = \frac{1}{P}$$

Bu ýerde E – duýgurlyk, P – gyjyndyryjynyň bosaga ululygy.

Biziň analizatorlarymyz dürli duýgurlykda bolýarlar. Adamyň her bir ys alyş öýjüniň degişli ysly madda üçin bosagasy 8 molekuladan aňry geçmeýär. Tagam biliş duýmasyny döretmek ys alyş duýmasyny döretmekden 25 mün esse köp molekula gerek bolýar.

Görüş we eşidiş analizatorlarynyň duýgurlygy örän ýokarydyr. Tejribäniň görkezişine görä, adamyň gözi torly barda bary-ýogy 2-8 kwant ýşyk energiýasy düşende ýşygy görmäge ukyplydyr. Beýle diýildigi biz tüm garaňkylykda ýanýan şemi 27 km uzaklykdan görüp bilýäris diýiligidir. Şol bir wagtyň özünde biziň galtaşmaklygy duýmagymyz üçin görüş ýa-da eşidiş signallaryny kabul etmeklige garanda 100-10000 million esse köp energiýa zerurdyr.

Analizatoryň absolýut duýgurlygy diňe bir aşaky bosaga bilen çäklenmän, duýmanyň **ýokarky bosagasynda** öz içine alyar. **Entek täsir edýän gyjyndyryja laýyk duýmany döredip bilýän gyjyndyryjynyň maksimal güýjüne absolýut duýgurlygyň ýokarky bosagasy** diýilýär. Gyjyndyryjynyň biziň reseptorlarymyza täsir edýän güýjüniň mundan beýläk ulalmagy diňe agyry duýmasyny döredýär (meselem, adatdan daşary güýçli ses, gözüňi gapýan ýagtylyk we ş.m.).

Absolýut bosaganyň aşaky ululygy-da, ýokarky ululygy-da dürli şertlere - adamyň işiniň häsiýetine we ýaş aýratynlygyna, reseptoryň funksional ýagdaýyna, gyjyndyryjynyň güýjüne we dowamlylygyna we ş.m. baglylykda üýtgeýär.

Duýgy organlarynyň kömegi bilen biz diňe ol ýa-da başga bir gyjyndyryjynyň barlygyny ýa-da ýoklugyny ýüze çykarmak bilen çäklenmän, eýsem gyjyndyryjylary olaryň güýji we hili boýunça tapawutlandyryp bilýäris. **Duýmada çala üýtgeşiklik döredýän iki gyjyndyryjynyň arasyndaky minimal tapawuda parhlandyryş ýa-da tapawut bosagasy** diýilýär. Nemes fiziology E.Beber adamyň sag we çep elindäki predmetleriň has agyryny tapawutlandyryş ukybyny barlap, tapawut duýgurlygynyň absolýut däl-de otnositel

häsiyetdedigini kesgitledi. Beýle diýildigi goşmaça gyjyndyryjynyň esasy gyjyndyryja bolan gatnaşygy hemişelik ululykdyr diýiligidir. Meselem, elde 100 gr.ýuk bar bolsa, çala tapawut duýmasynyň döremegi üçin bu agramyň üstünde ýene 0,4 gr goýlan agramy goşmaly bolýar. Eger-de ýüküň agramy bir mün gram bolsa çala tapawut duýmasynyň döremegi üçin onuň üstüne ýene 3,4 g agramy goşmaly bolýar. Şeýlelikde, gyjyndyryjynyň ilkibaşdaky agramy näçe uly boldugyça, oňa goşulýan goşmaça-da şonça uly bolmalydyr.

Tapawut bosagasy şol bir analizator üçin otnositel hemişelik ululygyny saklaýar. Görüş analizatory üçin bu gatnaşyk takmynan 1/100, eşidiş üçin 1/10 bolup, taktil duýmasy üçin bolsa 1/30 deňdir. Bu ýagdaýyň eksperimental barlagy onuň diňe orta güýçdäki gyjyndyryjylara adatydygyny görkezdi.

Weberniň eksperimental maglumatlaryndan ugur alyp, nemes fizigi Fehner duýmalaryň intensiwliginiň gyjyndyryjynyň güýjüne baglydygyny şeýle formulada aňladypdyr.

$$S = K \lg I + C,$$

bu ýerde S – duýmanyň intensiwligi, I - gyjyndyryjynyň güýji, K we C konstantalar. **Esasy psihofiziki kanun** diýlip atlandyrylýan bu düzgüne görä, **duýmanyň intensiwligi gyjyndyryjynyň güýjüniň logarifmine proporsionaldyr.** Başgaça aýdanynda, gyjyndyryjynyň güýji geometrik progressiýa boýunça ulalanda, duýmanyň intensiwligi arifmetiki progressiýada ulalýar (Werber – Fehneriň kanuny).

Tapawut duýgurlygy ýa-da tapawutlandyrmaklyga bolan duýgurlyk hem tapawutlandyryş bosagasynyň ululygyna ters baglanyşykda bolýar: **tapawut bosagasy näçe uly boldugyça tapawut, tapawut duýgurlygy boýunça-da kiçidir.**

Tapawut duýgurlygy diýen düşünje diňe bir gyjyndyryjylary duýmagyň intensiwligi boýunça tapawutlandyrmagy häsiýetlendirmek üçin ulanylman, eýsem duýgurlygyň birnäçe görnüşleriniň beýleki aýratynlyklaryny görkezmek üçin hem ulanylýar; meselem, görüş üsti bilen kabul edilýän predmetleriň görnüşlerini, möçberini we reňkini tapawutlandyrmaklyga bolan duýgurlyk ýa-da sesiň belentligini parhlandyrmaklyga bolan duýgurlyk.

Adaptasiýa Analizatorlaryň absolýut bosagasynyň ululygy bilen kesgitlenilýän duýgurlygy hemişelik bolman ol birnäçe fiziologik we psihologik şertleriň täsirinde üýtgäp durýar, bu üýtgemeleriň arasynda bolsa **adaptasiýa** hadysasy aýratyn orun tutýar.

Gyjyndyryjynyň täsiri netijesinde duýgy organlarynyň duýgurlygynyň üýtgemegine adaptasiýa ýa-da uýgunlaşmak diýlip düşünilýär.

Bu hadysanyň üç dürli görnüşi bar.

I. Gyjyndyryjynyň uzak wagtlaryň täsir ediş prosesinde duýmanyň doly ýitip gitmegi hökmündäki adaptasiýa. Bu hadysa barada biz şu babyň birinji paragrafynda analizatorlaryň gyjyndyryjynyň üýtgemegine bolan “sazlaşygy” dogrusyndaky söhbetimizde aýdypdyk. Gyjyndyryjylaryň täsiri hemişelik häsiýetde bolanda duýma kem-kemden ýitip gidýär. Meselem, deriniň üstündäki ýeňil ýük tiz wagtdan soň duýulmaýar. Biz ýakymсыз ysly atmosfera düşenimizde hem tiz wagtdan soň ys alyş duýmalary ýitip gidýär. Haýsy-da bolsa bir tagamly zady birnäçe wagtlap agyzda saklanyňda tagam biliş duýmalaryň intensiwligi peselýär, soňra bolsa asla duýulmaýar.

Hemişelik we hereketsiz gyjyndyryjy täsir edýän mahalynda görüş analizatorynda doly adaptasiýanyň bolmaýanlygy, gyjyndyryjynyň hereketsizliginiň reseptor apparatynyň gymldysynyň hasabyna öweziniň dolunýanlygy bilen düşündirilýär. Gözüň hemişelik erkli we erksiz hereketleri görüş duýmalarynyň üznüksizligini üpjün edýär. Şekili gözüň torly bardasyna görä ýörite berkitmek¹ arkaly geçirilen tejribede 2-3 sekuntdan soň görüş duýulmasynyň ýitýänligi, ýagny doly adaptasiýanyň döreýänligi aýn edildi.

2. Ýokarda ýazylyp beýan edilen hadysa ýakyn, ýagny güýçli gyjyndyryjynyň täsiri netijesinde duýmanyň kütelmegine-de adaptasiýa diýlip düşünilýär. Meselem, elimizi sowuk suwa

¹ Şeýle berkitmeklik, ýa-da stabilizasiýa göz almasyna berkidilýän üstüne şekil ýerleşdirilenden soň göz bilen bile hereket edýän ýörite endikler arkaly gazanyldy.

sokanymyzda sowuklyk gyjyndyryjysy bilen döredilýän duýmanyň intensiwligi peselýär. Biz ýarym garaňky otagdan ýiti ýagtylykly giňişlige geçenimizde ilkibada görejimiz gapylyp, töwereginizdäki hiç hili detaly saýgarmaýarys. Birnäçe wagtdan soňra görüş analizatorynyň duýgurlygy üzüň-kesil peselýär we biz kadaly ýagdaýda görüp başlaýarys. Intensiw ýagtylyk gyjyndyryjysynyň täsiri astynda gözüň duýgurlygynyň beýle peselmek hadysasyna ýagtylyk adaptasiýasy diýilýär. Adaptasiýanyň şu ýokarda beýan edilen iki görnüşini **negativ-oňyndäl adaptasiýa** diýen umumy adalga bilen birleşdirmek bolýar, çünki olaryň netijesinde **analizatorlaryň duýgurlygy peselýär.**

3. Galyberse-de, **pes gyjyndyryjlaryň täsiri netijesinde duýgurlygynyň ýokarlanmagyna-da adaptasiýa** diýýärler. Duýmalaryň käbir görnüşlerine mahsus bolan bu adaptasiýa görnüşini **pozitiv-oňyn** adaptasiýa diýip atlandyrmak bolar. Görüş analizatorynda tümlük diýlip atlandyrylýan bu pozitiv adaptasiýa, garaňkyda bolmagyň täsiri astynda gözüň duýgurlygynyň ýokarlanmagynda ýüze çykýar. Eşidiş adaptasiýanyň muňa meňseş görnüşü ümsümlige bolan adaptasiýadyr. Temperatura duýmalarynda pozitiv adaptasiýa şol bir gradusly suwa sokulanda ozaldan sowadylan elniň gyzgynlyk duýmagynda, öňünden gyzdyrylan elniň bolsa sowuklyk duýmaklygynda ýüze çykýar. Negativ-oňyndäl agyry adaptasiýanyň bolup biljekdigi uzak wagtlaýyn çekelişikli meseleleriň biri boldy. Belli bolşa ýaly, agyrdygy gyjyndyryjynyň köp gezek ulanylmagy negativ adaptasiýany döretmän, gaýtam, wagtyň geçmegi bilen has güýçli täsir edýär. Emma welin täze faktlar iňňe sançmaklyga we intensiw gyzgyn şöhle täsirine bolan doly negativ adaptasiýanyň barlygyny subut edýär.

Dürli analizatorlar özlerinde adaptasiýa hadysasynyň geçiş intensiwligi boýunça deňeşdirilende olaryň birleriniň çalt, beýlekileriniň haýal adaptasiýalary ýüze çykarýandygy mälim bolýar. Meselem, taktil reseptorlary örän çalt adaptirlenýärler. Olaryň duýujy nerwlerine haýsy-da bolsa bir uzak wagtlaýyn gyjyndyryjy täsir edende, diňe uly bolmadyk impulslaryň zalpy täsir başlaýan badyna akyp geçýär. Haýal adaptirlenýän analizatorlara görüş (tümlük

adaptasiýasy onlarça minuda ýetýär), ys alyş we tagam biliş reseptorlary degişlidir.

Duýgurlygynyň derejesini reseptorlara nähili gyjyndyryjylaryň (pes ýa-da güýçli) täsir edýänligine baglylykda adaptasion regulirlmek uly biologik ähmiýete eýedir. Adaptasiýa duýgy organlarynyň üsti bilen pes gyjyndyryjylary tutmak arkaly bu organlary adatdan daşary güýçli gyjyndyryjylaryň zyýanly täsirinden goraýar.

Adaptasiýa hadysasyny reseptorlara uzak wagtlaýyn gyjyndyryjy täsir edende döreýän periferik üýtgeşmeler bilen düşündirmek mümkindir. Mälim bolşy ýaly, ýagtylygynyň täsirinde gözüň torly bardasynda ýerleşýän taýajyklardaky görüş purpury dargaýar (reňki ýitýär). Garaňkyda bolsa, munuň täsirine, görüş purpury gaýtadan döreb, duýgurlygynyň ýokarlanmagyna getirýär. Beýleki duýgy organlarynyň reseptorynda şeýle häsiýetli himiki maddanyň barlygy heniz subut edilenok.

Mundan başga-dsa analizatorlaryň merkezi bölümlerinde geçýän prosesler hem adaptasiýa hadysasyny emele getirýär. Uzak wagtlaýyn gyjyndyrylanda kelle beýnisiniň gabygy oňa duýgurlygy peseldýän goraýjy tormozlanma bilen jogap berýär. Tormozlanmanyň ösmegi beýleki ojaklarda oýanmanyň güýçlenmegini döredip, täze şertlerde duýgurlygynyň ýokarlanmagyna getirýär (bu yzygiderli özara induksiýa hadysasydyr).

Duýmalaryň özara täsiri

Duýmanyň intensiwligi diňe bir gyjyndyryjynyň güýjüne we adaptasiýanyň döredijisine bagly bolman, eýsem şu pursatda beýleki duýgy organlaryna täsir edýän gyjyndyryjylara hem baglydyr.

Beýleki duýgy organlarynyň gyjyndyrylmagynda analizatoryň duýgurlygynyň üýtgemegine duýmalaryň özara täsiri diýilýär.

Duýmalaryň özara täsiri netijesinde döreýän duýgurlygynyň üýtgemegi dogrusynda edebiyatda köpsanly faktlar ýazylýar. Meselem, eşidiş gyjyndyryjysynyň täsirinde görüş analizatorynyň duýgurlygy üýtgeýär. Bu üýtgeşmäniň eşidiş gyjyndyryjysynyň güýjüne bagly bolýandygy S.E.Krawkow tarapyndan anyklanyldy. Pessejik ses gyjyndyryjylary görüş analizatorynyň reňk

duýgurlygyny ýokarlandyrýar. Şol bir wagtyň özünde ses gyjyndyryjysy hökmünde awiasion motoryň güýçli gürrüldisi ulanylanda gözüň saýgaryş duýgurlygynyň has erbetleşýänligi aýan edildi. Görüş duýgurlygy birnäçe ys alyş gyjyndyryjylaryň täsirinde hem ýokarlanýar. Emma welin ys üzül-kesil otrisetel emosional häsiýetde bolanda görüş duýgurlygy peselýär. Şuňa meňzeşlikde pes ýagtylyk gyjyndyryjysynyň täsirinde eşidiş duýmasy güýçlenip, has intensiw ýagtylyk gyjyndyryjysynyň netijesinde bolsa eşidiş duýgurlygy peselýär. Pes agyry gyjyndyryjylaryň täsirinde görüş, eşidiş, taktil we ys alyş duýgurlygynyň ýokarlanýandygy hem mälimdir.

Ol ýa-da beýleki analizatoryň duýgurlygynyň üýtgemegi belki analizatorlaryň bosagasty gyjyndyrylmagynda hem bolup biler. Meselem, P.P.Lazarýew deri ultramelewşe yşyklar bilen gyjyndyrylanda görüş duýgurlygynyň peselýändigini anyklady.

Umuman, biziň ähli analizatorlar sistemamyz belli bir derejede bir-birlerine täsir edýär. Şonlukda duýmalaryň özara täsiri edil adaptasiýa ýaly iki sany gapma-garşylykly prosesde: duýgurlygyň ýokarlanmagynda ýa-da peselmeginde ýüze çykýar. Bu prosesde pes gyjyndyryjylaryň analizatorlaryň duýgurlygyny ýokarlandyranlygy, güýçli gyjyndyryjylaryň bolsa ony peseldýänligi umumy kananulaýyklykdyr.

Analizatorlaryň özara täsiriniň we
Sensibilizasi türgenleşigiň netijesinde duýgurlygyň
ýa ýokarlanmagyna sensibilizasiýa diýilýär.

Duýmalaryň özara täsiriniň fiziologik mehanizmi kelle beýniniň gabygyndaky analizatorlaryň merkezi bölümlerinde bolup geçýän oýanmanyň irradiasiýa we konsentrasiýa prosesidir. Pawlowyň düşündirişi boýunça güýçli bolmadyk gyjyndyryjy ýarym şarlaryň gabygynda çalt irradiirlenýän (ýaýraýan) oýanma prosesini döredýär. Oýanma prosesiniň irradiasiýasy netijesinde beýleki analizatoryň duýgurlygy ýokarlanýar. Munuň tersine, güýçli gyjyndyryjy täsir edende konsentrasiýa (jemlenmä) ýykgyň edýän oýanma prosesi döredýär. Özara induksiýa kanuny boýunça bu ýagdaý beýleki analizatorlaryň merkezi bölümlerinde tormozlanma prosesini döredip, olaryň duýgurlygynyň peselmegine getirýär.

Analizatorlaryň duýgurlygynyň üýtgemegi şertli refleksi boýunça ikinji signal sistemasynyň gyjyndyryjylarynyň täsiri netijesinde hem bolup biler. Synag edilýän adamlara “limon ýaly turşy” diýen sözler bilen ýüzlenilende olaryň gözleriniň we diliniň elektrik duýgurlygynyň üýtgeýänligi subut edildi; bu üýtgeşmeler hakyky limon şiresi bilen dile gyjyndyryş täsiri edilende döreýän üýtgetmelere meňzeşdir.

Duýgy organlarynyň duýgurlygynyň üýtgeýiş kanunlaryny bilmek bilen, ýörite seçilip alnan goşmaça gyjyndyryjylary ulanmak arkaly ol ýa-da beýleki reseptory sensibilizirmek, ýagny onuň duýgurlygyny ýokarlandyrmak bolar.

Sinesteziýa. Duýmalaryň özara täsiri sinesteziýa diýlip atlandyrylýan ýene bir hadysada hem ýüze çykýar. Sinesteziýa – munuň özi duýmanyň bir analizatoryň gyjyndyrylmagynyň täsiri astynda beýleki analizatora mahsus bolan duýnmanyň döremegidir.

Sinesteziýa hadysasy duýmalaryň dürli görnüşlerinde ýüze çykýar. Görüş-eşidiş sinesteziýasy – ses gyjyndyryjylary täsir edende subýektde görüş obrazlarynyň döremekligi has köp duş gelýär. Dürli adamda beýle sinesteziýalar birmeňzeş bolmasa-da, olar her bir aýry-aýry adamda hemişelik häsiýetde bolýar. Käbir kompozitorlarda (Rimskiý-Korsakow, Skryabin we beýlekiler) “reňkli eşidiş” ukybynyň bolanlygy mälimdir. Şeýle sinesteziýanyň has aýdyň ýüze çykyşyny litwaly hudožnik Çurlýonisiň döredijiliginde, onuň reňkler simfoniýasynda görmek bolýar.

Soňky ýyllarda ses obrazlaryny reňk obrazlaryna öwürýän “reňkli – saz” aparatlaryň döredilişi we “reňkli sazyň” intensiv barlanyşy sinesteziýa hadysasyna esaslandyrylýar. Görüş gyjyndyryjylarynyň täsiri astynda, ses duýmalarynyň döremegi, ses gyjyndyryjysynyň esasynda tagam bilşiň ýüze çykmagy we ş.m. örän seýrek duş gelýär. Sinesteziýa hemme adamlara mahsus bolmasa-da, ol giňden ýaýrandyr. “Ýiti tagamly”, “sowuk reňk”, “süýji sesler” we ş.m. ýaly söz utgaşmalaryny ulanmagyň mümkindigi hiç kimde şübhe döretmeýär. Sinesteziýa hadysasy adamyň analizatorlar sistemasynyň hemişelik özara baglanyşykda

bolýandygynyň, adamyň obýektiv dünýäni duýgular arkaly şöhlelendirmesiniň bitewiliginiň ýene-de bir subutnamasydyr.

Duýgurlyk we türgenleşik. Duýgy organlarynyň sensibilizasiýasy diňe bir goşmaça gyjyndyryjylaryň ulanylmagy bilen däl, eýsem türgenleşik esasynda hem bolup bilýär. Duýgy organlarynyň türgenleşmek we kämilleşmek mümkinçiligi örän uludyr. Duýgy organlarynyň duýgurlygynyň ýokarlanmagyny

kesgitleýän iki sferany tapawutlandyrmak bolar: 1) sensor şikesleriniň (körlik, kerlik) öwezini dolmak boýunça döreýän sensibilizasiýa we 2) adamyň hünäriň, işiniň mazmunynyň özboluşly talaplary netijesinde döreýän sensibilizasiýa.

Görüşüň we eşidişüň zaýalanmagynyň öwezi duýgurlygyň beýleki görnüşleriniň ösdürilmeginiň hasabyna belli bir derejede dolunýar. Görüşden mahrum bolan adamlaryň syzma duýgusynyň güýçli ösmeginiň hasabyna skulptura bilen meşgullanýanlarynyň bardygy mälimdir. Edil şeýle häsiýetde kerler güýçli ösen wibrasiýa duýmalarynyň hasabyna saz diňlemeklige ukyply bolýarlar. Olar saz guralyna elini goýýarlar ýa-da orkestre arkasyny öwürüp oturýarlar.

Kör hem-de güň Elen Kelleriň ys alyş duýmasy şeýle güýçli ösensoň, ol öz dostlaryny, myhmanlary olardan gelyän yslyr boýunça assosiasiyä döretmek arkaly tanaýar, tanyşlaryny ýada salmaklyk köp adamlarda ses bilen baglanyşdyrylýan bolsa, bu adamda ys alyş bilen baglanyşdyrylyp ýada salynýar.

Adamda gös-göni belli bir reseptora degişli bolmadyk gyjyndyryjylara bolan duýgurlygyň döremegi aýratyn üns bermeklige mynasypdyr. Körlerde päsgeçliliklere bolan distansion duýgurlyk muňa mysal bolup biler.

Duýgy organlarynyň sensibilizasiýasynyň ýene-de bir uly topary käbir ýörite hünärler bilen uzak wagt meşgullanýan adamlarda bolýar. Ýylmaýjylaryň görnüşiniň adatdan daşary ýiti bolýandygy mälimdir. Eger türgenleşmedik adamlar diňe 0,1 mm möçberdäki bütür-südürligi görýän bolsa, olar 0,0005 mm çenlilikdäkini görmäge ukyplydyrlar. Mata reňkleme boýunça hünärmenler gara reňkiň 40-dan 60-a çenli aýratynlygyny saýgarmaga ukyply bolýarlar. Türgenleşmedik göz olary birmeňzeş kabul edýär. Tejribeli polat

eredijiler eredilen massanyň ujypsyz reňk öwüşgünligi boýunça onuň temperaturasyny we ondaky goşmaça maddalaryň mukdaryny ýokary takyklykda kesgitläp bilýärler.

Ys alyş duýmalary çäýň, peýniriň, çakýrlaryň, temmäkiniň tagamyny kesgitleýjilerde ýokary derejede kämilleşýär. Tagam kesgitleýjiler çakýryň diňe bir üzümiň haýsy sortundan edilendigini bilmekden başga-da, üzümiň niredede ösenligini hem bilýärler.

Žiwopis döredijilik işiniň özboluşly görnüşi hökmünde predmetleri şekillendirmekde formalary we reňk utgaşmalaryny kabul etmektige aýratyn talaplar bildirýär. Tejribeleriň görkezşi boýunça hudožnigiň gözi proporsiýalary kesgitlemäge örän duýgur bolýar. Ol predmetiň ululygyndaky 1/60 – 1/150 çenli üýtgemeleri duýmaga ukyplydyr. Reňk duýmalarynyň inçeligine Rimdäki mozaika ussahanasy boýunça göz ýetirmek mümkin, onda adam tarapyndan döredilen esasy reňkleriň 20000-den gowrak öwüşgini bar.

Eşidiş duýgurlygynyň östüş mümkinçiligi-de örän uludyr. Meselem, skripkada oýnamak, ses belentligini saýgarmaklygyň aýratyn ösüşini talap edýär, bu başarnyk skripkaçylarda pianistlerdäkidən has ýokarydyr. Ses belentliklerini kynlyk bilen tapawutlandyryan adamlarda ýörite sapaklar arkaly ses belentligini saýgarmagy ösdürmek bolar. Tejribeli uçarmanlar eşidiş boýunça hereketlendirijiniň aýlanyş sanyny ýeňillik bilen kesgitleýärler. Olar minutda 1300 aýlawdan 1340 aýlawy erkin saýgarýarlar. Türgenleşigi bolmadyk adamlar 1300 bilen 1400 aýlawyň tapawudyny saýgarýarlar.

Bu zatlaryň hemmesi biziň duýmalarymyzyň durmuş şertleriniň we amaly zähmet işiniň täsiri astynda ösýänligini subut edýär.

Köp sanly şeýle faktlaryň bolmagyna garamazdan, duýgy organlarynyň türgenleşmek meselesi entek ýeterlik öwrenilen däldir. Eýsem, duýgy organlarynyň türgenleşigine näme esas bolýar? Enrek bu soraga doly jogap bermäge mümkinçilik ýok.

Körlerde syzma duýmasynyň ýokarlanýanlygyny düşündirmäge synanyşyk edildi. Kör adamlaryň meýidiniň barmaklarynyň derisiniň aýa tarapynda taktil reseptorlarynyň – **paçiniýew bedenjikleriniň** barlygy ýüze çykaryldy. Deňeşdirmek üçin şeýle dernewler dürli

hünärdäki görýän adamlaryň meýidiniň derisinde hem geçirildi. Netijede, körlerde taktil reseptorlarynyň sanynyň köpdügi mälim boldy. Meselem, görýän adamlaryň birinji barmagyň dynak aýtymynyň derisinde bedenjikleriň sany orta hasap bilen 186 bolsa, kör dogulanlarda ol 270, ölmezinden 5 ýyl öň kör bolanlarda 311 bolupdyr.

Şeýlelikde, reseptorlaryň gurluşy konstant (hemişelik) däl-de, üýtgeýji häsiýetde bolup, şol bir reseptoryň öz funksiýasyny takyk ýerine ýetirmeklige uýgunlaşmaklygy esasynda hemişe üýtgeýär. Reseptorlaryň üýtgemegi bilen bilelikde täze şertlere laýyklykda we amaly işiň talaplaryna görä analizatorlaryň gurluşy hem tutuşlaýyn gaýtadan gurulýar.

10-njy BAP

KABUL EDIŞ

§ 1. Kabul ediş hakynda düşünje we onuň aýratynlyklarynyň häsiýetnamasy

Predmetleriň ýa-da hadysalaryň duýgy organlaryna gös-göni täsir etmegi netijesinde adamyň aýnada şöhlelenip, aýry-aýry duýmalaryň tertipleşmegine we zatlaryň hem-de wakalaryň bir bitewi keşplere birleşmegine kabul ediş diýilýär.

Gyjyndyryjynyň diňe aýry-aýry häsiýetlerini şöhlendirýän duýmalardan tapawutlylykda, kabul edişde predmet öz ähli häsiýetleriniň toplumy görnüşinde tutuşlygyna şöhlendirilýär. Ýöne kabul ediş aýry-aýry duýmalaryň ýönekeý toplumyna syrykdyrylman, syzma üsti bilen amala aşyrylýan akyl ýetirişin özboluşly täze başgançagydyr. **Predmetlilik, bitewilik, strukturalyk, konstantlylyk, aňlanylanlyk** kabul edişin has möhüm aýratynlyklarydyr.

Kabul edişin predmetlilik we strukturalylygy

Kabul edişin **predmetlilik** obýektiwizasiýada, ýagny daşky dünýäden alan maglumatlarymyzy şu dünýäniň predmetleri, hadysalary bilen baglanyşdyrmaklygymyzda ýüze çykýar. Şeýle baglanyşdyrmaklyk bolmasa, kabul ediş adamyň amaly işinde özüniň orýentirleýji we

regulirleýji funksiýasyny amala aşyryp bilmez. Kabul edişin predmetlilik dogabıtdi häsiýet däl, adam üçin daşky dünýäniň predmetlilikini açyp görkezýän hereketleriň belli bir ulgamy bar. Bu ýerde syzş we hereket aýgytlaýjy rol oýnaýar. Predmetlilik hemişe daşky hereket häsiýetde bolýan, predmetiň hut özi bilen baglanyşygy üpjün edýän prosesleriň esasynda emele gelýändigini mälimdir. Hereketler gatnaşmasalar, biziň kabul edişimiz daşky dünýäniň obýektleri bilen baglanyşdyrylyp, predmetlik

häsıyetnıne eýe bolup bilmezdi. Tejribede kesellide görüş analizatorlarynyň duýgurlygynyň, galyndy elementleri we ýönekeý tapawutlandyryjylygy saklanyp, görüş kabul edişiniň predmetliliginiň bozulan ýagdaýynyň ýüze çykarylandygy ýazylýar. Kontuziýa netijesinde kesellide kelle beýniniň organiki zaýalanmagy we göz almalarynyň doly hereketsizligi döräpdir. Keselli ähli görünýän giňişligi tutuş ýagtylyk akymy görnüşinde ýa-da içinden ýşyk şöhleleri geçýän duman kimin kabul edipdir. Görüşin täzeden dikeldilişiniň birinji tapgyrynda bu tutuş boşlukda özüniň ýagtylygy we ulylygy boýunça dürli hili, mazmunсыz, amorf häsiýetli tegmil dördýänligi ýüze çykarylypdyr. Bu ýagdaýda keselliniň görüşi duýma derejesinde hereketlenip, ol haýsy-da bolsa bir obýekti predmet hökmünde söz boýunça ýa-da grafiki usulda gaýtadan dikeltmäge, onuň häsiýetlerini atlandyrmaga ukypsyz bolýar. Diňe üç aýlap geçirilen gaýtadan dikeldiş işiniň netijesinde keselliniň görüşi diňe bir duýujy däl-de, eýsem kabul ediji häsiýete hem eýe bolupdyr. Diýmek, görüş duýmasy öz-özünden predmetleýin şöhlelendirmäni üpjün edip bilmeýär. Meselem, alymlar gurbaganyň gözüniň torly bardasyny “mör-möjekleriň detektor” hökmünde häsiýetlendirýärler. Bu “detektor” torly barda mör-möjegin kölegesi düşende reflektor hereketini dördýär. Gurbaganyň gözi obýektiň diňe käbir sypatlary barada, esasan onuň hereketi, burçlarynyň barlygy dogrusynda signal berýär, galan häsiýetleri beýnä geçirilmeýär. Eýsem bu ýagdaýda gurbagada predmetleýin görüş keşbi döreýärmí? Çaklanyşy boýunça döremeýär, sebäbi öli mör-möjekleriň arasynda goýlan gurbaganyň açlygyndan ölmegi mümkin.

Kabul edişin sypaty hökmünde predmetleýinlik özüni alyp barşy dolandyrmakda aýratyn rol oýnaýar. Daşky dünýäden alynýan maglumatlary bu dünýä bilen baglanyşdyrmak, kabul edişin keşbiniň reýal predmetlere meňzeşligine kontrolygy üpjün edýär. Kerpiç we partladyjy dinamit blogy görmüşí, syzlyşy boýunça örän meňzeş bolsalar-da, olaryň predmetligini olaryň görmüşí boýunça däl-de, olary amalyýetde ulanyşymyz ýa-da olaryň esasy häsiýetlerine görä kesgitleýäris.

Predmetlilik hut perseptiw prosesleri¹ mundan beýläk-de kemala getirilişinde uly rol oýnaýar. Haçan-da daşky dünýä bilen onuň dogry şöhlelenmesiniň arasynda gabat gelmezlik dörende, adam onuň şöhlelenmegi üpjün edýän täze kabul ediş usullaryny agtarmaly bolýar.

Kabul edişiň ýene-de bir aýratynlygy – onuň **bitewiligidir**. Duýgy organlaryna täsir edýän predmetleriň aýry-aýry häsiýetlerini şöhlelendirýän duýmadan tapawutlylykda, kabul ediş predmetiň bitewi keşbidir. Bu bitewi keşp predmetiň aýry-aýry häsiýetleri baradaky dürli görnüşdäki duýma görnüşinde alynan maglumatlary jemlemek esasynda döreyär. Kabul edişiň bitewiligi bilen onuň **strukturalylygy** baglanyşyklydyr. Kabul edişe biziň hut şu pursatdaky duýmalarymyza gös-göni jogap hökmünde seretmek bolmaz, ol duýmalaryň ýönekeý jemi dälidir. Biz hakykatda bu duýmalardan abstragirlenýän(sowulynýan), birnäçe wagtyň dowamynda döreyän, elementleri özara baglanyşykly bolan jemleýji strukturany-gurluşy kabul edýäris. Adam haýsydyr bir melodiýany eşidende, ön eşidilen notalar, täze notalar başlansa-da, onuň aňynda seslenmegini dowam etdirýär. Adatça diňleýji saza düşünyär, ýagny duýdansyz, mukama gulak asýan haýsydyr bir pursatynda onuň strukturasyny bitewilikde kabul edýär. Mälim bolşy ýaly, iň soňky eşidilen notalar aýry-aýrylykda şeýle düşünişiň esasy bolup bilmez, diňleýjiniň aňynda melodiýanyň bütin s t r u k t u r a s y özüniň elementleriniň dürli baglanyşyklary bilen seslenýär.

Ritm kabul edilende hut şeýle proses ýüze çykýar. Her bir aýratyn pursatda diňe bir urgyny eşitmek mümkin, emma ritm bu ýekelikdäki urgy bolman, ähli urgular ulgamynyň zygydirlil seslenmesidir, urgular öz aralarynda belli bir özara baglanyşykda bolup, bu özarabaglanyşyk ritmiň kabul edilişini kesgitleýär.

Kabul edişiň bitewiliginiň we strukturalylygynyň çeşmesi, bir tarapdan, hut şöhlelendirilýän obýektleriň özünde bolup, ikinji tarapdan, adamyň predmetleýin işindedir.

Daşky obýektleriň kabul ediji subýekte

¹ Perseptiw prosesi – kabul ediş prosesi.

Kabul edişin konstantlygy

göra dürli erkinlikde yerleşmekligi we yerleşmekligi we yüze çykyş şertlerini inñän köp görnüşde bolmagy (ýagtylyk derejesi, gnişlikdäki ýagdaýy, kabul edijiden daşlaşmagy) olaryn öz görnüşlerini üznüksiz

üýtgetmekligine getirýär. Muña degişlikde perseptiw prosesler hem üýtgeýärler. Emma bu üýtgeşmelerin öwezini dolýan perseptiw ulgamyň konstantlyk häsiýeti mynasybetli biz daşky predmetleri görnüşi, ululygy, reňki we ş. m. boýunça hemişelik häsiýetde kabul edýäris.

Kabul edişin bu häsiýetini ululygyn konstantlygynda düşündirelin. Mälim bolşy ýaly, predmetin şekili (şol sanda onuň torly bardadaky şekili) oňa bolan aralyk gysgaldygyça ulalýar (we tersine, aralyk ulaldygyça kiçelýär). Emma welin synlanýan distansiýa üýtgände obýektiň torly bardadaky şekili üýtgäýse-de, onuň kabul edilýän ululygy üýtgemän galýar. Teatrda tomaşaçylara seredin; uzakdakylaryň yüzünün golaýdakylaryňka garanda has kiçi görünmegine garamazdan, olar biziň üçin bir ululykda diýen ýaly kabul edilýär. Öz elleriniñin penjelerine seredin; bir elliniñin penjesini beýleki eliniñidäkidenden iki esse uzaklykda saklaň; uzakdaky elin gözüň torly bardasyndaky şekili golaýdakynyň ýarpy ululygynda bolsa-da, olar bir möçberde ýaly kabul edilýär. Eýsem, kabul edişin konstantlygynyň çeşmesi näme? Belki bu mehanizm dogabitdidir? Bu çaklamany barlamak maksady bilen kabul edişin ululyk konstantlygy boýunça hemişe gür tokaýlykda ýaşayan adamlarda derñew geçirildi. Tokaýda uly gnişligiň bolmaýanlygy we uzak aralykdaky predmetleri görüp bilmeýanlygi sebäpli bu adamlaryň kabul edişi uly gyzyklanma döredýär. Haçan-da olara uly uzaklykda yerleşen predmetleri görkezenlerinde olar bu obýektleri uzakda yerleşýän predmetler hökmünde däl-de, göýä kiçi möçberdäki predmetler hökmünde kabul edipdirler. Konstantlygyn şeýle bozulmagy düzlükde ýaşayan adamlar belentlikden aşak seredenlerinde hem duş gelýär. Köp gatly jaýyn ýokardaky äpişgelerinden seredenimizde hem

obyektler (adamlar, awtomobiller) bize kiçi ýaly bolup görünýär. Emma tokaýda işleýän gurluşykçylar aşakdaky obýektlere seredenlerinde olaryň ululygyny hiç hili gysarnyksyz kabul edýärler. Kabul edişiň konstantlyk mehanizminiň dogabıtdi daldigini çagalykda kör bolup, soňra ululyk döwründe operasiýanyň üsti bilen görüşi dikeldilen adamda geçirilen synaglar-da subut edýär. Operasiýadan tiz wagtdan soň onuň göwnüne jaýyň ýerden 10-12 metr ýokardaky äpişgesinden ýere hiç bir kynçylyksyz böküp bolýjak ýaly bolup görmüpdur. Aşakdaky obýektleri hem ol uzaklaşan häsiýetde däl-de, yöne bir kiçi predmetler ýaly kabul etmek bilen, belentligi kesgitlemekde-de ýalňyşypdyr. Konstantlygyn

hakyky çeşmesi perseptiw ulgamyň işjeň hereketidir. Reseptor apparatlarynyň hereketleriniň we olar bilen baglanyşykly jogap reaksiýasy hökmünde döreýän duýmalaryň köpdürli we üýtgeýän akymyndan adam obýektiniň otnositel hemişelik, inwariant gurluşyny bölüp alýar. Dürli şertlerde şol bir obýektleriň köp gezek kabul edilmegi, perseptiw keşbiň bu üýtgeýän şertlere we reseptor apparatynyň hut öz hereketine otnositel inwariantlygyny üpjün edýär we bu keşbiň konstantlygyny döredýär. Şeýle ýagdaýda kabul edişiň şertleriniň üýtgemegi we synlaýjynyň duýgy organlarynyň işjeň hereketleri sebäpli döreýän wariasiýalar-üýtgeşmeler onçakly duýulmaýar, predmetiň diňe otnositel inwariant aýratynlyklary meselem, görmüşi, onuň möçberi we ş. m. kabul edilýär.

Biziň perseptiw ulgamymyzyň daşky dünýäniň predmetleriniň kabul edilişinde döreýän tebigy ýalňyşlary düzetmek, korrektirlemek we kabul edişiniň dogry keşplerini döretmek ukybynyň barlygy görüş kabul edişinde şekilleri tersine öwürýän, göni çyzyklary gysardýan we ş. m. äynegi dakynmak bilen geçirilýän tejribede has aýdyň duýulýar. Adam predmetleri üýtgedýän äynegi dakynyp, nätanyş jaýa girende ol kem-kemden bu üýtgeşikligi “düzetmekligi” öwrenip, bu gysarmalar gözüň torly bardasynda hakykatda bar bolsa-da, olary duýmaýar. Şeýlelikde, konstantlyk häsiýeti, kabul edişiň öz-özünü

edara edýän, onuň obýekte we ýaşayyş şertlerine laýyklygyny döredýän ters baglanyşyk mehanizminiň hereketi bolup durýar. Predmet işiniň prosesinde emele gelyän kabul edişiň konstantlygy adamyň durmuşynyň we işiniň zerur şertiniň biridir. Bu bolmasa adam üznüksiz köpdürli we üýtgap durýan dünýäde oriýentirlenip bilmezdi. Konstantlyk häsiýeti predmetiň bitewiligini we onuň saklanyş şertlerini şöhlelendirmek arkaly daşky dünýäniň otnositel durnuklylygyny üpjün edýär.

Kabul edişiň reseptorlara täsir etmegi netijesinde yüze
aňlanylan häsiýeti çykýan-da bolsa, perseptiw keşpler hemişe belli bir ähmiýetli mazmuna eýedir. Adamyň kabul edişi pikirlenme bilen, predmetiň mazmunyna düşünmek bilen berk baglanyşyklydyr.

Predmeti aňly kabul etmek – munuň özi ony pikirde atlandyrmak, ony belli bir topara, synpa goşmak, ony sözde jemlemek diýmekdir. Hatda nätanýş predmete duş gelenimizde-de biz onda öňden tanyş obýektlere meňzeşligi yüze çykarmaga, ony belli bir kategoriýa goşmaga çalyşýarys. Kabul ediş duýgy organlara täsir edýän gyjyndyryjylaryň ýönekeý toplumy bilen kesgitlenmän, bar bolan maglumatlara has oňat düşündiriş bermeklige gönükdirilen dinamiki agtaryşdyr. Bu babatda gezekli-gezegine bir görseň figura, bir görseň fon görnüşde kabul edilyän “iki manyly” atlandyrylýan şekiller (8-nji surat) üns bermäge laýykdyr.

Bu şekillerde kabul edişiň obýektini yüze çykarmak onuň aňlanylmagy we atlandyrylmagy bilen (iki profil we waza) baglanyşyklydyr.

Jemläp aýdylanda kabul ediş predmetiň takyk keşbini döretmek üçin adamyň köp dürli perseptiw hereketleri amala aşyrmagy bilen baglanyşykly işjeň prosesi bolup durýar. Kabul edişiň işjeňligi ilkinji nobatda bu prosesde effektor komponentleriň (syzyşda elin hereketi, görüş kabul edişinde gözün hereketi we beýlekiler) gatnaşmagy bilen döredilyär.

Kabul ediş prosesinde mundan başga-da, has ýokary derejedäki işjeňlik, ýagny öz göwräni işjeň hereketlendirmek zerurdyr.

Appersepsiýa

Kabul ediş özüni gös-göni dörediji gyjyndyryjy bilen bir hatarda kabul ediji subýekt tarapyndan ýüze çykarylýan birnäçe beýleki faktorlar arkaly döredilýär.

Kabul ediji ýekelikdäki göz, gulak bolman, takyk adamdyr, şonuň üçin-de kabul edişe belli bir derejede onuň şahsyýetiniň aýratynlygy, kabul edilýän obýekte bolan gatnaşygy, islegleri, höwesleri, arzuw-duýgulary öz täsirini ýetirýär. **Kabul edişin adamyň psihiki durmuşynyň mazmunyna, onuň şahsyýetiniň aýratynlygyna baglylygyna appersepsiýa diýilýär.**

Köp sanly maglumatlar adamyň kabul edýän şekiliniň şol pursatdaky duýmalaryň yönekey jemi dældigini görkezýär; şekilniň keşbi köplenç şu pursatda, hat-da göziň torly bardasynda bolmadyk, emma adamyň önki tejribesiniň esasynda görýän detallaryny-da özünde saklaýar.

Kabul ediş – munuň özi informasiýany çaklamalar döretmek we olary barlamak üçin ulanylýan işjeň prosedir. Bu çaklamalaryň häsiýeti şahsyýetiň önki tejribesiniň mazmuny bilen kesgitlenilýär. Derňewleriň netijesiniň görkeziji boýunça haçan-da adama göni çyzyklaryň we egremleriň dürli utgaşmalaryndan ybarat bolan nätanyş figuralar görkezileninde, eýýäm kabul edişin ilkinji fazalaryndan başlap bu oýekti birleşdirip bolar ýaly etalonlar agtarylyp başlanýar. Kabul ediş prosesinde obýektiň ol ýa-da beýleki kategoriýalara degişlidigini esaslandyryan çaklamalar döredilýär we barlanylýar.

Şeýlelikde, haýsy-da bolsa bir predmet kabul edilende önki kabul edişleriň galdyran yzlary işjeňleşýär. Şonuň üçin-de şol bir predmetiň dürli adamlar tarapyndan dürli hili kabul edilýänligi we gaýtadan dikeldilýänligi tebigy zatdyr.

Eksperimentde synag edilýänlere köpmazmunly figuralar görkezilipdir. Figuralaryň her biri iki hili söz bilen atlandyrylypdyr. Şol bir figuralar iki topar adamlarda görkezilip, yöne topara söz

atlarynyň birinji sanawyny, ikinji topara bolsa - ikinji sanawyny beripdirler. Synag edilyänler ähli figuralar görkezilenden soňra olary gaýtadan aýdyp bermeli bolupdyrlar.

Tejribe figuralaryň sözüsti bilen atlandyrylmasynyň kesgitleýji rol oýnaýandygyny görkezipdir. Synag edilyänleriň birinji toparynyň gaýtadan dikeldilen figuralarynyň 74 %-ti birinji sanawda atlandyrylan obýektlere meňzeş bolupdyr. Ikinji toparda bolsa gaýtadan dikeldilen figuralaryň 73 %-ti ikinji sanawda atlandyrylan obýektləri ýada salypdyr.

Şahsyýetiň önki tejribesiniň kabul edişiniň mazmunyna täsiri synag edilyänlere predmetiň torly bardadaky şekilini wertikallygyna 180 ters öwürýän prizmalı äýneci geýdirilip geçirilen tejribede hem aýan boldy. Tejribäniň ilkinji günlerinde, haçan-da synag edilyänler daşky predmetleriň ählisini tersligine görýän mahalynda şeýle ýagdaýda bolup bilmejek predmetler dogry kabul edilipdir. Meselem, ýakylmadyk şem ters kabul edilip, ol ýakylan badyna normal wertikallyk ýagdaýynda, ýagny ýalyny ýokarlygyna gönükdirilen halda kabul edilipdir.

Bu babatda Eýmsiň “gyşardylan” otagy bilen geçirilen tejribeleri hem gyzyklydyr. Bu otag özbolušly gurlup, perspektiwa düzgünini ulanmak esasynda ol gözüň torly bardasynda edil adaty dörtburçly otag ýaly keşp döredýär. Haçan-da bu otaga haýsy-da bolsa bir obýekt ýerleşdirilse, ol öz möçberinden üýtgän şekilde kabul edilyär (meselem, uly adam çagadan-da kiçi görünüär). Adamlaryň normal dörtburç otaga has öwrenişenligi sebäpli olaryň görşünde otaga ýerleşdirilen islendik obýektler üýtgedilen görnüşinde kabul edilip, otag şol bir görnüşinde galýar. Emma şeýle otagda aýallaryň öz ärlerini üýtgeýän görnüşde kabul etmeýändikleri gyzykly zatdyr, aýallar olary adaty görnüşde kabul edip, otagy üýtgedilen häsiýetde görýärler. Bu tejribede perseptiw (kabul ediş)ulgam gapma-garşylykly informasiýadan birini seçip almaga mejbur bolup, bu saýlawyň netijesi adamyň önki tejribesine bagly bolýar: otag diňe has tanyş predmetleri üýtgetmän galdyrýar. Otag bilen sermelemek arkaly tanyş bolmak, kem-kemden beýleki

predmetleriň-de üýtgedilmän kabul edilip, otagyň hut özüniň gyşarnykyldygyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär.

Diýmek, kabul ediş adamyň önki tejribesine bagly bolýar. Adamyň tejribesi näçe baý boldugyça, bilimi köp boldugyça, onuň kabul edişi şonça-da baý bolup, ol predmetde köp zatlary görýär.

Kabul edişiň mazmuny adamyň önde goýan wezipesi, onuň işiniň motiwleri bilen hem kesgitlenýär. Meselem, orkestrin çalyan saz eserini diňlemek bilen, biz ony akkompanement bilen utgaşdyrylýan bitewi mukam hökmünde kabul edýäris. Mukam we akkompanement bir bitewi sazlaşyga goşulyp, aýry-aýry gurallaryň sesleri seljerilmeýär. Emma, eger-de biz haýsy-da bolsa bir guralyň sesini aýratyn ýüze çykarmakçy bolsak, birnäçe synanyşygyň esasynda ol bize başardýar. Şeýle ýagdaýda bu guralyň sesi öň orunda bolup, ähli galanlary fona öwürülýär.

Kabul edişiň mazmunyna täsir edýän möhüm faktorlaryň biri-de şahsyýetiň gönükdirilmesidir. Kabul edişiň gönükdirilmeäniň täsiri netijesinde üýtgeýşi barada köp sanly faktlar beýän edilendir. Olar belli bir derejede N.W.Gogolyň “Derñewçi” komediýasynda ýokary hökümli emeldaryň gelmegine garaşýan adamlarda Hlestakowy görenlerinde dörän ýagdaýy ýada salýar.

Kabul edişiň prosesinde emosiýalar hem gatnaşyp, olar onuň mazmunyny üýtgedip bilýärler. Emosional reaksiýalaryň kabul edişdäki roly dürli eksperimentleriň mysalynda subut edilendir.

Kabul edişe adamyň önki tejribeleriniň, motiwleriniň we onuň iş wezipesiniň, gönükdirilmeleriniň, emosional ýagdaýynyň (bulara adamyň dünýägaraýşyny, ynanjyny, höweslerini we ş. m. goşmak bolar) täsir edýänligi dogrusynda aýdylanlar kabul edişiň dolandyrylmagy mümkin bolan işeň prosesdigini subut edýär.

Kabul edişiň fiziologik esaslary

Duýma ýaly, kabul ediş hem reflektor prosesdir. Ýrite derñewler daşky dünýäniň predmetleri reseptorlara täsir edeninde kelle beýniniň uly ýarym şarlarda döreýän şertli refleksleriň, wagtlaýyn nerw

baglanyşyklaryň kabul edişe baglanyşyklykda
üýtgeýändigini görkezdi.

Reseptorlara täsir edýän predmetler bu ýagdaýda
gyjyndyryjylaryň kompleksi hökmünde ýüze çykýar.
Analizatorlaryň gabyk bölümleriniň yadrolarynda bu
gyjyndyryjylar kompleksiniň çylşyrymly analizi we sintezi amala
aşyrylýar. Analiz kabul edişiniň obýektiniň fondan bölünip
aýrylmagyny üpjün edýär. Analiziniň esasynda kabul edişiniň ähli
häsiýetleriniň bitewi keşbe sintezlenmegi bolup geçýär.

Duýmalar bilen deňeşdirilende kabul ediş beýniniň analitik-
sintetik işiniň ýokary görnüşidir. Analizsiz aňlanylan kabul ediş
mümkin däl. Meselem, nätanyş çet ýurt dili tutuş ses akymy
ýaly kabul edilýär. Sözleşi aňly kabul etmek üçin, ýagny oňa
düşünmek üçin gürrüni aýry-aýry jümlelere, öz manysy boýunça
sözlere bölmek zerurdyr. Şol bir wagtyň özünde kabul ediş
prosesinde analiz bilen bilelikde sintez bolýar, ol bize sözleşi
diňe aýry-aýry ses görnüşinde däl-de, sözler we jümleler
görnüşinde kabul etmäge mümkinçilik berýär. Kabul edişiniň
esasynda nerw baglanyşygynyň iki görnüşü ýatýar: bir
analizatoryň çäginde döreýän baglanyşyklar we analizatorlar
aralygyndaky baglanyşyklar. Birinji ýagdaý organizme bir
modallykdaky kompleks gyjyndyryjylar täsir eden wagtynda ýüze
çykýar. Şeýle gyjyndyryja eşidiş analizatorlaryna täsir edýän,
aýry-aýry sesleriň özboluşly utgaşmasy bolup durýan melodiýany
mysal edip görkezmek bolar. Bu tutuş kompleks bir çylşyrymly
gyjyndyryjy hökmünde täsir edýär. Bu ýagdaýda nerw
baglanyşyklary diňe bir gyjyndyryjylaryň özlere deňişlilikde
däl-de, olaryň gatnaşygy barada - giňlik, wagt we ş.
m.(gatnaşygy bolan refleksi) döreýär. Netijede, uly ýarym
şarlaryň gabygynda integrirlenmek(bitewilige birleşdirilmek),
çylşyrymly sintez prosesi bolup geçýär.

Kompleks gyjyndyryjy täsir edende döreýän nerw
baglanyşyklarynyň başga bir görnüşü dürli analizatorlaryň
çäginde bolýan baglanyşykdyr. Predmetleriň ululygy, olaryň
uzaklaşmaklygy we beýlekiler kabul edilende görüş aktynda sap
görüş duýmalary hemişe muskul duýmalary bilen

assosirlenýär(baglanyşýar). Belli bir dermanlaryň täsiri bilen göz muskullaryny güýçlendirmek ýa-da gowşatmak arkaly bu baglanyşyklary dargatmak bolar. Şeýle ýagdaýda makroniýa (predmetleriň göýäki ulalmagy, predmetleriň ululygynyň göýäki kiçelmegi) ýüze çykýar.

Kabul edişiň esasynda ýatýan wagtlaýyn nerw baglanyşyklary daşky dünýäniň predmetleriniň hadysalarynyň obýektiv baglanyşyklarynyň esasynda döreýär. Analizatorlaryň arasynda döreýän baglanyşklar mynasybetli biz kabul edişde predmetleriň ýa-da hadysalaryň özleri üçin ýöriteleşdirilen analizatorlary bolmadyk häsiýetlerini-de şöhlelendirýäris (meselem, predmetiň ululygy, udel agyrlýgy we ş. m.). Şonuň üçin-de biz kabul edişde duýmalara garanynda dünýä has çuň akyly ýetirýäris.

Şeýlelikde, kabul edişiň keşbini döretmegiň çylşyrymly prosesiniň esasynda analizatoryň içindäki we analizatorlar arasyndaky baglanyşyklaryň ulgamy ýatyp, olar gyjyndyryjyny ýüze çykarmagy we predmetiň häsiýetleriniň özara täsirini çylşyrymly bitewilik hökmünde göz önünde tutmaklygy üpjün edýär.

Kabul edişiň görnüşlere bölünişi

Kabul edişiň görnüşlere bölünişi edil duýmalardaky ýaly bu prosese gatnaşýan analizatorlaryň tapawudy esasynda düzülýär. Kabul edişde haýsy analizatoryň aýgytlaýjy rol oýnaýanlygyna baglylykda görüş, eşidiş, syzyş, kinestezik, ys alyş we tagam biliş kabul edişlerini ýüze çykarmak bolýar.

Kabul ediş adatça özara täsirde bolan analizatorlaryň hatary boýunça amala aşyrylýar. Hereket duýmalary belli bir derejede kabul edişiň ähli görnüşlerine gatnaşýar. Muňa mysal edip ýüze çykyşynda taktil we kinestezik analizatorlary gatnaşýan syzyş kabul edişini görkezmek bolar. Edil şonuň ýaly eşidiş we görüş kabul edişlerine hem hereket analizatorlary gatnaşýar.

Kabul edişiň dürli görnüşleri sap görmüşde örän seýrek duş gelip, olar kombinirlenýärler we kabul edişiň çylşyrymly görnüşlerini döredýärler. Meselem, sapakda okuwçynyň teksti

kabul edişi görüş, eşiđiş we kinestezik kabul edişlerini öz içine alýar.

Kabul edişin görnüşlere bölünüşiniň başga bir tipiniň esasynda materiýanyň ýaşayyş görnüşleri - giňişlik, wagt we hereket durýar. Muňa mysal edip giňişligi, wagty we hereketi kabul etmekligi görkezmeň mümkin.

§ 2. Kabul ediş hereket hökmünde

Kabul edişde motor komponentleriniň roly

Kabul ediş synlanylan obýekti derňemäge we onuň kopiýasyny, oňa meňzeşligi döretmäge gönükdirilen hereketdir. Kabul edişin möhüm komponenti motor prosesleridir. Olara predmeti barlaýan elin hereketi, görüňýän kontury yzarlaýan gözüň gymyldysy, eşiđilýän sesi döredýän kekirdegin hereketi we ş. m. deňşlidirler.

Motor komponentleri syzyş aktynda uly rol oýnaýarlar. Mälim bolşy ýaly, passiw-işjeňdäl syzyş adamyň organizminiň derisiniň ähli üstüne mahsusdyr. İşjeň syzyş ýokary takyklygy bilen tapawutlanýar; predmetin şöhlelendirilişiniň takyklygy elin hereketiniň kabul edilýän predmete oňnositel üýtgedilmegi arkaly gazanylýar.

Elin we gözüň işinde köp umumylyk bar. Göz, edil el ýaly, yzygiderlikde şekilini konturyny we predmeti synlaýar we “sermeleýär”. El göze özüniň sermeleýiş usullaryny, bu hereketin özboluşly strategiýasyny we taktikasyny öwredýär.

Elin syzyş prosesindäki we gözüň görüşdäki hereket funksiýalarynyň analizi olaryň iki uly synpa bölünýänligini görkezdi. Birinji synpa agtaryş, gönükdiriji we korrektirleýji hereketler girýär. Olaryň kömegi bilen berlen obýekti agtarmak, gözi (ýa-da eli) “başlangyç pozisiýa” ýagdaýyna getirmek we bu pozisiýany korrektirmek amala aşyrylýar.

Hereketleriň ikinji synpyna keşbi döretmäge, tanyş obýektler öwrenileninde olaryň giňişlik häsiýetlerini ölçemäge we ş. m. gatnaşýan hereketler girýär. Bular hususy gnostiki (grekçe – akyl ýetiriş sözünden) perseptiw hereketleriň synpydyr. Köp dürli funksiýalary yerine ýetirýän göz hereketleri öz görmüşi boýunça dürli hilidir. Görüş kabul edişinde gözün mikro-makro hereketleri bolýar. Gözün makrohereketleriniň iki esasy tipini görkezmek mümkin: yzarlaýan we sakkadik hereketler.

Yzarlaýjy herketler, öz adyndan görmüşi ýaly endigan, yzygiderli hereketler bolup, olar göze yerini üýtgedýän obýekti üznüksiz görmäge mümkinçilik berýär. Sakkadik hereketler - gözün kitap okalanda ýa-da hereketsiz obýektler synlananda ýüze çykyan çalt böküşli hereketleridir. Adam gözün sakkadik hereketlerini sanap bilmeýär we adaty okalanda ýa-da bolmasa bir predmet synlanylanda öz gözünüň gymyldysy barada takyk maglumat alyp bilmeýär. Okalanda biziň gözümüz hemişelik tizlikde, yzygiderli setirleriň ugry boýunça süýşýän ýaly bolup görünýär: emma gözün hereketlerini obýektiw registirleýän usullaryň görkezşi boýunça hakykatda biziň gözümüz böküş häsiýetinde süýşmek bilen wagtal-wagtal saklanmalar bilen utgaşýar.

Gözün sakkadik hereketleri mikrointerwal wagty aralygynda amala aşyrylýar. Meselem, okalanda gysga böküş ortaça 0,022 sekunt aralygynda bolup, indiki setiriň başlangyjyna gaýdyp gelmekdäki böküşüň dowamlylygy bolsa 0,04 sekunda barabardyr. Haçan-da göz hereketde bolup, görejiň bolsa obýekte çuň gönükdirilmede bolmagyna obýektiň görüş fiksasiýasy diýilýär.

Gözün fiksirlenmeginiň umumy roly onuň hut şol pursatda beýniniň in köp informasiýa almagyny üpjün edýänligi bilen baglanyşyklydyr. Dürli görüş mysallary işlenilende köplenç göz fiksasiýa ýagdaýynda bolýar. Meselem, obýektlere weşelillere seredilende göz ähli synlanýan wagtyň 90 % dowamlylygynda fiksirlenen ýagdaýda bolýar. Gözün hereketlerini okamak prosesinde derňemekligiň görkezşi boýunça bu ýerde hem fiksasiýa umumy okamak dowamlylygynyň 95 % -ni tutýar.

Okamak endiginiň ösüşi üç faktoryň hasabyna amala aşyrylýar: bir setirdäki fiksasiýalaryň sanynyň azalmagy, okamak prosesinde fiksasiýanyň dowamlylygynyň we yza gaýtmak hereketleriň sanynyň kemelmegi. Yza dolanmak hereketleriniň azlygy okyjynyň okalyan materiýalyň mazmunyny yzarlaýanlygyny we yza diňe düşnüksiz zatlary anyklamak üçin dolanýanlygyny görkezýär.

Okamak prosesinde fiksasiýanyň sany köp derejede tekstiň çylşyrymlylygy ýa-da düşnükiligi bilen kesgitlenýär. Oňat okyjy öz okaýyş çaltlygyny oňa teklipl edilýän tekstiň aýratynlygyna uýgunlaşdyrýar.

Haçan-da synlaýjy gymyldysyz predmetiň haýsy-da bir nokadyna çinňerilip seredeninde ol bu nokady üýtgemeyän göreç bilen synlaýandyryn öýdýär. Emma gözüň hereketleri we ygtyýarsyz mikrohereketler - haýal çäýkanmak, çalt böküşler we yrgyldylar (gözüň tremory) bilen utgaşan häsiýetde bolýar. Muny ýönekeý mysalda suratlandyrmak mümkin. Ýaşyp barýan güne çinňerilip serediň, soňra bolsa görejiňizi haýsy-da bolsa bir tekizligiň üstüne gönükdiriň: siz iki sany yzygiderli keşp görersiňiz. Görnüşi ýaly, fiksirlenýän obýekt hemme wagtda şol bir fiksasiýa nokadynda bolmaýar; obýektiň iki fiksirlenýän nokady iki sany yzygiderli keşp berýär. Diýmek, biz fiksasiýa nokady däl-de, fiksasiýa zonasy ýa-da zolagy bilen iş salyşýarys.

Görüş kabul edilişinde motor komponentleriniň roly barada täze maglumatlar şekilleri gözüň torly bardasyna gabatlap stabilizirlmek boýunça amala aşyrylýan kabul edilişiň derňewinde alyndy. Eger-de şekil ýörite: guralyň kömegi bilen gözüň torly bardasyna oňnositel stabilizirlense (berkidilse), ýagny şekiliň torly bardada süýşmezligi gazanylsa, onda synag edilýän adam 2-3 sekuntadan soňra görmegini bes edýär. Haýsy-da bolsa bir ynandyryjy maglumatlar almak üçin torly barda oňnositellikde stabilizirlenen şekiliň kabul ediş wagtyny uzaltmaly bolupdyr. Bu ýagdaýda reňk modulýasiýasynyň (stabilizirlenen şekiliň ýagtylygynyň üýtgemegi bilen ysýgyň yrgyldamagy) stabilizirlenen keşbiň kabul ediş wagtyny islendikçe uzaltmaga mümkinçilik berýänligi anyklanypdyr (“pereadaptasiýa täsiri”).

Şeýlelikde hususy motorikasyny ulanyp bilmeýän passiw-işjeňdäl görüş ulgamynyň kabul edişiniň aýratynlyklaryny derňemeklige mümkinçilik açylýar.

Eksperimentler stabilizasiýa wagtynda köp bölegi hakykata laýyk gelmeýän birnäçe keşplerin döreyänligini görkezdi. Synag edilyän adamlar stabilizasiýa şertinde tekiz we göwrümlü obýektleri tapawutlandyryp bilmeýärler. Real kesik piramida we onuň şekili birmeňzeş hasap edilip, käte tekiz, käte göwrümlü ýaly kabul edilyär. Kubuň şeklini kesip gelyän göwrümlü spiral göýä kubuň ornunda çekilen ýaly kabul edilyär. Stabilizasiýa şertlerinde kabul ediji hereketsiz we hereketli obýektleri, figurany we fony, tekiz we göwrümlü obýektleri we ş. m. tapawutlandyrmakda kynçylyk çekýär.

Görnüşi ýaly, synlaýjynyň stabilizasiýa şertlerinde görýän keşpleriniň kömegi bilen ýagdaýda oriýentirlenmek we özüni alyp barşy dolandyrmak mümkin däl. Bu ýagdaýda subýekt birnäçe nätakyk keşplerin içinden takyk keşpleri tapmaly we fiksirllemeli bolýar. Gözüň hereketiniň pozitiw-oňyn roly degişli hereketlerin kömegi bilen takyk keşbi döretmekdir. Hut şeýle usul bilen görüş ulgamy kabul edişin konstantlygyny üpjün edýär. Keşpler bilen manipulirlmek ukyby bize dürli taraplary boýunça öwrülyän predmetleri konstant we stabil häsiýetde görmäge mümkinçilik berýär.

Kabul edişin keşbiniň hakykata laýyklygynyň kriteriýasy-şerti durmuş şertleriniň we öwretmegin täsiri astynda döredilip, onuň kähallatlarda üýtgemegi mümkündür. Muny dogabitdi körlerin gözünüň katarakty aýrylandan soňky ýagdaýy subut edýär. On ýaşynda kör bolup, 52 ýaşynda operasiýanyň netijesinde gözi gaýtadan dikeldilen adam haçan-da gözünüň sargysy aýrylanda ol dumanly sudurlardan başga hiç zat görmändir. Ol predmetleri biziň gözümüzi açanymyzda görşümüz ýaly görüp bilmändir. Kem-kemden onuň görşi kadalaşsa-da, ol dünýäni dumanly, dagynyk görüpdür. Köp wagtyň dowamynda onuň görüşi önden syzyş üsti bilen özüne tanyş predmetler bilen çäklenipdir. Ol okamaklygy öwrenip bilmän, diňe çap edilen baş harplary we sanlary tanapdyr, sebäbi körler mekdebinde oňa diňe baş

harplary okamagy öwredipdirler. Onuň çeken suratlarynda diňe syzyş arkaly oňa öňden tanyş predmetleriň şekilleri bolupdyr. Eli bilen öň barlap bilmänligi üçin, ol hatda gözi açylandan bir ýyldan soň hem awtobusyň ön tarapynyň suratyny çekip bilmeýär. Şekili gözüň torly bardasyna oňnositel stabilleşdirmek boýunça geçirilen tejribeler we kör doglup, soň gözi açylanlarda edilen synaglar ilki kabul etmäni öwrenmezden, kabul edişiň bolup bilmejekdigini subut edýär.

Kabul ediş perseptiw hereketleriň ulgamydyr, ony öwrenmek bolsa ýörite okamagy we öwrenmegi talap edýär.

Perseptiw hereketleriň derejeleri

Göz kabul edilýän obýekte oňnositel hereket edip belýän organdyr. Gözüň dürli obýektler kabul edilendäki hereketleriniň köp sanly ýazgysy mälimdir. Nefertitiniň 9-njy suratdaky skulptura portretiniň synlanmagy boýunça gözüň hereketleriniň ýazgysy onuň şeýledigine mysal bolup biler. Şol bir wagtyň özünde adam bu skulpturany özüne sekundyň birnäçe böleginiň dowamynda görkezilende

tanaýar, bu wagt aralygynda göz hereket edip ýetişmeýär. Eýsem birinji ýagdaýda kabul ediş onsuz-da döreyän bolsa, göz näme üçin herekete gelýär?

Eýsem tebigat bu çylşyrymly mehanizmi diňe synlaýjynyň görüňän predmetleriň konturyny göreji bilen çekip, bu çekilen konturdan gyssagly, wagt ýetmezçiligi pursatda peýdalanyl bilmez ýaly edip döretdimikä? Bu ýerde kabul edişde gözüň hereketiniň roly we gözüň iňňän çalt görüp bilmek, predmetleri “surata düşürmek” ukybynyň sebäbi barada sorag ýüze çykýar. Bu mesele düýp manysy boýunça perseptiw hereketleriň dürli derejeleri baradaky meseledir.

Görüş we syzyş kabul edişi dogrusynda dürli awtorlaryň geçiren derňewleriniň netijeleri kabul edişe özboluşly “operasion gurluş” hökmünde garamaga esas berdi.

Operasiýanyň ýa-da perseptiw hereketiň dört derejesini esaslandyrmak mümkin: ýüze çykarmak, tapawutlandyrmak,

identifikasiya we tanamak. Birinji ikisi perseptiw, soňkular bolsa akyl ýetiriş hereketlerine degişlidir.

Perseptiw hereketiň birinji operasiýasy – ýüze çykarmak her bir sensor prosesiniň ilkinji fazydyr. Bu stadiýada subýekt diňe stimulyň bardygyna ýa-da ýokdugyna jogap berip bilýär.

Indiki operasiýa tapawutlandyрма ýa-da hususy kabul edişdir. Onuň ahyrky netijesi perseptiwkeşbi, etalony döretmekdir.

Perseptiw we tanamak hereketlerini öwrenmegiň has oňaly usuly genetiki usuldyr.

Bu prosesleriň mekdebe çenli çagalarda kemala gelşiniň eksperimental derňewi formanyň görüşi we syzyş kabul ediliş materialynda geçirildi. Eksperimentler wagtynda gözüň yzarlaýjy we eliň barlaýjy hereketleriniň kinoregistrasiýasy ulanyldy. Soňra hereketiň traýektoriyasy görkezilýän tekst-obýekte geçirildi. Synag edilýän adamlaryň esasy wezipesi görkezilýän nädogry görnüşli figuranyň keşbini döretmek ýa-da tanyş figurany bilip, ony beýlekileriň içinden saýlamakdan ybarat bolup durýar. Elbetde, bu wezipäniň nukdaýnazyndan synag edilýänler üçin has informatiw zat figuranyň kontury bolmaly. Şonuň ýaly-da beýleki wezipeler synag edilýänlerden başga häsiýetleri – ululygy, reňki, figurany, agramy we ş.m. seljermegi talap edip biler.

Eliň we gözüň traýektoriyasynyň analizi keşbiň döreýşinde şu aşakdaky perseptiw hereketleriň gatnaşýanlygyny görkezdi: saýgarmak, obýektde wezipä laýyk informasion mazmuny ýüze çykarmak, ýüze çykarylan mazmun bilen tanyşmak. Synag edilýänleriň ýaşyna baglylykda görkezilen perseptiw hereketleriň ýaýbaňlygy dürli derejede bolýar. Meselem, 3 ýaşly mekdebe çenli çagalarda entek bu mysala degişlilikde informatiw mazmuny ýüze çykaryş perseptiw hereketi kemala gelen däldir. Olar entek kontury hususy häsiýetde ýüze çykaryp bilmän, beýleki häsiýetlere oriýentirlenýärler (çagalaryň ünsüni esasan ekranyň merkezine berkidilen kinoapparatyň obýektiwi özüne çekýär), bu bolsa hil tarapdan pes tanyşmaklyga getirip, tanamakda ýalňyşlyklar döredýär. 6 ýaşly çagalar figuranyň konturyňy endigan yzarlaýarlar. Uly adamlar bolsa figurany ýüzüniň ugruna synlamak bilen çäklenip, ony iki-üç sany hereket bilen kabul edýärler. Uly adam üçin ähli

konfigurasiýalar şeýle bir ýönekeý bolansoň, ol dessine olaryň belli bir synpa degişlidigini kesgitleýärler; ýagny bu ýerde kabul ediş akyl ýetiriş bilen bitewilikde bolýar.

Emma perseptiw keşbi kemala getirmek wezipesi mekdebe çenli ýaşyň möçberi bilen çäklenmeýär. Şeýle wezipe her gezekde adam täze obýektlere duşanda (geometrik forma, kartina we ş.m.) ýüze çykýar. Şunda obýekt bilen tanyşmak prosesinde synlaýjy onda bir ýa-da az sanly häsiýetleri has informatiw häsiýetler hökmünde ýüze çykarýar. Başgaça aýdanynda predmetleriň birnäçe häsiýetlerini (ýa-da häsiýetlertoplumyny) kabul edişiň operatiw birliklerine öwürýär.

Kabul edişiň operatiw birlikleri subýektiň ol ýa-da beýleki perseptiw wezipäni ýerine ýetirmekde ýüze çykarýan mazmunydyr. Meselem, ýagtylygyň, görnüşiň gradasiýasy(derejesi), predmetleriň beýleki sypatlary ýa-da olaryň kompleksleri, tutuş predmetler, galyberse-de predmetleriň toplumu we olaryň arasyndaky gatnaşyklar şeýle birlik hökmünde hasap edilip bilner.

Kabul edişiň operatiw birlikleriniň çalşyşyny okamagy öwrenmek prosesinde yzlamak bolar. Ilkibada okuwçy aýratyn harp bilen iş salşyp, onuň sypatlaryny ýüze çykarýar, soňra alfawiti öwrenenden soň, onuň hereketiniň birliги we predmeti tutuş harp bolup, ondan soňra bolsa bogunlar, sözler, jümläniň bölekleri, tutuş jümleler bolýar; tejribeli okyjylar bolsa tutuş abzasyny mazmunyny birbada kabul edip bilýärler.

Şeýlelikde, perseptiw hereketleriň häsiýetli aýratynlygy – olaryň ýaýbaňlygy, suksessiwligidir (yzygiderliligidir). Perseptiw hereketiň ösüşi, görkezilýän materialyň we subýektiň önünde durýan wezipäniň aýratynlygyna baglylykda özboluşly sensor mazmuny ýüze çykarmak liniýasy boýunça gidýär. Onuň ahyrky netijesi görkezilýän obýektiň keşbini kemala getirmekdir.

Haçan-da perseptiw keşp dördedilende, akyl ýetiriş hereketini amala aşyrmak mümkinçiligi döreýär. Akyl ýetirmek üçin deňeşdirmek we identifikasiýa hökmanydyr. Identifikasiýa operasiýasyna tapawutlandyrmak bilen akyl ýetirmekligiň arasyndaky aralyk zwenno hökmünde garamak bolar. Identifikasiýa bir wagtda kabul edilýän iki sany stimuly ýa-da gös-göni kabul

edilýän stimuly onuň ýatda saklanýan keşbi bilen meňzeşligini ýüze çykarmakdyr. Akyl ýetiriş hökman identifikasiýa daýanýar, ýöne welin oňa syrykdyrylmaýar. Akyl ýetiriş mundan başga-da görkezilýän stimuly ön kabul edilen obýektleriň belli bir synpyna goşmagy – kategorizasiýany we degişli etalony uzak wagtlaýyn ýat keşpleriniň içinden çykaryp almagy göz önünde tutýar.

Akyl ýetiriş prosesi özüniň ilki stadiýalarynda köp derejede tanyşmak prosesini ýada salýar. Oňa ýumuşa laýyk gelýän informatiw mazmuny ýüze çykarmak, agtarmak ýaly hereketler hem gatnaşýar. Haçan-da bu mazmun ýüze çykarylanda görkezilýän predmetiň ýatda bolan etalony bilen deňeşdirmek we identifikasiýalaşdyrmak amala aşyrylyp başlanýar. Köpsanly düýpli häsiýetleri bar bolan obýekti deňeşdirmek aýry-aýry elementler boýunça amala aşyrylyp, bu prosesin dowamlylygy obýektiň we onuň tanyşmak prosesinde döredilýän modelindäki şeýle häsiýetleriň sany boýunça kesgitlenilýär. Muňa obýekti detallaýyn gaýtadan synlamak, elin we gözüň bu prosesde amala aşyrylan köp sanly hereketleri gabat gelýär. Emma obýektiň şeýle alfawiti özleşdiriligiçe akyl ýetiriş prosesiniň häsiýeti üýtgeýär. Deňeşdirmek prosesi artykmaç informasiýanyň elekden geçirilmegi, düýpli we daýanç häsiýetleriniň ýüze çykarylmany netijesinde ymykly gysgalýar. Gaýtadan synlamak netijesinde şeýle daýanç nokatlarynyň sany minimuma getirilip, bu bolsa predmeti gözüň hereketiniň gatnaşmasyzlygynda tanamaklyga mümkinçilik berýär. Gözüň (ýa-da elin) hereketi keşp döretmek funksiýasyny däl-de, döredilen keşbi görkezilýän obýekt bilen deňeşdirmek funksiýasyny ýerine ýetirip başlaýar. Şeýlelikde, **simultan tanamak**, ýagny öňden tanyş zada bada-bat, örän çalt akyl ýetirmek mümkinçiligini döredýär.

Tanamaklyk keşbi ýüze çykarmak we döretmek, laýyk informatiw mazmuny ýüze çykarmak we deňeşdirmek operasiýalaryndan soň döreýär. Emma bu operasiýalaryň hemmesi yzygiderlikde amala aşyrylmaýar: ilki ýüze çykarmak, soňra tapawutlandyrmak, ondan soň deňeşdirmek we in ahyrda tanamak ýaly dowamlylykda geçmeýär. Kabul edişin ösen görnüşlerinde bu operasiýalaryň hemmesi akyl ýetiriş hereketiň düzüminde amala aşyrylyp, tanamaklyk akyl ýetirmek bilen birleşýär. Bütün bu proses

mikrointerwal wagtda geçip biler. Bu ýerde simultan akyl ýetiriş nämäniň hasabyna döreýär we haýsy mehanizmler arkaly amala aşyrylýar diýen nazry we amaly nukdaýnazardan möhüm sorag ýüze çykýar. Bu kabul ediş we akyl ýetiriş proseslerini öwrenmekde in bir kyn punktdyr.

Bu soragy çözmek üçin keşbiň emele geliş we aňlanylyş proseslerini öwrenmeklik keşbiň torly bardada stabilizirlenen şertlerinde geçirildi. Eksperimentde synag edilyän adamlara nätanyş geometrik figuralar, ýapon iýeroglifleri, çylşyrymly labirintler we ş.m. görkezildi. Kabul edişe perseptiw hereketleriň ulgamy hökmünde garaýan taglymatdan ugur alyp, synag edilyänler stabilizasiýa şertlerinde tanamak, aňlamak we derňemek ýaly çylşyrymly ýumushlary çözüp bilmezler diýip çaklanylýardy. Emma bu çaklama dogry çykmany: synalyänler özlerine berilyän ahli ýumushlary ýenillik bilen çözüydiler.

Göräymäge kabul edişe hereket hökmünde garaýan taglymatyň aýgtyly subutnamasyna düýpli garşylyklaýyn delil döreýär. Emma bir fakt munuň şeýle daldigine şaýatlyk edýär. Ahli synag edilyänler öz göwünlerine blmasa gözleriniň obyektin kontury boýunça hereket edýanligini belleýärdiler. Şeýle subýektiw pikiri stabilizasiýalaşdyrmak arkaly geçirilyän tejribe wagtynda registrirlenýän gözüň hereketleri hem subut edýärdiler. Eksperiment wagtynda şekilin torly barda otnositellikde süýşmesi bolmasa-da, synag edilyänleriň pikirçe şeýle süýşme azda-kände bar ýaly bolýardy. Şeýle ýagdaýda synag edilyänlerde eksperiment wagtynda gözüň hereketini gadagan edýän instruksiýa berildi. Bu şertde olar çylşyrymly derňew we tanamak ýumushlaryny çözüp bilmeýärdiler. Haçan-da synag edilyänlere gözi hereketlendirmek rugsat edilende ýumushlar ýenillik bilen çözülipdir. Göräymäge ähmiýetsiz bolsa-da, gözüň hereketi stabilizasiýa şertlerinde görüş ýumushlaryny çözmekde möhüm rol oýnaýar. Olaryň kömegi bilen synag edilyänlerde görüşin stabilizirlenen şekil boýunça hereket edýanligi barada duýgy döreýär.

Eýsem bu “içki görüşin” mehanizmi näme we bu mehanizme gözüň hereketiniň näme dahyly bar? Mälim bolşy ýaly, torly bardanyň aýry-aýry reseptiw elementler has uly funksional birliklere – **torly bardanyň reseptiw meýdanyna** birleşýärler. Çaklanyşy

boýunça reseptiw meýdan informasiýany kabul edip, ony çäkli wagtda saklap bilýär. Reseptiw meýdanda saklanýan informasiýa ýa-da boşadylyp, nerw ulgamynyň ýokarky tapgyrlaryna geçirilýär ýa-da könelip, täze stimullar bilen çalşyrylýar. Görejiň stabilizirlenen şekil boýunça geçýän hereketini, şekiliň informatiw uçastoklaryna laýyk gelýän reseptiw meýdanlar toparynyň yzly-yzyna utgaşdyrylmasy hökmünde göz önüne getirmek bolar. Görüş ulgamy köpkanallydyr. Emma bu kanallar şeýle köp bolansoň, olaryň özara täsirini bir bitewi görüş kabul ediş prosesine öwürmegi guramak meselesini gysgaltmak funksiýasyny, reseptiw meýdanlary yzly-yzyna goşýan we olarda toplanan informasiýalary kabul edýän göz hereketi ulgamy öz üstüne alýar. Şeýlelikde, kabul edişiň ýokary ösen stadiýalarynda, haçanda görüş ulgamy esasan tanyş obýektler bilen iş salşanda, olaryň özboluşlylygyny saýgarmaküçin gözüň iki hereketiniň aralygyndaky wagt, ýagny fiksirleýji wagt ýeterlik bolýar. Akyl ýetiriş prosesi beýleki alfawite geçirilýär. Obýektiň göýä torly bardada suraty alnyp, ol otnositel gymyldysyz bolan wagtynda informasiýa gözüň has ownuk gymyldylarynyň esasynda kabul edilýär, ýagny içki perseptiw hereket amala aşyrylýar.

Diýmek, görüş kabul edişiň motor komponentleriniň has çuňňur analizi bu komponentleriň akyl ýetirişiň simultan stadiýasynda hem bardygyny, ýöne olaryň kömegi bilen informasiýa daşky dünýäden däl-de, gözüň torly bardasynda surata alnan keşbiň yzyndan alynýar. Öz çeşmesini torly bardadaky yzdan alýan perseptiw hereketleriň ulgamy **wikar**, ýagny daşky perseptiw hereketleri çalşyryjy ulgam diýlip atlandyrylýar.

Akyl ýetiriş prosesi ýaly göräýmäge şeýle elementar prosesi amala aşyrmakda wikar hereketleriň ulgamynyň bolmaklygy, mysal çözmek ýaly çylşyrymly prosesler hem belli bir maddy esasa daýanmalydyr, ýagny öz hususy motor alfawiti bolmalydyr diýip çaklama döretmäge esas berýär. Mysal çözülýän wagtda birbada gözüň mikrogymyldylaryny we gözüň göräýmäge passiw halatynda, ýagny fiksasiýa wagtynda amala aşyrylýan gymyldylary registrirlemek bu çaklamany barlamaga mümkinçilik berdi.

Derňewleriň netijesi mysal çözülýän wagtda göz hereketleriniň iki görnüşiniň bardygyny görkezdi. Olaryň birinjisi daşdan synlap

bolýan uly amplitudaly hereketler bolup, olaryň kömegi arkaly ýagdaý bilen tanyşmak we onuň keşbini döretmek amala aşyrylýar. Ikinji fazada, görüş fiksasiýasy pursatynda kiçi amplitudalaryň böküşleriniň arasynda wíkar hereketler ýüze çykyýp, olar keşbi üýtgetmegi amala aşyryýarlar we çözüliş üçin zerur bolan hereketler ulgamyny döretmäge gatnaşýar.

Diýmek, wíkar perseptiw hereketler ýagdaýyň keşbini üýtgetmeklige gatnaşýar we keşpli pikirlenmäniň möhüm şerti bolup

Kabul edişiniň göwrümi

Okamak, hereketsiz obýektleri synlamak, agtaryş we ş.m. ýaly dürli ýumuşlar ýerine ýetirilende göz sakkadik(bökýän) häsiýetde süýşýär we informasiýany diňe böküşler aralygyndaky fiksasion(berkidilen) pauzalar(arakesmeler) wagtynda kabul edýär. Eýsem synlaýjy bir fiksasiýada (ýa-da gysga ekspozisiýada) näçe durýar.

obýekti kabul edip biler? Kabul edişiniň göwrümi synag edilýäne berilýän instruksiýa, ulanylýan materialyň häsiýetine, synlaýanlaryň ýaşyna, türgenleşigine baglylykda nähili üýtgeýär?

Kabul edişiniň göwrümini derňemek üçin geçirilýän eksperimentlerde gyjyndyryjy hökmünde adatça dürli obýektler: sifirler, harplar, manysyz bogunlar, nokatlar we ş.m. ulanylýar: synag edilýänlere gysga wagt aralygynda dürli sanly obýektler görkezilýär we dogry tanalan obýektleriň sany kesgitlenilýär.

Dürli synaglarda biri-birleri bilen baglanyşyksyz obýektler görkezilende kabul edişiniň göwrüminiň bosaga derejesi 4-8 elementden ybarat bolýar. Haçan-da obýektler toplananda, meselem, şifirler – harplara, harplar – sözlere, figuralaryň bölekleri bitewi figuralara, nokatlar – nokatly konfigurasiýalara birikdirilende we ş.m. bosaga şol bir derejede 4 – 8 birliğin çäginde galyp, ýöne olar indi 5 – 6 biri-birleri bilen baglanyşyksyz harp bolman, eýsem bitewi, toplanan birlik, meselem, sözler bolup durýar.

Häzirki wagtda kabul edişiniň göwrümini häsiýetlendirýän täze maglumatlar alyndy. Hat-da gysga ekspozisiýa wagtynda-da synag edilýän adam özüniň görenleri barada maglumat berýäninden has köp

informasiya kabul edip bilýär diýen çaklama öňe sürülýärdi. Bu çaklamany tassyklamak üçin bölekleyin gaýtadan dikeltme usulyndan peýdalanylýardy, synag edilyäne üç hatara toplanan 12 harpy 0,05 sekunt wagt ekspozisiýasynda görkezilýärdi, ekspozisiýanyň yzyndan synag edilyäniň haýsy hatary gaýtadan dikeltmelidigini görkezýän ses signaly berilýärdi. Alnan maglumatlara görä ekspozisiya tamamlanan badyna synag edilyäniň ýadynda entek 12 simwoldan orta hasap bilen 76, ýagny 9,1 simwol saklanýar. Bu netije barada şeýle düşündiriş berlipdir. Obýektiň görüş keşbi ekspozisiya wagty gutaran badyna gysga wagtlaýyn keşpsoňy görmüşde saklanyp galýar. Synag edilyänler bu çalt oçýan suraty berilýän komanda laýyklykda materiallaryň böleklerini saýlamakda ulanyp bilýärler. Galanlary ýatdan öçürilip, olary gaýtadan dikeldip bolmaýar. Diýmek, gaýtadan dikeldilýän materialyň göwrümi kabul edişniň göwrümi bilen çäklendirilmän, eýsem ýadyň mümkinçiligi boýunça çäklendirilýär.

Syn etmek Kabul edişniň möhüm görnüşiniň biri syn etme bolup, ol **öňden maksat edinilen niyet boýunça, daşky dünýäniň predmetleriniň we hadysalarynyň meýilnamaly kabul edilmegidir.**

Syn etmede kabul ediş özbaşdak iş hökmünde ýüze çykýar. Munuň özi duýgy organlaryny ulanmagy, syzmagy, görmegi, eşitmegi we ş.m. öwrenmegi talap edýär. Biz köplenç çet ýurt diliniň aýry-aýry seslerini tapawutlandyryp bilmeýäris., saz eseri ýerine ýetirilende ýalňyşlygy eşitmeýäris ýa-da reňkli tonlardaky şekile geçirilende ony görmeýäris we ş.m. Bularyň hemmesini öwrenmek bolar we öwrenmek zerurdyr. Edil sözleşiş medeniýetiniň bolşy ýaly, kabul edişniň, syn edişni-de medeniýeti bar. Bu babatda belli golland astronomy M.Minnartyň sözlerini ýatlamak ýeterlikdir: “Gözüniziň açylmagy siziň özüňize baglydyr; size diňe “nämä seretmelidigini bil” diýen jadyly taýajyk bilen öz gözüňize çalaja dürtmek ýeterlikdir”¹.

Hakykatdan-da syn etmegiň üstünlikli bolmagy köpderejede ýumşy takyk goýmak bilen kesgitlenýär. Adamyň gözüniň her günde

¹ Миннарт М. Свет и цвет в природе. М. «Наука», 1969, 14-нji sah.

100 000-e golaý sakkadik(böküşli) gymyldy edýänligi anyklandy. Bu gymyldylary biri-biri bilen baglanyşyksyz, bulam-bujar, maksatsyz we dolandyryp bolmaýan gymyldylar hökmünde göz önüne getireliň. Bu ýagdaýda synlaýjy şeýle garym-gatymlykda öz kabul eden zatlaryndan asla baş çykaryp bilmezdi. Oňa syn etmäniň tarapyny görkezýän “kompas” zerur. Syn edijiniň önünde durýan ýumuş, syn etmäniň meýilnamasy şeýle kompas bolup hyzmat edýär.

Syn etmäni üstünlikli amala aşyrmak üçin öňden görüýän taýýarlyk, synlaýjynyň öňki tejribesi, bilimleri uly rol oýnaýar. Adamyň tejribesi näçe baý, bilimi näçe köp bolsa, onuň kabul edişi şonça-da köpdür.

Mugallym öz okuwçylarynyň işini guramakda syn etmäniň bu kanunlaryny göz önünde tutmalydyr. Täze okuw materialynyň üstünlikli kabul edilişini üpjün etmek üçin ol okuwçylary oňa ýörite taýýarlamaýdyr: olaryň öňki tejribelerini işjeňleşdirmek bilen, ony täze material bilen baglanyşdyryp, olaryň önünde täze ýumuşlar goýmak arkaly okuwçylaryň kabul edilişini gönükdirmelidir.

Netijä gelmek prosesini eksperimental derňemek, oriýentirleýjiderňew, perseptiw işi esasynda döreýän ýagdaýyň keşbini manipulirlemegiň bu prosesin esasy komponentiniň biri bolup durýanlygyny anyklady. Bu ikinji faza, real ýagdaýdan sowulmak (çekilmek) fazasy, hut keşbi goýlan ýumşa laýyklykda gaýtadan struktirlmek işidir.

Netijä gelmek prosesi meseleleýin(problemaýyn) ýagdaýy “içki orna” geçirmek zerurlygy okatmakda aýdyňlyk dügünini ulanmaga dogry çemeleşmegiň möhümdigini tassyklaýar. Aýdyň esbaplar diňe bir materialy beýan etmeklige illýustrasiýa hökmünde ulanmaly däl. Okuwçynyň täze bilimleri “açmaklygynyň” edil ylymda ýa-da sungatda döredijilik meselesini çözmek ýaly “hupbatly” bolmazlygy üçin, okatmakda aýdyňlygy ulanmagy diňe bir ýagdaýyň keşbini döretmek prosesi gönükdirmän, eýsem bu keşbi goýlan ýumşa laýyklykda gaýtadan struktirlmek prosesi-de gönükdirmelidir. Şeýle çemeleşmede diňe bir ulanylýan aýdyň esbaplaryň häsiýeti, olary seçip almak ähmiýetli bolman, olary sapakda görkezmegiň dinamikasy-da aýgytly rol oýnaýar. Sapakda

aýdyň esbaplary ulanmagyň yzygiderligi okuwçylaryň öwrenilýän materialyň modelini döretmek boýunça işini gönükdirmelidir.

Okuwçynyň syn etmeginiň we akyl işiniň işjeňligine esaslanyp guralan okadyşda ulanylýan aýdyňlyk düzgini bilimleriniň düýpli we netijeli özleşdirilmegini üpjün edýär.

§ 3. Giňişligiň kabul edilişi

Giňişligi kabul etmek adamyň daşky gurşaw bilen özara täsirinde uly rol oýnap, adamyň bu gurşawda oriýentirlenmeginiň esasy şerti bolup durýar. Ol obýektiv giňişligiň beýnide şöhlelenmegi bolup, obýektleriň görnüşini, ululygyny we özara ýerleşişini, olaryň relýefini, uzaklaşmaklygyny we gönükdirilmesini öz içine alýar.

Adamyň gurşaw bilen özara täsiri onuň hut öz bedenini-de oňa mahsus bolan koordinatalar ulgamy bilen öz içine alýar. Daşky täsirleri duýýan adamyň özi maddy bedeni bolup, giňişlikde belli bir ýer tutýar we belli bir giňişlik häsiýetlerini özünde jemleýär (ululygy, görnüş, üç ölçegli beden, hereketleriň giňişlikde gönükdirilmesi we ş.m.).

Predmetleriň biri-birine otnositellikdegörnüşlerini, ululygyny, ýerleşişini we orunlaryny üýtgetmegini kesgitlemek we şol bir wagtyň özünde daşky predmetlere otnositellikde öz hususy göwräni ýagdaýyny analizlemek organizmiň hereket işiniň prosesinde amala aşyrylyp, ol **giňişlik analizi** diýip atlandyrylýan analitiko-sintetik işi aýratyn ýokary ýüze çykyş görnüş, bolup durýar. Giňişleýin analiziň dürli görnüşleriniň esasynda analizatorlaryň kompleksiniň işi ýatýandygy we gurşawyň giňişlik faktorlaryny analizlemekde olaryň hiç birine monopoliýa-ýeketäklilik orny degişli däldigi anyklanyldy.

Giňişlikde oriýentirlenmekde hereket analizatoryna aýratyn rol degişlidir. Onuň kömegi bilen dürli analizatorlaryň arasynda özara baglanyşyk döreýär.

Giňişlikde oriýentirlenmegiň ýörite mehanizmlerine iki ýarym şaryň arasyndaky nerw baglanyşyklary goşmak bolar (iki göz bilen görmek, iki gulak bilen eşitmek, iki el bilen syzmak, burnuň iki taraplaýyn kanaly boýunça ys almak we ş.m.)

Predmetleriň giňişlik häsiýetlerini şöhlelendirmekde ähli jübüt analizatorlara mahsus bolan **funksional asimetriýa** möhüm rol oýnaýar. Funktsional asimetriýanyň manysy analizatorlaryň haýsy-da bolsa bir tarapynyň belli bir babatda has aýgytlaýjy bolmagydyr. Analizatorlaryň häsiýetleriniň arasynda belli biriniň aýgytlaýjy bolmagy üýtgeýji ýagdaýda bolýar. Meselem, göz, görüşiň ýitiliginde aýgytlaýjy ululygynda aýgytlaýjy däl.

**Predmetleriň
görnüşiniň kabul
edilişi**

Predmetleriň görnüşiniň kabul edilişi adaty görüş, taktil we kinestezik analizatorlaryň kömegi arkaly amala aşyrylýar.

Haýwanlaryň käbirlerinde belli görnüşdäki obýektler täsir edende döreýän özüni alyp barşyň dogabitdi herekete getiriş mehanizmi diýlip atlandyrylýan dogabitdi bolup, görüş meýdanynyň reaksiýalary bolýar.

Bu dogabitdi mehanizmler şeýle ýöriteleşip, edil açaryň gulpa gabat gelşi ýaly bolýarlar. Muňa mysal edip ýyrtyjy guşuň görnüşini ýada salýan karton haç görkezilende jüýjeleriň goranyş reaksiýasy bilen jogap berşini görkezmek bolar.

Görnüş bilen tanyşylanda has informatiw häsiýetleriň biri konturdyr. Hut kontur iki reallığıň, ýagny figura bilen fonuň tapawutlandyryjy araçägi bolup durýar.

Mikrohereketler mynasybetli göz obýektleriň araçägin (kontur we ownuk detallar) ýüze çykaryp bolýar. Görüş ulgamy diňe bir “obýekt” bilen “fonuň” araçägin ýüze çykarmak bilen çäklenmän, olary yzarlamagy-da öwrenmelidir. Bu ukyp gözüň hereketleriniň üsti bilen amala aşyrylýar, ol hereketler göýä ikinji gezek kontury ýüze çykaryan ýaly bolýarlar we predmetiň görnüşiniň keşbini döretmegiň zerur şertidir.

Hut şeýle prosese biz syzyş kabul edilişinde duşarys. Syzyş arkaly görünmeýän predmetiň görnüşini kesgitlemek üçin, ony elde öwürüp, onuň dürli taraplaryny ellemeli bolýar. Bu ýagdaýda el predmeti ýeňil hereketler bilen barlap, wagtal-wagtal yza gaýdyp, göýä onuň ol ýa-da beýleki böleginiň dogry kabul edilenligini

barlaýar. Predmetiň kemala getirilýän keşbi taktil we kinestezik duýmalarynyň komplekse birleşdirilmegi esasynda döreýär.

Predmetiň görnüşiniň görüş üsti bilen kabul edilişi synlamanyň şu aşakdaky şertleri: predmetiň ululygy, onuň synlaýjynyň gözünden uzaklygy, ýagtylyk derejesi, obýektiň we fonuň ýagtylyk derejesiniň kontrasy we ş.m. bilen kesgitlenýär.

**Predmetleriň
ululygynyň kabul
edilişi**

Predmetleriň kabul edilýän ululygy olaryň şekiliniň torly bardadaky ululygy we synlaýjynyň gözünden uzaklygy bilen kesgitlenýär. Gözüň dürli uzaklykdaky predmetleri görmäge uýgunlaşmagy **akkomodasiýa** we **konwergensiýa** diýlip atlandyrylýan iki mehanizm arkaly amala aşyrylýar.

Akkomodasiýa – hrustalligiň öz egremligini üýtgetmek arkaly ýagtylyk şöhlelerini döwmek ukybyny üýtgetmegidir. Meselem, golaýdaky predmetlere seredilende muskullar çekilip, onuň netijesinde hrustalligiň dartgynlygy gowşap, onuň görnüşi has güberçek bolýar.

Ýaş ösdügiçe hrustalligiň çýeligi peselip, akkomodasiýa ukybyny, ýagny dürli uzaklykdaky predmetlere seredilende öz görnüşini üýtgetmek ukybyny ýitirýär. Şonuň netijesinde aýdyň görmegiň iň ýakyn nokadynyň ýaş gitdigiçe has uzaga süýşmegi – uzakdan görmeklik döreýär.

Akkomodasiýa adadça **konwergensiýa bilen, ýagny görüş oklarynyň fiksirlenýän predmete goşulmagy** (10-njy surat) bilen baglanyşyklydyr. Akkomodasiýanyň belli bir ýagdaýy görüş oklarynyň degişli ýagdaýyny döredýär we munuň tersine görüş oklarynyň belli bir utgaşdyrylmagyna akkomodasiýa derejesi dogry gelýär.

Konwergensiýa burçy gös-göni uzaklygynyň indikatory hökmünde ulanylyp, göýä “uzaklygynyň ölçegi” bolup hyzmat edýär. Şol bir uzaklyk aralygy üçin konwergensiýa burçuny obýektiň önüne goýlan prizma arkaly üýtgetmek bolýar. Eger şeýle ýagdaýda konwergensiýa burçy ulasa, obýektiň görülyän ululygy ulalýar, oňa çenli bolan kabul ediş aralygy bolsa kiçelýär. Eger prizmalar

konwergensiya burçy kiçeler ýaly ýerleşdirilen bolsa, onda obýektiň görülyän möçberi kiçelip, oňa çenli bolan aralyk ulalýar.

Iki gyjyndyryjynyň – predmetiň torly bardadaky şekiliň ululygynyň we akkomodasiya hem-de konwergensiya netijesinde göz muskullarynyň dartgynlygynyň kombinasiýasy, kabul edilyän predmetiň möçberiniň şertli reflektor signaly bolup durýar.

**Predmetleriň
çuňlugynyň we
uzaklaşmagynyň
kabul edilişi**

Akkomodasiya we konwergensiya uly bolmadyk predellerde, gysga aralykda – akkomodasiya 5-6 m, konwergensiya bolsa 450 m predellerde herekete gelýär. Emma adam 2500 m çenli aralykdaky kabul edilyän predmetleriň çuňlugyny we tutýan giňişligini saýgaryp bilýär. Göräýmäge çuňlugy bahalandyrmak ukyby

dogabitdi häsiýetde bolýar. Emedekleýän çaga bir tarapynda “uçut” bolan sekiniň üstünde goýulýar. “Uçut” – üstüne galyň aýna goýlan boşluk bolýar. (11-nji surat). Eksperimentiň görkezişi boýunça sekiniň üstünde erkin emedekleýän çaga onuň çäginde çykmaýar we aýnanyň üstüne geçmeýär. Emma has çuň derňewleriň görkezişi boýunça çaga çuňlugy göz önünde tutup saklanman, eýsem ýagdaýyň täzeligine, entek nämälim tekizlige çekinmek zerurlygyna oriýentirlenýär. Çagany çuňluk däl-de, oriýentirleýji reaksiya we hereketi togtadyan täzelik saklaýar. Haçan-da sekiniň gutarýan ýerinde aýnanyň aşagynda ýalpyldawuk folga ýerleşdirilende hem çaga iki sany dürli tekizligiň araçäginde saklanýar.

Predmetleriň çuňlugynyň we uzaklygynyň kabul edilişi esasan **binokulyar** (iki göz bilen görmek) görüş arkaly amala aşyrylýar. Uzakdaky obýektler binokulyar fiksirlenende (meselem, asmandaky ýyldyzlar) iki gözüň-de görüş liniýalary parallel bolýarlar. Bu ýagdaýda şekilleriň sag ýa-da çep gözüň, ýa-da iki gözüň bilelikde torly bardasyna täsir edýänligine garamazdan, uzakdaky predmetleriň şekilleri giňişligiň şol bir ýerinde görünýär. Diýmek, bir gözüň torly bardasynyň belli nokatlaryna beýleki gözüň torly bardasynyň belli bir nokatlary gabat gelýär. Iki gözüň torly bardalarynyň simmetrik ýerleşen bu nokatlary **korrespondirleýji nokatlar** diýip atlandyrylýar. Korrespondirleýji nokatlar – eger-de bir torly barda

beýlekiniň üstüne goýulsa, wertikal we gorizontal oklary boýunça biri-birine gabat geljek nokatlardyr.

Torly bardanyň korrespondirleýji nokatlary gyjyndyrylanda görüş meýdanynda bir obýektiň kabul ediliş duýgusy döreýär. Gözüň her bir ýagdaýynda torly bardanyň korrespondirleýji nokatlaryna daşky giňligiň kesgitli nokatlary dogry gelýär. Gözüň şol bir ýagdaýynda bir obýektiň görülmegini üpjün edýän giňligiň nokatlarynyň grafiki şekillendirilmegine **goropter** diýilýär. (12-nji surat). Eger-de predmetiň şekili iki gözüň torly bardadan dürli uzaklaşan korrespondirleýji däl, ýa-da torly bardanyň disparat nokatlaryna düşse, onda şu aşakdaky täsirleriň biri ýüze çykýar: 1) goşalaýyn şekiliň döremegi (eger-de nokatlaryň disparatlygy has uly bolsa); 2) bu obýektiň fiksirlenen obýekte garanda uly ýa-da ýakyn daşlykda bolup görünmek duýgusy (eger-de disparatlyk uly bolmasa). Soňky ýagdaýda göwrümlilik duýgusy ýa-da **stereoskopik täsir** döreýär.

Bu täsiri stereoskopynyň – iki şekili sag we çep göze aýry-aýrylykda görkezýän apparatyň – kömegi bilen synlamak bolýar. Bu şekiller uzaklygy iki gözüň aralygy çemesinde bolan daşlykda ýerleşýän iki fotokamera bilen aýry-aýrylykda surata düşürilende döreýän **stereojübütligi** emele getirýär. Şeýlelikde, synlanylanda relýefleýin şekili döredýän disparat şekiller alynýar.

Eger-de stereoskopda şekilleriň goşulyşmagyny üpjün etmeýän tapawutlygy bolan iki şekil görkezilse, özboluşly täsir döreýär: käte bir figura, käte bolsa beýleki figura gezekleşýän yzygiderlikde görünýär. Bu hadysa binokulýar ýaryş hökmünde mälimdir. Kähälatda iki obýekt iki figuranyň kombinasiýasy(utgaşmasy) görmüşde ýüze çykýar. Meselem, bir göze görkezilýän haýatyň suraty we beýleki göze görkezilýän atyň suraty haýatdan at bökyän ýaly duýgyny döredýär.

Çuňlugyň kabul edilişi uzaklygyň şertli signaly bolup durýan ikinji derejeli sypatlar arkaly-da gazanylyp bilner.

Çuňlugyň goşalaýyn kabul edilişini döredýän suratlar oňat mälimdir. (13-nji, 14-nji, 15-nji suratlar).

Olar çuňlugyň gezekli-gezegine dürli-dürli kabul edilişini döredýärler. Adaty şertlerde torly bardadaky şekiliň dogry

interpretasiýasy (düşündirilişi) agzalyp geçilen goşmaça häsiýetleri ulanmak arkaly üpjün edilýär.

Şeýle-de bolsa käbir halatlarda çuňlugyň interpretasiýasy düýpgöter tersine üýtgäp, bu fakt aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Meselem, uçar gondurylýan wagtda gondurylyş zolagyň çuňlugynyň pilot tarapyndan kabul edilişi çuňlugy boýunça tersine çöwrülen häsiýetde bolmagy mümkindir. Şeýle ýagdaý gije ýa-da duman wagtynda, haçan-da pilot üçin predmetleriň uzaklygyny dogry şöhlelendirmäge kömek edýän şertli signallaryň – detallaryň görünmeýän şertlerinde döreýär. Şeýle signallaryň biri-de gonduryş zolagyndaky yşyklaryň ýitiligi (mälim bolşy ýaly yşygyň has ýiti çeşmeleri öçüsilere garanda has ýakyn ýerleşen ýaly bolup görünýär) we çuňlugy ters öwürülen häsiýetde kabul etmeklige sebäp bolup durýan yşyk signallarynyň nädogry utgaşmaklygydyr.

Ugruň kabul edilişi

Giňişligi saýgarmagyň möhüm pursatlarynyň biri-de bir obýektleriň beýleki obýektlere ýa-da synlaýja görä ýerleşiş ugruny kabul etmektir. Obýektiň kabul edilýän ugry onuň gözüň torly bardasyndaky şekiliň ýerleşýän orny we biziň öz göwrämiziň daşky predmetlere görä

ýerleşşi boýunça kesgitlenýär. Adam üçin onuň göwresiniň ýeriň gorizonta tekizligine görä wertikal bolmagy adatydyr. Adamyň jemgyýetçilik-zähmet tebigaty mynasybetli döredilen bu ýagdaý, daşky predmetleriň ugruny kesgitlemek üçin iň esasy başlangyç pursatlaryň biri bolup durýar. Şonuň üçin-de giňişligi görmekde, şol sanda ugry kabul etmekde görüş duýmalaryndan, gözüň ýa-da elň kinestezik duýmalaryndan başga-da statiki duýmalar, ýagny göwräniň ýagdaýyny we deňagramlylygyny duýmaklyk uly rol oýnaýar.

Binokulyar görmüşde görünýän predmetiň ugry **meňzeş ugur** kanuny boýunça kesgitlenilýär. Bu kanun boýunça torly bardanyň korrespondirleýji nokatlaryna düşýän gyjyndyryjylary biz şol bir ugurda görýäris. Bu ugur iki gözüň görüş liniýalarynyň kesişýän nokadyndan geçýän we ýerleşşi boýunça iki gözüň ortasyna dogry gelýän liniýa boýunça döredilýär. Başgaça aýdanynda, biz korrespondirleýji nokatlara düşýän şekilleri göýä maňlaýyň ortasynda

ýerleşýän ýeke “siklopik gözden” gelyän göni çyzykda görýäris.

Mälim bolşy ýaly, gözüň torly bardasynda biziň seredýän predmetlerimiziň ters şekili emele gelýär. Synlanylýan obýektiň süýşmegi torly bardadaky şekiliň ters süýşmegine getirýär. Emma welin biz predmetleri üýtgedilen görnüşde däl-de, gözüň optiki ulgamynyň olary torly barda geçirişi ýaly kabul edýäris. Bu görüş duýmalarynyň taktil, kinestezik we beýleki signallar bilen utgaşmagy netijesinde döreýär.

Bu babatda synag edilýän adamlaryň gözüniň torly bardasynda predmatleriň şekilleriniň ýagdaýy ýa-da oriýentasiýasy ýörite optiki gurallar arkaly bilgeşleýin üýtgedilip geçirilen tejribelerde gyzykly maglumatlar alyndy. Bu gurallar şekilleri wertikal hem-de gorizonta ugurlar boýunça tersligine öwürüp kabul etmäge mümkinçilik berýär. Görüp otursan birnäçe wagtdan adaptasiýa(uýgunlaşma) döräp, synag edilýän üçin, doly bolmasa-da dünýä “üýtgedilip gurlup” başlaýar.

Şonuň ýaly tejribeler haýwanlarda geçirilende olaryň şeýle uýgunlaşma ukypsyzdygy belli boldy. Meselem, towugyň gözüne şekili çenden saga öwürýän prizmalar goýlup, olaryň däne çokmak endigi öwrenilipdir. Towuklarda bu endik düýpgöter bozulyp, hat-da äýnegi üç aýlap dakynandan soňra-da onuň hiç hili gowulaşmagy doýulmandyr. Ýerda-suwda ýaşaýanlarda hem edil şeýle netijeler alnypdyr. Görnüşi ýaly, eger-de jandar instinktiw reaksiýalara gapma-garşylykly hereketi etmäge mejbur edilse, haýwanlarda predmetleriň ýerleşişine bolan dogabitdi görüş reaksiýalary öwredişniň täsirinde üýrgemeýär.

Obýektleriň durýan ugurlaryny kabul etmek diňe bir görüş analizatoryň däl, eýsem eşidiş we ys alyş analizatorlarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Kä halatlarda ses we ys haýwanlar üçin howply ýagdaýlary habar berýän ýeke-täk signallar bolup durýar.

Sesiň ugruny kabul etmek **binaural** (iki gulak bilen) eşidilişde amala aşyrylýar. Sesiň ugruny tapawutlandyrmak, kelle beýniniň gabygyna iki gulakdan gelin gowuşýan signallaryň wagt tapawudyna esaslanýar.

Sesler diňe bir gorizonta orunda çep ýa-da sag tarapda däl, eýsem ýokarlygyna-da şeýle ugurlarda ýerleşip biler. Eksperimental

derňewleriň görkezişi boýunça soňky ýagdaýda sesiň giňişlikdäki ýerleşşini kabul etmek üçin synag edilyan adam kellesini hereketlendirmeli bolýar. Şeýlelik-de, sesiň ýerleşiş mehanizmi diňe bir eşidiş signallaryna däl-de, beýleki analizatorlar ulgamyna hem daýanýar.

Görüş illýuziýalary (aldanmalary)

Biziň kabul edişimiz obýektiv dünýäniň predmetlerini hemişe takyk şöhlelendirýärmä? Bu babatda kabul edişde, esasan onuň görüş görmüşinde, bolýan köp sanly ýalňyşlyklaryň faktlary we şertleri ýazylyp beýan edilendir. Olaryň käbiriniň üstünde durup geçeliň.

1) "Peýkam illýuziýasy" (16-njy surat). Ol liniýalaryň birigýän we dargaýan düzgünine esaslanýar: uýy iki tarapa ýaýraýan peýkam has uzyn ýaly görünýär, hakykatda bolsa olaryň ikisi-de deň uzynlykdadyr.

16-njy surat

2) "Demir ýol liniýalarynyň illýuziýasy" (17-nji surat). Birigýän iki göni çyzygyň arasynda ýerleşýän liniýa giňişligiň dar böleginde has uzyn ýaly görünýär, hakykatda parallel liniýalaryň ikisi-de deň uzynlykdadyr.

17-nji surat

3) Wertikal liniýalary artykmaç bahalandyrmak (18-nji surat), silindriň beýikligi onuň gínliginden uly ýaly görünýär, emma olaryň ikisi-de deňdir.

18-nji surat

4) "Ýelpewaç illýuziýasy" (19-njy surat). Fonuň täsirinde parallel liniýalaryň merkeze golaýy güberçek, merkezden uzakdakysy bolsa oýuk ýaly görünýär.

19-njy surat

5) Kesişmek illýuziýasy (20-nji surat). Bir göni liniýanyň ugrunda, göwnümize bolşy ýaly, B we X, kesimleri däl-de, A we X kesimleri ýerleşýär.

20-nji surat

6) Konsentrik töwerekleriň illýuziýasy (21-nji surat). Suratda şekillendirilen konsentrik töwerekler olary töweregiň fon bilen

utgaşýan ýerinde gysga göni kesimleriň kesip geçýänligi üçin spiral görnüşde kabul edilýär.

21-nji surat

Görüş ilýuziýalary haýwanlarda hem ýüze çykarylady.

Birentek haýwanlaryň (balyklar, guşlar we mör-möjekler) goranyş serişdesi üçin ulanýan maskirowkalary “görüş ilýuziýasyny” amaly ulanmaklygy bilen baglanyşyklydyr. Maskirowkanyň başga bir usuly, haýwany tanamaz, saýgarmaz ýaly onuň şekilini özgerdýän **defomirleýji keşbi** ulanmaklygyny görkezmek bolar : zebranyň ýiti zolaklary belli bir aralykdan bu haýwanyň konturyny saýgarmaga mümkinçilik bermeýär.

Bu faktlaryň ählisi görüş ilýuziýalaryny döredýän haýsydyr bir umumy faktlaryň bardygyna şaýatlyk edýär. Görüş ilýuziýalary dogrusynda birnäçe düşündirişler teklip edildi. Meselem, “peýkam ilýuziýasy” kabul edişini bitewilik häsiýeti bilen düşündirilýär : biz öz görýän figuralarymyzy we olaryň böleklerini aýry-aýry däl-de, bitewilikde kabul edip, tutuş figuranyň häsiýetlerini onuň böleklerine geçirýäris (eger bitewilik uly bolsa, onuň bölekleri-de uly bolýar). “Ýelpewaç ilýuziýasyny-da” şeýle düşündirmek bolar.

Vertikal liniýalaryň aşa kabul edilmesi gözün wertikal tekizlikdäki hereketleriniň gorizont tekizlikdäkä garanda has ýokary muskul güýjüni talap edýänligi bilen düşündirilýär. Muskul güýjüniň intewsiwliginiň geçilen aralyk möçberine barabar bolup durýanlygy sebäpli, wertikal aralyklar bize gorizont aralykdan uly ýaly bolup görünýär.

Ýöne entek görüş ilýuziýalarynyň ähli görnüşleri üçin düýpli düşündiriş tapylanok.

§ 4. Wagtyň we hereketiň kabul edilişi

Wagtyň kabul edilişi

Wagt hem, edil giňişlik ýaly, materiýanyň ýaşaýyş görnüşidir. **Wagty kabul etmek – obýektiw hakykatyň hadysalarynyň dowamlylygyny, tizligini we yzygiderdiligini**

şöhlelendirmekdir.

Wagty kabul etmek, obýektiv reallygy şöhlelendirmek bilen, adama daşky dünýäde oriýentirlenmäge mümkinçilik berýär.

Wagty ölçemek diňe adamlar üçin däl-de, haýwanlar üçün hem uýgunlaşmak işiniň örän möhüm bölegi bolup durýar.

Wagta oriýentirlenmek adamda beýniniň gabyk bölümleriniň kömegi bilen alnyp barylýar. Geçirilen köp sanly kliniki synaglar beýni gabygynda wagty kabul etmegiň ojaklaýyn, ýörite wagt ölçeyiş mehanizminiň yoklygyny subut etdi. Wagty kabul etmegiň bozulmagy beýni gabygynyň dürli uçastoklary zaýalananda ýüze çykýar. Wagty kabul etmek bir ulgama jemlenen, bir bitewi hereket edýän dürli analizatorlaryň kömegi bilen amala aşyrylýar. Kabul edişiň bu görnüşiniň esasynda oýanmanyň we tormozlanmanyň orunlarynyň ritmik çalyşmagy, kelle beýniniň uly ýarym şarlarynda oýanma we tormozlanma prosesleriniň öçmegi ýatýar.

Wagty kabul etmeklige dörlü analizatorlar gatnaşýar, emma wagt aralyklaryny takyk tapawutlandyrmak kinestezik we eşidiş duýmalary arkaly aşyrylýar. I. M. Sečenow kinestezik analizatorlary giňişligi we wagt gatnaşyklaryny kabul ediş organy diýip atlandyrypdy. Hereket guýmalary hadysalaryň dowamlylygyny, tizligini we yzygiderliligini ýeterlik derejede takyk şöhlelendirmegi üpjün edýär.

Kinestezik

analizator ritmi kabul etmekde esasy rol oýnaýar. Psihologik nukdaýnazardan ritm - munuň özi obýektleriň seriýasyny stimullar toparynyň seriýasy hökmünde kabul etmeklikdir. Yzygiderli toparlar adaty bir nusga boýunça gurlup, gaýtalama görnüşde kabul edilýär. Kabul edilýän toparlaryň häsiýeti köp derejede stimullar seriýasynyň aýratynlyklary: stimullaryň otnositel intensiwligi olaryň absolýut we otnositel dowamlylygy, wagt boýunça ýerleşşi bilen kesgitlenýär.

Eger-de seriýa fiziki taýdan birmeňzeş we wagt boýunça bir tipli stimullardan ybarat bolsa, onda ritmiň kabul edişi subýektiv faktorlar bilen kesgitlenýär. Synag edilýän adam adaty her birinde belli bir elementler ähmiýetlendirilýän toparlar seriýasyny kabul edýär. Şeýle ýagdaýda kabul edilýän ritme **subýektiv ritm** diýlip, basyma bolsa **subýektiv basym** diýilýär.

Ritmiň kabul edilişi adatça hereket akkompanenti bilen utgaşdyrylýar. **“Ritmi duýmak öz tebigaty boýunça hereket motor häsiýetdedir...”**, “ Ritmi syzmak öz mazmuny boýunça işjeňdir. “Ritmi” yöne “eşitmek” mümkin däl. Diňleýji ritmi diňe özi “döreden”, “amala aşyran” wagty syzýar... Özünde kabul ediliş işjeň-hereket häsiýetini aýdyň ýüze çykarýandygy üçin ritmiň kabul edilişi psihologik nukdaýnazardan aýratyn ähmiýete eýedir”*(Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. М., 1961, с.205,209, 210).

Eşidiş duýmalary täsir edýän gyjyndyryjynyň wagt aýratynlyklaryny: onuň dowamlylygyny, ritmiki häsiýetini we ş. m. şöhlelendirýär. Seçenow eşidişi wagt ölçýjisi, eşidiş ýadyny bolsa wagt ýady diýip atlandyrypdy.

Has dowamly döwürleriň wagtynyň kabul edilişi köpderejede olaryň galdyran täsirleri bilen kesgitlenýär. Adatça gyzykly, çuňňur esaslandyrylan iş bilen doldyrylan wagt aralyklary boş geçirilen wagta garanynda gysga ýaly duýulýar. Sensor informasiýany çäklendirip geçirilen eksperimentleriň görkezişi boýunça sensor izolýasiýasynda wagtyň subýektiv haýal geçmegi ýüze çykýar. Meselem, ýörite düşegiň üstünde baka meňzeş respiratora ýerleşdirilen adam, üznüksiz monoton sesde, pessejik emeli ýşykda, taktıl we hereket duýmalary çäklendirilen wagtynda minudyň sagat ýaly uzalýanlygyny aýdypdyr. Emma retrospektiw (ýatlaýyş) hasaplamada bu gatnaşyk tersine bolup biler: boş we ýürek gysgynç geçirilen wagt birnäçe döwürden soň ýatlanylanda has gysga duýulyp bilner.

Wagtyň kabul edilişi emosional ýagdaýyň täsirinde hem üýtgeýär. Oňyn emosiýalar wagtyň çalt geçýän ilýuziýasyny döredip, oňyndäl emosiýalar bolsa wagt aralygyny subýektiv uzaldýar.

Çagalarda wagty kabul etmek has giç döräp, uly ösüş ýoluny geçýär. Psihiki ösüşiň umumy depgini bilen, okadylyş prosesinde toplanan bilimleriň esasynda wagt aralyklaryny takyk tapawutlandyrmak ýüze çykýar. Mekdep okuwçylary öz gündelik işleri bilen baglanyşykly wagt aralyklaryna has oňat oriýentirlenýärler.

Gymyldylaryň kabul edilişi

**Gymyldylary kabul etmek giňişlikde
obýektleriň ýagdaýynyň üýtgemegini
söhlelendirmekdir.** Kabul edişiň bu
görnüşi durmuşda inňän ähmiýetlidir.
Hereketlenýän obýektler käbir haýwanlar
üçin howpuň ýa-da potensial ýmitiň signaly
bolup, olarda çalt jogap reaksiýasyny
döredýär.

Adamyň gözüniň torly bardasynyň gurluşynda görüş ulgamynyň ewolýusion ösüşiniň käbir aýratynlyklary saklanypdyr: adamyň gözüniň torly bardasynyň periferik bölümleri diňe gymyldyny duýmaga ukyplydyr. Obýekt görüş meýdanynyň periferiýasynda ýüze çykarylan wagtynda gözün reflektor öwrülişi döräp, onuň netijesinde obýektiň şekili merkezi görüş meýdanyna süýşüp, ol ýerde obýektiň saýgarylmagy we tanalmagy bolup geçýär.

Gymyldylary kabul etmekde görüş we kinestezik analizatorlar esasy rol oýnaýar. Obýektiň gymyldysynyň parametrlerine tizlik, tizlenme we gymyldynyň ugry degişlidir. Adam obýektiň giňişlikde ornunyň üýtgemegi barada iki dürli ýol arkaly: orun üýtgemekligi gös-göni kabul etmek we birnäçe wagt başga ýerde duran obýektiň hereketi barada pikir ýöretmek esasynda onuň hereketini söhlelendirmek bilen maglumat alyp bilýär.

Hereketiň gös-göni kabul edilişi haçan-da hereketlenýän obýektiň tizligi şol bir wagt birliginde, görüş ýitiliginde we synlaýyş distansiýasynda gözün tapawutlandyryp biläýjek aralygyndan pes bolmadyk aralygy geçýän wagtynda ýüze çykýar. Başgaça bolanda biz hereketiň hut özüni däl-de, onuň netijesini kabul edýäris. Sagadyň minut we sagat strelkalarynyň hereketi baradaky pikir ýörite hut şoňa esaslanandyr. Görşüň kömegi bilen biz obýektleriň hereketi baradaky infirmasiýany iki sany dürli usul arkaly: fiksirlenen nazar arkaly we gözün yzarlaýjy hereketleri boýunça infirmasiýa almak arkaly alyp bilýäris. Birinji ýagdaýda göz otnositel hereketsiz bolup, hereketlenýän obýekt torly bardada ornuny çalt üýtgedýän şekil döredýär. Bu ýagdaýda obýektiň torly bardadaky şekiliň orny diňe bir süýşmän, eýsem üznüksiz üýtgeýär. Emma biz obýekti her

biri predmeti başga-başga ýagdaýda suratlandyran, üznüksiz ýöýülýän şekilleriň seriýasy görnüşinde däl-de, şol bir obýekti hereketlenýän ýagdaýda kabul edýäris.

Göräýmäge bu zatlara esaslanyp, hereketi kabul etmek üçin gözüň torly bardasynda görüş şekilleriniň süýşmegi zerur diýen netijä gelmek mümkin. Torly bardada şekiliň hut şeýle süýşmegi biz görejinizi bir nokatdan beýleki nokada, meselem, otagyň bir burçundan beýlekisine geçiren wagtymyzda-da ýüze çykýar. Ýöne bu ýagdaýda bizde daşky predmetleriň hereketini duýmaklyk döremeýär. Adam otagda gezmelände, gözüniň torly bardasynda şekilleriň süýşmegine garamazdan, ol otagy hereketsiz, özüni bolsa hereket edýän ýagdaýda kabul edýär. (Westibulýar apparatyň zaýalanmagy netijesinde şeýle düzediş bolmaýan ýagdaýynda adam yörän wagtynda oňa bütin daşky dünýä hereketde ýaly bolup görünýär).

Hereketi kabul etmegiň ikinji bir mümkin bolan usuly - göreç arkaly hereketlenýän obýekti yzarlamakdyr. Bu ýagdaýda hereketlenýän obýektiň şekili torly barda otnositellikde hereketsiz, üýtgemän galýar, emma biz ýene-de obýektiň hereketini görýäris. Görnüşi ýaly, gözüň yzarlaýjy hereketleri torly bardada süýşýän signallar bolmadyk ýagdaýda hem hereketiň kabul edilşini döredýär.

Başga bir tarapdan, ýokarda görkezilşi ýaly, gözüň erkli hereketleri netijesinde şekiliň torly bardada ornuny üýtgetmegi (haçan-da göz hereket edýän obýekti yörite yzarlamayan ýagdaýynda) hereket duýmasyny döretmeýär. Gözüň passiw hereketlerinde (haçan-da bir gözüni ýapyp, beýlekisini ýuwaşja barmak bilen süýşirende) –tersine, dünýä gözüň passiw hereketiniň garşysyna hereket edýän ýaly görünýär. Diýmek, dünýäni stabil (durnukly) görmeklik, gözüň passiw däl-de, erkli hereketleri esasynda döreýär. (Kliniki mysallarda gözüň muskullary ýa-da nerw apparaty zaýаланan wagtynda, näsaglar gözlerini hereketlendirjek bolanlarynda olar dünýäni aýlanýan ýaly duýýarlar). Torly bardadaky keşplerini ornuny üýtgetmegi haçan-da adam gözüň we kelläniň hereketinden kinestezik gyjyndyryjylar almaýan we öz göwresiniň hereketsiz ýagdaýynda hereketiň signaly bolup hyzma edýär.

Käbir halatlarda subýekt hereketleri bir ýagdaýda daşky predmetlere, başga bir ýagdaýda bolsa özüne degişlilikde kabul

edýär. Eger synlaýjy ýörese ýa-da ylgasa, ol köp sanly kinestezik we beýleki signallary kabul edensoň, onda şol sebäpli hereketleriniň takyk haýsy predmetlere degişlidigi barada şübhe döremeyär. Ol maşynda gidende ýa-da uçarda uçanda başgaça bolýar. Bu ýagdaýda informasiýanyň esasy çeşmesi görüş analizatory bolup, bu informasiýa köplenç iki manyly bolýar. Meselem, adam duran otluda oturan bolsa, ol öz duşundan geçýän başga otlyny görende oňa ilki bada öz münen otlusy ýöreyän ýaly duýulýar. Emma wibrasiýanyň we silterlenmäniň ýoklugy az wagtdan soň bu duýgynyň nädogrudygyna ony ynandyryär.

Hereketlenýän predmetler göreç bilen uzak wagt fiksirlenen wagtynda hereketiň oňyndäl zyzgiderli keşbi döreyär. Meselem, ýöräp barýan otlynyň äpişgesinden uzak wagtlap daşary seredip, soňra göreç wagonyň içindäki hereketsiz predmetlere geçirilende olar ters tarapa hereketlenýän ýaly duýulýar.

Hakyky we göýäki hereketler bardyr. Daşky predmetleriň göýäki hereketleri adamyň ýadaw ýa-da serhoş ýagdaýynda döreyär. Göýäki hereketlere **stroboskopik hereket** hem girip, kinematograf onuň döreyiş düzgünine esaslandyrylandyr. Mälim bolşy ýaly, gözde inersiya häsiýeti bolup, ol häsiýet görüş duýmalarynyň gyjyndyryjy täsir eden badyna döremän we gyjyndyryjy täsirini bes eden badyna gutarmaýanlygynda ýüze çykýar. Bu häsiýet mynasybetli göz täsir eden ýagtylyk efektini birnäçe wagtlap özünde saklaýar: biz kinoda bir sekuntda 24 kadr çalyşanda gaýmalaşýan suratlar seriýasyny däl-de, durnukly şekili görýäris. Bu ýagdaýda predmetiň hereketlenýändigini baradaky duýgy predmetleriň aýry-aýry ýerleşiş orunlarynyň biri-birlerinden belli bir giňişlik we wagt aralygy boýunça üznêlikde kabul edilmegi esasynda döreyär.

Labaratoriýa şertlerinde göýäki hereketler biri-biriniň yzyndan awtomatik zyzgiderlikde ýanýan iki ýşyk çeşmesi arkaly öwrenilýär. Ýşyk çeşmeleriniň ýanmagynyň arasynda belli bir uzaklyk we wagt interwal üpjün edilende ýşyk nokadynyň birinji çeşmeden ikinjä gönükdirilen hereketini görmek bolýar. Bu hadysa “fi-fenomen”, ýagny fenomenal, diňe kabul edişde döreyän hereket diýip atlandyrylýar.

11-nji BAP

Ýat

§ 1. Ýat hakynda umumy düşünje

Psihikanyň möhüm aýratynlygynyň biri-de onda şöhlendirilýän daşky täsirleriň adamyň mundan beýläkki tejribesinde ulanylmagydyr. Özüni alyp barşyň kem-kemden çylşyrymlaşmagy individual tejribäni toplamagyň hasabyna amala aşyrýar. Eger-de daşky dünýäniň beýniniň gabygynda döreýän keşpleri düýpgöter ýitip gidýän bolsa, hiç bir hili tejribe mümkin bolmazdy. Öz aralarynda dürli baglanyşyklara goşulyp, bu keşpler berkleşýär, uzak wagt saklanyp, durmuşyň we işiň talabyna laýyklykda gaýtadan dikeldilýär.

Ýadyň kesgitlenişi. Indiwdyň tejribesiniň beýnä ornaşdyrylan, belli wagt aralygynda saklanyp, soňra gaýtadan dikeldilmegine ýat diýilýär. Ýat beýnä ornaşdyrmak, saklamak, gaýtadan dikeltmek we ýatdan çykarmak ýaly esasy prosesslerden ybaratdyr. Bu prosessler awtonom psihiki „ukyplar“ däldir. Olar işde kemala gelip, iş bilen kesgitlenýärler. Belli bir materialy **beýnä ornaşdyrmak** iş, durmuş prosessinde individual tejribäni toplamak bilen baglanyşyklydyr. Beýnä ornaşdyrylan zady soňra işde ulanmak **gaýtadan dikeltmegi** talap edýär. Belli bir materialyň işde ulanylmazlygy onuň **ýatdan çykarylmagyna** getirýär. Materialyň ýatda saklanylmagy-da onuň şahsyýetiň işine gatnaşýan derejesi bilen kesgitlenýär, çünki her bir pursatda adamyň özüni alyp barşy onuň bütün durmuş tejribesi bilen kesgitlenýär.

Şeýlelik bilen, ýat psihikanyň örän möhüm konstituirlenji häsiýetnamasy bolup durýar. Onuň roluny diňe bir „geçmişde bolany“ beýnä ornaşdyrmaklyga syrykdymak bolmaz (geçmiş keşpleri psihologiýada **gözöňüne getirmek** diýip atlandyrylýar). Ýatsyz hiç hili işeň hereket mümkin däldir, çünki her bir elementar psihiki aktyň döremegi-de onuň häzirki elementini soňraklary bilen „tirkeşdirmegi“ talap edýär. Şeýle tirkeşdirmek ukbyby bolmasa, ösüş

mümkün bolman, adam Sečenowyň aýdyşy ýaly, „ömrülik ýaňy dogan çaganyň ýagdaýynda“ galardy.

Ähli psihiki prosessleriň möhüm häsiýetlendirmesi bolup, ýat adamyň şahsyýetiniň birligini we bitewiligini üpjün edýär. Ýat adatça psihologiýanyň iň bir işlenen bölümi hasaplanýardy. Muňa garamazdan ýadyň kanunlaryny mundan beýläk-de öwrenmek ýene-de ylmyň meselesine öwrüldi. Ýadyň psihologik meseleleriniň çözülmegi ylmyň beýleki pudaklarynyň-da (birinji nobatda tehnikaňyň) ösüş derejesini köp derejede kesgitleýär.

Ýadyň psihologik taglymatlary. Häzirki zaman şertlerinde ýady öwrenmekde merkezi meseleleriň biri onuň mehanizmleri bolup durýar. Ýatda saklamagyň mehanizmine ol ýa-da beýleki hili düşünmek ýadyň dürli taglymatlarynyň esasy emele getirýär.

Häzirki döwürde ylymda ýadyň ýeke-täk we gutarnykly taglymaty ýokdyr. Bu babatda çaklama-gipotetiki nazaryýetleriň we modelleriň köplügi, soňky ýyllarda dürli ylmlaryň bu ugurda alyp barýan derňew işleriniň işjeňleşendigine şaýatlyk edýär. Ýadyň mehanizmlerini we kanunlaryny psihologik we neýrofiziologik nukdaýnazardan öwrenmek häzirki döwürde biohimiki jähtden öwrenmek bilen utgaşdyrylýar. Ýady öwrenmegiň kibernetik çemeleşilişi-de kemala gelýär.

Ýadyň mehanizmleriniň görkezilen üç derejede öwrenilişiniň esasy ugurlary bilen gysgaça tanşalyň.

Ýady **psihologik** nukdaýnazardan öwrenmeklik beýleki çemeleşişlerden hronologik jähtden has „ýaşuly“ bolup, ylymda köpsanly taglymatlar we ugurlar bilen bellidir. Bu taglymatlary ýat prosessini düşünmekde subýektiň işjeňligine olaryň nähili ähmiýet berýänligine we bu işjeňligiň tebigatynyň nähili düşündirilýänligine baglylykda görnüşlere bölmek bolar.

Ýadyň psihologik taglymatlarynyň köpüsinde üns merkezinde ýa-ha obýekt ýa-da subýekt (aňyň „sap“ işjeňligi) bolup, olarda subýektiň we obýektiň özara täsirinden, ýagny indiwiidiň işinden üznälikde birtaraplaýyn garaýar. Bu garaýan nazaryýetleriň gutulgysyz birtaraplaýynlygy şu ýerden gelip çykýar.

Taglymatlaryň birinji toparyny **assosiatiw taglymat** ugry düzýär. Onuň merkezi düşünjesi **assosiasiya** – baglanyşyk, birleşme

diýmekligi aňladyp, ol ähli psihiki hadysalaryň düşündiriş düzgüni bolup durýar. Bu düzgüne laýyklykda, eger-de belli bir psihiki hadysalar aňda bir bada ýa-da biri-biriniň yzyndan döreseler, olaryň arasynda assosiativ baglanyşyk döreýär we olaryň haýsy-da bolsa bir elementiniň aňda gaýtadan peýda bolmagy aňda beýleki elementleriň-de döremegine getirýär. Şeýlelik bilen, assosianizmiň tassyklaýşyna görä iki sany psihiki hadysanyň arasynda baglanyşyk döremeginiň zerur we ýeterlik şerti – olaryň aňda bir wagtda peýda bolmagydyr. Şonuň üçin-de assosianistler ýada ornaşdyrmagyň mehanizmlerini öwrenmegi diňe „bir wagtda kabul etmegi“ üpjün edýän daşky şertleri häsiýetlendirmeklige syrykdyrypdyrlar. Şeýle şertler şu aşakdaky üç görnüşe bölüpdirlir:

- a) degişli obýektleriň giňişlik – wagt utgaşmasy
- b) olaryň meňzeşligi;
- c) olaryň tapawutlylygy ýa-da gapma-garşylygy

Daşky dünýäniň hadysalarynyň arasynda döreýän bu üç hili gatnaşyklara laýyklykda assosiýalar üç görnüşe bölünipdir: **gabatlasmagy** boýunça döreýän assosiýalar, **meňzeşligi** we **kontrastlygy** boýunça döreýän assosiýalar.

Assosiýalaryň görkezilen tipleriniň esasynda baryp Aristotel tarapyndan esaslandyrylan gözöňüne getirmeleriň „iňlisdirilişiniň“ üç düzgüni ýatýar. Assosianistlar bu üç düzgüniň astyna zoraýakdan köp dürli baglanyşyklary, şol sanda sebäp-netije baglanyşyklaryny-da goşupdyrlar. Sebäp we netije öz aralarynda belli bir wagt gatnaşygy boýunça baglanyşykly bolýanlygy üçin („bu sebäpli“ – bu zat hemişe „bu zatdan soňra“), olar sebäp – netije assosiýalaryny gabat gelmek arkaly döreýän assosiýalaryň kategoriýasyna goşupdyrlar.

Assosiýa düşüňjesi psihologiyada berk ornaşsa-da, soňabaka onuň mazmuny düýpgöter täzeçe aňlanylýar we çuňlaşdyrýar. Ýada onda ornaşdyrmak bu hakykatdan-da täzäni ozalky tejribede bar zatlar bilen „baglanyşdyrmakdyr“. Baglanyşdyrmak operasiýasy haçan-da biz ýat prosessini elementleri boýunça yzarlanymyzda, ýagny haýsy-da bolsa bir materialy gaýtadan dikeldenimizde has-da aýdyn ýüze çykyar. Meselem, biz „ýada salyş düwünçegi“ usulyny ulanyp, nämendir bir zady nähili ýada salýarys? Biz düwünçegi görýäris, düwünçek bizi özüniň baglanan ýagdaýyna gönükdirýär,

ýagdaý bolsa söhbetdeşimizi ýatladýar, söhbetdeşimizden biz gürrüňň we temasyňa we ahyrsoňy gözleýän predmetimize gelyäris. Emma assosiasıýalaryň şeýle zynjyrlaryny döretmäge giňişlik-wagt gabat gelmekligi ýeterlik bolýan bolsa, onda şol bir ýagdaýda dürli adamlarda birmeňzeş baglanyşyklar zynjyry dörädi. Hakykatda bolsa baglanyşyklar saýlanylyp alynmak häsiýetinde döreýär, bu saýlanmaklyk nämäniň esasynda döreýär diýen soraga assosianizm jogap bermän, diňe faktlary açyp görkezmek bilen çäklenýär. Bu soragyň çözgüdi diňe soňky döwürde ylmy esaslandyryşyny tapdy.

Assosianizmi tankytlamak esasynda psihologiýada ýadyň birnäçe täze taglymatlary we nazaryýetlery döredi. Olaryň mazmuny köp derejede assosiatiw taglymatda nämäniň tankytlanýandygy, hut assosiasıýa düşüňjesine nähili çemeleşilýänligi bilen kesgitleýär. Ýadyň assosiatiw taglymaty **geştaltizm** diýip atlandyrylýan psihologiýanyň ugrunyň wekilleri tarapyndan has aýgytly tankyk edildi (nemes dilinde *gestalt* –keşp diýmekdir). Bu täze taglymatyň esasy düşüňjesi bolan **geştalt** – öz düzümi böllekleriniň mukdaryna syrykdyrylmaýan bitewi gurluşy, strukturany aňladýar. Şeýlelikde, geştaltizm ilkinji nobatda assosianistleriň aňyň hadysalaryna elementleýin çemeleşişine elementleriň sintezi-birleşmesi düzgünini, bitewiligiň onuň bölleklerine garaňda ilkinjilik düzgünini garşy goýýar. Şoňa laýyklykda bu taglymatda baglanyşyklary dörediji esasy faktor hökmünde **materialyň guralyşy** öňe sürülüp, şeýle guralyşyň izomorfizm düzgüni boýunça beýninde galdyrylýan yzlarda emele getirilýänligi ykrar edilýär.

Materialyň belli bir guralyşy hakykatdan-da ýada ornaşdyrmakda uly rol oýnaýar, ýöne bu funksiýa materialyň hut öz gurluşyny açyp görkezýän, ony ýada ornaşdyrmaga, ulanmaga mümkinçilik berýän subýektiň işiniň üsti bilen amala aşyrylýar. Geştaltistlerde bolsa bitewilik düzgüni öňden berlen ýaly hasaplanylyp, geştaltyň kanunlary bolsa (edil assosiasıýanyň kanunlary ýaly) subýektiň işinden üzňelikde hereket edýär. Bu nukdaýnazardan geştaltizm assosianizm taglymaty bilen bir hatarda durýar.

Aňa göýä bir passiw hadysa hökmünde garaýan assosianizmiň we beýleki taglymatlaryň tersine, psihologiýanyň birnäçe ugurlary ýat prosessinde aňyň işjeň rolunyň bardygyny nygtaýarlar. Bu ugurlarda

ýada ornaşdyrmakda we gaýtadan dikeltmekde ünsüň, niýet etmekligiň, aňlamaklygyň uly rolunyň bardygy aýdylýar. Emma bu taglymatlarda hem ýat prosessleri hakykatda subýektiň işinden üznelikde seredilip, şol sebäpli dogry düşündirilip bilinmändir. Meselem, niýet etmeklige diňe erke zor salmak, aňyň „sap işjeňligi“ hökmünde garalyp, onuň hut ýada ornaşdyrmaga ýa-da hakyda getirmäge üýtgediji täsiriniň bardygy seljerilmändir.

Bu taglymatda ýada ornaşdyrmagyň işjeňligi we aňlanylanlygy häsiýeti ýadyň ýokary ösüş tapgyrlary bilen baglanyşdyrylýanlygy sebäpli onuň aşaky ösüş tapgyrlaryna deňişlilikde ýene-de gabat gelmek boýunça döreýän assosiasiýa düşüňjesi ulanylypdyr. Şeýlelikde, baglanyşyklaryň assosiativ we aňlanylan görnüşleri hakyndaky nazaryýet döräp, olar bilen ýadyň iki hili taglymaty baglanyşdyrylypdyr. Bu taglymatlaryň birinjisi mehaniki („materianyň ýady“), beýlekisi logiki („ruhyň ýady“, „materiýadan absolut garaşsyz“) [A. Berkson] ýat taglymatlary diýlip atlandyrylypdyr. Ýadyň bu ýörgünli taglymatynyň häzirkizaman psihologiýasynda esasan taryhy ähmiýeti bardyr.

Psihologiýada şahsyýetiň işine ähli psihiki prosessleriň, şol sana ýadyň, esasy kemala getiriji faktory hökmünde garaýan taglymat hem mälimdir. Bu taglymata görä ýada ornaşdyrmak, ýatda saklamak we gaýtadan dikeltmek prosessleriniň geçişi, netijeliligi materialyň subýektiň işinde nähili orun tutýanlygy bilen kesgitlenýär. Eksperimental derňewleriň görkezişi boýunça ýada ornaşdyrylýan elementleriň arasynda netijeli baglanyşyk we olaryň zerur wagtda gaýtadan dikelmegi haçan-da deňişli material **hereketleriň maksady** hökmünde ýüze çykanda döreýär. Bu baglanyşyklaryň berkligi we çeyeligi (üýtgeýjilik, operatiwlik) deňişli materialyň sybyktyň mundan beýläkki işinde ulanylyş derejesi, olaryň önünde goýulýan maksada ýetmekdäki ähmiýeti bilen kesgitlenýär.

Şeýlelikde bu nazaryýetiň esasy tezisý (ýokarda seredilen nazaryýetleriň tersine) şeýle aňlatmak bolar: dürli keşpleriniň arasynda baglanyşyklaryň döremegi ýada ornaşdyrylýan materiýalyň hut öz häsiýeti bilen däl-de, ony subýektiň nähili ulanýanlygy kesgitlenýär.

Ýadyň fiziologik esaslary. Ýadyň mehanizmlerini fiziologik taglymatlary I. P. Pawlowyň ýokary nerw işiniň kanunlary baradaky taglymatynyň möhüm meseleleri bilen baglanyşyklydyr. Şertli wagtlaýyn baglanyşyklaryň döremegi baradaky taglymat – bu subýektiň indiuidual tejribesiniň kemala getiriliş mehanizmleriniň „fiziologik derejede ýada ornaşdyrmagyň“ hususy taglymatydyr. Hakykatdan-da şertli refleks täze gyjyndyryjy bilen öňden beýnä ornaşdyrylan täsirleriň keşbiniň arasyndaky baglanyşygyň döremegi bilen ol ýada ornaşdyrmagyň fiziologik esasy bolup durýar. Bu prosessiň sebäbine düşünmekde **berkitmek** düşüňjesi aýratyn ähmiýetlidir. Berkitmek (özüniň asyl görmüşinde) bu indiuidyň hereketiniň maksadyna gös-göni ýetilmegidir. Başga bir ýagdaýda berkitmek – hereketiň motiwirleýji ýa-da ony düzediji (oňyndal berkitmek) stimulydyr. Şeýlelikde, berkitmek täze nerw baglanyşygyň hereketiň maksadyna ýetilmegi bilen gabatlaşmagydyr: „baglanyşyk maksada ýetilmegi bilen gabatlaşan badyna ol saklanýar we berkeýär (Pawlow). Bu baglanyşygyň ähli häsiýetleri, aýratynda, onuň berkligi, hut berkitmäniň şol hereketiň durmuş (biologik) maksadyna laýyk ähmiýeti bilen kesgitlenýär. Berkitmäniň korigirleýji (düzediji) funksiyasyny, onuň subýektiň işjeňligini edara etmekdäki, reflektor halkanyň utgaşmagyndaky roluny açyp görkezýän A. K. Anohinyň işlerinde has doly derňelýär.

Diýmek, fiziologik düşüňje bolan berkitmek, psihologik düşüňje bolan **hereketiň maksady** bilen baglanyşdyrylanda ýada ornaşdyrmagyň mehanizmlerini seljermegiň fiziologik we psihologik jähtleriniň birleşen punkty bolup durýar. Düşüňjeleriň şeýle sintezi olaryň her birini baýlaşdyryp, ýadyň durmuşda öz alyp baryan funksiyasy bolsa geçmişe däl-de, gelejege gönükdirilendigini tassyklaýar, öň bolan zatlary ýada ornaşdyrmak, soňky boljak zatlar üçin ulanylmasa öz manysyny ýitirýär. Üstünlikli amala aşyrylan hereketleriň ýada ornaşdyrylmagy olaryň öňde goýlan maksada ýetmek üçin peýdasyny öňünden ähtimallygy bilen kesgitlemekdir.

Ýadyň fiziologik taglymatlaryna has golaýy onuň **fiziki teoriýasydyr**. Bu taglymaty esaslandyryjylaryň pikiriçe islendik nerw impulsy belli bir neýronlar toparlaryndan geçenden soň yz galdyryýar. Yzyň fiziki materializasiýalaşmagy sinapslaryň (nerw

öýjükleriniň biri-birine galtaşýan ýeri) elektrik we mehaniki üýtgeşmeleri arkaly döredilip, ol ikinji gezek impulsyň „tanyş“ ýol bilen geçmegini ýeňilleşdirýär.

Alymlaryň çaklaýşyna görä obýektiň şöhlendirilmesi, meselem, görüş kabul edilişinde gözüň impulsyň kontury boýunça „sermelemegi“, predmeti degişli nerw öýjükli toparynda göýä obýekti durnukly giňişlik – wagt neýron strukturasy görnüşinde modelirlenýän hereketi bilen utgaşdyrylýar. Şonuň üçin-de seredýän bu taglymatymyzy başgaça, **neýron modeller taglymaty** diýip atlandyrylýar. Neýron modelleriniň döreýiş prosessi we soňraky işjeňleşmesi bu taglymatyň tarapdarlarynyň nukdaýnazaryna görä ýada ornaşdyrmagyň berkitmegiň we gaýtadan dikeltmegiň mehanizmi bolup durýar.

Häzirki zaman neýrofiziologik derňewleri ýada ornaşdyrmak we berkitmek mehanizmi has çuňňur, neýron we molekulýar derejede öwrenmäge girişýär. Bu derňewler, meselem, nerw öýjügender çykýan aksonlaryň başga öýjükleriň dendritleri bilen galtaşandygyny ýa-da öz öýjügiň bedenine dolanyp gelyändigini anyklady. Nerw kontaktlaryň şeýle gurluşy mynasybetli dürli çylşyrymlykdaky oýanmalaryň **rewerbererleýji öwürümleriniň** (latynja rewerberare - şöhlendirmek) sirkulýasiýa mümkinçiligi döreýär. Bu ýagdaýda öýjükde dörän zaryadyň hut şu öýjüge dolanyp oýanmany berkidýändigini ýa-da neýronlar zynjyryndan geçip gidýänligi sebäpli öýjügiň öz-özünü zaryadlandyrmasy bolup geçýär. Bu öwürüm şol bir ulgamyň çäginde çykmaýar. Şeýle durnukly rewerbererleýji öwürümleri käbir alymlar **yzlaryň saklanýş prosesleriniň fiziologik substraty** diýip hasap edýärler. Bu ýerde yzlaryň gysga wagtly ýatdan uzak wagtlaýyn ýada geçmekligi bolup geçýär. Alymlaryň bir topary ýadyň bu görnüşleriniň esasynda ýeketäk mehanizm durýar diýip hasap edýän bolsa, beýlekileri bu ýerde dürli häsiýetdäki mehanizm bolýar diýip çaklaýarlar. Bu meseläniň gutarnykly çözülmegine biohimiki derňewler ýardam eder diýip çaklanylýar.

Yadyň biohimiki taglymatlary. Şeýlelikde, häzirki döwürde ýadyň mehanizmlerini neýrofiziologik derejede öwrenmek ony biohimik derejede öwrenmek bilen has ýakynlaşýar, köplenç

halatlarda bolsa gös-göni utgaşýar. Munuň özi köpsanly derňewleriň mysalynda tassyklanýar. Bu derňewleriň esasynda ýada ornaşdyrmak prosesiniň **iki basgançakly häsiýeti** dogrusyndaky çaklama döredi. Bu çaklamanyň mazmuny şeýledir: birinji basgançakda beýnide (gyjyndyryjynyň täsiriniň yzysüre) öýjüklerde birnäçe wagtdan öňki ýagdaýyna öwrülýän fiziologiki üýtgeşmeleri emele getirýän gysga wagtlaýyn elektrohimiiki reaksiýa döreýär. Onuň esasynda döreýän ikinji stadiýa täze prosesleriň döremegi bilen baglanyşykly bolan hususy biohimiiki reaksiýasydyr. Birinji stadiýa birnäçe sekund ýa-da minut dowam edip, ol gysga wagtlaýyn ýada ornaşdyrmanyň fiziologik mehanizmi hasaplanýar. Öýjüklerde öňki ýagdaýyna dolanmaýan himiki üýtgeşmeleň döredýän ikinji stadiýa uzak wagtlaýyn ýada ornaşdyrmagyň mehanizmi hasap edilýär.

Eger synag edilýän haýwana täze bir zat öwredip, soňra şol bada gysga wagtlaýyn elektrohimiik reaksiýanyň biohimiik reaksiýa geçmeginden öň arasy üzülse, haýwan öwredilýän zady „ýada salyp“ bilmeýär. Bir tejribede alaňnyrdy poldan sähel ýokarda durýan meýdançajyga goýupdyrlar. Şol bir bada ol pola böküpdür. Ýöne soňky bir tejribede alaňnyrt pola bökende elektrik razrýadyndan urgy alyp, hat-da 24 sagat geçenden soň meýdançajyga ýerleşdirilse-de pola bökmän, özüniň ol ýerden düşirilmegine garaşypdyr. Başga bir tejribede alaňnyrt urgy alan badyna onda gysga wagtlaýyn ýada ornaşdyrmanyň arasyny kesipdirler (onuň beýnisinden pes elektrik toguny göýberipdirler). Ertesi gün bu alaňnyrt tejribede hiç zat bolmadyk ýaly özüni alyp barypdyr. Mälim bolşy ýaly adamlaryň hem wagtlaýyn özünden gitmekligi edil öňüsyrazy bolan zatlaryň ýatda galmazlygyna getirýär.

Pikir edilişi boýunça biohimiiki reaksiýa geçip ýetişmedik gysga wagtlaýyn elektrohimiik reaksiýalaryň kesilmeginde döreýän yzlar has çalt ýitip gidýärler.

Ýadyň himiki taglymatynyň tarapdarlary yzlary beýnä ornaşdyrmak, berkitmek we gaýtadan dikeltmek esasynda daşky täsirler netijesinde nerw öýjüklerinde döreýän himiki üýtgemeler ýatýar diýip hasaplaýarlar. Bu ýerde esasy rol neýronlaryň belok molekulalarynyň, ilkinji nobatda nuklein kislotalarynyň dürli orun çalşmalaryna degişlidir. Dezoksiribonuklein kislotasy (DNK)

genetiki nesle geçiji ýadyň amala aşyryjysy bolup, ribonuklein kislotasy (RNK) – individual, ontogenetik ýadyň esasy diýlip hasaplanylýar. Şwed biohimigi Hideniň tejribesinde nerw öýjügi gyjyndyrylanda öýjüklerde RNK mukdarynyň köpeliş, uzak waglaýyn biohimiki yz galdyryandygy, yzlaryň bolsa „tanyş“ gyjyndyryjylar gaýtadan täsir edilende öýjüğe **rezonirleýiji** häsiýet berýändigini aýan edildi.

RNK örän üýtgediji häsiýetdedir; onuň özboluşly üýtgeçilik ukyby 10^{15} - 10^{20} san bilen ölçelýär; onuň komponentleriniň kontury, olaryň giňişlikde ýerleşşi, dargamak tizligi we beýlekiler üýtgeýär. Beýle diýildigi RNK-nyň informasiýa kodlarynyň biçak uly sanyny saklap bilýändigini aňladýar. RNK-nyň başga täsirlere jogap bermän, „tanyş gyjyndyryjylaryň“ özboluşly gurluşyny rezonirlemek ukyby ýadyň içgin biohimik mehanizmi bolup durýar diýip çaklanylýar.

Häzirki zaman biohimiki derňewleriň gazanyan üstünlikleri geljekde adamyň ýadyny dolandyrmak mümkinçiligi barada umytlý çaklamalara esas berýär. Şeýle çaklamalar bilen bir hatarda soňky döwürde göýä nerw ulgamyna gös-göni himiki täsir etmek arkaly adamlary okatmak, bilimleri ýörite tabletkalaryň kömegi bilen beýnä ornaşdyrmak we ş.m. mümkinçiligi dogrusyndaky hiç bir ylmy esasy bolmadyk hyýaly ideýalar-da ýüze çykdy.

Bu babatda adamyň ýadynyň prosesleri örän çylşyrymly häsiýetde bolsalar-da, olaryň döreýiş sebäbiniň adamyň işi arkaly döredilýändigini bellemek gerek. Bu ýerde bitewilikden – onuň böleklerine geçmek düzgüni aýgytlaýyjy rol oýnap durýar. Şunuň bilen baglanyşykda daşky täsirleriň yzlarynyň maddalaşmagy organizm – organ – öýjük ugur boýunça geçýär. Ýadyň formakalogik katalizatoryny (işjeňleşdirijisini) ulanmak bu düzgüni üýtgedip bilmez.

Munuň şeýledigini haýwanyň dürli ýaşaýyş şertleriniň onuň beýnisiniň morfologik we himiki gurluşyna edýän tasirleri ugurda geçirilen ýörite derňewleriň alhan maglumatlarda tassyklanýar. Meselem, has çylşyrymly şertlerde saklanan alaňnyrtlaryň beýnisiniň gabygy, psihologik taýdan garyp şertlerde saklananyňka garanynda has uly we agyr bolup durýar. Has ösen alaňnyrdyň beýnisiniň himiki düzüminde hem özboluşly üýtgeşmeler bolýar: meselem nerw

impulsalarynyň geçirmekligine gatnaşýan asetilholin fermentiniň mukdary köpeliýär. Şeýlelikde indiwiidiň psihologik derejesi, iş derejesi aşakda ýerleşýän derejeleriň hereketlenişine garanda aýgytlaýyjy rol oýnaýar.

Öz gezeginde nerw öýjügindäki agzalyp geçilýän gurluş we himiki üýtgeşmeler öňki işleriň önümi bolup, mundan beýläkki has çylşyrymly hereketleriň ýerine ýetiriş mehanizmine goşulyp, olaryň zerur şertleri bolup durýarlar. Şoňa göräde bu mehanizmlere hem ikinji orundaky manyda garalman, olary aşakdan, meselem, beýnä gösgöni „taýýar“ görmüşde degişli himiki maddalary göýbermek arkaly döredip bolmaýanlygyny göz önünde tutýarlar. Ýat prosesleriniň ýokarda ýerleşýän derejeleriniň funksionirlenişiniň aşakda ýerleşýänlere görä sebäpdörediji rolunyň ähmiýeti-de hut şu manyda düşünilmelidir.

Ýadyň mehanizmleriniň dürli derejede öwrenilmegi olaryň biri-birini has çuňlaşdyrýar we baýlaşdyrýar.

§ 2. Ýadyň görnüşleri

Adamyň durmuşynyň we işiniň ähli taraplarynda ýadyň orun tutýanlygy üçin onuň ýüze çykyş görnüşleri-de dürli – dürlüdür. Ýady görnüşlere bölmek, beýnä ornaşdyrmak we gaýtadan dikeltmek proseslerini amala aşyrmak işiniň aýratynlyklary esasynda bolmalydyr. Bu talap ýadyň ol ýa-da beýleki görnüşü (meselem, görüş ýa-da eşidiş) adamyň psihiki häsiýetiniň bir görnüşü hökmünde ýüze çykýan ýagdaýynda-da adalatlydyr. Hakykatdan-da belli bir psihiki häsiýet işde ýüze çykmazyndan ozal işde kemala gelmelidir.

Ýadyň dürli görnüşlerini ýüze çykarmagyň umumy esasy hökmünde öz prosesinde ýada ornaşdyrmak we gaýtadan dikeltmek amala aşyrylýan wagtynda işiň hut öz aýratynlyklary durýar. Şoňa laýyklykda ýadyň aýry-áýry görnüşleri üç sany esasy kriteriýa-şert boýunça tapawutlandyrylýar.

1. İşde has tapawutlanýan **psihiki işjeňligiň häsiýeti boýunça** ýadyň hereket, emosional, keşp we söz-logiki görnüşleri bardyr.

2. **Işiň maksatlarynyň häsiýetine** görä erkli we erksiz ýat tapawutlandyrylýar.

3. **Materialyň ornaşdyrylyş we saklanýş dowamlygy** boýunça (onuň işdäki roluna we ornuna laýyklykda) ýat – gysgawagtlaýyn, uzakwagtlaýyn we operatiw görnüşlere bölünýär.

**Hereket,
emosional, keşp
ýady we söz-logiki
ýat.**

Adamyň işiň dürli görnüşlerinde psihiki işjeňligiň dürli görnüşleri: hereket, emosional, sensor, intellektual görnüşleri agdyklyk edip biler. İşjeňligiň her bir görnüşi degişli hereketlerde we olaryň netijelerinde – hereketde, duýguda, keşplerde, pikirde aňladylyp bilner. Olaryň esasynda

durýan ýadyň görnüşleri psihologiýada hereket, emosional, keşp we söz-logiki ýady diýlip atlandyrylýar.

Hereket ýady – bu dürli gymyldylary we olaryň ulgamyny beýnä ornaşdyrmak, saklamak we gaýtadan dikeltmekdir.

Durmuşda ýadyň bu görnüşiniň beýleki görnüşlerinden has tapawutlanýan adamlar gabat gelýär. Bir psiholog özüniň “düýbünden saz pýesasyny ýatdan gaýtalap bilmeýänligini” boýun alyp, ýaňy-ýakynda eşiden operasyny diňe pantomima görnüşinde ýada salyp bilýänligini aýdypdyr. Başga birentek adamlar, tersine, özlerinde hereket ýadyň barlygyny “duýmaýarlar”. Ýadyň bu görnüşiniň aýratyn ähmiýeti onuň dürli amaly we zähmet, şeýle hem ýöremek, ýazmak we ş.m. endikleri kemala getirmegiň esasy bolup durýanlygyndan ybaratdyr. Hereket ýady bolmasa, degişli hereketleri ýerine ýetirmegi biz her gezekde “täzeden başlamaly” bolardy. Adamyň fiziki başaraňlygy, zähmet endikleri, “altyn elleri” onuň hereket ýadynyň kämilliginiň şaýadydyr.

Emosional ýat – duýgulara bolan ýatdyr. Emosiýa mydam biziň isleglerimiziň we höweslerimiziň nähili kanagatlandyrylýanlygyny, biziň daşky dünýä bolan gatnaşyklarymyzyň nähili amala aşyrylýandygyny habar berýär. Şonuň üçin-de ýadyň bu görnüşi her bir adamyň durmuşynda we işinde örän möhüm rol oýnaýar. Başdan geçirilen we ýatda saklanan duýgular hereketlere ugrukdyrýan ýa-da hereketden saklaýan (öň oňyndal duýgy döreden) signal hökmünde ýüze çykýarlar. Adamyň beýleki bir adama duýgudaşlyk etmegi, kitap gahrymanlaryna begenmesi we gynanmasy emosional ýada esaslanandyr. “Eger-de siz

öň bir gezek bolan zady ýatlanyňyzda gyzarmaga, tolgunmaga ukyply bolsaňyz, eger-de başdan geçirilen betbagtçylyk hakynda pikirlenmäge gorkýan bolsaňyz, onda munuň özi sizde duýga bolan ýa-da emosional ýadyň bardygyna güwä geçýär”¹ – diýip Stanislawskiý ýazypdy.

Emosional ýat belli derejede ýadyň beýleki görnüşlerinden has güýçli bolup biler. Her bir adam bir wagt seredilen we düýpli ýatdan çykarylan wakalardan, kitaplardan, kinofilmlerden dine bir “täsir”², duýgynyň galýanlygyna öz tejribesinde göz ýetirýär. Emma şeýle duýgy-da predmetsiz däl. Hut şonuň üçin-de ol assosiasiýa zynjyryny gözlemekde ilkinji düwünjik bolup hyzmat edýär.

Keşp ýady – bu gözöňüne getirmeler, tebigat we durmuş, şeýle hem seslere, yslara, tagama bolan ýatdyr. Ol görüş, eşidiş, syzyş, ys alyş, tagam biliş görnüşlerde bolýar. Eger görüş we eşidiş ýady adaty her bir adamda oňat ösen we durmuşynda aýgytlaýjy rol oýnaýan bolsa, ýadyň syzyş, ys alyş we tagam biliş görnüşlerini belli bir derejede ýadyň “professional”-hünär görnüşi diýip hasap etmek bolar: edil degişli duýmalar ýaly, olar işiň özboluşly şertlerine baglylykda ösýärler. Ýadyň bu görnüşleri haçan-da olar ýadyň ýetmeýän görnüşleriniň öwezini tutmaly bolanlarynda (meselem, körlerde, kerlerde we ş.m.) has ýokary derejede ösýärler.

Keşp ýady aýratyn-da “çeper” hünärlere degişli adamlarda has ösen bolýar.

Kähalatlarda **eýdetik** ýatly (grekçe “eýdos” –keşp diýmek) adamlar-da duş gelýär. Ýadyň eýdetik ýa-da aýdyň keşpleari duýgy organlarynyň daşky gyjyndyryjylar bilen oýandyrylmasyň dowamly täsiriniň netijesidir. Gözöňüne getirmä meňzeşlikde bular hem predmetiň bolmadyk wagtynda döräp, iňňän ýokary detallaşdyrylan aýdyňlykda bolýarlar. Adam bu ýagdaýda ýok predmeti ownuk detallaryna deňeç “görüň”, edil kabul edişdäki ýaly “göreýini” ol detaldan beýlekä geçirýär.

Eýdetik görüş ýady ýaly, hut şeýle aýdyň eşidiş, hatda syzyş ýady bar diýip çaklamaga doly esas bar.

¹ Станиславский К.С. Собранные сочинения, т.2, М., «Искусство», 1954, 217-
nji sah.

Söz – logiki ýadyň mazmuny biziň pikirlerimizdir. Pikiriň dilsiz bolmaýşy sebäpli ýadyň bu görnüşine diňe bir logiki ýat diýilmän, söz – logiki ýady diýilýär.

Pikirleriň dürli dil görnüşlerinde bolup bilýänligi üçin olaryň gaýtadan dikeldilişi bir ýagdaýda materialyň esasy mazmunyny aýtmaga gönükdirilse, başga bir ýagdaýda onuň harpma – harp söz düzümini aýtmaga gönükdirilip bilinýär. Eger-de soňky ýagdaýda material düýbünden mazmun taýdan işlemese, onuň harplaýyn ýada ornaşdyrylmasy logiki bolman, mehaniki ýat tutma bolýar.

Söz-logiki ýadynda esasy rol ikinji signal ulgamyna - dil, sözleşçe degişlidir. Ol has ýönekeý görnüşinde haýwanlara hem mahsus bolan hereket, emosional we keşp ýatlaryndan tapawutlylykda, hususy adam ýadydyr. Ýadyň beýleki görnüşleriniň ösüşine esaslanyp, söz – logiki ýat olara görä has kesgitleýji bolýar we onuň ösüşi beýleki görnüşleriniň ösüş derejesini kesgitleýär. Okatmak prosesinde okuwçylaryň bilimi özeleşdirilmeklerinde söz – logiki ýady uly rol oýnaýar.

Erksiz we erkli ýat

Ýadyň ýokarda seredilen görnüşlerinde onuň işde kemala gelip, soňra bu işiň “konstitusional” aýratynlyklaryna öwürülýän häsiýetleri açylyp görkezildi. Adamyň ýadynyň ol ýa-da beýleki “sypaty” işiň üýtgeýän şertleri bolan motiwlere, maksada, alnyp barlyş usullaryna garaşsyzlykda hem ýüze çykyp biler.

Ýadyň aktual alnyp barylýan işiň aýratynlyklary bilen gös-göni baglanyşykly toparlara bölünishi-de bar. Meselem işiň maksadyna laýyklykda ýat erkli we erksiz görnüşlere bölünýär.

Ýörite maksatsyz ýada ornaşdyrmaklyga we gaýtadan dikeltmeklige **erksiz ýat** diýilýär. Şeýle maksat önde goýlan ýagdaýda **erkli ýat** döreýär. Bu ýagdaýda ýada ornaşdymak we gaýtadan dikeltmek ýörite mnemiki (grekçe “mneme” – ýat) hökmünde ýüze çykýar.

Erksiz we erkli ýat şol bir wagtyň özünde ýadyň ösüşiniň iki yzygiderli basgançagy bolup durýar. Biziň tejribämiziň göwrümi we durmuşdaky ähmiýeti boýunça inňän uly böleginiň erksiz ýadyň esasynda kemala gelyänligi her bir adama öz tejribesinden mälindir.

Emma adamyň işinde köplenç ýady dolandyrmak zerurlygy döreýär. Bu ýagdaýda zerur zatlary maksadalaýyk ýat tutmaklyga, ýada gaýtadan dikeltmeklige mümkinçilik berýän erkli ýat möhüm rol oýnaýar.

**Gysga wagtlaýyn
we uzak
wagtlaýyn ýat.
Operativ ýat**

Soňky wagtlarda ýadyň psihologiýasyny öwrenmekde ýada ornaşdyrmaklygyň has başlangyç döwürlerinde, daşky täsirleriň galdyryan yzlarynyň entek berkleşmedik ýagdaýynda, şeýle hem olaryň hut döreýän wagtynda bolup geçýän prosesleri uly ünsi çekýär.

Ol ýa-da beýleki materialyň ýatda berkidilmegi üçin, onuň subýekt tarapyndan gaýtadan işlenilmegi zerurdyr. Şeýle gaýtadan işlemek belli bir wagt talap edip, ol yzlaryň **konsolidasiýalaşmak wagty** (latynça – consalidatic – berkemek) diýip atlandyrylýar. Bu proses subýektiw ýagdaýda şu pursatda bolup geçen wakanyň “ýaňlanmasy” hökmünde syzylýar: haýsydyr bir pursatda biz edil şu wagt göz-göni kabul etmeýän zatlarymyzy görmegi, eşitmegi we ş.m. dowam edýäris (gözümüzň önünde “duran”, “gulagymyza” ýaňlanýan zatlar we ş.m.). Bu prosesler durnuksyz we üýtgeýijilikli häsiýetde bolsalar-da, olaryň tejribe toplamak mehanizminiň hereketlenmegindäki roly iňňän ýokary bolup, olara informasiýany ýada ornaşdyrmagyň, ýatda saklamagyň we gaýtadan dilektmegiň aýratyn görnüşi hökmünde garamak bilen, olary **gysgawagtlaýyn ýat**¹ diýip atlandyrylýarlar.

¹ Ýadyň gysgawagtlaýyn we uzaklaýyn görnüşlere bölünmegi täzelikdir. Bular ýadyň bir wagt gös-göni we aralaşdyrylan diýip atlandyrylan görnüşlerine belli bir derejede gabat gelýär. “Gös – göni” ýada ornaşdyrmak adalgasy subýektiň hiç bir işjeňliginiň gatnaşmazlygynda amala aşyrylýar, göýä “awtomatik” häsiýetde beýnä ornaşdyrmagy aňladýardy. Aralaşdyrylan ýada ornaşdyrmak haýsy-da bolsa ýaýraň usullary, serişdeleri ulanmaklygy göz önünde tutýardy. Häzirki wagtda ýady gös – göni we aralaşdyrylan görnüşlere bölmek belli bir derejede öz manysyny ýitirdi. Munuň sebäbi hatda gysgawagtlaýyn ýada ornaşdyrmakda hem subýektiň belli bir işjeňliginiň bolýanlygy we degişli usullary ulanýanlygy bilen düşündirilýär. Başgaça aýdanynda gysgawagtlaýyn ýat hem aralaşdyrylan häsiýetde bolýar. Onuň usullarynyň ýokary derejede awtomatlaşan içki hereketler bolup durýanlygy sebäpli, ony bu usulda öz-özüňi synlamak esasynda ýüze çykaryp bolmaýar.

Materialy birnäçe gezek gaýtalanandan we gaýtadan dilekdilenden soňra uzak wagtlap saklamaklyga mümkinçilik berýän uzakwagtlaryň ýatdan tapawutlylykda, gysgawagtlaryň ýat özüniň ýeke-täk we gysga wagtlaýyn kabul edişden soňra şol bada gaýtadan dikeldilmekligi (material kabul edilenden ilkinji sekuntlardan soňra) bilen häsiýetlidir.

“Gysgawagtlaryň” ýat düşüňjesinde hadysanyň daşky, wagt parametri öňe sürülüp, ol bir tarapdan indiwiidiň işine, onuň maksadyna we motiwlerine dahylsyz ýaly bolup görünýär. Emma bu yerde hem wakanyň wagt parametriniň organizme bolan ähmiýeti göz önünde tutulmalydyr. Wakanyň dowamlylygy ýat üçin “öz-özünden ähmiýetlidir”, çünki uzakwagtlaryň täsir özüniň geljekde gaýtalanmak mümkinçiligini özünde saklaýar. Bu bolsa uly taýýarlygy talap edýär. Bu babatda yzlaryň konsolidasiýasyna şol bir materialyň ýaşaaşyň möhüm maksatlaryny amala aşyrmak üçin bolan ähmiýeti hökmünde garamak mümkin. Emma gös-göni wagt faktorynyň täsiri çaksiz däl: hiç bir ähmiýeti bolmadyk gyjypdyryjynyň uzak wagtlaýyn gaýtalanmagy ony uzakwagtlaryň ýada öwürmän, gaýtam goranyş tormozlanmagyny döredýär.

Gysgawagtlaryň ýat düşüňjesine derek edebiyatda köplenç onuň dürli sinonimleri – “pursatlaýyn”, “ilkinji”, “bada-bat”, “gysga möhletli” diýen düşüňjeler we ş.m. ulanylýar. Emma birnäçe awtorlar şeýle sinonimleriň biri hökmünde **“operativ”** ýat adalgasyny ulanyp, şunuň bilen onuň wagt aralygyny däl-de, “işewürlük” häsiýetini nygtamak isleýärler. Şeýle-de bolsa, operativ ýadyň mazmuny dogrusynda psihologiýada adamyň ýerine ýetirýän aktual hereketlerini, operasiýasyny beýnä ornaşdyrýan we gaýtadan dikkeldýän mnemiki proseslere düşünilýär. Biz haýsy-da bolsa bir çylşyrymly, meselem, arifmetik hereketi ýerine ýetirenimiz-de, ony “bölekleyin” amala aşyryarys. Bu ýagdaýda biz birnäçe aralyk netejeleri olar bilen iş salyşýan wagtymyz tamamlanýança “hakydamyzda” saklaýarys. Ahyrky netijä ýakynlaşdygymyzça takyk “işlenilen” material ýatdan çykarylýar. Hut şeýle ýagdaýy okamakda, göçürmekde, umuman islendik çylşyrymly hereketde görýäris. Adamyň iş salyşýan materialynyň bölekleri dürli hili bolup biler (çağada okamak prosesi aýry-aýry harplary jemlemekden başlanýar).

Ýadyň operatiw birlikleri diýip atlandyrylýan bu bölekleriň göwrümi işiň üstünlikli amala aşyrylmagyna düýpli täsir edýär. Şonuň üçin-de operatiw birlikleriň optimallygy gazanylmalydyr.

Operatiw ýada şeýle düşünmeklik ony uzak we gysgawagtlaýyn ýatdan tapawutlandyryp, şol bir wagtyň özünde olaryň arabaglanyşygy şöhlelendirýär. Operatiw ýatda gysga we uzakwagtlaýyn ýatlardan gelip gowuşýan materiallaryň “işçi toplumy” emele gelýär. Bu işçi material entek hereketlenýän wagtynda operatiw ýadyň garamagynda bolýar.

Ýadyň dürli görnüşleriniň özara baglanyşygy Kriteriýalary adamyň işiniň bir organiki bitewiligi döredýän dürli taraplary bilen baglanyşykly bolup durýar. Ýadyň degişli görnüşleri-de hut şeýle birlik häsiýetinde bolýar. Meselem, pikire we düşüňjä bolan ýat söz – logiki görnüşde bolup, şol bir wagtyň özünde erkli ýa-da uzakwagtlaýyn bolýar.

Başga bir tarapdan şol bir kriteriýa boýunça ýüze çykyraýan ýadyň dürli görnüşleri-de özara baglanyşyklydyrlar. Meselem, daşky dünýäniň predmetleriniň we hadysalarynyň özara baglanyşykda bolýanlygy sebäpli olary şöhlelendirýän hereket, keşp, söz – logiki ýatlary-da bir-birlerinden aýry-aýrylykda bolup bilmeýärler.

Ýadyň erkli we erksiz görnüşleriniň arasynda hem çylşyrymly özara baglanyşyk bardyr. Bu barada ýada ornaşdyrmak prosesini seljerenimizde durup geçeris.

Gysga we uzakwagtlaýyn ýatlar bir bitewi prosesiniň iki stadiýasydyr. Gysgawagtlaýyn ýat degişli materiallaryň uzakwagtlaýyn ýada tarap geçiş ugrundaky başgançakdyr. Ýadyň ähli prosesleri onuň gysgawagtlaýyn görnüşinden başlanýar.

§ 3. Ýadyň prosesleri

Ýadyň ýokarda görkezilen görnüşleri ýüze çykarylanda olaryň işde nähili takyk funksiýalary (berkitmek, saklamak ýa-da materialy gaýtadan dikeltmek) alyp barýanlygyna üns bermezden, käbir durnukly häsiýetleri we taraplary göz önünde tutuldy. Meselem, ýat keşp, söz – logik, hereket we emosional görnüşlere bölünende, onda beýnä ornaşdyrmagyň, saklamagyň, obýekti gaýtadan dikeltmegiň görnüşi (keşp, söz we ş.m.) esasy üns merkezinde bolýar.

Ýadyň görnüşlerinden başga onuň prosesleri-de bardyr. Bu ýerde proseslere bölmegiň esasy hökmünde ýadyň ýaşayyşda we işde ýerine ýetirýän dürli funksiýalary göz önünde tutulýar. Ýadyň proseslerine **ýada ornaşdyrmak** (berkitmek), **gaýtadan dikeltmek** (işjeňleşdirmek, täzelemek) hem-de **saklamak**, materialy **ýatdan çykarmak** degişlidir.

Görkezilen proseslerde ýadyň iş bilen arabaglanyşygy, şeýle hem onuň aktlarynyň aýratyn özbaşdak (mnemiki) hereket hökmünde geçýänligi ýüze çykýar.

Ýadyň prosesleri biri-birleri bilen deňeşdirilende olaryň göýä funksional gapma-garşylykly gönükdirilmesi duýulýan bolsa-da, olara bitewilikde garamak zerurdyr. Bu bitewilik olaryň diňe bir daşky baglanyşygynda ýüze çykman, eýsem prosesleriň biri-birlerine dialektiki geçirişlerinde döreýär.

Ýadyň mazmunyny gaýtadan döretmeklik bu materialyň awtomatik “sanalmagy” bolman, onuň aňly döredilmegi, hat-da rekonstruirilenmegi bolýanlygy sebäpli, gaýtadan dikeltmek prosesine gysgawagtlayyn ýada ornaşdyrmak we saklamak hem goşulýar. Galyberse-de, gaýtadan dikeldiş prosesinde uzakwagtlayyn ýada ornaşdyrmak hem amala aşyrylýar. Materialy gaýtalamak ony gaýtadan dikeltmek bilen bir hatarda ýat tutmakydyr.

Saklamak – ýatdan çykarmak proseslerini-de şeýle seljermek bolar. Ýöne onuň üçin olar hut proses hökmünde aňlanylmalydyr. Meselem, ýatda saklamak materialyň indiividiniň işine gatnaşmak funksiýasy hökmünde düşünilip bilner. Şeýle gatnaşmaklyk gös – göni däl-de, aňlanylmaýan häsiýetde bolup biler. Emma adamyň islendik hereketinde onuň şahsyýetiniň bütin tejribesi gatnaşýar. Bu babatda ol ýa-da beýleki materialyň ýatdan “çykmagy” (ýatdan çykarmak) onuň diňe işe gatnaşmaýanlygyny aňladýar. Başgaça aýdanyňda

ýatdan çykarmaklyk absolýut häsiýetde bolman, psihologik nukdaýnazardan ol psihikanyň belli bir mazmunyny gysgawagtlaryn ýada, aňlanylan ulgama geçirmegiň kyndygyny (ýa-da mümkin dældigini) aňladýar. Ýatdan çykarmaklyga adaty söz ulanylyşynda hut şeýle (ýatdan çykarmaklygyň çuňluk derejesi) manyda düşünilýär. Emma proses hökmünde ýatdan çykarmaklyk ünsüň obýektiden sowulmagyndan başlanýar. Ünsüň islendik *A* obýektiden *B* obýekte geçirilmeli belli bir derejede *A*-nyň ýatdan çykarylmaklygyny aňladýar. Şonuň üçin-de diňe bir gaýtadan dikeldilmeli kyn (ýa-da mümkin däl) zatlar ýatdan çykarylman, häzirki pursatda işeň aňlanylmaýan tejribäniň mazmuny ýatdan çykarylýar. Şeýlelikde, ýatdan çykarmaklyk islendik psihiki prosesiň, şol sanda ýadyň hem degişli tarapy bolup durýar. Proses hökmünde ýada ornaşdyrmagyň özi aňyň obýekt boýunça “süýşmegini” göz önünde tutmak bilen, hökmany ýagdaýda materialyň wagtlaryn ýatdan çykarylmagyny özünde jemleýär. Bu ýat prosesleriniň “gapma – garşylygynyň” birliginiň ýüze çykmagydyr.

Şeýlelikde, ýat tutuşlygyna çylşyrymly, emma bitewi we yzygiderli prosesdir. Ýatsyz hereketlenýän aňyň hiç bir ýagdaýyny göz önüne getirmek mümkin däl. Ýat prosesleriniň geçişi şaýsyýetň işi, onuň maksadagönükdirilmesi arkaly döredilýär.

Aýry – aýry ýat proseslerini adaty seljerenimizde biz olaryň çylşyrymly baglanyşyklaryndan sowlup, ol ýa-da beýleki prosesi onuň dominirleýji (agalyk ediji) häsiýetine laýyklykda kesgitleýäris.

Ýadyň her bir prosesleriniň özara baglanyşyklydygyny ýatda saklap, olaryň her biriniň örän düýpli aýratynlyklaryny aýry- aýrylykda garap geçeliň.

§ 4. Ýada ornaşdyrmak

Ýada ornaşdyrmak ýadyň prosesi hökmünde bu täze materialyň öňki tejribede gazanylanlar bilen baglanyşdyrylmagy arkaly berkidilmegidir. Munuň özi indiwiidiň tejribesini täze bilimler we özüni alyp barşyň görnüşleri bilen baýlaşdyrmagyň şertidir. Ýada ornaşdyrmak hemişe saýlanylyp alynmak esasynda guralýanlygy

sebäpli biziň ýadymyzda duýgy organlaryna gelyän täsirleriň diňe käbirleri saklanýar. Eýsem şeýle saýlamak nämä esaslanýar?

Ýada ornaşdyrmak we hereket Eksperemental derňewleriň görkezişi boýunça islendik ýada ornaşdyrma, şol sanda erksiz ornaşdyrmak hem subýektiň obýekt bilen işiniň kanunalaýyk önümi bolup durýar.

Bir tejribede synag edilýänlere kartoçkalarda şekillendirilen predmetleri görnüşlere bölmek tabşyrylypdyr. Her bir kartoçkada predmetden başga san ýazgysy hem bolupdyr. Tejribe tamamlanadan soň olardan kartoçkalarda nämäni görendiklerini ýada salmagy soradylar. Bu ýagdaýda predmetleriň gowy ýatda galandygy anyklanypdyr. Sanlar hakynda aýdylanda bolsa, synag edilýänler olary “asla görmändiklerini” aýdypdyrlar. Başga bir tejribede hur şol kartoçkalary olarda ýazylan sanlar boýunça yzly – yzyna goýmak tabşyrylypdyr. Bu ýagdaýda tersine, sanlar gowy ýatda galyp, suratlar ünsüz galdyrylypdyr. Diýmek, ilkinji nobatda adamyň iş salyşýan zady ýada ornaşdyrylýar. Bu kanunalaýyklykamaly, zähmet işleriniň mysalynda hem ýüze çykarylady.

Görkezilen faktlar wakalaryň diňe biri-birlerine gabatlaşmagynyň (suratlar we sanlar) ýada ornaşdyrmagy üpjün etmeýänligine şaýatlyk edýär. Esasy faktor – adamyň bu material bilen näme edýänligidir. Mälim bolşay ýaly, işiň şol bir daşky şertleri, dürli adamlarda olaryň şahsy indiuidual, öňki tejribeleriniň aýratynlyklaryna baglylykda absolýut birmeňzeş ýada ornaşdyrmagy döretmeýar. Beýle diýildigi ýada ornaşdyrmagyň işe baglylygyna şahsyýet kontekstinde, ýagny motiwleriň, maksatlaryň we olaryň amala aşyrylyş usullarynyň aýratynlyklygyna baglanyşyklykda garamaly diýmekdir.

Diýmek, ol ýa-da beýleki materialy ýada ornaşdyrmaklyk motiwler, maksatlar we şahsyýet işiniň usullary bilen kesgitlenýär. Ýadyň döreýşini, ösüşini adamyň işinden getirip çykarýan, ýady öwrenmekde psihologiýanyň bir ugrunda kesgitlenýän taglymatyň mazmuny hut şundan ybaratdyr. Ýada ornaşdyrmak prosesleriniň ähligörnüşleri, kemala geliş tapgyrlary, bu tapgyrlaryň has başlangyç

derejesi, ýagny gysgawagtláýn beýnä ornaşdyrmak derejesi-de hut şu nukdaýnazardan düşündirilýär.

**Gysga we
uzak wagtláýn
ýada ornaşdyrmak**

Eýsem gysga wagtláýn ýada ornaşdyrmak näme? Eger-de size birnäçe sifrleri, harplary ýa-da sözleri aýdyp, şol bada hem olary gaýtalamak tekliپ edilse, siz ony hiç bir kynçylyksyz ýerine ýetirersiňiz. Hat-da bernäçe manysyz bogunlary gaýtadan dikeltmek hem sizde uly bir kynçylyk döretmez (eger-de hatar baş-ýedi elementden köp

bolmasa). Meselem, siz bo, da, at, gu, tu, týa hatary ol aýdylan badyna gaýtalap bilersiňiz. Birnäçe wagt geçenden soň welin bu size başartmaz. Bu gysgawagtláýn ýada ornaşdyrmakdyr. Uzakwagtláýn ýatda saklamak üçin siz bu hatary birnäçe gezek gaýtalamaly ýa-da ýörite ýada ornaşdyrmak usullaryny ulanmaly bolarsyňyz (meselem, bogunlary sözlere birleşdirip, olardan emeli sözlem ýasamak: BOgDAn Ata Guş TUTÝAr). Bu ýagdaýda ýada ornaşdyrmak uzakwagtláýn bolýar.

Ilkinji nobatda inženerçilik psihologiýasynyň zerurlygy boýunça başlanan gysgawagtláýn ýada ornaşdyrmagy derňemek häzirki döwürde uly umumy nazary ähmiýete eýe bolýar. Tutuşlygyna häzirki zaman ýat psihologiýasynyň meselesi belli bir derejede gysgawagtláýn ýada ornaşdyrmagyň proseslerini öwrenmek bilen baglanyşyklydyr. Bu ýerde ýady öwrenmegiň psihologik, neýrofiziologik, biohimik jähtleri öz düýpli çözüşini tapmalydyr.

Adyndan görnüşi ýaly, “gysgawagtláýn” ýada ornaşdyrmagyň esasynda wagt ölçegi goýlandyr. Emma wagt parametri näçe möhüm bolsa-da, gös-göni gysgawagtláýn ýada ornaşdyrmagy doly häsiýetlendirip bilmez. Ýat prosesleri adamyň işiniň häsiýetine baglylykda informasiýanyň dürli wagt şertlerinde gaýtadan işlenişine laýyklykda garalmalydyr. Ýada ornaşdyrmak ýokardan berilýän programma boýunça, ýagny adamyň material bilen amala aşyrylan işiniň häsiýeti boýunça kesgitlenilýär.

Häzirki wagtda gysgawagtläýn ýadyň adamyň alyp barýan işiniň häsiýetine, amala aşyryan ýümşunyň aýratynlyklaryna baglylygyny öwrenmäge gönükdirilen derňewler geçirilýär. Henize çenli gysgawagtläýn ýada ornaşdyrmagy öwrenmekde esasan iki faktor – ekspozisiýasynyň (ýada ornaşdyrylýan zady subýekte görkezmeklik) wagty we hödürlenýän material göz önünde tutulýardy. Synag edilyäniň önünde goýulýan ýumşuň talaby bolsa üýtgemän galyp, ol hemişe mnemiki ýumuş bolup galýardy. Şonuň üçin-de ýada ornaşdyrmagyň göwrümi hödürlenýän materialyň şol bir wagt režiminde hemişelik ululykda galýardy. Häzirki wagtda dürli akyl ýetiriş mnemiki ýumuşlaryň gysgawagtläýn ýada ornaşdyrmagyň netijeliligine dürli hili täsir edýänligine şaýatlyk edýän maglumatlar alyndy. Bu maglumatlara görä gysgawagtläýn ýada ornaşdyrmak şol bir öwrenilen wagt predellerinde gös-göni beýnä ornaşdyrmak däldir (tejribeler sifrleýin materialda her bir sana degişlilikde wagt ekspozisiýasyny 1 sekuntan 0.25 sekunda çenli üýtgedip eşitdirmek arkaly geçirilipdir).

Derňewleriň netijesiniň görkezişi boýunça gysgawagtläýn beýnä ornaşdyrmak şertlerinde diňe çözüşi üçin awtomatlaşdyrylan usullary ulanmak mümkin bolan ýumuşlar has netijeli bolýarlar. Çözüşi giňişleýin usullary talap edýän ýumuşlar bolsa gysgawagtläýn görkezilende materialyň ýada ornaşdyrylyşyny kynlaşdyrýar.

Ýokarda görkezilenlerden ugur alyp, **gysgawagtläýn ýada ornaşdyrmagy adamyň materialy özleşdirmekde diňe awtomatlaşdyrylan usullary ulanmaga mümkinçilik berýän wagt aralygynda ýat tutmagy** diýip kesgitlemek mümkindir.

Gysga we uzakwagtläýn ýada ornaşdyrmagyň aralyk derejesi hökmünde **operatiw** ýada ornaşdyrmagy görkezmek bolar.

Operatiw ýada ornaşdyrmak adamyň pursatlaýyn işini alyp barmaga gönükdirilen ýat prosesidir. Ol adamyň ýerine ýetirýän işiniň her bir takyk operasiýasynyň netijesini gazanmagyň belli bir şertidir.

Derňewleriň görkezişi boýunça, bir tarapdan, operatiw ýadyň häsiýetleri (göwrüm, takyklyk, çeyelik we ş.m.) işiň mazmuny we

gurluşy bilen, başga bir tarapdan bolsa, işiň guramaçylyk derejesi bilen kesgitlenýär.

Operativ ýadyň, şol sanda onuň hyzmat edýän işiniň netijeliliginde öň aňladylyp geçilen ýadyň operativ birlikleri, ýagny işiň maksadyna ýetmek prosesinde ýatda saklanan materialyň belli bir görümi esasy orun tutýar. Ýadyň operativ birliklerini dürli derejede kemala getirmek operativ ýadyň we onuň hyzmat edýän işiniň netijeliligini ýokarlandyrmagyň esasy serişdesi bolup durýar.

Operativ ýada ornaşdyrmagyň derejesinde informasiýanyň gysgawagtlaýyn ýatdan uzak wagtlaýyn görnüşine geçişine göz ýetirmek bolar. Tutuş bitewileýin tekst okalanda biz söze jemlenýänçä harplaryň manysyny, sözlem düzülýänçä bolsa sözleriň manysyny ýadymyza saklamaly bolýarys we ş.m. bu operasiýalaryň her biri ýerine ýetirilenden soň degişli takyk mazmunlar ýatdan çykarylýar (meselem, öňki sahypada üçnji abzasynyň ikinji sözlemineň haýsy söz bilen başlanýandygyny biz ýadymyza salyp bilmeýäris). Emma aralyk operasiýalarda “işlenen” material bütinleý ýatdan çykýan bolsa, biz her gezekki operasiýadan soňra işi dowam edip bilmezdik. Böklemekleýin mazmunlary özünde birleşdirýän, degişli mazmun eleginden ötürilen umumy mazmunlar indiki has ýokary derejä geçirilýär.

Uzakwagtlaýyn ýadyň düzümine şahsyýetiň işiniň durmuş taýdan ähmiýetli maksadyna ýetmek üçin taktiki dä-de strategik ähmiýete bolan informasiýa goşulýar.

Uzakwagtlaýyn ýada ornaşdyrmak adamyň işiniň kanunalaýyk önümi bolmak bilen, hereketiň dine bir “yz galdyryjy” täsiri bolman, bu işiň hususy içki zerur şerti hökmünde amala aşyrylýar. Başgaça aýdanyňda islendik materialyň ýada ornaşdyrilmagy – bu bir tarapdan, öňki işiň önümi bolup, şol bir wagtyň özünde hem indiki işi amala aşyrmagyň serişdesi bolup durýar. Öz maksady boýunça ýada ornaşdyrmak erksiz we erkli görnüşlerde bolýar.

**Erksiz we erkli
ýada ornaşdyрма**

**Erksiz ýada ornaşdyrmak akyl ýetiriş we
amaly hereketleriň önümi we ýerine
ýetirişiniň şerti bolup durýar.** Bu ýagdaýda
ýada ornaşdyrmak biziň esasy maksadymyz
bolmansoň,

ähli erksiz ýatda galan zatlara biz “öz-özünden ýatda galyndyr” diýýäris. Hakykatda bolsa bu biziň işimiziň aýratynlyklary bilen döredilýän kanunalaýyk prosesdir. Derňewleriň görkezşi boýunça erksiz ýada ornaşdyrmagyň netijeliligi üçin materialyň işiň gurluşynda tutýan orny örän möhümdir. **Eger-de material işiň esasy maksadynyň mazmunyna girýän bolsa, ol maksada ýetmegiň şertine, usullaryna girýän ýagdaýyna seredeniňde has oňat ýada ornaşdyrylýar.**

I, II, III synp okuwçylary we talyplary bilen geçirilen tejribede olara baş sany ýönekeý arifmetik mysallary işlemek tabşyrylypdyr. Tejribäniň ikisinde-de synag edilýänlerden duýdansyz ýagdaýda mysallaryň şertini we sanlaryny ýada salmagy sorapdyrlar. I synp okuwçylary talyplardan üç esse diýen ýaly köp sanlary ýatlapdyrlar. Bu netije birinji synplar üçin goşmagyň we aýyrmagyň heniz endige öwrülmänligi bilen düşündirilýär. Bu operasiýalar olar üçin manyly maksada gönükdirilen iş bolup durýar. Olar üçin sanlar bilen işlemeklik hereketiň maksady bolup, talyplar üçin bolsa ol maksadyň mazmunyna dā-de, usulyň mazmunyna girýär.

Adamyň işinde dürli orun tutýan material onuň işi üçin dürli ähmiyete eýe bolýar. Şonuň üçin-de ol özüne dürli gönükdirilme döredip, dürli hili berkleşdirilýär. Esasy maksadyň mazmunyny düzýän material oňa ýetmek üçin serişde bolup durýan materiala garanda has işjeň oriýentirlenmegi we ýetilen netije hökmünde berkidilmegi döredip, has oňat ýatda hem galýar.

Ýörite derňewleriň görkezişine görä, işiň esasy maksadyny düzýän material haçan-da özünde düýpli mazmunly baglanyşyklar döredilende ýada ornaşdyrylýar. Tekstiň erksiz ýada ornaşdyrylyşyny öwrenmek üçin geçirilen bir tejribede okuwçylaryň ortaça çylşyrymly tekstlere garanda has ýeňil testleri pes ýada ornaşdyryandyklary anyklanypdyr. Çylşyrymly tekst bolsa haçan-da okuwçylaryň hut özleri meýilnama düzüp özleşdirenlerinde, bu teksti taýýar meýilnama boýunça ulanandakylaryndan has oňat ýada ornaşdyrypdyrlar. Şeýlekde, bizde işjeň akyl işi talap edýän materialyň ýada ornaşdyrylyşy has ýokary bolýar.

Mälim bolşy ýaly, biz ilkinji nobatda möhüm durmuş ähmiýeti bolan, bizde höwes we duýgy döredýän zatlary has dolý we

uzakwagtlaýyn erksiz ýadymyza ornaşdyrýarys. Biz ýerine ýetirýän ýumşumyzyň mamunyna näçe gyzyklanma bilen çemeleşdigimizçe erksiz ýada ornaşdyrmak şonça-da netijeli bolýar. Meselem, eger sapak okuwçyny gyzyklandyran bolsa, ol ony “Ýöne göz üçin diňleýän” ýagdaýyndan has oňat ýatda saklaýar. Okadyşda bilimleriň erksiz ýada ornaşdyrylyşyny öwrenmek boýunça geçirilen ýörite derňewler, okamygyň hususy içki motiwizasiýasyny döretmegiň onuň esasy şertleriniň biri bolup durýanlygyny görkezdi. Bu bolsa haçan-da okuw ýumuşlarynyň ulgamy her bir gazanylan netijäniň indiki netijäni gazanmak üçin zerur serişde bolup durýan görnüşde guralan ýagdaýynda döreýär.

Erkli ýada ornaşdyrmak – esasy maksady hut ýada ornaşdyrmak bolup durýan ýörite mnemiki hereketleriň önümidir. Şeýle hereketleriň netijeliligi-de onuň maksatlarynyň we ýerine ýetiriliş, usullarynyň aýratynlyklaryna baglydyr. Bu ýagdaýda esasy şertleriň biri – ýada ornaşdyrmak boýunça anyk ýumuş goýmakdyr.

Materialy takyk, doly we yzygiderli ýada ornaşdyrmak barada geçirilen birnäçe ýörite derňewlerde ýumuş goýmaklygyň oňyn roly subut edildi. Dürli mnemiki maksatlar ýada ornaşdyrmagyň prosesine, onuň dürli usullaryny saýlap almaga, şonuň bilen baglanyşyklylykda bolsa onuň netijesine düýpli täsir edýär. Bu tejribede okuwçylara iki sany hekaýany ýat tutmak tabşyrylypdyr. Olaryň birinjisini barlamak ertire bellenilip, ikinjisini bolsa uzak wagtlap ýat tutmak tabşyrylypdyr. Hakykatda bolsa iki hekaýanyň-da barlagy dört hepdeden soňra geçirilipdir. Netijede ikinji hekaýa birinjä garanda has oňat ýada ornaşdyrylypdyr. Mälim bolşy ýaly, uzak wagtlaýyn maksat bilen däl-de, diňe synag üçin ýat tutulýan material çalt ýatdan çykarylýar.

Diýmek, mnemiki işiň roluny diňe ýada ornaşdyrmak niýetine syrykdymak mümkin däldir. Dürli mnemiki ýumuşlar materialyň mazmunynda, gurluşynda, dil görnüşinde dürli oriýentirlenme emele getirip, ýada ornaşdyrmagyň degişi usullaryny döredýär. Şonuň üçin-de okuw işinde okuwçylara differensirlenen (tapawutlandyrylan) ýumuşlar bermelidir: bir tarapdan nämäni ýada ornaşdyrmalydygy nygtalyp, beýleki tarapdan bolsa nähili ýat tutmalydygy aýdýnlaşdyrylmalydyr.

Erkli ýada ornaşdyrmakda ýat tutmaga ugrukdyrýan motiwler uly rol oýnaýarlar. Habar berilýän informasiýa okuwçy tarapyndan düşünilip we ýat tutulyp bilner, ýöne onuň üçin hiç bir ähmiýeti bolman çalt ýatdan çykarylmany mümkindir. Özlerinde borç we jogapkärçilik duýgusy terbiýelenmedik adamlar öz ýatda saklamaly zatlaryny köplenç unudýarlar.

Erkli ýada ornaşdyrmagyň netijeliligini üpjün edýän şertleriň arasynda rasional usullary ulanmak esasy orun tutýar. Bilimler faktlaryň, düşüňjeleriň, pikir ýöretmeleriň belli bir ulgamyndan emele gelýär. Olary ýada ornaşdyrmak üçin degişli many birliklerini ýüze çykaryp, olaryň arasynda baglanyşyk döretmeli, ol ýa-da beýleki derejede ýaýbaňlandyrylan pikirlenme prosesleri bilen baglanyşykly logiki usullary ulanmaly bolýar. Logiki, aňlanylan ýada ornaşdyrmagyň zerur şerti materiala düşünmeklikdir. Düşünilen material öňki özeleşdirilen bilimler, adamyň öňki tejribesi bilen manyly assosirlenýänligi üçin çalt we durnukly ýada ornaşdyrýar. Munuň tersine, düşünilmedik ýa-da doly düşünilmedik material adamyň aňynda özbaşdak, adamyň öňki tejribesi bilen manyly baglanyşykly bolmadyk görnüşde ýüze çykýar. Düşünilmedik material adaty adamyň ünsüni hem çekmeýär.

Logiki ýada ornaşdyrmagyň möhüm usullarynyň biri-de ýat tutulýan materialyň **meýilnamasyny** düzmekdir. Ol üç zwenodan durýar: materialy düzümler bölekler bölemek, olar üçin sözbaşy tapmak ýa-da materialyň şol böleginiň mazmuny bilen assosirlenýän haýsy-da bolsa bir daýanç punkty ýüze çykarmak; bölekleri olaryň sözbaşlary ýa-da daýanç punktary boýunça assosiasiýalaryň bir bitewi hataryna baglanyşdyrmak. Aýry – aýry pikirleri, sözlemleri many böleklerine birleşdirmek, ýada ornaşdyrmaly materialyň görümini kiçeltmän, onuň birlikleriniň sanyny azaldýar. Materialyň meýilnamasyny düzmek, ony böleklenen we sazlyşykly görnüşe salmaklyga mümkinçilik berip, onuň okamak prosesinde aňsat kabul edilmegini üpjün edýär. Bu bolsa öz gezeginde materialyň ýada ornaşdyrylmagyny ýeňilleşdirýär.

Materiala düşünmek üçin düzülýän meýilnamadan tapawutlykda, ýada ornaşdyrmak üçin düzülýän meýilnamada has bölekleyin birlikler döredilip, sözbaşylar bolsa diňe gaýtadan

dikeltmeli zady ýatladýanlygy üçin öz görnüşi boýunça dolydäl, bölekleyin, häsiýetde bolýar.

Logiki ýada ornaşdyrmagyň usuly hökmünde **deňeşdirme** hem uly ähmiýete eýe bolýar. Bu babatda obýektlerdäki tapawudy açyp görkezmek has ähmiýetlidir. Bu bolsa ýada ornaşdyrmakda baglanyşyklaryň ýöriteleşmegini üpjün edip, şonuň netijesinde obýektleriň keşplerini belli bir ugur boýunça gaýtadan dikeldilmeklige gönükdirýär. Obýektleriň arasyndaky diňe umumy, üstüsine-de has giňişleýin baglanyşyklary döretmek olaryň ýada salynmagyny kynlaşdyryp biler. Ýada salmakdaky kynçylyk köp derejede şonuň bilen düşündirilýär (meselem, Çehowyň “Ýaby familiýasy” atly hekaýasynda Owsow familiýasy).

Obýektleriň arasynda tapawut näçe ýiti ýüze çykdygyça olaryň beýnä ornaşdyrylmasy has çalt we durnukly amala aşyrylýar. Şonuň üçin-de obýektleriň deňeşdirmesini olaryň has ýiti tapawutlaryndan başlap, diňe şondan soňra beýleki tapawutlaryna geçmelidir. I.Pawlow öz geçren tejribesiniň netijesinde belli bir gyjyndyryjy döreýän nerw baglanyşygynyň çaltlygynyň we berkliginiň onuň bir özüniň köp gezek berkidilmegi bilen däl-de, eýsem onuň berkidilmeginiň beýleki özüne meňzeş berkidilmeyän gyjyndyry bilen aralaşdyrylmagyna, oňa garşy goýulmagyna bagly bolýanlygyny anyklapdyr.

Erkli ýada ornaşdyrmagyň çylşyrymly usullary bolan materialy ýat tutmak maksady boýunça görnüşlere bölmek we ulgamlaşdyrmak meňzeşligiň we kontrastlygyň assosionirlenmegine esaslanýandyr.

Haçan-da materialy logiki özeleşdirmek giňişleýin keşp baglanyşyklaryna daýanýan bolsa, ol ýada ornaşdyrmagyň aňlanylyşyny we berkligini ýokarlandyrýar. Şonuň üçin-de özünde mümkin boldugyça degişli keşpleri döredip, olary ýada ornaşdyrylýan materýalyň mazmuny bilen baglanyşdyrmalydyr.

Ýada ornaşdyrmagyň möhüm serişdeleriniň biri-de beýnä ornaşdyrylan materialy öz-özüne aýdyp bermek görnüşinde gaýtadan dikeltmekdir. Emma bu usula materialy öňürti düýpli aňlatmakdan soňra ýüzlenmelidir. “Öz sözleriň” boýunça gaýtadan dikeltmek materiala düşünmegi aýratynda-da gowulandyrýar. Ýeterlik

düşünilmedik material adatça “del” dil görnüşi bilen baglanyşykly bolup, düşünilen material bolsa çalt “öz diliňe” “terjime edilýär”.

Gaýtadan diletmek aýratynda-da mehaniki ýat tutmakda beýnä ornaşdyrmagy çaltlaşdyrýar, çünki öz-özümize gaýtalap aýdyp bermek “gowşak ýerleri” ýüze çykaryp, subýekte öz-özüne kontrolygy amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Gaýtadan dikeltme **tanamakdan** tapawutlandyrylmalydyr. Tanamak, predmeti gös-göni kabul etmek esasynda döreýänligi üçin ýada ornaşdyrmakdan has ýeňildir. Diňe materialy gaýtadan dikeltmek, ýada salmak bilimleri ynamly özleşdirmäge mümkinçilik berýär.

Öz göwrümi boýunça birnäçe gezek gaýtalanmaklygy talap edýän material üç usulda ýada ornaşdyrylyp bilner: bölekleyin usul; ýa-da tutuşlaýyn – bitewileýin usul; ýa-da bitewileýin we bölekleyin – kombinirlenen usul. Bu usullaryň has amatlysy – kombinirlenen usul bolup, pes netijelisi – bölekleyin usuldyr. Bölekleyin usulda bitewi materialyň umumy mazmunyna ugrukdyrmaklygynyň bolmaýanlygy sebäpli onuň aýry-aýry bölekleri biri-birinden üzňelikde ýat tutulýar. Bu bolsa materialyň çalt ýatdan çykarylmagyna getirýär. Bitewileýin usul has netijeli bolup, onda materialyň aýry – aýry böleklerine özara baglanyşykda düşünmäge mümkinçilik berýän we ýada ornaşdyrmagy ýeňilleşdirýän umumy mazmuny ulanylýar. Ýöne bölekler dürli kynlykda bolup, üstüsine-de uly göwrümlü materialyň orta bölegi başky hem-de ahyrky böleklerine garanynda hemişe ýada pes ornaşdyrylýar. Kombinirlenen usulda material şeýle tertipde ýada ornaşdyrylýar: ilki material tutuşlygyna aňlanylýp, onuň aýry-aýry bölekleri ýüze çykarylyp, soňra bölekleriň has kynlary ýada ornaşdyrylýar, in soňunda bolsa material tutuşlygyna täzeden gaýtalanýar.

Ýada ornaşdyrmagyň şeýle usuly şu aşakdaky operasiýalary: materiala tutuşlaýyn oriýentirlenmek, onuň toplumyny ýüze çykarmak, topar içindäki baglanyşgy, topar arasyndaky baglanyşgy döretmek operasiýalaryny özünde birleşdirýän mnemiki hereketleriň gurluş aýratynlygyna laýyk gelýär.

Materialy gaýtadan dikeltmek mümkinçiligi hemişe ýada ornaşdyrmagyň berkliginiň alamaty bolup durmaýar. Şonuň üçin-de mugallym gaýtalamak üsti bilen okuwçylarda bilimleriniň berk

ornaşdyrylmagyny gazanmaga çalyşmalydyr. Belli pedagoglaryň aýtmagyna görä, gaýtalamak hakynda, bilimleri berkitmek ugrunda alada etmeýän mugallym ýüki gowşak daňylan içgili arabaça meňzeşdir: ol yzyna garaman haýdamak bilen, arabany menzile eltip, diňe uly ýoluň geçilenligi bilen öwünýär.

Emma gaýtalamak diňe aňlanylan, pikir ornaşdyrylan we işjeň häsiýetde netijelidir. Bu häsiýetler bolmasa, ol: mehaniki ýada ornaşdyrmaklyga getirýär. Şonuň üçin-de gaýtalamagyň iň amatly usuly – özleşdirilen materialy soňra gündelik işiň mazmunyna goşmakdyr. Eksperimental okadyşyň tejribesiniň görkezşiine görä, eger-de programmalaýyn material ýumuşlaryň kesgitli ulgamy hökmünde guralsa (her bir geçilen basgançak öňdäki basgançak üçin zerur görnüşde düzülen), okuwçynyň gündelik işinde möhüm material her gezekde täze derejede we baglanyşykda zerurlyk bilen gaýtalanýar. Bu ýagdaýda zerur bilimler erksiz ýagdaýda ýörite maksatsyz ýada ornaşdyrylýar. Täze özleşdirilen bilimler täze bilimleriň ýerligine-kontekstine goşulyp, diňe bir täzelenmän, hil taýdan hem üýtgeýär, täzeden aňlanylýar.

Okuwçylaryň bilimi	Okadyşda ýada ornaşdyrmagyň diňe bir erkli görnüşini däl-de, eýsem erksiz
özleşdirmeklerinde erkiz hem erkli ýada ornaşdyrmagyň orny	görnüşini-de göz önünde tutmalydyr . Deňeşdirmä häsiýetde geçirilen derňewler olaryň her biriniň okuwçylaryň bilimleri

özleşdirmeginde erksiz we erkli ýada ornaşdyrmagyň ornuny kesgitlamäde mümkinçilik berýär.

Aýdyň keşpli obýektleri (kartoçkalarda şekillendirilen predmetler) görnüşlere bölmek prosesinde erksiz ýada ornaşdyrmak, olary diňe kabul etmek esasynda erkli ýat tutmakdan oňat ýada ornaşdyrylypdyr. Diýmek, erksiz ýada ornaşdyrmak haçan-da material bilen işlemegiň mazmunly we işjeň usullaryna esaslananda bu usullar ulanylmaýan erkli ýat tutmakdan has netijeli bolýar.

Ýöne erksiz ýada ornaşdyrmak material bilen şol birmeňzeş usullarda işlenende (meselem, şekillendirilen obýekleri görnüşlere bölmek) mekdebe çenli we kiçi mekdep ýaşly çagalarda has

netijeliliginde galyp, kem-kemden orta mekdep ýaşly okuwçylarda we ulularda erkli ýada ornaşdyrmakda netijeliligini ýitirýär.

Erksiz we erkli ýada ornaşdyrmagyň netijeliliginiň gatnaşygyndaky bu üýtgeşmeler kemala getiriş prosesinde akyl ýetiriş we mnemiki hereketleriň arasyndaky çylşyrymly baglanyşyklar bilen düşündirilýär. Mnemiki hereket akyl ýetirişiniň esasynda döräp, soňa baka ondan yza galýar. Görnüşlere bölmek - klassifikasiýa diňe akyl ýetiriş hereket derejesinde kemala getirilen ýagdaýynda ýada ornaşdyrmagyň usuly rolunda ýüze çykyp bilýär. Diňe görnüşlere bölmegi öwrenip, bu akyl işini erkli ýada ornaşdyrmagyň usuly hökmünde ulanmak mümkin. Bu kanunalaýyklyk teksti taýar görnüşinde ýa-da özbaşdak meýilnama düzmek esasynda erksiz we erkli ýada ornaşdyrmak tejribelerinde ýüze çykaryldy.

Erksiz ýada ornaşdyrmak okuwçylaryň materialy işjeň düşünmek esasynda amala aşyrylan akyl ýetiriş ýumuşlarynda has netijeli bolýar. Bu ýagdaýlarda ol erkli ýatdan has netijeli bolýar. Munuň sebäbi erkli ýatda düşünmegi mnemiki ýumşy ýerine ýetirmek bilen utgaşdyrmagyň kynlygy ýa-da mümkin däldegi bilen düşündirilýär. Erkli ýada ornaşdyrmak haçan-da materiala düşünmeklik bütinleý mnemiki ýumşy ýerine ýetirmäge tabyn edilen ýagdaýynda maksimal netijeli bolýar.

Erksiz ýada ornaşdyrmagy täze material öwrenilende has işjeň ulanyp, mnemiki ýumşy bolsa ony berkitmekde bermeklik has amatlydyr. Şeýlelikde, bilimleri ýada ornaşdyrmagy gurmaýyň möhüm pursatlarynyň biri-de akyl ýetiriş we mnemiki ýumuşlary ýüze çykarmakdyr.

§ 5. Gaýtadan dikeltmek

Gaýtadan dikeltmek psihikada öňden ornaşdyrılan mazmuny uzak wagtlaýyn ýatdan operatiw ýada geçirmek arkaly aktualizasiýalaşdyrmakdyr.

Aktualizasiýalaşdyrmak, ýagny önň özlaşdirilen materialy dikeltmek prosesi öz geçişiniň kynlygy, ýeňilligi boýunça dürli derejede bolup biler. bir tarapdan bizi gurşap alýan predmetleri

“awtomatik” tanamakbolýan bolsa, beýleki tarapdan ýardan çykarylan zatlary uly hupbat bilen hakyda getirmek bolýar.

Şoňa baglylykda gaýtadan dikeltmäniň içinde onuň görnüşlerini ýüze çykaryp, olary şeýle tertipde ýerleşdirmek bolar: tanamak, hususy gaýtadan diketmek (bu öz gezeginde erksiz ýa-da erkli bolup biler) we hakyda getirmek. Bularyň arasynda hatyralamak – şahsyýetiň taryhy ýady, aýratyn orun eýeleýär.

Tanamak

Tanamak – haýsy-da bolsa bir obýektiň ikilenç kabul edilýän şertlerinde gaýtadan dikeldilmegidir. Tanamaklygynyň uly durmuş ähmiýeti bar. Onsuz biz her gezek tanyş predmetleri-de göýä düýbünden täze zat

hökmünde kabul etmeli bolardyk. Ol biziň tejribämizi daşky obýektler bilen baglanyşdyryp, daşky dünýäde dogry oriýentirlenmäge mümkinçilik berýär.

Özüniň kesgitlilik, takyklyk we dolulyk derejesi boýunça tanamak dürli hili bolýar. Ol erksiz we erkli proses hökmünde amala aşyrylýar. Tanamak adatça doly, aýdyň, kesgitli bolan ýagdaýynda ol pusatlaýyn erksiz akt hökmünde geçýär. Biz erksiz, hiç bir hili güýç sarp etmän, kabul ediş prosesinde öň kabul edilen predmeti biygyýar tanaýarys. Erksiz tanamaklyk adamyň gündelik işinde duşýar. Ýöne onuň doly däl, şonuň üçin-de nätakyk bolmagy mümkindir. Meselem, bir adama duşanymyzda “tanyşlyk duýgusy” dörese-de, biz kähallatlarda ony önden tanaýan kesgitli bir adam hökmünde ýada salyp bilmeýäris. Aralyk ýagdaýlar-da bolýar: biz adamy tanasak-da, ony öň haýsy şertlerde görenimizi hakydamyza getirip bilmeýäris. Tanamaklyk adatdan daşary nätakyk, doly däl bolan ýagdaýynda ol çylşyrymly erkli häsiýete öwrülýär. Obýektiň kabul edilşiine daýanyp, ony tanamagy anyklamak üçin biz erkli ýagdaýda ýörite maksat boýunça dürli ýagdaýlary, durmuş pursatlaryny göz önüne getirmeli bolýarys. Bu tanamaklyk gaýtadan dikeltmeklige öwrülýär.

Erksiz we erkli Hususy gaýtadan dikeltmek tanamakdan gaýtadan obýekti ikilenç kabul edilmesizden hakyda dikeltmek getirýänligi bilen tapawutlanýar.

Gaýtadan dikeltmek adamyň şu pursatda alyp barýan işiniň mazmuny bilen döredilýär. Emma bu iş ýörite gaýtadan

dikeltmeklige gönükdirilmeyän häsiyetde hem bolup biler. Bu ýagdaýda ol erksiz bolýar. Emma şeýle gatadan dikeltmek düýbünden “sebäpsiz”, “intergisiz”, “öz-özünden” bolmaýar. Belli bir daşky täsirler bilen döredilýän predmetleriň kabul edilişi, göz önüne getirmeler, pikirler hem erksiz gaýtadan dikeltmä itergi bolup bilýär. Erksiz gaýtadan dikeltmek hat-da tötänleýin kabul edilen obýektler boýunça döredilen ýagdaýynda hem bulam – bujar däl-de, gönükdirilen häsiyetde bolýar. Bu ýagdaý gaýtadan dikeldilýän keşpleriň we pikirleriň mazmuny we gönükdirilmesi biziň öňki tejribämizde dörän assosiasýalar bilen kesgitlenýär.

“Biziň çagalygymyz geçen köne öýde onuň her bir burçy geçmişiň kartinalary bilen doly... wakalar, adamlar we olary gursayan daşky şertler bilen ýatda ornaşdyrylyp, edil goşgy ýat tutanymyzdaky ýaly baglanyşkly toparlar ýa-da assosýalar döredýär we bu topar onuň her bir zwenosyna göz aýlanymyzda gaýtadan dikeldilip bilinýär”¹ – diýip Sečenow ýazypdy.

Erksiz gaýtadan dikeltmek haçan-da adamyň şu pursatda ýerine ýetirýän haýsy-da bolsa bir işiniň mazmuny bilen döredilen ýagdaýynda obýektiň tötänleýin kabul edilmeginden has guramaçylykly we gönükdirilen häsiyetde bolýar. Meselem, okalan kitabyň mazmuny okyjynyň öňki tejribesini has gönükdirilen we guramaçylykly häsiyetde gaýtadan dikeldýär. Erksiz gaýtadan dikeltmäniň bu häsiyeti ony ýörite döretmegiň we dolandyrmagyň mümkindigini görkezýär. Mugallym sapagy näçe ulgamlaryn we logiki gurýan bolsa, okuwçylaryň öňki tejribeleri şonça-da erksiz, özakymyna gaýtadan dikeldilip, düşündirilýän material bilen baglanyşdyrylýar.

Erkli gaýtadan dikeltmek adamyň öz önünde goýýan reproduktiv(gaýtadan dikeltmek) ýumşy arkaly döredilýär. Material berk ornaşdyrylan ýagdaýynda gaýtadan dikeltmek has ýeňil amala aşyrylýar. Kähalatlarda zerur bolan zady hakyda getirip bolamaýar. Bu ýagdaýda biz işjeň agtaryşa ymtylp, belli bir kynçylyklary ýeňip

¹ Сеченов И. М. Избранные с илософие и психологические произведения. М., Госполитиздат, 1947, s.449.

geçmeli bolýarys. Şeýle gaýtadan dikeldiş **hakyda getirmek** diýlip atlandyrylýar.

Hakyda getirmek erkli ýada ornaşdyrmak ýaly örän çylşyrymly akyly ýetiriş hereketi bolup biler. Çalt we netijeli hakyda getirmegi ýörite öwrenmeli bolýar. Bu başarnyk bilimlerini ulanmaklyga taýýar bolmagy we onuň netijeliligini üpjün edýär. Adatça, oňat ýada ornaşdyrmaklyk oňat gaýtadan dikeltmegi döredýär. Ýöne hakyda getirmegiň üstünligi köpderejede onuň nähili şertlerde amala aşyrylanlygy bilen hem kesgitlenýär. Derňewleriň görkezşi boýunça hakyda getirmegiň netijeliligi reporduktiv ýumşyň mazmunynyň aýdyň we takyk aňlanylyşyna bagly bolýar. Hakyda getirmekde kynçylyklar döran ýagdaýynda bilimlerini, reproduktiv ýumuşyň giň möçberinden kem-kemden kiçi möçberine geçmeli bolýar. Şeýle bolanda bu prosesde assosiasyýalary gaýtadan dikeltmeli material bilen deňeşdirmegi ulanmaly.

Hakyda getirmek hem, edil ýa-da ornaşdyrmak ýaly, saýlanylyp alynýan häsiýetde bolýar. Oňat aňlanylan we sözde takyk kemala getirilen ýumuş, hakyda getirmegiň mundan beýläkki ugruny kesgitläp, biziň ýadymyzdan zerur bolan materialy saýlamaga we gerekmejek assosiasyýalary togtatmaga mümkinçilik berýär.

Hakyda getirmegiň netijeliligi bu prosesde ulanylyan usullara bagly bolýar. Şeýle usullaryň has möhümlerine: hakyda getirilýän materialyň meýilnamasyny döretmek; degişli obýektleriň keşplerini işjeň döretmek, zerur materialy öwürümleýin hakyda getirmäge eltyän kömekçi assosiasyýalary ýörite döretmek degişlidir.

Hakyda getirmegiň üstünlikli amala aşyrylmagy reproduktiv ýumşuň motiwirleniş derejesine bagly bolýar.

Hakyda getirmek öňki ýa-da ornaşdyrmalaryň ýönekeý gaýtadan dikeldilmesi däldir. Öňki özleşdirilen bilimler gaýtadan dikeldilmede täze bilimler bilen baglanyşdyrylýar, täzeçe guralýar, çuň aňlanylýar. Hakyda getirmek prosesine ýatda saklamadyň mümkindigine bolan ynam uly täsir edýär.

Ýatlama.

Ýatlama – bu geçmişiň keşplerini wagta we giňişlige baglanyşdyrylan häsiýetde gaýtadan dikeltmekdir. Ýatlamada biz geçmişdäki obýektleri diňe bir gaýtadan dikeltmek bilen

çäklenmän, olary belli bir wagta, ýere baglanyşykda göz önüne getirýäris, olaryň nähili şertlerde kabul edilendigini, durmuşymyzyň haýsy döwürleri bilen baglanyşyklydygyny, wagt yzygiderliligini anyklaýarys.

Her bir adamyň durmuşy taryhy jemgyýetçilik durmuşy bilen baglanyşyklydyr. Jemgyýetçilik durmuşynyň wakalary adamyň ýatlamasynyň mazmunyna wagt yzygiderligi boýunça nokatlary bolup durýar. Haýsy-da bolsa bir zady ýatlanymyzda biz: bu Garaşsyzlygyň 15 ýyllygynyň önüsyrasy bolupdy, bu Beýik Watançylyk urşundan soň bolupdy we ş.m. diýýäris. Ýatlama hem gaýtadan dikeldilýän wakalaryň mazmunyny, olaryň yzygiderliligini, sebäpli baglanyşyklaryny aňlamaga zerur bolan çylşyrymly akyl işi bilen baglanyşykly bolýar.

Şonuň üçin-de biziň ýatlamalarymyzyň mazmuny üýtgemän galmaýar. Ol üýtgeýjidir. Ol şahsyýetiň gönükdirilmesiniň ewolýusiýasyna baglylykly täzeden düzülýär we alynýlýar.

Ýatlamalar adatça adamyň şahsy durmuşyna degişli zatlar bilen baglanyşykly bolýandyklary üçin hemişe emosional duýgular bilen utgaşyklydyrlar.

§ 6. Ýatdan çykarmak we saklamak

Ýatdan çykarmak.

Ýatdan çykarmak prosesi dürli derejede bolup biler. Şoňa baglylykda, ýatdan çykarylan keşpleriň ýa-da pikirleriň işjeňleşdirilmesi ol ýa-da beýleki derejede kynlaşýar ýa-da düýbünden mümkin bolmaýar. Material şahsyýetiň işine

näçe seýrek girizilýän bolsa, ýatdan çykarmak şonça-da çuň bolup, şeýle material işjeň durmuş maksatlaryna ýetmek üçin ähmiýetsiz bolýar. Emma haýsy-da bolsa bir materialyň hakyda getirip bolmaýanlygy onuň düýbünden şahsyýetiň tejribesinden ýitip gidenligini aňlatmaýar. Materialyň anyk “faktaýyn” (amaly) görnüşi ýatdan çykarylýp, emma onuň düýpli, durnukly, ähmiýetli mazmuny degişli bilimlere we özüni alyp barşa goşulýp, jemlenen görnüşde özüni alyp barşyň görnüşlerinde ýüze çykýar. Öçen refleksler

özleriniñ dilekdilmegi üçin ilkinji gezek döredilýän şertlere garanynda gaýtalamagy az talap edýär. Mundan başga-da, öçen refleksler belli bir şertlerde gaýtadan dikeldilip bilinýänligi, adamyň halatlarda düýbünden ýatdan çykarylan diýip hasaplaýan zadynyň birden hakydasyna gelmeginiñ sebäbini düşündirýär. Meselem, adam keselli ýagdaýynda bir wagt ýesirlikde öwrenen, soňra bolsa düýbünden ýatdan çykardym diýip hasap edip ýören dili bolan nemes dilinde gepländir.

Adatça ýatdan çykarmak maksadalaýyk hadysadyr. Şahsyýetiň işine goşulyp, oňa ähmiýetli bolan zat ýatdan çykarylmaýar. Materialy şahsyýetiň işine goşmak ony adamyň islegi bilen baglanyşdyrmagyň, şoňa baglylykda bolsa ýatdan çykarmaga garşy göreşmegiň esasy serişdesidir. Işe goşmagyň esasy tärleriniň biri-de ýatda saklanjak bolýan zady yzygiderli gaýtalamakdyr.

Durnuksyz, wagtlaýyn ýatdan çykarmak oňyndäl induksiýa bilen döräp biler. Meselem, ýat tutulýan wagtda döreýän güýçli, goşmaça gyjyndyryjylar täze wagtlaýyn baglanyşyklaryň döremegini kynlaşdyrmak bilen, ýada ornaşdyrmagyň netijeliligini peseldýär, ýada bolmasa oň dörän baglanyşyklaryň yzyny öçürüp, ýatdan çykarmagy döredip bilýär. Şeýle görnüşli ýatdan çykarmaklyk adamyň ozalky işiniň soňky işinde baglanyşyklaryň döremegine edýän täsiri bilen (proaktiw, ýagny öňe täsir edýän tormozlanma we tersine, soňraky işiň ozalky işde dörän baglanyşyklara edýän oňyndäl täsiri (retroaktiw, ýagny yza täsir edýän tormozlanma) bilen baglanyşykly bolup biler. Şeýle tormozlanma haçan-da ozalky ýa-da soňky iş çylşyrymly ýa-da mazmuny boýunça meňzeş bolanda has aýdyň ýüze çykýar.

Bu ýerden möhüm pedagogik netijeler gelip çykýar. Birinjiden, bir materialdan beýlekä geçende uly bolmadyk, arakesme etmek, akyl işine bir az dynça bermek zerurdyr. Ikinjiden, öý işlerini mazmuny boýunça meňzeş bolmadyk predmetler boýunça ýerine ýetirmelidir. Meselem, edebiýatdan soňra taryhy däl-de, algebrany goýmak we ş.m. sapaklaryň tertibi düzülende-de bu düzgünden ugur alynmalydyr.

Proaktiw we retroaktiw tormazlanma şol bir işiň möçberinde, meselem, haýsy-da bolsa materialy ýat tutmakda hem bolup biler..

Mälim bolşy ýaly, materialyň ortasy başyna we ahyryna garanynda erbet ýatda galýar: proaktiw we retroaktiw tormozlanma materialyň orta bölegine oňyndäl täsir edýär. Bu ýagdaý aýratyn-da material göwrümi boýunça uly bolan ýagdaýda aýdyň ýüze çykýar. Şonuň üçin-de materialyň orta bölegi ençeme gezek gaýtalamagy talap edýär. Bu işde asudalyk, haýallandyrylan depgin esasy zat bolmalydyr. Haçan-da üns uzak wagtlap predmetde saklananda gyjyndyryjy beýnide ornaşyp bilýär.

Wagtlaryň ýatdan çykarmak degişli gabyk öýjükleriniň uly dargynlygynyň netijesinde ýüze çykýan adatdanýokary tormozlanmanyň netijesinde hem döräp bilýär. Adamyň ýadaw wagtynda ýada ornaşdyrmagyň peselýändiginiň sebäbi şundan ybaratdyr. Nerw öýjükleriniň normal işi döredilen wagtynda ýatdan çykarylan zat gaýtadan dikeldilip bilinýär.

Oňyndäl induksiýa we adatdanýokary tormozlanma arkaly döredilýän wagtlaryň ýatdan çykarmak bilen **reminissensiýa** hadysasy (latynça – ýatlama) baglanyşyklydyr. Ol gijikdirip gaýtadan dikeltmegiň ýat tutulan badyna dikeltmekden has doly bolýanlygynda ýüze çykýar. Bu köplenç uly göwrümlü material ýada ornaşdyrylanda bolýar. Tejribeleriň görkezişi boýunça reminissensiýa hadysasy ululara garanda çagalarda köp duş gelýär. Reminissensiýanyň döremeginiň mümkindigini okuw işinde göz önünde tutmak gerek.

Materialy gaýtadan dikeltmegiň kynçylygy hakyda getirmäge bolan örän uly islegiň tormozlaýjy täsiri netijesinde hem güýçlenip bilýär. Soňa baka ýadyň başga zatlara günra bolan ýagdaýynda bu tormozlanma aýrylýar we hakyda getirmeli zat göýä “öz-özünden” ýada düşýän ýaly bolýar.

Şeýlelikde, materialy gaýtadan dikeldip bilmezlik hatda ony tanamak mümkinçiliginiň ýoklugy, entek onuň doly ýatdan çykaryladygyny aňlatmaýar. Okuw işinde diňe gaýtalamak arkaly düzedip bolýan şeýle wagtlaryň ýatdan çykarmany onuň uzak wagtlaryň formasyndan tapawutlandyrmak möhümdir. Kähalatlarda okuwçynyň bilimine baha bermekde mugallymyň goýberýän düşünmezligi wagtlaryň ýatdan çykarmany onuň uzak wagtlaryň formasyna derek kabul etmeginden gelip çykýar.

Wagtláyn nerw baglanyşyklaryny uzak wagtlap saklamak üçin olaryň berkligi uly ähmiýete eýedir. Olar näçe pes berkleşdirilen bolsalar, şonça çalt ýitip gidýärler we tersine, berkligi näçe ýokary bolsa, şonça-da uzak saklanyp, az ýatdan çykarylýar. Diýmek, materialy ilki başyndan başlap ýat tutmak gerek. Pugta berkleşdirilen zat uzak wagtlap huşda saklanýar we az ýatdan çykarylýar. Berkleşdirilen materiala hõwesini bolmagy onuň has uzak wagtlap saklanmagyna ýardam edýär.

Ýatdan çykarmanyň depginini

Ýatdan çykarmaklyk wagta baglydyr. Bu kanunalaýyklygy ilkinji gezek nemes psihology Ebbingauz eksperimental subut etdi. Ol ýatdan çykarmanyň ýada ornaşdyrylan badyna has güýçli häsiýetde bolup, soňra peselýändigini anyklady.

Ebbingauz eksperimentlerde material hökmünde manysyz aýry-aýry bogunlary ulanypdyr (ýatdan çykarmaklyga öňki tejribäniň täsirini aýyrmak üçin). Soňky geçirilen köp sanly synaglarda ýatdan çykarmanyň depgininiň materialyň mazmunyna, onuň aňlanylan derejesine baglydygy we şonda ýatdan çykarmanyň peselýändigini anyklady. Emma aňlanylan materiala degişlilikde hem ýatdan çykarmanyň ilki çalt gidip, soňra haýallanýandygy subut edildi.

Bu kanunalaýyklygy okuw işinde hem göz önünde tutmak gerek. Ýatdan çykarmagyň mümkingadar önümi almalýdyr. Uşinskiň belleýşi ýaly “ýadyň tebigatyna düşüňän terbiýeçi gaýtalamaklyga ýykylan ymaraty bejermek üçin däl-de, ony berkitmek we onuň üstünde täze gat gurmak üçin ýadawsyz ýüzlenýär”¹.

Saklanmaklygyň şertleri

Ýatdan çykarmak diňe bir wagt faktorynyň funksiýasy däldir. Ýada ornaşdyrmak we gaýtadan dikeltmek ýaly ol hem saýlanylmak häsiýetinde bolýar. Öz mazmuny boýunça adamyň islegleri, onuň çuňňur hõwesleri, işiniň maksady bilen

¹ Ушинский К.Д. Собр.соч., т. 10, М. Л. Изд-во АПН РСФСР, 1950, 425-nji sah.

baglanyşykly we durnukly ähmiýetli
material haýal

ýatdan çykarylýar. Ýada ornaşdyrylan zatlardan adam üçin aýratyn durmuş ähmiýetlileri hiç wagt ýatdan çykarylmaýar. Materialyň saklanmagy onuň şahsyýetiň işine gatnaşmak funksiýasydyr.

Ýatdan çykarmaklyk ornaşdyrylýan materialyň göwrümine baglydyr. Derňewleriň görkezişi boýunça, ýat tutulan materialyň saklanmak göterimi onuň mukdar we hil taýdan şol bir işleniş derejesinde belli bir wagt geçenden soňra materialyň göwrümine ters proporsionaldyr. Şoňa görä, okuwçylara ýat tutumak üçin hödürlenýän materialyň göwrümi optimal möçberde bolmalydyr.

Ýöne ýatdan çykarmaklygy öň kabul edilen materialyň diňe mukdarynyň kemelmegine syrykdyryp bolmaz. Ýada ornaşdyrylýan material diňe saklanmak we gaýtadan dikeltmek prosesinde hil taýdan belli bir üýtgemelere sezewar bolýar. Şu mynasybetli materialyň mazmunynyň dürli bölekleri birmeňzeş ýatdan çykarylmaýar. Synaglaryň görkezişi boýunça okuwçylara dürli mazmundaky materiallary ýada ornaşdyrmagy tabşyrmak boýunça geçirilen synaglar, materialyň oňat saklanýan böleginiň onuň esasy düzgünleri bolýandygyny, ondan pesräk derejede aýry-aýry mazmun birlikleriniň, iň pes derejede bolsa onuň tekstual mazmunynyň ýatda galýanlygyny subut etdi. Şu mynasybetli ýatda saklanýan material has umumylaşdyrylan häsiýetde bolýar.

Şeýlelik bilen, bilimleri ýatdan çykarmagyň önüni almagyň esasy serişdesi olary mundan beýläkki işde, amalyýetde ulanmakdyr. Bu diňe bir olaryň saklanmagyna däl-de, eýsem çuňňur özleşdirilmegine ýardam edýär.

§7. Ýadyň individual aýratynlyklary

Ýadyň proseslerindäki individual aýratynlyklar. Adamlaryň ýadyndaky individual aýratynlyklar ýadyň proseslerinde – dürli adamlarda ýada ornaşdyrmagyň, gaýtadan dikeltmäniň özboluşlylygynda, ýagny olaryň nähili amala aşyrylýandygynda, şeýle hem ýadyň mazmunynyň, ýagny nämäniň ýat tutulýanlygynyň

aýratynlygynda ýüze çykýar. Bu üýtgeşiklikler adamyň ýadynyň netijeliligini dürli tarapdan häsiýetlendirýär.

Ýat prosesindäki individual aýratynlyklar ýada ornaşdyrmagyň tizliginde, takyklygynda, berkliginde we gaýtadan dikeltmäge bolan taýýarlykda ýüze çykýar. Ýada ornaşdyrmagyň tizligi belli bir göwrümdäki materially ýat tutumak üçin ol ýa-da beýleki adama zerur bolan gaýtalamanyň sany bilen kesgitlenýär. Berklik ýat tutulan materialyň saklanmagy we onuň ýatdan çykarylyş tizligi bilen kesgitlenýär. Gaýtadan dikeltmeklige taýýarlyk bolsa adamyň degişli materialy zerur bolan pursatda aňsat we çalt hakyda getirip bilmegi bilen kesgitlenýär.

Bu tapawutlar belli bir derejede ýokary nerw işiniň tipiniň aýratynlyklary – onuň güýji we nerw prosesleriniň oýanmagynyň we tormozlanmagynyň çaltlygy bilen baglanyşyklydyr.

Ýokary nerw işiniň aýratynlyklary we olar bilen baglanyşykly ýat prosesleriniň individual özboluşlyklary durmuş we terbiýe işleriniň täsirinde üýtgeýär. Şonuň üçin-de ýadyň şu ýokarda görkezilen aýratynlyklary terbiýe şertleri bilen kesgitlenip, ilkinji nobatda her bir adamda ýada ornaşdyrmaklygyň rasional usullarynyň haýsy derejede kemala getirilendigine bagly bolýar. Olar işde takyklyk we tertiplilik endikleriniň döredilendigi, öz wezipelerine jogapkärçilikli çemeleşmegiň, olary gaýra goýmazdan ýerine ýetirmeklige ymtlyşyň kemala getirilenligi we ş.m. bilen baglanyşyklydyr. Mundan başga-da ýadyň taýýarlygy bilimleri özleşdirmegiň we berkitmegiň yzygiderliligine baglydyr.

Ýadyň tipleri. Ýadyň individual aýratynlyklary, aýdylanlardan başga-da käbir adamlarda keşp materialynyň (predmetler, şekiller, sesler, reňkler we ş.m.) has oňat ýat tutulýanlygynda, üçünjilerinde bolsa belli bir materially ýat tutmagyň şeýle artykmaçlygynyň bolmaýandygynda hem ýüze çykýar. Şu mynasybetli psihologiýada ýadyň aýdyň-keşp, söz-abstrakt we aralyk tipleri tapawutlandyrylýar. Bu tipler ýokary nerw işinde birinji we ikinji signal ulgamlarynyň özara utgaşmasyna hem belli bir derejede bagly bolýar. Durmuşy synaglaryň görkezişi boýunça ýada ornaşdyrmakda keşpleriň ýa-da pikirleriň agdyklyk etmegi esasan adamlaryň durmuş sertleri we işi bilen kesgitlenýär. Durmuşyň, adamlaryň professional işiniň talaplary

ýadyň ol ýa-da beýleki tiplerini döredýär. Meselem, ýadyň aýdyň-keşp tipi suratkeşlerde, söz-abstrakt tipi bolsa alymlarda-taglymatçylarda duş gelýär. Köplenç bolsa adamlarda ýadyň ol ýa-da beýleki titpi şeýle bir göze ilmeýär.

Ýadyň aýdyň-keşp tipi ýada ornaşdyrmakda haýsy analizatoryň has netijeliligi boýunça tapawutlandyrylýar. Şoňa baglylykda ýadyň hereket, görüş we eşidiş tiplerini görkezmek bolýar. Yöne bu tipler sap görmüşde seýrek duş gelýär. Adatça garyşyk tip: görüş-hereket, görüş-eşidiş, eşidiş-hereket tipler köp duş gelýär. Öz ýadynyň aýratynlygyna baglylykda adam onuň degişli kämilleşdiriş usullaryny saýlap alýar.

Mugallym okuwçylaryň ýat prosesleriniň individual aýratynlyklaryny göz önünde tutmalydyr. Şol bir wagtyň özünde ol okuwçylaryň ýadyny hemmetaraplaýyn (görüş, eşidiş, hereket ýadyny) ösdürmelidir. Okuw materialynyň köpdürlüligi-de şony talap etmek bilen, okuwçylaryň ýadynyň hemmetaraplaýyn ösmegine amatly şertler döredýär.

12-nji BAP

PIKIRLENME

§ 1. Pikirlenmäniň umumy häsiýetnamasy

Adamyň bütin durmuşy, ilkinji nobatda bolsa amalyýeti hemişe onuň öňünde çylşyrymly mysallary we meseleleri goýýar. Şeýle meseleleri kynçylyklaryň, garaşylmadyk ýagdaýlaryň we ş.m. döremegi ony gurşap alan barlykda entek köp näbellilikleriň, düşnüksizligiň, gizlin syrlaryň bardygyny aňladýar. Bu bolsa dünýä has çuň akyl ýetirmegi, onda täze-täze prosesleri, häsiýetleri we predmetleriň özara baglanşygyny açmagyny talap edýär. Pikirlenme hut adamyň durmuşunda, gündelik işinde duş gelýän predmeyleriň we hadysalaryň täze, öňden mälim bolmadyk häsiýetlerine akyl etirmek üçin zerurdyr. Şeýle ýagdaýda adamyň öňki bilimleri ýeterlik bolmaýar. Älemiň çäksiz bolşy ýaly, akyl ýetiriş prosesiniň hem çägi ýokdur. Pikirlenme hemişe bu çäksiz çuňluga, aýan edilmedik syrlaryň jümüşine gönükdirilendir. Her bir adam pikirlenme wagtynda haýsy-da bolsa bir näbelli zady aýan edip, belli bir täzeligi, iň bolmanda, adamzat möçberinde däl-de “özi üçin” özbaşdak açýar. Meselem, her bir okuwçy okuw ýumşyny çözendä hökmany ýagdaýda özi üçin bir täzelik açýar.

Pikirlenme - bu jemgyýetiň döreden, sözleýiş bilen aýrylmaz baglanşykly, düýipli täzeligi açmaga we agtaryşa gönükdirilen psihiki hadysa bolup, onuň prosesinde analiz we sintez etmek arkaly daşky daşky barlyk aralaşdyrylan we umumylaşdyrylan görnüşde beýnide şöhlelendirilýär. Pikirlenme akyl ýetirişin duýgy organlaryň üsti bilen alnyp barylýan görnüşiniňamaly işiň esasynda döräp, onuň çäginde has uzakdaky hadysalary aňlamaga mümkinçilik berýär.

Duýma üsti bilen akyl ýetiriş we pikirlenme. Akyl ýetiriş işi duýmadan we kabul edişden sonar pikirlenmä geçýär. Emma pikirlenmäniň iň bir ösen görnüşü hem duýma üsti bilen amala aşyrylýan görnüşü – duýma, kabul ediş bilen öz baglanşygyny

saklaýar. Pikirlenme öz ähli “materiýalyny” diňe bir çeşmeden – duýma arkaly akyl ýetirişden alýar. Pikirlenme duýma we kabul ediş arkaly daşky dünýä bilen baglansyp, ony şöhlelendirýär. Bu şöhlelendirmäniň takyklygy, dogrulygy amalyýetiň gidişinde, tebigaty we jemgyýeti özgeritmek prosesinde barlanyp durulýar.

Gündelik işde duýmanyň we kabul edişiň daşky dünýä barada berýän maglumaty zerurdyr, emma oňa çuňňur, hemmetaraplaýyn akyl ýetirmek üçin ýeterlik däldir. Bu maglumatda dürli predmetleriň, wakalaryň çylşyrymly özara täsiri, olaryň sebäpleri we netijeleri, biri-birine geçişi we ş.m. entek ýeterlik aýyl-saýyl edilen däldir. Özara garaşlylyklaryň ýumagyny akyl ýetirişiň diňe duýma görmüşi bilen “çöşlemek” mümkin däldir.

Meselem, elniň haýsy-da bolsa bir jisime galtşmakdan berýän ýylylyk duýmasy onuň ýylylyk ýagdaýyny doly häsiýetlendirmeýär. Şeýle duýma, bir tarapdan, predmetiň ýylylyk ýagdaýy bilen kesgitlenýän bolsa, ikinji tarapdan, adamyň öz ýagdaýy bilen kesgitlenýär (ikinci ýagdaýda predmetiň ýylylyk ýagdaýy adamyň eliniň ony tutmazdan öňurti yssy ýa-da sowuk zada galtaşandygyna bagly bolýar). Eýýäm şu ýönekeý mysal ýokarda agzalan sebäpli özara garaşlylyklaryň duýma üsti bilen akyl ýetirmekde aýyl-saýyl edilmedik, bitewlik ýagdaýda bolýandygyny subut edýär. Kabul edişde subektiň (adamyň) akyl ýetirilýän obýekt bilen özara täsiriniň netijesi umumy, jemleýji häsiýetde bolýar. Ýöne ýaşayş, işlemek üçin ilki bilen predmetleri adamyň nähili kabul edýänligine garamazdan, olaryň obýektiv häsiýetleri boýunça şöhlelendirmek, bilmek zerurdyr.

Duýma üsti bilen alynyp barylýan akyl ýetirişiň çäginde subektiň akyl ýetirilýän obýekt bilen özara täsiriniň şeýle umumy jemleýji netijesini ahyryna çenli aýyl-saýyl edip bolmaýandygy sebäpli duýmadan we kabul edişden pikirlenmä geçmeli bolýar. Pikirlenme prosesiniň barşynda daşky dünýä mundan beýlekki has çuňňur akyl ýetirme amala aşyrylýar. Şonuň netijesinde predmetleriň, wakalaryň, hadysalaryň çylşyrymly özara garaşlylyklaryny “çözlemek” başardyýar. Geliň,

ýene-de jisimiň ýylylyk ýagdaýy baradaky şol öňki ýönekeý mysala ýüzleneliň. Pikirlenmäniň kömegi bilen biz görkezilen özara garaşlylygyň her bir tarapyny biri-birinden sowlup-abstragirläp bilýäris. Munuň özi akyl ýetirişiň aralaşdyrylan usuly arkaly amala aşyrylýar. Jisimiň ýylylyk ýagdaýynyň adamyň hut öz ýagdaýyna baglylygy, predmetiň temperaturasyny aralaşdyrylan görnüşde – termometiriň kömegi bilen ölçäp bolýanlygy sebäpli doly ýeňilip geçilýär; jisimiň ýylylygyny eliň üsti bilen syzmak zerurlygy aradan aýrylýr. Şonuň netijesinde predmetiň duýma keşbi indi diňe predmetiň özi boýunça obýektiv kesgitlenýär. Predmetiň beýleki häsiýetlerine has çuňňur akyl ýetirmek üçin olaryň beýleki häsiýetlerinden çekilmek, abstragirlenmek (meselem, eliň daşky predmet bilen özara päsi) abstrakt, aralaşdyrylan pikirlenmäniň esasy aýratynlygydyr.

Pikirlenme prosesinde adam duýmanyň, kabul edişiň we göz önüne getirmäniň berýän magumatyna esaslanyp, şol bir wagtyň özünde duýma üsti bilen amala aşyrylýan akyl ýetirişiň çäginde çykylyar we daşky dünýäniň hadysalarynyň gös-göni kabul edişde berilmedik, gös-göni synanylmaýan häsiýetlerine we gatnaşyklaryna akyl ýetirip başlaýar. Meselem, häzirki zaman fizikasynyň iň çylşyrymly meseleleriniň biri elementar bölekleriň taglymatyny döretmekdir. Emma bu ownuk bölekleriň häzirki zamanyň iň kuwwatly mikroskopynyň kömegi bilen-de gärip bolmaýar. Başgaça aýdanyňda, olar gös-göni kabul edilmeyär; olary görüp bolmaýar-da, olar hakynda diňe pikir etmek mümkin. Abstrakt, aralaşdyrylan pikirlenme şeýle elementar bölekleriň hakykatda bardygyny, belli bir obýektiv häsiýetleri özünde jemleýändigini subut etmäge mümkinçilik berýär. Bu gös-göni synanylmaýan böleklere pikirlenme prosesinde aralaşdyrylan usulda akyl ýetirilýär.

Şeýlelikde, pikirlenme duýma üsti bilen akyl ýetirmek ýeterlik bolmaýan ýerinde başlanýar. Pikirlenme duýmanyň, kabul edişiň we göz önüne getirmäniň çäginde has daşa çykyp, olaryň akyl ýetiriş “işini” dowam etdirýär we ösdürýär. Bu babatda duýma üsti bilen geçirilýän akyl ýetirişi we

pikirlenmäniň deňeşdirilmesine degişli bir mysala ýüzleneliň. Meselem, biz sekuntda 50 000 km. tizlik bilen barýan planetara gämisniň uzakdaky ýyldyza tarap ýagtylygynyň tizliginden 6 esse haýal hereket etjekdigine aňsatlyk bilen düşünişip, emma sekuntda 300 000 km. we 50 000 km. tizligiň ara tapawudyny gös-göni kabul edip bilmeýäris. Her bir adamyň real akyl ýetiriş işinde duýma üsti bilen akyl ýetiriş we pikirlenme biri-birine geçirip, biri-birini döredýärler.

Pikirlenme we sözleşiş. Adamyň pikirlenme işi üçin onuň diňe bir duýma arkaly alnyp barylýan akyl ýetiriş bilen baglanyşygy däl-de, eýsem dil, sözleşiş bilen arabaglanyşygy-da örän möhümdir. Adamyň we haýwanlaryň psihikasynyň arasyndaky düýpli tapawut hut şu arabaglanyşyk üsti bilen ýüze çykýar. Haýwanlaryň elementar, ýönekeý pikirlenmesi hemişe aýdyň hereket häsiýetinde bolýar; ol abstrakt, aralaşdyrylan akyl ýetiriş görnüşinde bolup bilmeýär. Ol diňe haýwanyň şu pursatda gözünüň önünde duran gös-göni kabul edilyän predmetleriň esasynda geçýär. Haýwanyň ýönekeý pikirlenmesi predmetler bilen aýdyň - hereket jähtde iş salyşmak bilen, onuň çäginde çykyp bilmeýär.

Diňe söz dörandan soňra akyl ýetirilýän obýektde ol ýa-da beýleki häsiýetleri abstragirlap, ol baradaky göz önüne getirmäni ýa-da düşüňjani ýörite sözde berkidip bolýar. Pikir söz arkaly öziň maddy bardasyny döredip, beýleki adamlar we özi üçin gös-göni hakykata öwürülýär. Adamyň pikirlenmesi haýsy görnüşde amala aşyrylýandygyna garamazdan, dilsiz mümkin däl (Ýöne beýle diýildiği sözsüz pikiriniň ýokdugyny aňlatmaýar. Sözsüz ýa-da “keşpsiz pikirlenme” baryp XIX asyryň ahyrynda nemes Kýulpe, fransuz Bine tarapyndan açylandyr). Her bir pikir sözleşiş bilen baglanyşyklykda döreýär we ösýär. Pikir näçe düýpli oýlanylan bolsa, ol sözde, sesli ýa-da ýazuw sözleşinde şonça-da has aýdyň aňladylyar. Munuň tersine, pikiriniň sözde aňladylyşy näçe kämil bolsa, ol şonça-da düşnükli bolýar.

Ýörite psihologik synaglaryň görkezişi boýunça käbir okuwçylar, hat-da ulular-da, öz pikir ýöretmelerini sesli

sözleşişde aňladýançalar, mysallary işlemekde kynçylyk çekýärler. Haçan-da olar esasy pikirini ýörite we aýdyň sözleseler, şeýle pikir sözleşşe geçirmeklik, adatça, olar üçin mysallaryň çözüşini ýeňilleşdirýär. Adam öz pikir ýöretmelerini beýleki adamlara sesli aňladyp, şol bir wagtyň özinde olary özi üçin hem aňladýar. Şeýle aňlatmak, berkitmek pikirini dürli pursatlarynda ünsi saklamaga mümkinçilik berip, olaryň has çuň düşünilmegine kömek edýär. Şol mynasybetli has ýaýraň, yzygiderli pikir ýöretme, ýagny, pikirlenme prosesinde döreýän ähli esasy pikirleri biri-birine aýdyň we dogry deňeşdirmeklige mümkinçilik döreýär. Şeýlelikde, diskursiw, ýagny oýlanyşykly, logiki aňlanylan pikirleriň möhüm taýýarlygy pikirini sözde aňlatmakda döreýär. Sözde aňladylýanlygy we berkidilýanlygi mynasybetli pikir dörän badyna ýitip gitmeýär. Ol sesli ýa-da ýazuw sözleşşinde düýüpli berkidilýär. Şonuň üçin-de zerur bolanda hemişe bu pikire dolanyp gelmek we ony has çuň oýlanmak, pikir ýöretmek prosesinde beýleki pikirler bilen baglanyşdyrmak, mümkinçiligi bolýar. Pikirleri sözleşişde aňlatmak olary kemala getirmegiň esasy şertidir.

Diýmek, adamyň pikirlenmesi dil, sözleşiş bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Pikirlenme maddy, söz bardasynda funksionirlenýär.

Pikirlenmäniň jemgyýetçilik tebigaty. Pikirlenmäniň dil bilen özara baglanyşygy adamyň pikirlenmesiniň sosial, taryhy jemgyýetçilik mazmunynyň aýdyň subutnamasydyr. Akyl ýetiriş adamzat taryhynda gazanylan ähli bilimlerini yzygiderli ulanylmagyny talap edýär. Bilimlerini şeýle taryhy yzygiderligi haçan-da bu bilimler birikdirilip, saklanyp, soňra bolsa bir adamdan beýlekä, nesilden-nesle geçirilen ýagdaýynda mümkin bolýar. Akyl ýetirişiniň esasy netijelerini şeýle berkitmek dil üsti bilen – kitaplarda, žurnallarda, çyzyglarda we ş.m. amala aşyrylýar. Bu bolsa adamyň pikirlenmesiniň jemgyýetçilik tebigatynyň aýdyň mysalydyr (psihologik jähtde bu mesele L. S. Wigotskiniň, S. L. Rubinşteýiniň, A. N. Leontwyň, Ž. Piaženiň we beýlekileriň işlerinde derňeldi). Adamyň akyl taýdan ösishi adamzadyň taryhy – jemgyýetçilik ösüş ýolunda gazanan

bilimlerini özleşdirmek prosesinde amala aşyrylýar. Indiwiidiň dünýä akyl ýetiriş prosesi ylmy bilimleriň taryhy ösüşi bilen şertlendirilendir, şeýle bilimleri her bir adam okadyş prosesinde özleşdirýär ; bu adamyň adamzat bilen arabaglanyşygy, söleşmegidir.

Mekdep okuwynyň bütin dowamynda çaganyň öňünde adamzadyň geçen taryhynda gazanan bilimleri, düşünjeleri göýä taýýar, öňden mälim ulgam ýaly bolup durýar. Emma adamzada mälim zat her bir çaga üçin ilkiçde nämälim, täze ýalydyr. Şonuň üçin-de, taryhyň toplan bilim baýlygyny özleşdirmek çagadan pikirlenmäni, ulularyň ýolbaşçylygynda döredijilikli işi talap edýär. Diýmek, çagalar adamzada eýýam mälim bilimleri özleşdirýän-de bolsalar, üstesine-de ony ulularyň kömegi bilen amala aşyrsalar-da, olarda özbaşdak pikirlenmäniň bolmagy zerurdyr. Başgaça bolanda bilimleriň özleşdirilişi formal, ýüzleý, mehaniki prosese öwrülýär. Şeýlelikde, pikirlenme adamzadyň taryhy ösüşinde, bir tarapdan, bilimi özleşdirmegiň (meselem, çagalarda), ikinji bir tarapdan, täze bilimleri döretmegiň (ilkinji nobatda alymlar tarapyndan) serişdesidir.

Pikirlenmäniň logikasy we psihologiýasy. Akyl ýetirişin jemgyýetçilik taryhy ösüşinde, tebigaty we jemgyýeti özgertmek prosesinde ylmy düşünjeler döredilýär, ösdürilýär we ulgamlaşdyrylýar. Başgaça aýdylanda, akyl ýetiriş dilüsti berkidilmek arkaly emele getirilýän gazanmalary we netijeleri öz gezeginde ylmylar ulgamyny – fizika, himýa, biologiýa, sosiologiýa, psihologiýa we ş.m. emele getirýärler. Akyl ýetirişin bu taryhy ösüşi we onuň netijesinde döreýän ylmy düşünjeleriň ulgamy akyl ýetiriş taglymatynyň (ýagny filosofiyanyň bir bölegi hökmünde gnoseologiýanyň) predmetini düzýär. Filosofik ders hökmünde akyl ýetiriş taglymaty ähli akyl ýetiriş işiniň has umumy kanunlaryny öwrenýär. Meselem, ol adamzat taryhynyň ösüşinde durmuş, materiýa, aň, hil, mukdar we ş.m. ýaly kategoriýalaryň döreýşini we ösüşini öwrenýär. Akyl ýetirişin filosofik, has umumy düzgünleriniň esasynda adamyň pikirlenmesi iki sany biri-biriniň üstüni doldurýan anyk

bölekleyin ylym – formal logika we psihologiýa arkaly öwrenilýär.

Logiki pikirlenmäniň logiki görnüşlerini– **düşinjeleri, pikir ýöretmeleri pikir jemlemeleri** öwrenýär.

Düşünje – bu özünde predmetleriň we hadysalaryň umumy, düýpli tapawutlandyryjy häsiýetlerini şöhlelendirýän pikirdir. Meselem “adam” düşünjesine zähmet işi, zähmet guralyny öndürmek, sözleş we ş.m. ýaly esasy düşüňjeler girýär. Bu möhüm häsiýetler adamlary haýwandan tapawutlandyryar.

Düşüňjeleriň mazmuny **pikir ýöretmelerde** açylyp görkezilip, olar sesli ýa-da ýazuw görnüşde, sözleş arkaly ýa-da pikirde amala aşyrylýar. **Pikir ýöretme – bu predmetleriň we hadysalaryň ýa-da olaryň häsiýetleriniň arasyndaky baglanyşyklary aňda şöhlelendirmekdir.** Meselem, “Metallar gyzdurylan ýagdaýynda giňelýärler” diýen pikir ýöretme temperaturanyň üýtgemegi bilen metallaryň göwrüminiň arasyndaky baglanyşygy aňladýar. Düşüňjeleriň arasyndaky dürli baglanyşyklary we gatnaşyklary ýüze çykarmak bilen, pikir ýöretmeler belli bir zat hakynda degişli bir zat aýtmaklykdyr. Olar predmetleriň, wakalaryň, hadysalaryň arasyndaky gatnaşyklar dogrusunda belli bir zady ykrar edýärler ýa-da ret edýärler. Meselem, haçan-da biz “Ýer günün töwereginden aýlanýar” diýenimizde, giňişlikde iki sany asman jisiminiň arasynda obýektiw baglanyşygyň bardygyny tassyklaýarys. Haçan-da biz “Beyik Galkynyşlar zamanasy” düşüňjesiniň manysyny açyp görkezenimizde bu taryhy wakalaryň aýratynlyklaryny häsiýetlendirýän birnäçe pikir ýöretmeler aýdýarys.

Pikir ýöretmeler obýektiw barlygy özleriniň nähili şöhlelendirýändigine baglylykda hakyky ýa-da ýalan bolup bilýärler. Hakyky pikir ýöretme predmetleriň we hadysalaryň hem-de olaryň häsiýetleriniň hakykatda bar bolan baglanyşygyny aňladýar. Tersine, ýalan pikir ýöretme obýektiw hadysalaryň arasynda hakykatda bolmaýan baglanyşygy aňladýar. Meselem,

“ÿewklidiň geometriýasynda üçburçlugyň içki burçlarynyň jemi iki gönüburça deň dälär” diýen pikir ýöretme ýalandyr.

Pikir ýöretmeler umumy, bölekleyin we ýekeleyin häsiýetde bolýarlar. Umumy pikir ýöretmelerde şol bir topardaky, synpdaky predmetleriň ählisine degişlilikde belli bir zat ykrar ediliýär ýa-da ret ediliýär. Meselem : “Ähli balyklar žabralar arkaly dem alýarlar”. Bölekleyin pikir ýöretmelerde ykrar etmek ýa-da ret etmek diňe birnäçe predmede degişlilikde aýdylyar. (Talyplaryň birnäçesi – başlikçilerlerdir; bu okuwçylar başlikçilerdir; bu okuwçy sapaga taýýarlanmandyr”).

Pikir ýöretmeler iki sany esasy usul boýunça dörediliýär:

1)göni usul – pikir ýöretmelerde kabul ediliýän zat aňladylýar;

2) aralaşdyrylan usul – pikir ýöretmeler oýlanmalaryň ýa-da pikir jemlemäniň esasynda dörediliýär. Birinji ýagdaýda mawy reňkdäki asmany görüp: “Asman – mawy reňkli” – diýen ýönekeý pikir ýöretmäni aňladýarys. Ikinji ýagdaýda bolsa pähim etmek arkaly bir pikir ýöretmeden ikinji bir pikir ýöretme dörediliýär. Meselem, D.I.Mendeleyew özüniň açan periodik kanununyň esasynda sap nazary usulda, pikir jemlemäniň kömegi bilen entek şol döwürde belli bolmadyk himiki elementleriň bardygyny önünden aýdýar. Soňky döwürlerde bu elementler açylanda ylmyň nazary önündengörüjiligi esasan tassyklanyldy.

Pikirlenmäniň şeýle pikir jemleýji, pähim etmek “işinde” onuň aralaşdyrylan häsiýeti has-da aýdyň ýüze çykyar. Pikir jemleme pähim etmek – barlyga aralaşdyrylan häsiýetde akyl ýetirmegiň esasy görnüşidir. Meselem, eger-de “Ähli kömürler ýangyçdyr” diýen pikir ýöretmesi belli bolsa, (birinji pikir ýöretme) we “Bu jisim –kömür” aňlatma bolsa (ikinci pikir ýöretme), onda bada-bat “Bu jisim ýangyçdyr” (iki önki ýöretmäniň esasynda döredilen üçünji pikir ýöretme) diýip netijä gelmek mümkin; bu ýagdaýda şeýle netijä gelmek üçin yörite tejribelere ýüzlenmek zerur bolmaýar. Şeýlelikde, pikir jemleme – munuň özi bir ýa-da birnäçe pikir ýöretmeden başga bir pikir

yořetmāni almaklyga mŭmkinçilik berŭyān pikirleriñ (düşŭnjeleriñ, pikir yořetmeleriñ) arasyndaky baglanyşykdyr. Őzinden ikinji bir pikir yořetme getirilip çykarylŭan bařlangyç pikir yořetmā pikir jemlemāniñ posylkasy diŭylŭar. Ŷokarda getirilen mysallarda “Ähli kŭmŭrler ŭangyçdyr” (umumy ŭa-da uly posylka) . “Bu jisim kŭmŭrdir” (bŭlekleŭin ŭa-da kiçi posylka) diŭen pikir yořetmeler posylkalardyr. Bu iki posylkany jemlemāniñ prosesinde alynŭan netijā **jemleme** diŭylŭar (“Bu jisim kŭmŭrdir”).

Pikir jemlemāniñ iki esasy gŭrnŭři bolŭar 1) **induktiv** (induksiŭa) we 2) **deduktiv** (deduksiŭa).

Induksiŭa bŭlek mysallardan (ŭagny bŭlek pikir yořetmelerden) **umumy netijā gelinŭān pikir jemlemedir** (umumy pikir yořetmā gelmek). Meselem, demriñ, misiñ, alŭuminiñ, platinanyñ we ř.m. elektrik toguny geçirŭānligi anyklanandan soñ bu ŭekeleŭin faktlary umumy pikir yořetmā jemlemek mŭmkinçiligi dŭreŭŭar : “Ähli metallar elektrik toguny geçirijidir”.

Tersine, **deduksiŭa umumy netijeden** (pikir yořetmeden) **bŭlekleŭin, faktlara, mysallara geçilŭān pikir jemlemedir**. Deduktiv pikir jemlemāniñ has ŭāŭran gŭrŭři **sillogizmdir**. Sillogizme mysal edip induktiv usula ters bolan, umumylykdan ŭekeleŭinlige geçmek usulunda gurlan řeŭle pikir yořetmāni gŭrkezmek mŭmkin :

Ähli metallar elektrik toguny geçirijidirler.

Galaŭy metaldyr.

Diŭmek, galaŭy elektrik toguny geçirijidir.

Řeŭle sillogistik deduktiv formulanyñ kŭmegi arkaly iki posylkadan (umumy we bŭlek) galaŭynyñ elektrik geçirijiligi barada pikir yořetme dŭredilŭar.

Sillogizm – ŭŭnekeŭ, řonuñ bilen birlikde hem pikirlenmāniñ logiki gŭrnŭřiniñ tipiki gŭrnŭřidir. Řeŭle usullaryñ we formulalaryñ esasynda adamyñ pikirlenme iřinde ulanŭan ol ŭa-da beŭleki düşŭnjelerini we pikir yořetmelerini biri-birleri bilen deñeřdirmek bolar. řunuñ ŭaly deñeřdirmāniñ prosesinde mysal çŭzmek ŭŭze çykŭan esasy pikirler barlanŭar. řonuñ

netijesinde her bir pikiriň dogrulygy düýüpli esaslandyrylýar. Umuman aýdanyňda, ähli subut etmek prosesi (meselem, matematik teoremanyň) ahyrky netijede dürli pikir ýöretmeleri, düşüňjeleri biri-birleri bilen baglanyşdyran sillogizmleriň zynjyry hökmünde guralýar.

Diýmek, sillogizm we deduksiyanyň hem-de induksiýanyň beýleki logiki görnüşleri pikirlenme işiniň normal amala aşyrylmagy üçin zerur faktorlardyr. Olar mynasybetli her bir pikirlenme subutnamalary, ynandyryjy, garşylyksyz bolýar we obýektiv barlygy dogry şöhlelendirýär. Şonuň üçin-de pikirlenmäniň düşüňje, pikir ýöretme we pikir jemleme ýaly görnüşlerini ýörite derňeýän formal logika pikirlenme işiniň düýpli kanunlaryny öwrenýär.

Formal logikanyň öwrenýän kanunlary zerur bolsalar-da, adamyň pikirlenmesini doly, çuňňur, hemmetaraplaýyn düşündirmäge ýeterlik däl.

Formal logikanyň predmeti pikirlenmäni tutuşlaýyn öz içine alman, ýokarda görşümüz ýaly, onuň diňe bir tarapy (pikirlenmäniň logiki görnüşlerini) öwrenýär. Formal logika pikirleriň eýýäm dörän, taýýar görnüşlerini – düşüňjeleri, pikir ýöretmeleri we ş.m. öwrenip, olaryň arasynda belli bir gatnaşyklary (formulalary) ýüze çykýar. Sillogizm şeýle gatnaşyklaryň ýa-da formulalaryň bir mysalydyr. Şonuň bilen birlikde formal logika bu pikirleriň – düşüňjeleriň, pikir ýöretmeleriň, pikir jemlemegiň gös-göni döreýiş we ösüş şertlerinden sowulýar, abstragirlenýär.

Sillogizmiň formulasy ýa-da formal logikanyň islendik beýleki görnüşi şol pikirleriň nähili anyk döreýişini we ösüş prosesini aýdyňlaşdyрмаýar. Meselem, sillogizmde adatça ilki başda uly, umumy posylka, soňra kiçi, bölekleyin posylka bolup, diňe şondan soňra ikisinden umumy netije çykarylýar. Emma beýle diýildiği real pikirlenme prosesinde ilki umumy netije (umumy pikir ýöretme) we diňe şondan soňra belli bir bölekleyin pikir ýöretme döreýär diýildiği däl. Umumylyk we bölekleyin häsiýet mydam aýrylmaz baglanyşykda ýüze çykýar.

Üstesine-de, real pikirlenmede sillogizmiň ýa-da islendik beýleki pikir jemlemäniň posylkalary hiç wagt bir bada **taýýar** görmüşde berlen bolmaýar. Olary pikirlenmäniň kömegi bilen tapmaly, yüze çykarmaly bolýar.

Ol ýa-da beýleki mysallary işlemekde pikirlenmäniň täze netijeleri (düşinjeleri, pikir ýöretmeler we ş.m.) yüze çykanda sillogizimiň kömegi arkaly olaryň arasynda belli bir baglanyşklar döredilýär. Olaryň arasyndaky döredilýän logiki gatnaşyklaryň esasynda bir pikir ýöretmeden beýlekisi emele getirilýär. Sillogizmiň we beýleki logiki görmüşleri derňemek bilen, formal logika pikir jemlemeleriň posilkalarynyň ilkibaşdan taýýarlygyndan ugur alýar. Bu bolsa formal logikanyň pikirleriň gös-göni döreyiş şeritlerinden sowulýandygyny, abstragirlenýändigini aňladýar. Ol pikirlenmäniň we akyl ýetişiň duýma üsti bilen alhyp barylýan görmüşiniň arasyndaky baglanyşkadan-da doly sowulýar. Başgaça aýdylanda, formal logika psihologiýadan tapawutlylykda, biziň pikirlenmämiziň mazmunynyň duýma, kabul ediş we göz önüne getirmäniň esasynda nähili baýlaşýandygyny öwrenmeýär. Logiki formulalarda, meselem, sillozimde öňden taýýar pikirler, ýagny pikirlenmäniň **netijeleri** biri- birleri bilen baglanyşdyrylýar.

Ýöne pikirlenme işiniň ýene-de bir düýpli tarapy – **pikirlenme prosesi** bolup, onuň netijesinde adamda pikirlenmäniň netijeleri – düşinjeler, pikir ýöretmeler we ş.m. döreyär. Pikirlenmäniň bu ikinji möhüm tarapyny formal logika däl-de, psihologiýa öwrenýär. Her bir adama ol pikir eden wagtynda, okadylyşda we bilimleri özleşdirmekde, zähmet we öýün işinde, haýsy-da bolsa bir mysalyň üstünde pikirlenen wagtynda, çeper we ylmy döredijilikde we ş.m. täze pikirler, çaklamalar, meýilnamalar döreyärler we ösýärler.

Psihologiýa indiwidiň **pikirlenme prosesini**, ýagny, ol ýa-da beýleki pikiriniň näme üçin döreyändigini we ösýändigini öwrenýär.

Şeýlekde, **logikanyň predmeti pikirlenme prosesinde döreyän akyl ýetiriş netijeleriniň arasynda arabaglanlanyşyk döretmekdir. Psihologiýa bolsa akyl ýetiriş netijelerine**

getirýän pikirlenme prosesiniň geçiş kanunlaryny öwrenýär. Logika we psihologiýa şol bir akyl ýetiriş işini dürli tarapdan öwrenýärler. Logika pikirlenmäni esasan netije tarapdan (pikirlenmäniň önümleri bolan düşüňjeleri, pikir ýöretmeleri, pikir jemlemeleri), psihologiýa bolsa proses tarapdan çemeleşýär. Pikirlenmäniň prosesiniň we netijeleriniň (düşüňjeler, bilimler we ş.m.) aýrylmaz özara baglanyşykly bolýanlygy sebäpli psihologiýa we logika pikirlenmäni derňemekde ýakýndan baglanyşykly, biri-biriniň üstini doldurýan häsýtde bolýar.

Pikirlenme proses hökmünde. Psihologik taýdan **pikirlenmäni proses hökmünde** öwrenmek – ol ýa-da beýleki akyl ýetiriş netijelerini emele getirýän içki, gizlin sebäpleri ýüze ýüze çykarmak diýmekdir. Pikirlenmäniň şunuň ýaly netijelerine mysal edip şeýle faktlary: okuwçynyň şu mysaly işleýänligini ýa-da işlemeyänligi; onda çözüşiň çaklanmasynyň ýa-da meýilnamasynyň döreýänligini ýa-da döremeyänligini; onuň belli bir bilimleri, hereket usullaryny özleşdirenligi ýa-da özleşdirmänligini ; onda täze düşüňjäniň döränligi ýa-da döremänligi we ş.m. görkezmek bolar. Psihologiýa bu daşky faktlaryň ählisiniň arasyndan olaryň içki pikirlenme prosesini ýüze çykarmaga ymtylýar. Şonuň üçin ol daşky häsiýeti boýunça göze ilýän psihiki hadysalary we wakalary diňe bir ýüze çykarman, aňlatman, eýsem olaryň içki, özboluşly sebäplerini derňäp, olara düşündiriş berýär. Bu prosesde psihologiýa ylmy sebäpli dörediliş – determinizm düzgüninden ugur alýar. Bu düzgüne görä ähli daşky sebäpler içki şertleriň üsti bilen täsir edýär. Başgaça aýdylanda, meselem, islendik pedagogik täsir adama göni däl-de, aralaşdyrylan görmüşde – şol adamyň psihiki ýagdaýynyň üsti bilen, onuň duýgularyna, pikirlerine we ş.m. baglylykda täsir edýär.

Aýdaly, şol bir mysaly birnäçe okuwçy özbaşdak işleýärler; okuwçylaryň pikirlenme işiniň belli bir tapgyrynda mugallym olaryň her birine, meseläniň esasy çözüşiine ugrukdurýan birmeňzeş kömek berýär. Şeýle kömek okuwçynyň hut özüniň meseläni çözmekde öňe süýşmek derejesine, ýagny

onuň pikirlenmesiniň içki şertlerine baglylykda olaryň her birine dürli-dürli täsir edýär. Okuwçy meseläni näçe çuňňur oýlanan bolsa, daşdan berilýän kömegi kabul etmäge şonça-da amatly “orun” taýýarlanýar. Tersine, okuwçy meseläni näçe ýüzleý pikire ornaşdyran bolsa, onuň üçin daşdan berilýän kömegi kabul etmek şonça-da kyn bolýar we meseläni ahyryna çenli çözip bilmeýär. Ilkibaşda onuň daşdan berilýän kömegiň bu meselä hiç hili dahyly ýok diýip pikir etmegi mümkin, bu kömegi asla kabul etmezligi, ondan peýdalanyň bilmezligi mümkindir. Bularyň hemmesi daşky (pedagogik we ş.m.) täsirleriň döredýän psihologik netijesiniň diňe içki şertleriň üsti bilen emele gelyanligine şaýatlyk edýär. Ýokarda görkezilen mysaldaky daşdan berilýän kömegiň (göräýmäge çözlüşe gös-göni ýol görkezýän) ulanylmazlygyny, pikirlenme prosesiniň şeýle özboluşly içki şertleriniň bardygyny has-da aýdyň görkezýär.

Analiz we sintez. Pikirlenmäniň prosesleri ilkinji nobatda – analiz, sintez we umumylaşdyrmakmakdyr. **Analiz – obýektde onuň ol ýa-da beýleki taraplaryny, elementlerini, gatnaşyklaryny we ş.m. ýüze çykarmak,** akyl ýetirilýän obýekti elementlere bölmekdir. Meselem, okuwçy ýaş tehnikleriň gurnagynda haýsy-da bolsa bir mehanizimiň işleýiş usuluna düşünmek üçin bu mehanizimiň düýpli elementlerini, detallaryny ýüze çykaryp, ony aýry-aýry böleklere bölýär. Okuwçy akyl ýetirilýän obýekti iň bir ýönekeý böleklere bölýär, seljerýär.

Seljerme-analiz prosesinde haýsy-da bolsa bir predmetiň ol ýa-da beýleki häsýeti öziň ähmiýetliligi, gyzyklylygy we ş.m. boýunça has güýçli “gyjyndyrma” öwürlip, birinji orna süşýär. Şeýle gyjyndyrjylar kelle beýniniň gabygynda has güýçli oýanma döredip, fizologik induksiýa kanuny boýunça predmetiň beýleki häsüýetleriniň differensiasyny pes gyjyndyryjy hökmünde tormozlaýar. Şeýlelikde kelle beýniniň yokarky gatларыndaky oýanmanyň we tormozlanýanyň belli bir özara gatnaşygy analiz-seljerme psihologiki prosesiniň fiziologik esasy bolup durýar.

Analiz prosesinde bölünen bitewligiň komponentlerini birleşdirmeklige sintez diýilýär. Sintez prosesinde akyl ýetirilýän obýektiň böleklere dargydylyp, elementleri biri-birleri bilen baglanyşdyrylýar, birleşdirilýär.

Meselem, mysalda görekezilen okuwçy mehanizimiň ýüze çykarylan böleklerini biri - birleri bilen deňeşdirip, olaryň arasynda baglanyşyk döredýär, olaryň biri-birlerine nähili täsir edýändigine düşüňýär. Şonuň netijesinde sintez, ýagny dürli elementleriň arasynda özara gatnaşyklar, baglanyşyk döredýär. Sinteziň fiziologiki esasy kelle beýniniň gabygyndaky wagytlaýyn baglanyşyklaryň utgaşmagy bilen döredilýär.

Analiz we sintez hemişe özara baglanyşyklydyr. Olaryň aýrylmaz baglanyşygy akyl ýetiriş prosesiniň biri bolan **deňeşdirmede** has aýdyň ýüze çykýar. Daşky dünýä bilen tanyşmagyň başlangyç tapgyrlarynda dürli obýektlere ilki bilen deňeşdirmesi esasynda akyl ýetirilýär.

Iki ýa-da birnäçe predmetleriň islendik deňeşdirilmesi olaryň biri – birleri bilen ýanaşdyrylmadan ýa-da baglanyşdyrylmagyndan, ýagny sintezden başlanýar. Bu sintetiki işiň prosesinde deňeşdirilýän predmetiň analizi bolup geçýär – olaryň umumy we dürli häsiýetleri ýüze çykarylýar. Meselem, okuwçy süýitemdirjileriň dürli synplaryny öz aralarynda deňeşdirip, mugallymyň kömegi bilen kem-kemden bu haýwanlaryň umumy häsiýetlerini ýüze çykarýar. Deňeşdirmesi şeýlelikde umumylaşdyrylmaklyga getirýär.

Umumylaşdyrmak prosesinde deňeşdirilýän predmetleri analizlemek netijesinde haýsy-da bolsa bir umumy häsiýet ýüze çykýar. Bu umumylyk dürli obýektlerde deňişlikde iki görnüşde bolýar :

1) meňzeş häsiýetleriň umumylygy we 2) düýpli häsiýetleriň umumylygy. Meselem, düýbünden başga – başga predmetlerde meňzeşlik tapmak mümkin ; bu babatda şol bir topara reňkiniň meňzeşligi boýunça üljäni, horazgüli, gany, çig eti, gaýnadylan leňneji we ş.m. goşmak mümkin. Emma bu meňzeşlik (umumylyk) agzalan predmetleriň düýpli häsiýetlerini aňlatmaýar; ol predmetleriň diňe daşky, örän ýüzlek, esasy

bolmadyk alamatlaryna esaslanýar. Şeýle esasda döredilýän umumylaşdyrmalaryň uly ähniýeti bolman, olar köplenç ýalňyşlyga getirýär. Hut şeýle ýüzleý usulda döredilen umulaşdyrmalaryň esasynda, meselem, kiti süýtemdirjilere goşmagyň deregine balyklara degişli edip, düýpli ýalňyşmak mümkin. Bu ýagdaýda deňeşdirilýän obýektleriň häsiýetleriniň içinden diňe meňzeş, ýöne esasy däl (daşky görnüş, bedeniň balyga meňzeş keşbi we ş.m.) sypatlary alynýar. Tersine, umumy häsiýetler obýektiň düýpli, esasy alamatlaryny analizlemek esasynda umumylaşdyrylanda kit balyklara däl-de, süýtmdirjilere degişli bolýar.

Şeýlelikde, her bir düýpli, esasy häsiýet şol bir wagtyň özünde bir meňzeş pedmetler topary üçin umumydyr, ýöne her bir topar obýektler üçin düýpli, esasy däl. Şeýle umumy düýpli häsiýetler çuňlaşdyrylan analiziň we sinteziň netijesinde ýüze çykarylýar.

Analiz, sintez we umumylaşdyrma pikirlenmäniň içki esasy özboluşly kanunlarydyr. Diňe şeýle kanunlaryň esasynda pikirlenme işiniň daşky görnüşleri çuňňur düşündirilýe eýe bolýar.

Şeýlelikde, mugallym gündelik amalyýetde okuwçynyň bir mysaly işläp, şertleri az-kem üýtgedilen başga mysallary çözmekde bolsa onuň usulyny ulanyp bilmeýändigine göz ýetirýär. Meselem, okuwçy ýiti burçly üçburçlukda onuň içki burçlarynyň jemi baradaky teoremany sbut edýär, eger-de çyzgy 90° öwrülen ýagdaýda ýa-da oňa kütäk burçly üçburçluk teklipl edilse, ol şol bir subutnamany ulanyp bilmeýär. Amaly taýdan örän möhüm bu faktlar özüniň psihologiki düşündirilýişini talap edýär. Ýumuşlaryň çözlüş usullaryny, bilimleri bir ýagdaýdan beýläkä geçirmegiň ýa-da geçirmezligiň sebäpleriniň biri-de berilýän mysallaryň şeritleriniň üýtgedilmegi bolup durýar; çözlüşi şol bir teorema esaslanýan mysallaryň şertleri düýpli üýtgedilse, onda çözlüş usuly bir ýumuşdan beýläkä geçirilýär. Şeýle üýtgetme bolmasa, usulyň geçirilmegi mümkin bolmaýar. Bu ýerde “geçirişiň “ ýeke-täk şerti ütgetmek ýaly bolup

görünür. Emma psihologik mukdaýnazardan şeýle düşündiriş örän yüzleýdir.

Hakykatdan bolsa okuwça berilýän ýumuşuň şertleriniň üýtgedilmegi (çyzygynyň we ş.m.) okuwçynyň däl-de, mugallymyň işidir. “Geçiriliş” gös – göni şertiň üýtgedilmegi bilen baglanşdyrmak, daşky pedagogik täsiri (mugallym tarapynda ýumuşuň şertiniň üýtgedilmegi) okuwçynyň pikirlenme işiniň diňe netijesi bilen, ýagny “geçiriliş” ýa-da geçirmezligiň daşky fakty bilen baglanşdyrmak bolýar. Okuwçynyň bu netijäni döredýän pikirlenme işiniň prosesi, onuň içki özboluşly kanunlary barada bolsa bu ýagdaýda hiç zat aýdylmaýar. Okuwçynyň pikirlenmesiniň içki şertleriniň daşky pedagogik täsiri nähili aralaşdyrýandygy näbelli bolup galýar.

Hakykatda bolsa ýumuşlaryň şertlerini üýtgetmek psihologik nukdaýnazardan okuwçynyň pikirlenme işine amatly şertleriň döredilendigini aňladýar. Şertleri üýtgetmek, okuwçy üçin işlenýän ýumuşuň analizini gowlandyrmaga we olary umumylaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Okuwçy dürli ýumuşlaryň düýpli şertlerini ýüze çykarmak we umumylaşdyrmak bilen olaryň çözüş usullaryny bir mysaldan “beýlekä” geçirýär. Şeýlelikde, üýtgetmek – geçirmek görnüşde ýüze çykýan daşky baglanyşyk, psihologik taýdan analiz – umumylaşdyrmak – içki baglanyşyk görnüşde bolýar. Daşdan synlanylýan netije (“geçirmek”), okuwçynyň içki pikirlenme prosesiniň kanunalaýyk önimi bolup durýar. Çözüşi bir mysaldan beýlekä geçirmek üçin olaryň arasyndaky düýpli umulyga ýüze çykarmaly bolýar. Çözüşiň bu umumy düzgünini iki mysaly-da analizlemek esasynda açyp görkezmek, geçirilişiň içki, psihologik şertidir.

Pikirlenmäniň motiwasiýasy.

Analiz we sintez, umuman pikirlenme işi, adamyň her bir işi ýaly, mydama öz başlangyjyny belli bir isleglerden alýar. Eger islegler bolmasa, iş hem ýokdur. Her bir psihiki prosesde bolşy ýaly, pikirlenmäniň öwrenilmeginde hem psihologiýa ylmy hemişe adamyň akyl ýetiriş işiniň haýsy islegleriň esasynda amala aşyrylýandygyny, onda analize, sinteze, we ş. m. bolan islegiň

haýsy anyk şertlerde döreýändigini derňeýär (munuň tersine, formal logika diňe bir pikirlenmäniň akyl ýetirişiniň duýma görnüşi bilen baglanyşygyndan sowulýandygy bilen çäklenmän, pikir işiniň islegler, motiwler, emosiýalar we ş.m. bilen baglanyşygy bilen-de gyzyklanmaýar). Pikir edýän, oýlanýan “sap” pikirlenme däl-de, belli bir ukypalary, duýgulary we islegleri bolan adam, indiuid, şahsyýet pikir edýär, oýlanýar. Pikirlenme işiniň islegler bilen aýrylmaz baglanyşygyny islendik pikirlenmäniň hemişe belli bir özboluşly şahsyýete degişli bolýandygynda aýdyň ýüze çykýar.

Pikirlenmäniň psihologiýada öwrenilýän motiwleri iki görnüşde bolýar : 1) hususy akyl ýetiriş motiwleri we 2) hususy däl akyl ýetiriş motiwleri. Birinji ýagdaýda pikirlenme işiniň ugrukdyryjy we hereketlendiriji güýji hökmünde akyl ýetirişe bolan höwesler we motiwler durýarlar (meselem, çagalara mahsus bilesigelçilik). Ikinji ýagdaýda pikirlenme sap akyl ýetiriş höweslerden däl-de, haýsy-da bolsa bir daşky sebäpleriň esasynda başlanýar. Meselem, okuwçy sapaga taýýarlanmagy, mysal işlemegi we ş.m. täze bir zat öwrenmek we özi üçin haýsy-da bolsa bir açyş etmek üçin däl-de, ulularyň talaplaryny ödemäge mejbur bolýandygyny, ýoldaşlaryndan yza galmakdan gorkýandygyny we ş.m. üçin alyp baryp biler. Başlangyç motiwleriň görnüşine garamazdan, pikirlenme amala aşyrylyp başlanandan soňra hususy akyl ýetiriş motiwleri öz güýjüne girýär: okuwçy sapaga taýýarlygy ulularyň talabyna mejburlukda başlap, okuw işiniň prosesinde onda öz edýän işine höwes, akyl ýetiriş islegi döreýär.

Şeýlelikde, adam belli bir islegleriň täsiri astynda pikir edip başlaýar, onuň pikirlenme işiniň prosesinde bolsa has täsirli akyl ýetiriş motiwleri döreýär we ösýär.

§ 2 Pikirlenme we mysallary çözmek

Probema situasiýasy we ýumuş. Pikirlenme maksada gönükdürilen häsiýetde bolýar. Pikirlenmä zerurlyk haçan-da adam öz durmuş amalyýetinde täze maksat, täze mesele we işiň

täze şertleri bilen yüzbe-yüz bolan wagtynda döreyär. Meselem, şeýle ýagdaý haçanda lukman henize çenli öz amalyýetinde gabat gekmedik kesele düşanda, ony bejermäge täze usullary agtarmaly bolanda döreyär. Pikirlenmä bolan hakyky zerurlyk haçan-da täze maksatlar döräp, olara ýetmek üçin işiň öňden bar bolan usullarynyň ýetmezçilik edýän ýagdaýlarda ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýlara **problema situasiýasy – mesele ýagdaýy** diýilýär. Problema situasiýasyndan öz başlangyjyny alyan akyl ýetiriş işiniň kömegi bilen maksada ýetmegiň, islegleri kanagatlandyrmagyň täze serişdelerini we usullaryny döretmek, açmak mümkin bolýar.

Pikirlenme bu täzeligi agtarmak we ony açmakdyr. Haçanda hereketleriň öňden mälüm bolan usullary, öňki bilimler we endikler bilen meseläni çözmek başardýan bolsa, problema situasiýasy we pikirlenmä bolan zerurlyk dübünden döremeyär. Meselem, eýyäm II synp okuwçysynda “ $2 \times 2 =$ näçe bolar” diýen sowal pikirlenme döretmeyär. Şeýle soraga jogap bermek üçin ol okuwçyda bar bolan öňki bilimler doly ýeterlik bolup, pikirlenme bu ýerde artykmaç bolýar. Pikirlenmä bolan zerurlyk okuwçy mysaly çözmegiň täze usullaryny oňat özleşdirip, soňra şol bir tipli mysallary işlemeli bolanda hem döremeyär. Diýmek, durmuşyň islendik ýagdaýlary problemalaýyn bolman, pikirlenmäni hem talap etmeyär.

Problema situasiýasyndan yumşy tapawutlandyrmak zerurdyr. Problema situasiýasy adamyň iş prosesinde (köplenç duýdansyz) haýsy-da bolsa bir nämälim, düşnüksiz, galagoply zada uçurandygyny aňladýar. Meselem, uçarman uçuş wagtynda motorda garaşylmadyk, düşnüksiz güwwüldini saýgarýar. Şol wagtda ýüze çykan zada akyl ýetirmek üçin uçarmanyň işine pikirlenme goşulýar. Şeýlelikde, problema situasiýasy **aňlanylýan ýumuşa** öwrülýär. Ýumuş problema situasiýasyndan döräp, onuň bilen berk baglanyşykda bolup, şol bir wagtyň özünde ondan tapawutlanýar. Problema situasiýasy – bu entek doly aýdyň bolmadyk, çala aňlanylan psihiki ýagdaý bolup: “bu ýerde bir gizlinlik bar”, “bu-ha adaty zat däl” diýen ýaly duýgylaryň ýerliginde geçýär. Meselem, uçarman motorda bir düşnüksizligiň

bardygyny bilse-de, entek näsazlygyň motoryň haýsy böleginde, näme sebäbe görä dörändigini we döräp biläýjek howpuň nähili öňüni almalıdygyny aýan edip bilmeýär. Pikirlenme prosesi hem öz başlangyjyny hut şeýle problema situasiýasyndan alýar. Ol şu problema situasiýasynyň özüni analiz etmekden başlanýar. Şeýle analiziň netijesinde ýumuş döreýär.

Problema situasiýasyndan tapawutlylykda, ýumşuň döremegi indi iň bolmanda meselede belli bilen näbelliniň aýdyňlaşdyrylandygyny aňladýar. Şeýle tapawutlandyryş ýumşy söz üsti bilen aňlatmakda ýüze çykýar. Meselem, okuw ýumşunda onuň başlangyç şertleri (näme berlen, näme belli we ş.m.) we talaplary, soraglary (nämäni tapmaly, hasaplamaly we ş.m.) belli bir derejede aňladylan ýagdaýda bolýar. Şeýlelikde, diňe ilkinji golaýlaşmak, başlangyç derejede näbelliniň subudynyň ugry ýüze çykýar. Başgaça aýdanynda, ýumşuň başlangyç aňladylyşy näbellini diňe minimal derejede aýdyňlaşdyrýar. Ýumşuň çözüşi ugrunda, ýagny, kem-kemden onuň täze-täze şertlerini, talaplaryny ýüze çykarmakda näbelli köpderejede aýdyňlaşdyrýar. Onuň häsiýetleri has manyly we takyk bolýar. Ýumşuň gutarnykly çözülmegi näbelliniň doly ýüze çykarylyp, kesgitlenendigini aňladýar. Eger-de näbelli ýumşuň başlangyç aňladylyşynda, onuň ilki şertleriniň we talaplarynyň goýluşynda doly mälim bolsa, onda ony agtarmagyň hiç bir hili zerurlygy bolmazdy. Bu ýagdaýda ýumuş döremän, pikirlenmä bolan zerurlyk hem öz-özünden galýar. Tersine, eger-de ýumşuň başlangyç aňladylyşy, näbellini nireden gözlemelidigi düýbünden nämälim bolsa, bu ýagdaýda näbellini asla tapyp bolmazdy. Adam näbellini agtarmak, ony “iltesdirmek” üçin hatda çen tutmaklyga zerur bolan maglumatdan hem mahrum bolardy. Problema situasiýasy näbelliniň çözüşiniň iň bolmanda minimal elementlerini öňünden aýdyňlaşdyryp bolmaýan ýagdaýynda, ýumşa öwrülmän, adama alýraňňylykdan, (halk nakylynda aýdylyşy ýaly) kelebiň ujuny ýitirmekden başga zat bermeyär.

Pikirlenmäniň determinasiýasy (sebäpli döredilişi) proses hökmünde.

Mysal işlemegiň gidişinde pikirlenme proses hökmünde has aýdyň ýüze çykyar. Pikirlenmä proses hökmünde düşünmek, pikirlenme işiniň hut determinasiýanyň (sebäpli şertliginiň) proses hökmünde amala aşyrylýandygyny aňladýar. Başgaça aýdylanda ýumşuň çözüşiniň barşynda adam onuň heniz mälim bolmadyk täze-täze talaplaryny, şertlerini ýüze çykarýar, olar bolsa öz gezeginde pikirlenmäniň mundan beýläkki amala aşyrylmagyny döredýär. Diýmek, pikirlenmäniň determinasiýasy ilki başda doly, gutarnykly görnüşde berilmän, proses hökmünde kem-kemden kemala gelip, ýumşuň çözüşiniň barşynda ösýär. Prosesiň başlangyç şertlerinde onuň mundan beýläkki geçişini doly we gutarnykly “programmirläp” bolmaýanlygy üçin pikirlenme prosesinde üznüksüz düzetmeler, barlamalar zerurlyk bilen ýüze çykyar.

Ýumşuň çözüşiniň tapylmagyny adatça duýdansyz, garaşylmadyk, bada-bat pähime getirmek hökmünde ýazýarlar. Bu fakty edil bilgiçlik, “insaýt”, ewristika (latynça “ewrika” – “tapdym”) ýaly düşündirýärler. Hut şeýle häsiýetde pikirlenmäniň netijesi tapylýar: psihologiýanyň wezipesi bolsa bu netijäni döredýän içki pikirlenme prosesini derňemektir. Göýä duýdansyz döreýän “insaýtyň”, ýagny näbellini bada-bat tapmagyň sebäpli döreýişini ýüze çykarmak üçin ilki bilen, çözüşin barşynda ýumuşdaky näbelliniň mydama iň bolmanda minimal, ýakynlaşdyrylan görnüşde önünden pikire getirilmesi bolup geçýär. Şeýle önünden pikire getiriş mynasybetli belliden näbellä köprüjik gurap, olaryň arasyndaky boşlugy doldurmak başardýar.

Pikirlenme prosesiniň esasy “mehenizmlerini” oňat aýdyňlaşdyrmak üçin näbellini önünden pikirde şöhlendirmägiň roluna baha bermek dogrusynda psihologiýada belli bolan üç sany biri-birine gapma-garşy garaýşa seredip geçeliň. Bu garaýyşlaryň her biri öz gezeginde mysal işlemek prosesinde okuwçylaryň pikirlenmesini kemala getirmegiň degişli usulyny kesgitleýär.

Olaryň birinjisi akyl ýetiriş prosesiniň her bir öňki stadiýasy (“ädimi”), şonuň gös-göni yzyndaka başlangyç bolup hyzmat edýär diýen pikirden ugur alýar. Şeýle tezis dogry bolsa-da, ýeterlik dälidir. Hakykatda pikirlenmäniň barşynda näbelli hiç bolmanda minimal ýagdaýda öňünden pikire getirilýär. Şonuň üçin-de ähli zady diňe akyl ýetirişiniň öňki we soňky tapgyrlarynyň arasyndaky baglanyşyga syrykdymak nädogrudyr. Başgaça aýdylanda, ýumşuň çözlüşinde öňünden pikire getirmegini “möçberini” kiçeltmek, ýa-da oňa kembaha garamak bolmaz.

Birinjiä gapma-garşylykly bolan ikinji bir çemeleşiş, tersine, näbelliniň çözlüşini tapmakda öňünden pikire ornaşdyrmagy absolyutlaşdyryp, oňa aýratyn ähmiýet berýär. Adatça golaýlaşdyrylan, takmynan häsiýetde bolýan öňüdenegörtüjilik bu nukdaýnazardan çözlüşi tapmagyň taýýar we doly kesgitleýjisine öwrülýär. Bu garaýyşyň nädogrudygyny şeýle mysalda görkezmek mümkin. Okuwçy kyn meseläni çözmäge çalyşýar; ol entek ýumşuň çözlüşini bilenok, ony diňe özüniň pikirlenme prosesiniň netijesinde tapyp biler. Ýumşuň çözlüşini eýýam bilýän mugallym okuwça kömek edip başlaýar. Tejribeli mugallym hiç wagt oňa çözlüşiň ähli ýoluny birbada “ýaňzytmaýar”, ol oňa zerur bolan kömegi kem- kemden berip, işiň esasy bölegini okuwçynyň ýerine ýetirmegini gazanýar. Diňe şeýle usul bilen okuwçylarda özbaşdak, hakyky pikirlenmäni kemala getirilýär we ösdürilýär. Eger-de çözlüşiň esasy usuly birbada aýdylan pikirlenmäniň geljekki netijesi ol başlamanka aýan edilse, ol okuwçynyň pikirlenme işiniň ösüşini togtadýar. Haçan-da okuwçy çözlüşiň ähli tapgyryny bilsa, onda onuň pikirlenmesi asla işlemeýär ýa-da passiw, minimal derejede işleýär. Okuwçylar mydama mugallymyň kömegine mätäç ; ýöne bu kömek olaryň pikirlenmesini gysyp çykaryp, prosesi öňünden mälim bolan netije bilen çalşyrmaly dälidir.

Şeýlelikde, garalyp geçilen çemeleşişleriň ikisi-de näbellini agtarmakda öňünden pikire ornaşdyrmagyň bardygyny ykrar edýär: olaryň biri oňa kembaha garap, beýlekisi bolsa şeýle öňünden pikire ornaşdyrmanyň rolyny has ýokorlandyrýar. Üçinji

çemeleşiş bolsa, tersine, yumuş işlemek prosesinde öñünden pikire ornaşdyrmany inkär edýär.

Üçinji çemeleşiş pikirlenmä kibernetiki çemeleşişin ösmegi bilen giň gerime eýe boldy. Bu nukdaýnazara görä pikirlenme prosesiniň barşynda degişli obýektiň ähli ýa-da birnäçe häsiýetlerini we olar bilen baglansykly umumy düzgünleri, teoremlary we çözlüş wariýantlaryny we ş.m. yzly-yzyna saýlamaly (ýada salmaly, gös öñüne tutmaly, ulanmaga synanyşmaly we ş.m.). Netijede olardan diňe çözlüşe zerur bolanlarynyň üstünde saklanmaly. Meselem, eger-de yumuşň başlangyç şertlerinde parallelogram görkezilen bolsa, onda mesele pikirlenilýän wagtynda bu obýektiň ähli häsiýetlerini ýada salyp, olary saýlap, çözlüş üçin gezekli-gezegine ulanmaga synanyşmaly. Ahyr netijede olaryň biriniň çözlüş usulyna gabat gelmegi mümkin. Hakykatda bolsa, ýörite psihologik derňewleriň görkezşi boýunça pikirlenme hiç wagtda şeýle tötänleýin, “köre-kör”, çözlüşin ähli wariantlaryny elden geçirmek häsiýetinde işlemeýär.

Pikirlenmäniň barşynda hiç bolmanda obýektiň haýsy häsiýetiniň minimal derejede ýüze çykaryljakdygy we umumylaşdyryljakdygy öñünden pikire ornaşdyrylar. Bu häsiýet çözlüş üçin esasy zat bolansoň, obýektiň başga häsiýetleri agtaryş zolagyna girmeýär. Pikirlenmäniň “gönükdirilen”, saýlanylma häsiýeti hut şeýle ýüze çykýar. Näbelliniň şeýle, hiç bolmanda minimal derejede öñünden görülmegi ony çözmekde obýektiň ähli häsiýetlerini köre-körlük bilen elden geçirmekden azat edýär. Munuň tersine, haçan-da şunuň ýaly öňdengörüjilik bolmaýan ýagdaýda şeýle mehaniki elden geçirme gutulgysyz bolup durýar.

Kibernetikler tarapyndan döredilen häzirki zaman “pikir ediji” maşynlary hut şeýle ýeke-ýekelikde elden geçirmek düzgüninde işleýärler. Bu maşynlaryň programmalarynda mysalyň çözlüşiniň mümkingadar wariantlary öñünden goýlup, her bir mysaly degişli warianty tapmak ýeke-ýekelikde elden geçirmek arkaly amala aşyrylýar. Şonuň netijesinde maşynlaryň kömegi bilen hakykatdan-da mysallaryň birnäçe toparlary işlenilýär, bu bolsa kibernetikanyň hakyky üstünligidir. Emma görşümüz ýaly, kibernetiki maşynlar

adamyň pikirlenmesinden düýbtünden başga düzgünde işleýär. Bu maşynlaryň kömegi bilen çylşyrymly mysallaryň birentegi işlense-de, olar adamyň pikirlenmesini “modelirlemeýärler”, ony gaýtadan döretmeýärler. Üstesine-de adam öňünden pikire ornaşdyrmagy özüniň akyl ýetiriş işiniň barşynda amala aşyrýar. Munuň özi pikirlenmäniň psihologiyasynyň merkezi meseleleriniň biridir. Bu meseläni çözmekde psihologiya ýokarda getirilen öňünden pikire ornaşdyrmak dogrusyndaky üç sany nädory çemeleşmekligi ýeňip geçýär. Bu meeäni çözmeklik pikirlenmäniň esasy “mehanizmini” açmakdyr.

Pikirlenmäniň esasy mehanizmi. Näbelli hiç tarapyndan çemeleşip bolmaýan “absolyt boşluk” däldir. Ol hemişe haýsy-da bolsa bir belli, mälim zat bilen baglanyşyklydyr. Eýýäm bellenip geçilişi ýaly, her bir ýumuşda haýsy-da bolsa bir mälim häsiýet (ýumşuň soragy, başlangyç şertleri we ş.m.) bolýar. Belli bir näbelliniň arasyndaky baglanyşyga we gatnaşyklara esaslanyp, entek aýdyň bolmadyk täze zatlary agtarmak, açmak bolýar. Meselem, himiki elementiň näbelli häsiýetlerini kesgitlemek üçin ony ozal belli bolan himiki reaktiwler bilen özara täsir etdirmeli bolýar. Her bir predmet beýleki predmetler bilen özara täsirinde özüne mahsus häsiýetleri ýüze çykarýar.

Gegeliň filosofiýasynda bellenen pikirler esasanyp, bu mehanizm barada şeýle netijä gelmek mümkin : **şol bir zat onuň hut özüdir ýöne dürli gatnaşyklaryň we baglanyşyklaryň ulgamynda ýüze çykandygy üçin şol bir wagtyň özünde başga bir zatdyr.** Meselem, stakan hem-ä çüýşeden edilen silindridir, hem-de suw içilýän gapdyr. Emma stakan diňe bir şol iki sany sypata eýe bolmak bilen çäklenmeýär.

Diýmek, stakan hem aýnadan edilen silindr, hem suw içmek guraly, hem çeper şekillendirişli predmet we ş.m. Beýleki predmetler bilen täze baglanyşyklara goşman obýektleriň heniz mälim bolmadyk häsiýetlerini açmak üçin bu häsiýetleriň ýüze çykýan gatnaşyklaryna, özara baglanyşyklaryna akyl ýetirip bolmaýar.

Şonuň üçin-de pikirlenme prosesiniň esasy “mehanizmini” şeýle aňlatmak bolýar: pikirlenme prosesinde obýekt täze-täze baglanyşyklara goşulyp, onuň netijesinde, täze häsiýetde ýüze çykyp, täze düşüňjelerde jemlenýär; şeýlelikde obýektin täze mazmuny ýüze

çykarylýar; ol her gezekde özüniň dürli taraplary boýunça öwrülüp, onda täze-täze häsiýetler döredilýär. Meselem, mysalyň başlangyç şertlerinde bissektisa hökmünde kesgitlenen göni çyzyk, mysalyň işleniş ugrunda mediana we beýiklik, soňra bolsa iki parallel kesiji we ş.m. bolup bu göni çyzyk täze-täze häsiýetlerde ýüze çykýar. Ýokarda agzalan pikirlenmäniň esasy “mehanizmi” **“sintez arkaly geçirilýän analiz”** diýip atlandyrylýar; munuň sebäbi obýektde ýüze çykarylýan (analiz) täze häsiýetler, derňelýän obýekti beýleki predmetler bilen baglanyşdyrmak (sintez), ýagny täze baglanyşyklara goşmak arkaly amala aşyrylýar.

Diňe analizlenýän obýektiň beýlekiler bilen baglanyşyklaryny we gatnaşyklaryny açmak arkaly adam bu obýektiň näbelli häsiýetlerini aýdyňlaşdyrýar. Şeýle baglanyşyklary onuň hut özi açyp başlamasa ol çözüliş gös-göni ugry salgy berilse-de, ony kabul edip bilmeýär.

Tötänleýin “ýaňzytmak” kähalatlarda açyş etmeklige ýardam edip bilýär. Emma şeýle “ýaňzytmany” kabul edip bilmekde pikirlenmäniň ýokarda agzalan kanuny esasy rol oýnaýar. “Bagtly” tötänlik diňe ýumşuň çözülişiniň üstünde pikirlenen adama kömek berýär. Hemme ýerde bolşy ýaly, bu ýerde daşky sebäpler içki şertleriň üsti bilen täsir edýär.

Ýörite eksperimentler çözüliş ugry ýaňzydylanda kabul edip bilmegiň birnäçe psihologik içki şertlerini aýdyňlaşdyrdy. Tejribeler şu aşakdaky ýaly geçirildi. Tejribeleriň birinde eksperimentator synag edilýän adama çözüliş şol bi ugruny ýaňzytmagy mysal işlemegiň dürli tapgyrlarynda (başlangyç hem-de ahyrky) aýdýar; başga bir tapgyrda çözüliş ugruny ýaňzytmagy dürli derejede (mysalyň çözülişiniň az ýa-da köp zwenolaryny çözmekde) aýdýar. Bu ýagdaýda esasy eksperimental ýumşuň çözüş düzgünini özünde jemleýän ikinji, kömekçi, kynlygy boýunça has pes mysal berilýär. Synag edilýän adam bu düzgüni umumylaşdyryp, bir mysaldan ikinjý geçirip bilipdir.

Meselem, esasy ýumuş hökmünde şeýle mysal berilýär. “Trapeşiýanyň diagonallarynyň arasyndaky ABO we OCD üçburçluklaryň deňlulygyny subut etmeli”. Kömekçi ýumuşda ABCD gönüburçlugynyň diagonallarynyň deňligini subut etmek

tabşyrylýar. Olar deňdirler, çünki AD umumy esasy, AB we CD deň taraplary we olaryň arasynda göni burçlary bolan ABD we ACD üçburçluklary deňdirler. Esasy ýumuş kömekçi ýumşuň üsti bilen, ýagny kömekçiniň çözlişini oňa “geçirmek” arkaly çözülýär. Iki ýumşuň-da çözlişiniň umumy düzgüni bolup ABD we ACD üçburçluklarynyň umumy esasy – AD-ni ulanmak hyzmat edýär. AD birinji ýagdaýda deňululykly, ikinji ýagdaýda bolsa ABD we ACD deň üçburçluklaryň umumy esasy hökmünde ulanylýar. Şeýlelikde, esasy ýumşy çözmek üçin deň ululykly ABD we ACD (ABO we OCD üçburçluklary bilen baglanyşykly) figuralary tapmaly. Çözlişin bu zwenosyny iki ýumşuň-da düýpli umumy şerti hökmünde ýüze çykarmaly, ýagny umumylaşdyrmaly.

Diýmek, umumylaşdyrma we onuň netijesi bolup durýan çözüş usulyňy geçirmeklik (bir şertden beýlekä), ilkinji nobatda, ýumşlaryň ikisini-de analitiko-sintetik işin bir biewi prosesine goşmaklyga bagly bolup durýar. Umumlaşdyrmanyň, geçirmekligiň derejesi analiziň haýsy tapgyrynda, irki ýa-da giçki tapgyrynda ýumuş we çözüş dogrusynda berilýän kömegiň biri-birleri bilen baglanyşdyrylýandygyna bagly bolup durýar. Prosesiň netijesi (çözlişi geçirmek, kömegi ulanmak) mysal işleýäniň hut özüniň ýmşy analizlemek boýunça geçiren işine görä bolýar.

Haçan-da adamyň hut özi çözülişin ugry aňladylýan zwenosyna golaýlaşanda ol daşdan berilýän kömegi (mugallymyň, ýolbaşçynyň we ş.m) kabul etmäge taýar bolýar. Bolmasa ol berilýän kömege düşünmän, ony ýa-da formal ýagdaýda kabul edýär, ýa-da bolmasa ony düýbünden kabul etmeýär; bu ýagdaýda pikirlenmä derek zoraýakdan süýremeklik emele gelýär. Berilýän kömek degişli baglanyşyklary, gatnaşyklary diňe okuwçynyň özi aýyl-saýyl eden ýagdaýynda ol tarapyndan hakyky kabul edilip, goýlan ýumuşa bölekleyin jogap hökmünde ulanylýar. Bu bolsa onuň pikirlenmesiniň ýokary derejede ösendigine şaýatlyk edýär. Munuň tersine, daşdan berilýän kömegiň ulanylmazlygy bolsa okuwçynyň pikirlenme prosesleriniň pes derejediginiň subutnamasydyr. Şeýlelikde, daşdan berilýän kömegiň ulanylyp ýa-da ulanylmazlygy içki pikirlenme prosesiniň görkezijisi bolup hyzmat edýär. “Çözlişin

ugruny ýaňzytmak” diýlip atlandyrylýan tejribe usuly pikirlenme işiniň içki özboluşly kanunlaryny derňemäge mümkinçilik berýär.

Ýumuşlary işlemekdäki pikirlenme. Pikirlenme we ýumuşlary işlemek biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Emma pikirlenmäni ýumuş işlemeklige syrykdyryp, olary garyşdyrmak bolmaz. Ýumuş işlemeklik diňe pikirlenmäniň kömegi bilen amala aşyrylýan bolsa-da, pikirlenme diňe bir ýumuş işlemekde ýüze çykman, eýsem ýumuşlaryň hut özüni goýmakda, täze meseleleri ýüze çykarmakda we aňlamakda hem zerurdyr. Köplenç meseleläny tapmak we goýmak onuň çözüşinden köp akyl işini talap edýär. Pikirlenme bilimleri özleşdirmekde, okamakda, tekste düşünmeklikde we başgada köp ýagdaýlarda möhüm bolup, ol ýumşuň çägendäki giňlikde adamyň işiniň has zerur serişdesi bolup durýar. Pikirlenme ýumuşlary çözmeklige syrykdyrylmasa-da, ony hut ýumuş çözmeklik prosesinde kemala getirmek has oňalydyr. Meselem, okuwçy öz güýjüniň ýetäýjek meselelerine we sowallaryna gabat gelip, olary özi aňladýar we çözülýänini tapýar. Soňky döwürlerde problema situasiýany we ýumuş çözmekligi ýörite psihologik derňemekligiň esasynda okuwçylary problemalaýyn okatmak usullary işlenilip düzülýär. Bu usullar okuwçyny öz güýjüniň ýetäýjek meselelerini çözmekde “ilkinji açyjynyň”, “derňejiniň” ýagdaýynda goýmaklyga göpükdirilendir. Meselem, okuwçy ýumuşlar toplumyny işläp, özi üçin (adam zat üçin däl-de) olaryň ählisiniň esasynda ýatýan teoremany täze açýar. Hut şeýle şertlerde çagada hakyky özbaşdak, kynçylyklary ýeňip geçmäge ukyply täze pikirlenmäni kemala getirmek mümkin. Psihologiýa ylmy okuwçynyň önünde durýan kynçylyklary aýyrmagy maslahat bermeyär. Diňe bu kynçylyklary ýeňip geçmek prosesinde ol öz akyl ukyplaryny ösdürip biler. Pedagogyň okuwça berýän kömegi we onuň pikirlenme prosesini dolandyrmagy zerur kynçylyklary aýyrmaklyga syrykdyrylman, okuwçyny ol kynçylyklary ýeňip geçmeklige taýarlamaga gönükdirilmelidir. Bu ýerde A.Gramşi tarapyndan aýdylan umumy düzgün aýgytlaýjy rol oýnaýar: “Öz durkuňy üýtgedäýmeseň ýeňilleşdirip bolmaýan zady ýeňilleşdirjek bolmaga garşy durmak gerek”.

§3. Pikirlenmäniň görnüşleri

Psihologiýada pikirlenmäniň şu aşakdaky ýönekeý hem-de şertli görnüşlere bölünüş nusgasy giňden ýaýrandyr: 1) **áýdyň-herket** 2) **áýdyň-keşp** we 3) **nazary-teoretiki pikirlenme**.

Áýdyň-herket pikirlenme. Taryhyň ösüşinde adamlar öz durmuşynda döreýän meseleleri ilki-ilkiler amaly iş arkaly çözüpdirler. Diňe amaly işiň netijesinde soň-soňlar naary-teoretiki iş bölünip aýrylypdyr. Meselem: ilkidurmuş adamy ilki başda amaly usulda (ädimläp we ş.m) ýer uçastoklaryny ölçemegi öwrenip, diňe bu işiň barşynda döreýän düşüňjeleriň esasynda geometriýa aýratyn teoretiki ylym hökmünde döräpdir hem-de ösüpdir. Praktiki we teoretiki iş aýrylmaz özara baglanyşyklydyr. “Ideýalaryň, düşüňjeleriň, aňyň ösdürilmeği ilki başda adamlaryň gös-göni maddy işine ornaşandyr”* - diýip marksizmiň esasyňy goýujylar ýazypdyrlar. Bu amaly işiň ilkinjidiğini aňladýar. Diňe ösüş prosesinde amaly işden çendan özbaşdak teoretiki pikirlenme işi bolunip aýrylýar.

Bütün adamzat taryhynyň ösüşinde däl-de, eýsem her bir çaganyň psihiki ösüş prosesinde hem ilkinji nobatda teoretiki iş däl-de, amaly iş döreýär. Amaly işiň jümmüşinden ilki bilen çaganyň pikirlenmesi ösüp başlaýar. Mekdebe çenli ýaşyň önüsyrysynda 3 ýaş çenli çagada pikirlenme esasan áýdyň-herket görnüşde bolýar. Çaga akyl ýetirilýän, şu pursatda kabul edilýän obýektleri eli bilen amaly böleklere bölüp, birleşdirýän prosesinde olary analiz edýär hem-de sintezleýär. Bilesigelji çagalar şol sebäpli köplenç “Içinde näme bardygyny” bilmek üçin öz oýnawaçlaryny döwürler.

Áýdyň-keşp pikirlenme. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda, 4 –7 ýaşlarda döreýär.

Olarda pikirlenmäniň amaly hereketler bilen baglanyşygy saklansa-da, ol edil öňki ýaly aýrylmaz, berk häsiýetde däl. Akyl ýetirilýän obýektleri analizlemek we sintezlemek prosesinde indi çaga predmetleri eli bilen birleşdirmek, dargatmak zerur bolmaýar. Indi köplenç obýekt bilen üznüksiz amaly manipulirlmek zerur bolmasa-da, emma çaga ol obýektleri áýdyň göz önüne getirmelidir. Başgaça

aydanynda mekdebe çenli çagalar entek düşüňjeler arkaly däl-de, aýdyň keşpleriniň üsti bilen pikirlenýärler.

Mekdebe çenli ýaşli çagalarda düşüňjeleriniň ýokdygy şweýsar psihology Ž.Piaženiň geçiren eksperimentlerinde has aýdyň ýüze çykýar. 7 ýaş töweregindäki çagalara hamyrdan ýasalan birmeňzeş göwrümi boýunça deň iki sany şarjagazy görkezýärler. Çagalaryň her biri şarjagazlaryň ikisini-de ünsli synlap olaryň deňdigini aýdýarlar. Soňra çagalaryň gözünüň önünde şarjagazlaryň birini kökejige öwürýärler. Çagalar bu kökejige öwürülen şarjagaza hiç bir artykmaç hamyr goşulman, ýöne onuň görnüşini üýtgedendiklerini anyk görýärler. Şeýle-de bolsa olar kökejikde hamyryň mukdarynyň köpelendigini aýdýarlar. Munuň sebäbi çagalaryň aýdyň-keşp pikirlenmesiniň olaryň gös-göni kabul edişine tabyndygynan, düşüňjeleriniň kömegi bilen sowlup, abstragirlenip bilmeýändiginden ybaratdyr. Kökejik hakynda pikir edip çagalar ony synlaýarlar we onuň stolun üstünde şarjagaza garalanda köp ýer tutýandygyny görýärler. Çagalaryň aýdyň-keşp görnüşinde amala aşyrylýan pikerlenmesi kabul edişe eýerip, olary kökejikde indi şarjagazdakydan hamyryň köpdügi hakyndaky netijä getirýär.

Nazary-teoretiki pikirlenme. amaly we aýdyň-keşp tejribäniň netjesinde **mekdep ýaşyndaky** çagalarda ilki has ýönekeý görnüşde teoretiki pikirlenme, ýagny abstrakt düşüňjelerde amala aşyrylýan pikirlenme döreýär. Pikirlenme bu ýerde diňe bir amaly hereketler we aýdyň keşpler (kabul ediş, gözöňüne getirme) görnüşinde däl-de, eýsem teoretiki düşüňjeler we pikir ýöretmeler görnüşinde bolýar.

Dürli ylmlaryň - matematikanyň, fizikanyň, taryhyň we ş.m. esaslarynyň özleşdirilmeginde döredilýän düşüňjeler çagalaryň akyl taýdan ösüşinde uly ähmiýete eýedir. Mekdep okuwý prosesinde dürli predmetler boýunça matematiki, geografik, fiziki, biologik we başga birentek düşüňjeleriniň kemala getirilişi we özleşdirilişi psihologlar tarapyndan ýörite öwrenilýär. Olaryň işlerinde düşüňjeleriniň haýsy häsiýetleriniň okuwçylar tarapyndan nähili yzygiderlilikde we şertlerde özleşdirilýändigini çuňňur barlanylýar. Mekdep okuwynyň ahyryna çenli okuwçylarda düşüňjeleriniň belli bir derejesi – ulgamy kemala getirilýär. Okuwçylar diňe bir aýry-aýry düşüňjeler bilen däl-de (meselem, “udel agramy”, “suýdemdirijiler”,

“realizm” we ş.m), eýsem düşüňjeleriň tutuş synplary ýa-da ulgamlary arkaly pikirlenmäge ukyply bolýarlar.

Öň belleşimiz ýaly, iň bir abstarkt pikirlenme hem duýma üsti bilen amala aşyrylýan akyl ýetiriş iň çäginde has daşa çykyp, şol bir wagtyň özünde duýmadan, kabul edişden we gözöňüne getirmeden doly arasyňy üzmeýär. Pikirlenmäniň aýdyň-duýgy tejribe bilen şeýle özara baglanyşyklygy okuwçylarda düşüňjeleri kemala getirmekde uly rol oýnaýar.

Aýdyňlyk okuwçylarda düşüňjeleri ösdürmekde iki dürli rol oýnaýar. Bir tarapdan, ol bu prosesi ýeňilleşdirýär. Çaganyň pikiri özüniň ilkinji ösüş tapgyrlarynda aýdyň takyk duýma esaslanan materialy aňsat özleşdirýär. Meselem, köp sanly taryhy düşüňjeler (“haç görerijiler”, “täjir” we ş.m.) degişli suratda aýdyň şekillendirmeler bilen uýgaşdyrylsa, has ýeňil özleşdirilýär.

Emma başga bir tarapdan, aýdyňlygyň käbir şertlerde okuwçylarda teoretiki pikirlenme döremäge kömek etmeýänleri-de bar. Aýdyň görkezme esbaplaryndaky we illýustrasiýalardaky çendenaşa ýiti göze ilginç detallar akyl ýetirilýän obýektiň esasy, düýpli häsiýetlerinden ünsi sowýar. Şeýlelikde, bu düýpli häsiýetleriň analizi we umumylaşdyrylmasy kynlaşýar. Meselem, VI synp okuwçylarynyň köpüsine “Basyş” temasy boýunça fiziki test meseleleriniň “abstrakt” görnüşlerini çözmek, bu temanyň köp sanly takyk aýdyň detally görnüşini çözmekden ýeňil düşýär. Fiziki we beýleki hadysalaryň arasyndaky baglanyşyklar predmetleriň aýdyň kabul edilýän häsiýetleri arkaly ikinji orna geçip, açylman galýar (meselem, ekskawatoryň aýdyň modelinde birbada ryçag düzgünini ýüze çykarmak aňsat dälir). Şonuň üçin-de aýdyň-takyk we abstrakt komponentleriň arasynda kesgitli optimal utgaşyklyk bolmalydyr.

Okuwçylarda düşüňjeleri özleşdirmekde teoretiki pikirlenmäniň ösmegi, olarda pikirlenmäniň aýdyň-herket we aýdyň-keşp görnüşleriniň mundane beýläk ösüşden galýandygyny aňlatmaýarlar. Gaýtam, pikirlenmäniň bu görnüşleri öňküleri ýaly ütgeýişde bolup, teoretiki pikirlenmäniň hut öz täsiri astynda ösýärler. Diňe bir çagalarda däl, eýsem uly adamlarda hem pikirlenmäniň ähli görnüşleri belli bir derejede hemişe ösýär. Meselem, tehniklerde, inženerlerde we konstukturlarda aýdyň-herket pikirlenmesi,

ýazyjylarda bolsa aýdyň-keşp (anyk-duýgy) pikirlenmesi has ýokary derejede ösen bolýar.

Pikirlenmäniň individual aýratynlyklary. Pikirlenmäniň individual aýratynlyklarynyň dürli adamlarda dürli bolmagy ilki bilen olarda pikirlenme işiniň agzalan görnüşleriniň biri-birleri bilen özboluşly utgaşýandygy bilen düşündirilýär. Pikirlenmäniň individual aýratynlyklaryna akyl ýetiriş işiniň beýleki häsiýetleri – pikiriniň özbaşdaklygy, çeyeligi, çaltlygy we ş.m. degişlidir.

Pikirlenmäniň özbaşdaklygy ilkinji nobatda täze sowaly, meseläni görmek, ony öňde goýup, çözüşini öz güýjüň bilen tapmakda ýüze çykýar. Pikirlenmäniň döredijilikli häsiýeti onuň özbaşdaklygynda has aýdyň ýüze çykýar.

Pikirlenmäniň çeyeligi eger-de, ýumşuň ilki göz önünde tutulan çözüş meýilnamasy meseläniň çözüş prosesinde soňra dörän şertleri kanagytlandyрмаýan ýagdaýynda ony üýtgedip bilmekde ýüze çykýar.

Pikiriň çaltlygy adamyň örän gysga wagt aralygynda (meselem, söweş wagtynda, awariýada we ş.m.) degişli netijä gelip bilmeginde döreýär. Emma bu häsiýet okuwçylara hem zerurdyr. Meselem, birnäçe oňat okaýan okuwçy hat-da ýokary synplarda hem täze mysallary işlemek üçin tagta çagyrylan wagtynda tolgunyp, bütin synpyň önünde özüni ýitirýär. Şeýle oňyndäl emosiýalar olaryň pikirini togtadýar; olaryň pikiri örän haýal we köplenç şowsyz bolýar. Emma erkana ýagdaýda bolsa (öýde, partada otyrýan ýerinde) bu okuwçylar has kyn ýumuşlary-da üstünlikli işleýärler. Emosiýanyň täsirinde pikiriniň şeýle “haýallanmagy” synag wagtynda hem bolýar. Başga bir okuwçylarda bolsa, tersine, umumy tolgunmaklyk olaryň pikirlenmesini “çaltlandyrýar”. Bu ýagdaýda olar erkana ýagdaýdakydan oňat netije gazanýarlar. Käbir okuwçylaryň şeýle idiwidual aýratynlyklaryny göz önünde tutmak olaryň akyl ukyplaryna dogry baha bermäge ýardam edýär.

Pikirlenmäniň agzalyp geçilen häsiýetleri, onuň esasy häsiýeti bilen berk baglanyşyklydyr. Bu düýpli häsiýet - **pikiriň obýektleriniň düýpli alamatlaryny ýüze çykaryp, özbaşdak täze jemlemelere gelmek ukybydyr.** Adam pikirlenen wagtynda, her näçe gyzykly, täze we duýdansyz bolsa-da, aýry-aýry fakty ýüze çykarmak bilen

çäklenmeyär. Pikirlenme predmetleriň has çuňňur mazmunyna aralaşyp, meňzeş hadysalaryň umumy kanunyny açýar.

Diňe bir ýokary synp okuwçylary däl, eýsem kiçi mekdep ýaşly okuwçylar-da öz mümkinçiliklerine laýyk materialda hadysalaryň we aýry-aýry faktlaryň düýpli häsiýetlerini ýüze çykaryp, täze umumylaşdyrmalary, döredýärler. Watan psihologiýasynda D.B.Elkoniniň, W.W.Dawidowýň, L.W.Zankowýň we beýlekileriň köp ýyllaryň dowamynda geçiren köpçülikleýin psihologik-pedagogik eksperimentleri hat-da başlangyç synp okuwçylarynyň-da has çylşyrymly materialy (meselem, diňe arifmetik däl-de, eýsem algebraik baglanyşyklary-da) umumylaşdyrylan görnüşde özleşdirip bilýändigini subut etdi.

Okuwçylaryň pikirlenmesiniň örän uly, ýöne ýeterlik ulanylmaýan ätiýaçlary-rezerwleri we mümkinçilikleri bar. Psihologiýanyň we pedagogikanyň esasy wezipelerinden biri – bu rezerwleri açyp, olaryň esasynda okadyşy has netijeli we döredijilikli guramakdan ybaratdyr.

13-nji BAP

HYÝAL

§1. Hyýal, onuň esasy görnüşleri weprosesleri

Hyýal we problema situasiýasy Hyýal ýa-da fantaziýa hem edil pikirlenme ýaly, ýokary akyl ýetiriş proseslerine degişli bolup, onda işiň hut adama mahsus bolan häsiýetleri ýüze çykýar. Zähmetiň ahyrky netijesini hyýalyňa getirmän, adam işe başlap bilmeýär.

Fantaziýanyň kömegi bilen işiň garaşylýan netijesini göz önüne getirip bilmeklik adam zähmetiniň haýwanlaryň instinktiw işinden esasy tapawudydyr. Her bir zähmet işi belli bir derejede hyýala daýanýar. Hyýal çeperçilik, konstruktorçylyk, ylym, edebiyat, saz, umuman döredijilik işiniň zerur tarapy bolup durýar. Hakykatdan hem, ýönekeý oturgyjy ýasamak üçin hyýalyň zerurlygy simfoniýany ýa-da powest ýazmak üçin gerek bolşundan pes däl: ilki bilen oturgyjyň nähili görnüşde boljakdygyny, onuň beýikligini, ustüniň giňligini, aýaklarynyň nähili berkidiljekdigini, onuň nahar oturgyjy, ýa-da laboratoriya oturgyjy boljakdygyny, bir söz bilen aýdanynda işe girişmezden ozal bu oturgyjy taýýar görnüşde göz önüne getirmeli bolýar.

Hyýal – munuň özi döredijilik işiniň zerur elementi bolup, ol zähmetiň aralyk we ahyrky netijeleriniň keşbini göz önüne getirmekde, bu keşbiň predmete öwürlmegini stimullarmekde, şeýle hem problema situasiýasynda näbellilik ýokary bolan wagtynda özüni alyp barşyň programmasyny üpjün etmekde ýüze çykýar. Şol bir wagtyň özünde hyýal aktiw işiň programmasyny däl-de, hut onuň özüniň ornuny tutýan keşpleri döretmegiň serişdesi bolup bilýär.

Psihiki proses hökmünde hyýalyň iň bir möhüm ähmiýeti – işe girişmezden ozal onuň aralyk we ahyrky netijesini göz önüne getirmäge mümkinçilik berýändiginden, zähmetiň diňe ahyrky önümini (mysal üçin, taýýar önüm hökmünde ýasalyp bolunan

oturgyjy däl-de, eýsem onuň aralyk önümlerini hem (bu halatda oturgyjy gurnamak üçin yzygiderli ýasamaly detallary hem) göz önüne getirmäge mümkinçilik berýänliginden ybaratdyr. Diýmek, hyýal zähmetiň ahyrky ýa-da aralyk önümleriniň psihiki modelini döretmek arkaly işiň prosesinde adamy gözükdirýär, bu bolsa olaryň zada öwrülmesine ýardam edýär.

Hyýal pikirlenme bilen ýakyn baglanyşyklydyr. Edil pikirlenme ýaly, ol geljegi önünden görmäge mümkinçilik berýär. Eýsem pikirlenme bilen fantaziýanyň arasyndaky umumylyk we tapawutlylyk nämeden ybarat?

Edil pikirlenme ýaly, hyýal hem problema situasiýasynda, ýagny täze çözüşleri agtarmaly bolan ýagdaýda döreýär we edil pikirlenme ýaly, şahsyýetiň islegleri bilen emele getirilýär. Islegler hakyky kanagatlandyrylmazdan ozal olaryň hyýaly kanagatlandyrylmasy bolup geçýär. Hakykatyň fantaziýada önümdengörüjilikli şöhlendirilmesi anyk –keşp görmüşde amala aşyrylýar, pikirlenmede bolsa ol düşüňjeler görmüşinde amala aşyrylýar.

Şeýlelikde, işiň öz gözbaşyny alyan problema situasiýasynda aň tarapyndan bu işiň netijesini önünden görmegiň iki ulgamy bardyr: **guramaçylykly keşpler ulgamy** we **guramaçylykly düşüňjeler ulgamy**. Keşplere esaslanmak hyýala, düşüňjeler bilen akyl ýetirmek bolsa pikirlenmä mahsusdyr. Köplenç akyl ýetiriş işi birbada “iki gatda” –keşplere we düşüňjelere daýanmak arkaly ýerine ýetirilýär.

Pikirlenmäniň we hyýalyň meňzeşligini we aratapawudyny ýüze çykarmak üçin problema situasiýasynyň näbellilik derejesiniň dürli-dürli bolýandygyny bellemelidir. Eger-de ýumşuň meselem, ylmy problemanyň ilkinji şertleri mälim bolsa, onda onuň çözüşi pikirlenme arkaly döredilýär. Eger-de problema situasiýasynyň näbellilik derejesi ýokary bolup, takyk analiz etmäge mümkinçilik bermeyän bolsa, bu ýagdaýda onuň çözüşi hyýalyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Meselem, başlangyç maglumatlaryň ýokary näbelliligi ýazyjynyň işinde adaty zatdyr. Şonuň üçin-de edebi döredijilik işinde ýazyjy öz gahrymanlarynyň ykbalyny yzarlaýan wagtynda hyýalyň roly uludyr. Bu ýagdaýda ýazyjy konstruktorlara ýa-da inženerlere garanda näbelliligiň ýokary derejesi bilen iş

salysýar. Sebäbi, adamyň psihikasynyň, özüni alyp barşynyň kanunlary fiziki kanunlardan çylşyrymlydyr.

Problema situasiýasynyň dürli şertlerde ýüze çykyşyna baglylykda şol bir mesele, ýumuş hyýalyň ýa-da pikirlenmäniň kömegi bilen çözlüp bilner. Hyýal akyl ýetirişde situasiýanyň näbellilik derejesi ýokary bolan tapgyrynda zerur bolýar. Haçan-da situasiýa adaty kesgitli ýagdaýa öwürülende ony çözmekde hyýal zerur bolmaýar. Hyýalyň esasy artykmaçlygy onuň problema situasiýasynda bilimleriniň hat-da ýetmezlik edýän ýagdaýynda hem çykalga tapyp berýändigindedir. Hyýaly pikirlenmäniň belli bir tapgyrlarynyň üstünden böküp geçip, akyl ýetirişini ahyrky netijesini göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Ýöne hut şu artykmaçlykda hyýalyň çaklidigine hem göz ýetirmek bolýar. Hyýal üsti bilen göz önünde tutulan meseläniň, problemanyň çözüşi köplenç ýeterlik, takyk bolmaýar. Ýöne durmuşda informasiýanyň ýetmezliginde netijä gelmek zerulygy hyýaly zerur psihologik mehanizm hökmünde ösdürýär we saklaýar.

Hyýalyň görnüşleri

Hyýal özüniň işjeňlik, täsirlilik häsiýetleri bilen tapawutlanýar. Belleýşimiz ýaly, hyýal diňe bir şahsyýetiň daşky dünýäni özgertmäge gönükdirilen döredijilik işinde ulanylman, käbir şertlerde ol işiň dereginu tutujysy, hökmünde ýüze çykýar. Bu ýagdaýda adam wagtlayyn,

hakykatdan daş bolan fantastiki keşpleriň dünýäsine düşüp, ol ýerde durmuşyň agyr hupbatlaryndan, öz ýalňyşlyklarynyň netijesinden gizlenmek isleyär. N.W.Gogol Manilowyň keşbini döredip, netijesiz arzuw etmek arkaly işden gaçýan adamlaryň tipini umumylaşdyryp, şekillendirýär. Bu ýerde fantaziýa durmuşa ornaşdyrylmaýan keşpleri döredip, özüni alyp barşyň hiç wagt amala aşyryp bolmajak programmasyny göz önünde tutýar. Hyýalyň şeýle görnüşine **işjeňdäl - passiw hyýal** diýilýär.

Adam passiw hyýaly ygtyýarly ýagdaýda hem döredip bilýär: durmuşa ornaşdyrmaga gönükdirilen, erk bilen baglanyşygy bolmadyk, ygtyýarly döredilýän şeýle fantaziýanyň keşplerine **göwün ýüwürtmeklik, ham-hyýal** diýilýär. Haýsy-da bolsa bir

ýakymly, şatlykly zatlar hakynda göwün ýüwürtmeklik her bir adama belli bir derejede mahsus bolup, ol fantaziýanyň islegler bilen baglanyşygyny aňladýar. Ýöne eger-de adamyň durmuşynda göwün ýüwürtmek agdyklyk edýän bolsa, ol şahsyýetiň ösüşiniň şikeslidigine onuň passiwligine şaýatlyk edýär. Eger-de adam passiw bolup rõwşen geljek üçin göreşmeýän bolsa, onuň hakyky durmuşy kyn, hasratly bolsa, ol köplenç özüne hyýalda guralan durmuş döredip, onda ähli isleglerini doly kanagatlandyryp, özüniň hakyky durmuşa ýetip bilmeýän derejesine hyýalynda doly ýetýär.

Passiw hyýal ygtyýarsyz hem döräp bilýär. Bu köplenç aňyň ikinji signal ulgamynyň işi gowşap, ýarym ukuly, affekt, aňyň patologik bozulmaklygy (gallýusinasıýa) we ş.m. ýagdaýlarda döreýär.

Eger-de passiw hyýal ygtyýarly we ygtyýarsyz görnüşlere bölünse, aktiw hyýal döredijilikli we gaýtadan dikeldiji häsiýetde bolýar.

Beýan edilişine laýyklykda degişli keşpler ulgamyny döredýän hyýala **gaýtadan dikeldiji hyýal** diýilýär. Okuw ýa-da çeper edebiyat okalanda geografiki kartalar we taryhy ýazuwlar öwrenilende hemişe hyýal üsti bilen bu kitaplarda, kartinalarda we hekaýalarda şekillendirilen zatlaryň keşplerini döretmeli bolýar. Stereometriýany öwrenmekde zerur bolan giňişligi şöhlendirýän hyýal göwrümlü natural predmetleri we çyzgydaky şekilleri ünsli synlamakda ösýär.

Köp okuwçylar kitap okanlarynda tebigatyň ýa-da şäher peýzažynyň beýan edilýän ýerlerini, gahrymanlaryň söz portretlerini, çalt, ýüzleý okaýarlar ýa-da düşünmän geçýärler. Netijede olar özlerniň gaýtadan dikeldiji hyýallaryny zerur materialsyz galdyryp, çeper kabul edişi we şahsyýetiň emosional ösüşini garyplaşdyrýarlar. Gaýtadan dikeldiji hyýaly döretmegiň özboluşly usullarynyň biri geografiki kartalary öwrenmekdir. Karta boýunça dünýä göz aýlamak hyýalynda dürli mazmunly geografik çäkleri-territoriýalary, dag-düzülükleri göz önüne getirmeklige, soňra olary hakykatda dogry kabul etmeklige ýardam edýär.

Gaýtadan dikeldiji hyýaldan tapawutlylykda döredijilikli hyýal işiň original we gymmatly önümlerinde amala aşyrylýan

täze keşpleri özbaşdak döretmekden ybaratdyr. Zähmet prosesinde dörän hyýalyň bu görnüşi tehniki, çeper we islendik beýleki döredijilik işiniň zerur komponenti bolup, islegleri kanagatlandyrmagyň ýoluny agtarmakda aýdyň keşpleri işeň we maksada okgunly häsiýetde döretmek görnüşde ýüze çykýar. Adamyň şahsyýetiniň gymmaty köpderejede onuň gurluşynda hyýalyň haýsy görnüşiniň agdyklyk edýändigini bilen ölçenilýär.

Eger-de ýetginjeklerde işiň anyk görnüşlerinde amala aşyrylýan döredijilikli hyýal passiw hyýaldyr, boş göwün ýüwürtmenden ýokary bolsa, bu onuň şahsyýetiniň ýokary derejede ösendigine şaýatlyk edýär.

Hyýal prosesleriniň analitik-sintetik häsiýeti Adamyň öz amaly we döredijilik işini ugrukdyrýan fantaziýanyň keşpleri nähili döreýär, olaryň gurluşy nämenden ybarat? Edil kabul ediş, ýat we pikirlenme prosesleri ýaly, hyýalyň prosesleri-de analitiki-sintetiki

häsiýetinde bolýar. Eýýäm kabul ediş we ýat proseslerinde analiz obýektiň käbir umumy häsiýetlerini ýüze çykaryp, onuň ähmiýetsiz häsiýetlerinden sowulmaga mümkinçilik berýär. Bu analiz özboluşly “etalon” döredýän sintez bilen tamamlanyp, bu etalonyň kömegi bilen bolsa her hili üýtgeşmelerde hem “meňzeşlik çäginde” çykmaýan obýektleriň akyl ýetirilmesi amala aşyrylýar. Analiz we sintez hyýalda başga hili gönükdirilmekde bolup, keşpler bilen işlenende başga häsiýetleri ýüze çykarýar.

Ýadyň esasy ugry - “etalona” ýakynlaşanda, keşplerleriň täzelenmeginden, ýagny öňki tejribede ýüze çykan, kabul edilen, aňlanylan situasiýanyň takyk kopiýasyna golaýlaşmaktan ybaratdyr. Hyýalyň esasy ugry bolsa situasiýanyň hiç wagt bolmadyk täze modelini döretmäge mümkinçilik berýän gözöňüne getirmeleriň (keşpleriň) üýtgedilmeginden ybarat bolup durýar. Bu ugurlaryň ikisi-de otnositel häsiýetde bolýar, sebäbi ýat mehanizminde biz, meselem, öz tanyşymyzy köp ýyllardan soň onuň sypaty, eşiği, hat-da sesi düýpgöter üýtgän ýagdaýynda hem tanaýarys. Edil şonuň ýaly-da fantaziýanyň döreden islendik täze, keşpbinde öňden mälüm zatlar, täze bilen könäniň arasyndaky biri-birine geçişlik saklanýar.

Hyýalyň mehanizmi gözöňüne getirmeleri üýtgedip, bar bolan , keşpleriň esasynda täze keşpleri döretmekdir. Hyýal, fantaziýa – real hakykaty täze, garaşylmaýan utgaşmalarda we baglanyşyklarda şöhlelendirmekdir. Hatda iň bir adaty bolmadyk zat oýlanyp tapylanda hem, ünsli seredilende onuň ähli elementleriniň öňki tejribeden, durmuşdan alnyp, köp sanly faktlaryň ygtyýarly ýa-da ygtyýarsyz analiziniň esasynda döredilendigine göz ýetirmek bolýar. Hyýalyň çeper döredijilikde ýüze çykan görnüşine degişlilikde bu kanunalaýyklygy

22-nji surat

K.Paustowskiniň: “her bir minut, her bir biperwaý okanylan söz we nazar, her bir çuňňur ýa-da degişme pikir, adamyň ýüreginiň her bir bildirmeýän hereketi, edil şonuň ýaly deregiň gaýyp ýören tozgasy, ýa-da gije tümlüğinde ýyldyzyň ýagtysy – bularyň hemmesi altyn tozgajyklardyr. Biz ýazyjylar bu million tozanjyklary onlarça ýylyň dowamynda toplap, özümyzden biygyýar ýagdaýda splawa öwürüp, soňra bolsa bu splawdan öz “altyn bägülimizi” – powest, roman ýa-da poema ýazýarys” diýen sözleri bilen aňlatmak bolýar.

Göz öňüne getirmeleriň hyýal prosesindäki sintezi dürli formalarda amala aşyrylýar.

22-nji surat

Keşpleri sintezlemegiň iň elementar görnüşi – **agglýutinasıýa** – gündelik durmuşda birikdirip, baglanyşdyryp bolmaýan häsiýetleri, alamatlary bölekleri “biri-birine ýelmemekden” ybaratdyr. Agglýutinasıýanyň kömegi bilen köp erteki keşpleri (peri, towuk aýagynda duran kepbe, pegas, kentawr we ş.m.) döredilip, mundan başga-da tehniki döredijilikde (meselem, tankyň we gäminiň häsiýetlerini özüde jemleýän tank – amfiбіýa – fortepiýanany we baýany özüde birikdirýän akkordeon) ulanylýar. Agglýutinasıýa ýakyn gözöňüne getirmeleriň üýtgediliş görnüşleriniň biri-de **giperbolasıýa** bolup, ol bir tarapdan, predmetleriň ulaldylmagy ýa-da kiçeldilmegi bilen (meselem, äpet döw, ýartygulak ýaly oglanjyk we ş.m.) baglanyşykly bolsa, başga bir tarapdan predmetleriň bölekleriniň, sanynyň üýtgedilmegi arkaly amala aşyrylýar: hindi mifologıýasyndaky köp elli hudaýlar, ýedi kelleli aždahlar we ş.m. Fantaziýanyň keşplerini döretmegiň ýene-de bir usuly – ýiteltmek

bolup, onda haýsydyr bir häsiýetler has ýiteldilýär we doýgunlaşdyrylýar. Bu usulyň kömegi bilen dostluk degişmeleri we elhenç karrikaturalary döredýärler .

Eger-de fantaziýanyň keşpleri döredilýän gözöňüne getirmeler biri-birlerine goşulyşyp, aratapautlary ýuwmarylanylýp, meňzeş häsiýetleri öň orna geçse, ol **shematizasiýany** döretmäge mümkinçilik berýär. Muňa mysal edip, suratkeşiň elementlerini ösümlük dünýäsinden alyp döredýän ornamentini görkezmek bolar. Galyberse-de, hyýalda gözöňüne getirmeleriň sintezi **tipizasiýanyň** kömegi bilen döredilip bilner. Bu usul çeper edebiýatda giňden ulanylýp, onda belli bir gatnaşykda, bir tipli faktlarda gaýtalanýan düýpli bir häsiýeti ýüze çykaryp, ony anyk keşbe ornaşdyrmak amala aşyrylýar.

23-nji surat

Döredijilik prosesi köp sanly assosiasiyalaryň döremegine esaslanýar. Ýöne olaryň gaýtadan dikeldilmesi ýat prosesinden tapawutly bolýar. Assosiasiyalaryň göntükdirmesi döredijilik prosesini ugrukdyrýan isleglere, motiwlere tabyn bolýar. S.A.Tolstoýyň gündeliginde L.N.Tolstoýyň döredijilik hyýalynda assosiasiyalaryň saýlanylýp alnyş aýratynlygyny görkezýän ýazgy bar: “Şu wagyt L.N.Tolstoý maňa ýazylyan roman hakynda pikirleriň nähili emele gelýändigini gürrüň berdi: “Men aşakda, kabinetde otyryn we haladyň egnindäki örän owadan ýüpek nagyş setirine seredýärim. Otyryn we nagyş çekmegiň, sünnälemegiň adamlaryň aňyna nädip gelýändigini hakynda pikir edýärim; aýallaryň durmuşynyň esasy mazmuny bolup durýan birgiden zenan işleri bar. Bu işler olara şatlyk getirýän bolmaly, aýallar bu işleri uly söýgi bilen ýerine ýetirip bilerler. Elbetde, bu pursatda meniň pikirlerim (roman hakyndaky pikirler) Anna hakynda, ... Birdenkä bujagaz nagyş setiri tutuş bir babymyň mazmunyny berdi. Anna adatça, aýallara şatlyk getirýän bu işlerden mahrum, çünki ol ýeke, ähli aýallar ondan ýüz öwürdiler, oňa hut aýallaryň gündelik aladalary bolup durýan zatlar hakynda pikir alyşmaga-da söhbetdeş ýok”(Дневники Софьи Андреевны Толстой (1869-1891). М., 1928, с.36.

Döredijilikli hyýalyň esasy aýratynlygy onda assosiasiyalaryň adaty ugurda gitmeýändigindedir; bu assosiasiyalar şu pursatda

suratkeşiň psihikasynda agdyklyk edýän emosiýalara, pikirlere, isleglere tabyn edýär. Assosiasiyalaryň mehanizmleri (meñzeşlik, ýanaşyklyk ýa-da kontrast boýunça assosiasiyalar) üýtgemeyän bolsalar-da, ýöne keşpleriniň saýlanyp alnyşy ýokarda agzalan emosiýalar, islegler we ş.m. esasynda amala aşyrylýar. Meselem, sagat ussahanasynyň önünde asylyp goýlan “Sagat remonty” diýen ýazgy nähili assosiasiyalarlar döredip biler? Ýörite synaglar şeýle sözleriň aýdylyandygyny görkezýär: “Sagat remonty... Men sagadymy bireýýäm arassalatmalydym, gijä galýar... Her niçik-de bolsa, bu ýere gelmeli” ýa-da “sagat remonty ... Bizniň şäherçämizde sagat ussahanasy bar, ýöne aýakgap ussahanasyny welin hiç açanoklar-da” we ş.m. Şol ýazga şahyryň gözi düşäýse, onuň goşgusy belli bir derejede şu pursatda kabul edilýän keşpler bilen ony has tolgundyryan meseleleriň assosiasiyatiw baglanyşygynyň netijesi bolup biler: “Sagat remonty, minut remonty, hepde, aý remonty” : “Meniň manysyz ýaşan ýylymy remont etmek bolarmy” we ş.m. Assosiasiyalaryň şeýle adaty bolmadyk gurluşy döredijilikli hyýalyň düýpli häsiýetleriniň biridir.

§2. Hyýalyň prosesleriniň fiziologik esaslary

Fantaziýa beýniniň funksiýasy hökmünde

Fantaziýa keşpleriniň döremegi adam beýnisiniň işiniň netijesidir, hyýal beýleki psihiki prosesler ýaly, beýniniň uly ýarym şarlarynyň gabygynyň funksiýasydyr.

Ýadyň fiziologik esasy wagtlaýyn nerw baglanyşyklarynyň utgaşmagy we olaryň soňra işjeňleşmesi(täzelenmek, tormozlanmadan boşamak) bilen döredilýär.

Eger-de ýat proseslerinde utgaşan baglanyşyk soňra täzelenýän bolsa hyýalyň proseslerinde adamyň bütin durmuşynda dörän baglanyşyklar ulgamy dargaýar (dissosirlenýär) we täze ulgamlara birleşýärler. Bu birleşdirilme oýanan isleg arkaly beýnide döreýän güýçli oýanma ojagy esasynda amala aşyrylýar. Şeýlelikde, fantaziýa bilen meşgul adamda nerw öýjüklier topary täzeçe baglanyşýar.

Fantaziýanyň keşpleriniň ýat keşplerinden täzeligi, biri-biri bilen azda-kände meňzeşligi hut şoňa bagly bolýar.

Hyýal uly ýarym şarlaryň gabygynyň funksiýasy bolsa-da, derňewler onuň emosiýalar bilen ýakyn baglanyşygynyň bardygyna, onuň fiziologik mehanizmleriniň beýniniň has çuň bölümlerinde hem ýerleşýändigine şaýatlyk edýär. Soňky döwürlerdäki derňewler muny doly tassyklaýarlar.

Fantaziýanyň keşplerini döretmäge uly ýarym şarlaryň gabygy bilen bir hatarda gatnaşýan beýniniň şeýle çuňluk bölümlerine gipotalamo – limbiki ulgam (gipotalamusyň gadymy gabykasty zolaklary bilen baglanyşyp, “limbany” ýa-da beýni sütüniň ýarym şara girýän ýeriniň oň tarapynyň serhedini döredýän ýeri) diýilýär. Eksperimental derňewler gipotalamo-limbiki ulgam şikeslenende adamyň psihikasynda häsiýetli üýtgeşmelerini döreýändigini görkezdi. Bu ýagdaýda adamyň özüni alyp barşy belli bir programma boýunça dolandyrylman, biri-birleri bilen baglanyşdyrylmadyk aýry-áýry çylşyrymly hereketlerden ybarat bolýar. Eger-de şeýle keselli adam eline satyn almaly zatlaryň spisogy berlip, dükana ugradylsa, ol tabşyrygy doly ýerine ýetirýär. Ýöne zatlary alandan soň olary näme etjegini bilmän etmeli iş barada täze instruksiýa alyança ýa-da ony tötänden ýada salýan bir zada gabat gelyança (meselem, sfetoforyň ýaşyl ýşygy) maksatsyz ygyp ýörýär. Şeýle keselliler özüniň okan birnäçe sanlaryny, ýa-da kitapdan bir parçany gaýtalamaga ukyply bolup, ýöne olar herekediň ýönekeýje meýilnamasyny döretmäge, olaryň netijesini göz önüne getirmäge ukypsyz bolýar.

Şeýlelikde, bu ýagdaýda beýnä ýetirilen şikest, çaklanylyşyna görä, özüni alyp barşyň meýilleşdirilişini, geljekdäki hereketleriniň programmasynyň düzlüşini döredýän uçastoklaryň gurluşyna zeper ýetirilendigine şaýatlyk edýär. Oň belleýşimiz ýaly, hyýalyň iň bir adaty, şol bir wagtyň özünde hem iň bir möhüm ähmiýeti hut özüni alyp barşyň meýilnamasyny, programmasyny döretmekden ybaratdyr.

Hyýal we organiki prosesler.

Fantaziýanyň keşplerini döredýän adam beýnisi organizmiň periferik(aýaküç) böleklerine regulirleýji(edara ediji) täsir edýär, olaryň hereketleniş proseslerini

üýtgedýär. Baryp orta asyrlarda şeýle geň zat belli bolupdyr: nerw keseli (isteriýa) bilen kesellän adamlaryň käbirinde olar Isus Hristosyň injil legendasynda beýan edilen ezýetleri dogrusynda pikir ýöredilenden soňra olaryň elleriniň aýasynda, aýaklarynda gan dömmeleri, hatda ýaralar görmüşinde “haça çüýlenmegiň belgileri” döräpdir. Şeýle belgiler “stigmatlar” diýlip atlandyrylypdyr (grekçe – “stigma” – “tagma”, “belgi” diýmekdir).

Özleriniň has ýokary duýgurlygy we baý fantaziýasy bilen tapawutlanýan adamlarda geçirilen synlamalar hem hyýalyň fiziologik prosesleriniň geçişine edýän täsiri dogrusynda gyzykly faktlary toplamaga mümkinçilik berdi. Flober Emma Bowariniň zäher içýän ýordumyny ýazanda öz agzynda myşýagyň tagamyny magat duýupdyr. Wolter her ýyl Warfolomeý gijesiniň ýyllygy gününde keselläpdir. Ençeme münlerçe bigünä adamlaryň dini fanatizimiň pidasy hökmünde heläk bolan bu günü hakynda pikir ýöredeninde onda gyzdurma ysytması döräp, gyzgyny galyp, gan damarlarynyň urşy ýokarlanypdyr.

Moskwanyň psihologiýa institutynda birnäçe ýylyň dowamynda hyýalynyň keşpleri fenomenal aýdyňlygy bilen tapawutlanýan S.Ş. öwrenilipdir. “Ş-niň haýsy-da bolsa bir zady göz önüne getirdigi, ýa-da onuň özüniň aýdyşy ýaly, “gördügi”, onuň bedeninde bolup geçýän täsin ütgüşmeleri görmek bolýardy. Ýörite tejribelerde biz onuň sag eliniň temperaturasyny 2 gradus ýokarlady, çep eliniň temperaturasyny bolsa 1,5 gradus aşakladyp bilýändiginiň şaýady bolýardyk, munuň üçin oňa sag elini ýanýan plitanyň gyrasynda “görmek”, çep elinde bolsa buz bölejigini saklaýandygyny göz önüne getirmek ýeterlikdi. Hiç bir kynçylyksyz ol ýüregiň işleýiş ritmini çaltlaşdyryp (özüni tramwaýyň yzndan ylgaýan halda “görüň”), ýa-da ony haýallandyryp (özüni düşekde asuda ýatýan halda “görüň”) bilýärdi; haçan-da ol garaňky kamerada (tejribe geçirilýän) oturyşyna ysýgyň ýiti toplumyny “görüň” başlanda onuň elektroensefalogrammasynda¹ alfa-ritmiň depressiýa hadysasy ýüze

¹ Ýörite pribor arkaly kelle beýnisiniň gabygynyň elektrik aktiwligini ýazmak. Otnositel dynçlyk ýagdaýynda beýniniň yrgyldylar (alfa-ritm) häsiýetde bolup,

çykýardy. Ol dişini narkozsyz aýyrdyp bilýärdi. Munuň üçin ol diş sogurdylýan kürside özüni däl-de, keseki birini “görüň”, dişi çekilýän başga bir adam hasaplaýardy”¹.

Psihiki işiň käbir näsazlyklarynda çendenaşa duýgurlyk we joşgunlylyk hyýalyň esasynda döreýär. Kähallatlarda şeýle şikeslilik abraýly adamyň nädogry düşünilen sözünüň esasynda döreýär. Käbir ýagdaýlarda nähoş lukmanyň seresapsyz aýdan sözünüň täsirinde hyýalynda özüni howply kesel bilen kesellän hasaplap, özünde bu “keseliň” dürli häsiýetlerini “tapyp” ugraýar. Bu ýagdaýda **ýatrogeniýa** diýlip atlandyrylýan kesel ýüze çykýar. Pedagogyň pähimsiz hereketi ýa-da onuň seresapsyz aýdan sözi fantastiki gorkulary oýaryp, uly urgy bolup biler. Käbir halatlarda **“didaktogeniýa”** diýlip atlandyrylýan nerw näsazlyklary şeýle sebäbe görä döreýär.

Ylmy edebiyatda şeýle ýagdaý mälumdur. “16 ýaşly, orta mekdebiň IX synp okuwçysy, sagdyn, zähmetsöýer, erjel (ejesiniň aýdyşyna görä) Lýudmila W. synpda ýazuw işiniň önüsyrynda özünde “galagoply gorkynyň” döreýänligi barada arz edipdir. Ýazuw işine başlamazdan kän ön onda içki galagoplyk döräp, “haýsydyr bir gutulgysyz gorkuly zada” gaýgy-hasrat bilen garaşyp başlapdyr. Şol bir wagtyň özünde şol günlerde onuň işdäsi düýbünden gaçyp, onda ukysyzlyk peýda bolup, ol sapaklaryna taçýýarlanyp bilmändir. Hut ýazuw işi wagtynda özüni ýitirip, ünsüni jemläp bilmän, näme ýazýandygyny unudypdyr we oňa gaty özüni ýitirmeklik aralaşyp, “ähli iş dumanda bolup geçen ýaly görnүpdir”. Şolaryň netijesinde adaty bolmadyk, özüniň hemaýyn çagynda oňat bilýän sözlerinde hem gödek grammatik ýalňyşlary goýberipdir. Öý işlerini bolsa ol asuda, ýalňyşsyz ýazypdyr.

Eýsem Lýudmilanyň ýazuw işini ýerine ýetirendäki şowsuzlyklary döreden newrozyň we fantastiki galagoplygyň sebäbi näme? Soň anyklaýşyna görä, baryp IV synpda gyzjagazy bir mekdepeden başga mekdebe geçirenlerinde, täze mekdebiň rus dili

tolgunma, ýokary ünsülik ýagdaýynda bolsa alfa-ritm tormozlanýar (alfa-ritmiň depressiýasy).

¹ Seret. Лурия А. Память и строение психических процессов. «Вопросы психологии», 1960, № 1, 155-нji sah.

mugallymy ony örän sowuk garşylap, tagtada jogap berýän wagtynda oňa biçak çylşyrymly sowallar beripdir. Ýöne gyzjagaz dilden aýdylmaly jogaplarda hiç hili kynçylyk çekmändir. Emma ilkinji ýazuw iş wagtynda mugallym onuň ýanyna baryp: “Dilden samramaly bolanda sen hiç kime ýol bereňok, hany göreli bakaly, ýazuwy nähili ýazarkaň” – diýip, morta aýdypdyr. Gyzjagaz güýçli tolgunyp: “birden ýalňyş goýberäýsem nähili bor?” – diýip öz ýanyndan howsala düşüpdür. Şol bada oňa özüni haýsydyr bir howp gysyp-gowrup baryan ýaly bolupdyr. Elleri, ýüzi we endamy derläp, kellesi güwläpdür we ol ähli ýazan zadyny dumanda ýazan ýaly duýupdyr. “Näme ýazanymy-da bilemok!” – diýip ýatlapdyr. Ýazuw işine goýlan erbet baha hakynda aýdylanda bolsa (mugallym depderi yzyna gaýtaran wagty: “Şeýle boljagyňy öndenem bilýärdim” diýipdir) gyzjagazyň içki dünýäsinde adaty bolmadyk bir ýagdaý döräpdir. “Ähli zatlar toplanyp, kellede ýene duman döredi”. Şol günden başlap synpda geçirilýän ýazuw işiniň önünden gorkuly galpyldama başlapdyr”¹.

Bu zatlaryň dini fanatikleriň “stigmatlary” bilen meňzeşdigine bada-bat göz ýetirmek bolýar. Bu meňzeşlik iki ýagdaýda hem fantaziýanyň adamyň özüni alyp barşyny diňe bir dolandyрман, eýsem fiziologik prosesleriň geçişini-de üýtgedýänligine baglydyr. Bu ýerde fantaziýanyň keşpleri beýni gabygynyň funksiyasy bolup, beýniden üznelikde adamyň bedeniniň organlaryna täsir edip bilmeýär.

Adam diňe hereketleri göz önüne getirende döreýän gymyldylar – **ideomotor aktlar** hem bar. Muňa şeýle tejribede göz ýetirmek mümkin. Adam elinde ujuna ýüpjagaz dakylan ýüp-maýatnigi tutýar. Oňa ýüpjagazyň konsentrik hereket edip başlaýakdygyny göz önüne getirmek tekliپ edilýär. Birnäçe wagtdan şeýle hereket hakykatdanda döreýär. Hereketi aýdyň göz önüne getirmek adam aňynda duýulmaýan muskul güýjüni döredip, bu güýç hem maýatnigi herekete getirýär. Meşhur Wolf Messingiň gizlenen predmetleri tapmak effekti-de ideomotor aktlaryň şifrowkasyny aňlatmaklyga

¹ Платонов К.И. Слово как физиологический и лечебный фактор. М., Медгиз, 1957, 225-nji sah.

esaslanandyr. Wolf Messing adaty bolmadyk ýokary duýgurlyk esasynda elini öz elinde saklap duran adamsynyň ideomotor aktlarynyň döredýän çalaja signallaryny kabul etmek bilen, onuň hereketiniň ugruny bilip, şonuň esasynda hem gizlenen predmeti tapmany, kitapdan garşydaşynyň huşunda bellän setirlerini görkezmani başaýar we ş.m.

Ideomotor aktlarda gan-damar ulgamynyň reaktiwligi ýüze çykýar. Meselem, adam elini epmekçi bolup niýetlenende, eýýäm hereket amala aşyrylmanka bilegiň göwrümi ulalýar. Göwrümiň bu ulalyşy elniň muskullarynyň damarlarynyň giňelmegi bilen baglanyşyklydyr. Real hereketde gan hereketiniň güýjemegi peýdaly zat bolup, onuň netijesinde muskullaryň kislorod we glýukoza bilen üpjünçiligi gowulanýar we işlenen önümler çykarylýar. Eger-de adama ýük göterýändigini göz önüne getirmek tabşyrylsa, onda muskullar çalaja ýygrylyp, elektrik aktiwligi döräp, muskullarda biotoklar emele gelýär. Adam näçe agyr ýüki göz önüne getirdigçe muskullaryň dartgynlygy we elektrik işjeňliginiň intensiwligi şonçada artýar. Edil şonuň ýaly-da adam ýokary, aşak ýa-da gapdala seretmegi göz önüne getireninde, onuň göz muskullarynda aktiwlik döreýär. Soňky döwürlerde biotoklar bilen dolandyrylýan el protezleri giňden ýaýrady. Şeýlelikse, hyýal adam organizminiň dürli ulgamlarynyň işine düýpli täsir edýär.

§3. Çaganyň oýun işinde we ulularyň döredijilik işinde fantaziýanyň roly

Fantaziýa we oýun Mekdebe çenli döwürde we mekdep okuwynyň ilkinji ýyllarynda çaganyň esasy işi oýun bolýan döwürde hyýal prosesleri has intensiw ösüşde bolýarlar.

Oýnuň möhüm elementi – **hyýaly situasiýa** – “goý, diýeli” sözler arkaly bilen girizilip, ol logikanyň düzgünlerine tabyn bolmaýan we dogruçylygyň talaplary bilen basmarlanmaýan, çaganyň toplan gözönüne getirme keşpleriniň erkin özgerdilmegidir. Fantaziýanyň keşbi bu ýerde oýnuň programmasy bolup durýar. Meselem, hyýalynda özüni kosmonawt hasaplap, çaga öz hereketlerini bile oýnaýan deň-duşlarynyň özlerini alyp barşyna

degişlilikde guraýar: “ýakyn adamlary” bilen hoşlaşýar, “baş konstruktora” raport berýär, startda duran raketany we özüni raketada ornaşan häsiýetde şekillendirýär we ş.m. Rolly oýunlar çaganyň hyýalynyň ösmegine baý material berip, onuň şahsyýetiniň möhüm häsiýetlerini (batyrgaýlyk, gaýduwsyzlyk, ugurtapyjylyk we ş.m.) berkleşdirýär; hyýaly situasiýada öz hereketlerini, beýlekileriň hereketlerini göz önüne getirilýän real gahrymanyň özüni alyp barşy bilen deňeşdirip, çaga baha bermegi, deňeşdirmegi öwrenýär.

Işi guramagyň we amala aşyrmagyň möhüm serişdesi bolup durýan hyýalyň özi işiň dürli görnüşlerinde kemala gelýär; çaganyň işjeň hereketleri togtan ýagdaýynda hyýal ösmegini bes edýär. Mekdebe çenli ýaşyň dowamynda kem-kemden hyýal çagada hemişe daşky daýanja (ilkinji nobatda oýunjaklara) mätäç bolup durýan işiň görmüşinden, ýönekeý söz (erteki, waka oýlap tapmak, goşgy düzmek) we çeper (surat) döredijilige mümkinçilik berýän özbaşdak içki işe öwrülýär. Çaganyň hyýaly söz özleşdirmek bilen baglanyşyklylykda, ulular bilen sözleşmekde ösýär. Söz çagalara hiç wagt görmedik predmetlerini göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Bu babatda sözleşiň ösüşi kemelende hyýalyň mazmunynyň garyplaşyandygy örän häsiýetlidir.

Fantaziýa çaganyň şahsyýetiniň kadaly ösüşiniň, onuň döredijilik mümkinçilikleriniň erkin ýüze çykmagynyň esasy faktory bolup durýar. K.I.Çukowskiý özüniň çuňňur psihologik synlamalara baý “Ikiden bäşe çenli” diýen kitabynda ertekini düýbünden halamaýan bir aýalyň oglunyň ertekiden mahrum edileniniň öwezine ertirden agşama çenli çypdyrma fantastika bilen meşgul bolýandygyny ýazýar: “Ol bir görseň ýanyna gyzyly piliň görme-görşe gelendigini, bir görseňem Kora atly aýy dostunyň bardygyny aýdýar, şol bir wagtyň özünde hem: - stulda oturmaň, göreňzokmy, onuň aňyrsynda aýy otyr ahyryn. Eje sen nirä? Göni möjeklere tarap ýöreyäňmi? Bu ýerde möjekler dur ahyryn” – diýip gygyrýar.¹ Diýmek çaga hyýala bolan islegini kanagatlandyryp, ony dürli päsgelçiliklerden goramaga ugur tapýar. Kähallatlarda dürli sebäplere

¹ Чуковский К.И. От двух до пяти. М., «Детская литература», 1968, 277-nji sah.

göra, esasan hem pedagogik işdäki nogsanlyklara görä çagalarda hyýal ösmedik bolsa, olar hat-da hakyky zatlar hakynda hem şübhelenip başlaýarlar. K.I.Çukowskiý mekdepleriň birinde okuwçylara akula hakynda gürrüň berlende, olaryň biriniň “Akula diýen zat ýok” – diýip gygyrandygyny ýazýar.¹

Mekdebe çenli ýaş döwründe fantaziýa çagalaryň jemgyýetçilik tejribesini özleşdirmeginiň esasy şertleriniň biri bolup durýar. Daşky dünýä baradaky hakyky keşpler hyýalyň üsti bilen çaganyň aňyna ornaşdyrylýar. Bu babatda ähli çagalaryň höwes bilen aýdýan “tersöwürmeleri” has-da bellemäge mynasypdyr (dört ýaşly çaga: “Menden bir bölek süýt bilen bir golça pişme” – diýip, tersöwürüp aýdýar). “Tersöwürmeler” edil beýleki keşpler ýaly, fantaziýanyň önümi bolup, adaty keşpleriniň elementleriniň ornuny çalşyrmak arkaly emosional degişme täsirine bolan isleg esasynda döreýär. Bu ýerde keşpleri üýtgedilen predmetleriň hakyky etalonlarynyň bolmagy esasy zat bolup, “tersöwürmedäki” “kelewligi” düzedilip, çagalarda dogry düşünje has-da berkidilýär. Zatlaryň nädogry koordinasiýasy (“Gyzyl şyrdaklyja gyz möjegi ýuwutdy”) olaryň aňyrsyndaky kanunalaýyklyklary aňlatmaga mümkinçilik döredip, çaganyň akyl ýetirşiniň ösmegine zerur goltgy bolup hyzmat edýär.

Fantastik keşpleriň çaganyň akyl ýetirşiniň ösmegine, onuň jemgyýetçilik tejribesini özleşdirmegine zerur serişde bolup durýandygyna köp sanly psihologik maglumatlar şaýatlyk edýär. A.P.Çehow “Öý” hekaýasynda ýedi ýaşly çaga çilim çekmegiň zyýanlydygy barasyndaky öwüt-nesihatýň düýbünden netije bermedik wagtynda, oňa ölümüne çilim çekmek sebäp bolan şazada baradaky ertekinin garaşylmadyk täsir edendigini ýazýar. Fantaziýanyň emosional keşbi oglanjyga güýçli täsir edip ol: “... bir minut çemesi garaňky penjirä pikirli seredip, tsgindi-de jynssyz sesi bilen: “Men indi gaýdyp çilim çekmerin...” - diýdi².

Hyýal daşky dünýäni çagalara oýunda, ululara bolsa işjeň döredijilikde özleşdirmäge mümkinçilik berýär.

Eýýäm aýdylyp geçilişi ýaly, döredijilik işinde

¹ Чуковский К.И. От двух до пяти. М., «Детская литература», 1968, 86-нй sah.

² Чехов А.П. Собр.соч. т.5., М.Госполиздат, 1962, 113-нй sah.

Arzuw hemişe fantaziýa bolýar. Ýöne welin hyýalyň prosesleri adamyň amaly işinde hemişe bada-bat amala aşyrylmaýar. Köplenç hyýal adamyň amala aşyrmaga höwes edýän

zatlarynyň keşplerini döretmek boýunça aýratyn bir işiň içki görnüşine öwrülýär. Şeýle ýagty geljegiň keşplerine **arzuw** diýilýär.

Arzuw adamyň hakykaty özgertmeklige gönükdirilen döredijilik güýçlerini durmuşa geçirmegiň zerur alamaty bolup durýar. Ol ylmy taýdan öňdengörüjiligiň esasy elementidir.

Adamlaryň amaly önümçilik işinde fantaziýanyň roly örän uly bolup, ýöne göze ilginç däl. Hat-da islendik adaty predmetde (elektrik çyrazy, galam, gutudaky ýelim, almaz we ş.m.) adamlaryň köp nesilleriniň bu zatlara bolan isleg-arzuwynyň ornaşdyrylandygyny görýäris. Hasyl bolan arzuw täze isleg döredip, täze isleg bolsa täze arzuwa ugrukdyrýar. Ilki bada her bir önümçilik işiniň netijesi doly kämil häsiýetde kabul edilip, soňabaka özleşdiriligiçe onuň kemçilikleri ýüze çykyp, adamlar has kämil zatlar hakynda arzuw edip, olaryň hasyl bolmagyna ymytylyş döredýärlär. Dört asyr mundan ozal adaty penjire aýnasy ýetilmez arzuw bolup durýardy. Ol wagtlar edil suw ýa-da howa ýaly ýagtylyk geçirýän material hakynda diňe arzuw bardy. Şeýle material aýnanyň taýýarlanylş tehnologiýasyny kämilleşdirmek arkaly alyndy. Ýöne adaty aýna ultramelewşe şöhleleri geçirmeyär. Onsuz bolsa gün şöhlesi otagdaky çagalaryň süňkünü berkleşdirip bilmeýär we şeýle aýnaly otagda zyýanly mikroblar ýaşamagyny dowam etdirýär. Täze gazanylan üstünlikler täze islegler döredýär. Bu isleg-arzuwlar bolsa

Fantaziýa çeper we ylmy döredijilikde Görnüşi ýaly hyýal, fantaziýa durmuşyň giň ulgamynda ulanylýan edebiyat we sungat döredijiliginiň zerur elementi bolup durýar. Suratkeşiň ýa-da ýazyjynyň döredijiligine gatnaşýan hyýalyň esasy aýratynlygy onuň onuň täze görnüşleriniň gözbaşy bolýar.

köpderejede emosionla häsiýetde bolmagydyr. Ýazyjynyň beýnisinde döreýän keşp, ýagdaý, ýordumyň garaşylmadyk öwürmeleri özboluşly “baýlaşdyryjy” gural hökmünde şahsyýetiň emosionla ulgamynyň

üstünden geçýär. Ýazyjy, suratkeş we sazanda duýgulary başdan geçirip, olary çeper keşplere ornaşdyryp, öz gezeginde okyjylary, tomaşaçylary, diňleýjileri hut şeýle duýgulary syzmaga mejbur edýärler. Meşhur Bethoweniň möwç urýan duýgulary onuň simfoniýalarynda we sonatalarynda saz keşbi hökmünde ýüze çykyp, sazandalaryň we diňleýjileriň köp nesillerinde hut şeýle duýgy döreýär. Käbir awtorlar hyýalyna getirýän ýagdaýlaryny iňňän çuňňur syzýarlar. Bu babatda G.Floberniň haty has täsirlidir: “Gündiz sagat ikiden bári (nahar edinmäge sarp edilen 25 minudy hasaplamasam) “Bowarini” ýazýaryn. Onuň at üstünde gezelenç edişini beýan edýärim, häzir iň bir gyzyp joşýan wagtym, eseriň orta gürpüne ýetdim, der suw bolup akýar, damagym dolýar. Men boýdan-başa illýuziýa bolup duran ömrümiň iň bir seýrek günlerini başdan geçirdim”¹. Ç.Dikkens özüniň “Gadymky zatlaryň dükaný” romanyny baş gahryman gyzyň ölümi bilen gutarmazyndan ozal kän ikerjilenipdir. Hatlarynyň birinde ol şeýle ýazýar: “Nelliniň ölümi gudratyň netijesidir, ýöne welin entek meniň özüň hem öz çagamyň wepat bolany sebäpli edil öli ýaly”². Elbetde, edebi prosesi şeýle gös-göni syzmak adaty zat däldir, ýöne umuman çeper döredijilikde fantaziýa we adamyň duýgulary biri-birinden aýrylmaz häsiýetdedir.

Şeýlelikde, hyýal ylmy meseläni öwrenmegiň irki stadiýalarynda iňňän uly rol oýnap, köplenç ajaýyp açýşlara getirýär. Emma, haçan-da çaklamanyň birnäçe kanunlary aňlanylyp, eksperimental şertlerde öwrenilenden we amalyýetde barlanylandan soň, akyl ýetiriş tutuşlygyna ylmy pikirlenme arkaly amala aşyrylyp başlaýar. Bu tapgyrda fantaziýa baş urmaklyk ýalňyşdan başga zada getirmeýär.

Häzirki döwürde psihologiýa ylmyň uly geljegi bolan pudaklarynyň biri – **ylmy döredijiligiň psihologiýasydyr**. Ylmyň bu pudagynyň derňew ugurlarynyň biri-de ylmy açýşlaryň taryhyny öwrenmekdir. Eger haýsy-da bolsa bir ýokary ösüş derejesine ýeten ylmyň taryhyna göz aýlasaň, ol heniz matematiki hasaplamalar

¹ Флобер Г. Собр. Соч., т.5, М., Изд-во «Правда», 1956, 134-nji sah.

² W.W.Iwaşowyň “Творчество Диккенса” diýen kitaby boýunça getirilýär. М. Изд-во МГУ, 1934, 122-nji sah.

ulanylýan nazary maglumata öwrülýänçä, onuň irki ösüş tapgyrlarynda fantastik çaklamalaryň, netijä gelmekligiň bolandygyna göz ýetirmek bolýar. Ylmyň bu pudagy kem-kemden ösdügiçe hyýala bolan zerurlyk düşüp galýar. Emma şeýle ýagdaý uzak dowam etmeýär. Ylmyň özüniň belentliklere galýan ýolunda ýene-de täze-täze näbelli zatlara, kanunlara gabat gelnip, olaryň ilkinji çözüşini tapmakda ýene-de hyýal akyl ýetiriş prosesine goşulýar. Diýmek, hyýal hemişe ylmyň ön hatarynda bolup, täze açýşlaryň möhüm serişdesidir. Bularyň hemmesi adamyň ýaşaýşynda fantaziýanyň rolunyň biçäk uludygyny görkezýär.

Ýaşlar açýşlar we oýlap tapýşlar hakynda, oňat durmuş, kär hakynda, wepaly söýgi, dostluk hakynda, gahrymançylyk, bagt hakynda arzuw edýärler. Käwagtlar ýaşlar özleriniň arzuwlaryndan utanyp, ony çaga häsiýeti hasaplap, ol hakynda dil ýazdyrmazlygy makul bilýärler. Arzuw etmek ähli döwrüň, nesliň ýaşlaryna, mahsusdyr. Bu kemçilik däl-de, gymmatly häsiýetdir. Psihiki ösüşi kadaly ýekeje adam fantaziýasyz oňup bilmez. Ýöne bu häsiýet ýaşlarda ululara seredeniňde has güýçli bolýar. Başgaça bolup-da bilmez. Fantaziýa ösýän şahsyýet üçin Ýer togalagyny galdyrmaga daýanç bolýan Arhimediň ryçagydyr.

Eger-de şeýle daýanç nokady döredijilikli zähmet bolup, fantaziýanyň keşplerine ýüzlenmeklik hakykata has çuň aralaşmak makadyna tabyn bolsa – şeýle“arhimed ryçagy” hyýalyň hut özi bolup durýar. Fantaziýany ösdürmek we terbiýelemek ýaşlaryň şahsyýetini kemala getirmegiň möhüm şertidir.

DÖRDÜNJİ BÖLEK

14-nji BAP

Duýgy

§ 1. Duýgular hakynda düşünje

Duýgular hakykatyň şöhlendirilmesi hökmünde. Adam şol bir wagtyň özünde janly organizm we jemgyýetiň agzasy bolup, şahsyýet hökmünde dürli obýektlere bolan gatnaşyklaryny beýninde şöhlendirýär. Bu şöhlendirmäniň esasy mazmunyny şahsyýetiň hereket ediji we akyl ýetiriji subýekt hökmünde islegini kanagatlandyryp biljek ýa-da päsgel döretjek obýektlere bolan gatnaşyklary düzýär. Daşky dünýäniň adamyň beýninde şöhlelenmesiniň şeýle özboluşly tarapyny şahsyýetiň duýgy ýa-da emosional ulgamy döredýär. **Duýgular – adamyň beýninde onuň real gatnaşyklarynyň, ýagny islegleriniň subýektiniň özüne ähmiýetli obýektlere gatnaşyklarynyň şöhlelenmesidir.**

Bu kesgitlemä adalga jähtden düşündiriş bermek zerurdyr.

“Gatnaşyk” düşünjesi psihologiýada iki manyda ulanylýar: birinjiden, subýektiň we obýektiň arasynda döreýän obýektiw arabaglanyşyk (obýektiw gatnaşyklar), ikinjiden, - bu baglanyşyklaryň şöhlendirilmesi ýa-da syzylmagy – meselem, subýektiň islegleriniň we olary kanagatlandyryp biljek obýektleriň arabaglanyşygy (şahsyýetiň subýektiw gatnaşyklary).

Duýgy sözi gündelik durmuşda we edebiýatda köp manyda ulanylýar. Meselem, bu söz bilen duýmalar (ten duýmaları), kähalatda bolsa meýiller we höwesler, başga bir wagtda bolsa aňň bardygy ýa-da ýokdugy aňladylar. Ylmy adalga hökmünde “duýgy” düşünjesi janly-jandarlaryň beýninde olaryň isleglerini kanagatlandyryan ýa-da päsgel döredýän obýektlere bolan gatnaşygynyň şöhlelenmesini aňlatmak üçin ulanylmalydyr.

Başga bir tarapdan, “duýgy” we “emosiýa” adalgalary-da biri-birinden tapawutlandyrmalydyr. Emosiýa alamatlary has aýdyň

ýüze çykýan duýguny syzmagyň takyk görnüşidir. Meselem: watançylyk duýgusyny, tabşyrylan işe jogapkärçilikli garamak duýgusyny, ýa-da enä we çagalara bolan söýgini emosiýa diýip atlandyrmak bolmaz.

Şol bir wagtyň özünde duýgy we emosiýa düşüňjelerini bir-birinden düýpli aýyrmak hem bolmaz. Kähalatlarda “duýgy” sözüne subýektiň şahsyýet hökmünde döreýän gatnaşyklarynyň şöhlelenmesi, “emosiýa” bolsa özüni alyp barşyň instinktiw görnüşini bilen baglanyşykly, organizme täsir edýän gyjyndyryjylaryň peýdaly ýa-da zyýanlydygyny görkezýän “pes duýgular” (ýmit, jyns we ş.m.) hökmünde garaýarlar. Emma emosiýa şahsyýetiň ýokary duýgularynyň syzylmagy hökmünde hem ýüze çykýar.

Duýgularyň signal-habar beriji we regulýativ-edara ediji funksiýalary. Duýgular adamyň psihikasynyň, şahsyýetiniň işiniň özboluşly ulgamy bolup, olar dünýä akyl ýetiriş we ony özgerdiş prosesinde dürli görnüşde syzylýar. Birinjiden, duýgular dünýäde bolup geçýän zatlaryň adam üçin ähmiýetini habar beriji signallar ulgamy bolup durýar. Hakykatdan hem duýgy organlaryna täsir gyjyndyryjylaryň birnäçesi döreýän duýgy arkaly jemlenip, belli bir täsir döredýär we ýat keşbi hökmünde ol ýa-da beýleki duýgy tonunda saklanýar. Fiziologik taýdan bu ýagdaý belli bir gyjyndyryjylaryň janly organizm üçin lezzetiň ýa-da erbetligiň signalyna öwrülýändigini bilen düşündirilýär; bu ýagdaýda döreýän duýgunyň syzylmagy bolsa şertli refleksleri berkidiji mehanizm bolup durýar. Duýgularyň bu signal funksiýasyna psihologiýada duýgynyň impressiw tarapy latynça (impressiýa - täsir) diýip atlandyrylýar.

İkinjiden, duýgular adamyň işiniň aýry-aýry hereketleriniň uzak ýa-da gysga wagtlaýyn motiwleri bolup, önde goýulan maksada meýil, ymtylma döredýär. Duýgular signal, motiwirleýji funksiýalaryndan başga-da, regulýativ funksiýasyny-da ýerine ýetirýär. Emosiýalar hereketlerde we köpsanly beden üýtgeşmelerinde ýüze çykýar. Bu üýtgeşmeler syzylýan duýgularyň obýektiv alamatlarydyr. Uýgunlaşma häsiýetdäki erksiz we aňly hereketleri etmek, sesiň üýtgemegi, mimika, yşarat hereketleri, organizmde geçýän prosesleriň üýtgemegi psihologiýada emosional

ýagdaýlaryň ekspressiw tarapy (latynça—ekspresio diýen sözden – aňlatmak) diýip atlandyrylýar.

Duýgularyň esasy häsiýetleri. Duýgularyň subýekti şahsyýet bolup, olar diňe anyk, janly adamyň häsiýeti hökmünde ýaşaýarlar. Subýektsiz duýgular bolup bilmez. Adamyň amaly we nazary işiniň gönükdirilýän predmetleri we hadysalary onda belli bir emosional täsir döredýärler, duýgularyň obýekti bolup durýarlar.

Duýgular subýektiw häsiýetde bolsalar-da, aňlanylyp bilinýär. Olar hemişe sebäpli esasyda döredýärler. Şol bir wagtyň özünde adam amaly we nazary işde öz duýgularyna erk edip, hadysalara öňden endik bolan äheňde baha bermegi we öz içki subýektiw dünýäsini aňly üýtgetmeli bolýar. Ähli subýektiw zatlar öz gelip çykyşy we mazmuny boýunça obýektiw häsiýetdedir. Obýektiw dünýäniň döredýän subýektiw duýgulary diňe bir ten üýtgeşmelerinde däl-de, şahsyýetiň hereketlerinde, sözleşinde, özüni alyp barşynda ýüze çykýar.

Adamyň öz duýgusynyň obýektine bolan gatnaşygynyň aýratynlygy, onda nähili şahsy gatnaşygyň aňladylýandygy, duýgynyň hil mazmunyny döredýär. Adam söýýär, ýigrenýär, gorkýar, gaharlanýar, geň galýar, gynanýar we ş.m. Ýöne bu häsiýetler sanardan köpdür, çünki dünýäde şahsyýetiň islegini kanagatlandyryan ýa-da oňa päsgel berýän we şahsyýetiň deňişli gatnaşygyny döredýän zatlar çensiz köpdür. Emma şeýle bolsa-da, islendik duýga, emosional ýagdaýa mahsus bolan esasy häsiýetleri ýüze çykarmak zerurdyr.

Bu babatda şahsyýetiň emosional gatnaşyklarynyň iki esasy häsiýetini **oňyn** – we **oňyndäl** duýgulary ýüze çykarmak mümkin. Bu häsiýetler duýgunyň haýsy zatlaryň oýanyan islegleri kanagatlandyryandygyny, ýa-da kanagatlandyryp biljekdigini we munuň tersine, nämäniň kanagatlandyрма päsgel berip biljekdiginiň görkezijisi bolup durýandygy bilen baglanyşyklydyr. Meselem, iýmite bolan islegiň kanagatlandyrylmagy lezzet döredip, onuň normal kanagatlandyrylmagyna päsgel berýän zat bolsa nägilelik döredýär. Hat-da islegleriň kanagatlandyrylmagyna böwet bolan zatlary ýada salmakda ýakymсыз duýgy döredýär.

Görkezilen baglanyşyk, organizmiň islegleri bilen dürli sosial motiwleriň, islegleriň utgaşýan ýagdaýlaryna hem häsiýetlidir. Meselem, ýaş şahyryň iň bolmanda özüniň iki-üç sany goşgusyny çap etdirmek islegi iki dürli ýagdaýda ýüze çykýar: bir ýagdaýda uly lezzet, kanagatlanma hökmünde (eger-de redaktor goşgulary magtap, çap etmäge söz beren bolsa), başga bir ýagdaýda lapykeçlik hökmünde (redkollegiýa olary originalygynyň azlygy ýa-da gazetde ýer bolmanlygy üçin nomerden aýran wagtynda) duýgy döreyär.

Emma has dogrusy, hakyky emosional ýagdaýlaryň dört sany esasy häsiýeti bolýar. Oňyn we oňyndäl duýgulardan başga, şahsyýetiň duýgy obýektlerine **goşa we näbelli – oriýentirleýji** gatnaşyklaryny ýüze çykarmak mümkin.

Goşa (ýa-da ambiwalent) duýguda lezzet we hesret diňe biri-birine goşulman, eýsem olaryň bileligini döredýän duýgunyň zerur häsiýeti bolup durýar. Şeýle duýga mysal gabanjaňlyk bolup, onda söýgi we ýigrenç özboluşly birleşýär. Goşa duýgularyň bolmagy predmetleriň we hadysalaryň, durmuş ýagdaýlarynyň mazmuny boýunça örän çylşyrymlylygy bilen düşündirilýär. Suwsyzlykdan tebsirän turist sowujak suwdan gananda, lezzet almalı ýaly bolup görünýär. Emma, eger-de suwdan nebitiň ysy gelýän bolsa, onda adam şol bir obýektden birbada lezzet we närazylyk alyar. Çeper edebiyatda goşa duýgulara degişli kän mysallar bolýar: “söýýän we ýigrenýän”, “lezzet alýan we utanýan”, “aýrylyşmak – süýji hasrat, ýakymly ezyet” we ş.m.

Şahsyýetiň emosional durmuşy hemişe gapma-garşylyklaryň döremegi, olaryň çözüşi we gaýtadan döremegi bilen häsiýetlidir. Şahsyýetiň gatnaşyklary bilen gurşawyň arasyndaky we organizmiň içki sredasyndaky deňagramlylyk (tebigy we jemgyýetçilik) hemişe bozulyp, gaýtadan dikeldilip ýene-de üýtgeýär. Hut şeýle üýtgeýijilik emosional ýagdaýlaryň esasy häsiýetlerini: oňyn, oňyndäl, goşalaýyn sypatlaryny kesgitleýär.

Subýektiň predmetlere emosional gatnaşygynyň dördünji bir häsiýeti – **näbellilikdir**, ol adaty gysgawagtlaryň emosional reaksiýa, kähallatlarda bolsa durnukly duýgy görnüşinde ýüze çykýar we obýektlere bolan oriýentirlenme – ugrkma bilen baglanyşykly bolýar. Adam durmuşda täze predmete gabat gelip, öz kabul edişinde

ony beýleki predmetlerden saýlaýar we geň galmaklyk, düşünmezlik, gyzyklanma syzýar. Bu täze täsirlenme emosional oriýentirlenme bolup durýar. Predmetler, janly jandarlar, tebigatyň we jemgyýetiň nätanys hadysalary belli bir durnukly isleg bilen baglanyşdyrylmazyndan ozal, akyl ýetiriş işi bilen utgaşýan emosional ýagdaýyň predmeti hökmünde ýüze çykýar. Kähalatlarda şeýle duýgularyň esasynda “bu näme?” diýen soraga düşünmäge bolan isleg durýar. Oriýentirleýji duýgular durnuksyz we gysgawagtlaýyn bolup, obýekte bolan ol oňyndäl ýa-da oňyn gatnaşyklara çalt öwrülýär.

Duýgularyň mazmuny. Duýgularyň mazmunyny adamyň ýaşayşynyň esasy düzýän, onuň ösüşini kesgitleýän, kähalatlarda bolsa gös-göni lezzet ýa-da gynanç döredýän gatnaşyklar emele getirýär. Başgaça aýdanynda, adamyň duýgusynyň esasynda köpsanly tebigy we medeni islegler durýar. Oýanan islegi kanagatlandyryan ýa-da oňa ýardam edýän zatlar oňyn emosional ýagdaý döredip, durnukly duýgy hökmünde berkleşýär. Bu islegi kanagatlandyрмаýan ýa-da onuň kanagatlandyrylmagyna howp döredýän zatlar oňyndäl emosional ýagdaý döredip, öz gezeginde duýgy görnüşinde berkleşýär.

Duýgy adamyň durmuş ýolunda oňa üstünligiň ýa-da şowsuzlygyň garaşandygyny, onuň beýleki adamlar bilen gatnaşyklarynyň, jemgyýetde tutýan ornunyň ýerlikli ýa-da ýerliksizdigini habar berýär. Adam jemgyýet gurluşly jandar bolup, onuň duýgularynyň mazmuny şahsy durmuşyň çäginde has uzakdaky gatnaşyklary öz içine alýar. Şatlanmak ýa-da tukatlanmak, gahar we joşgun, käriňi söýmek we ýürek gysgynçlyk we beýleki jemgyýet mazmunly gatnaşyklar şahsyýetiň durmuş ornuna, işjeňligine, jemgyýet ähmiýetli işe gatnaşmagyna, kollektiwdäki şahsyýetara gatnaşyklaryna bagly bolýar.

Käbir duýgular gaýtalanmagy netijesinde özleriniň dörän şertlerine utgaşyklykda berkleşip, şahsyýetiň dominirleýji-aýgyrtly emosional häsýetine öwrülýärler. Adamlary hoşniýetliligi ýa-da gaharjaňlygy, gorkaklygy ýa-da gaýduwsyzlygy, bilesigelijiligi ýa-da biperwaýlygy we ş.m. boýunça häsiýetlendirmek bolar. Terbiýäniň möhüm wezipeleriniň biri-de adamlarda şahsyýetiň ýokary

mazmunly emosional häsiýetlerini döretmekdir. Bu häsiýetleriň esaslaryna gahrymançylyk, aladaçylyk, öz ýokary ahlak ideallaryňa ygrarlyk degişlidir.

Duýgularyň dinamikasy. Adamyň duýgularynda onuň durnukly we üýtgeýän komponentleriniň birligi ýüze çykýar. Duýgular şahsyýetiň berkleşen emosional häsiýetleri görnüşinde bolsalar-da, olarda düýpli üýtgeşmeler bolýar. Duýgunyň ösüş ugruny kesgitlemek, onuň üýtgeýjiligini önünden görmek, duýgunyň dinamikasyny ýüze çykarmak örän möhümdir.

Döran duýgy berkleşip, kem-kemden has ýiti we tolgundyryjy häsiýete eýe bolup bilýär. Meselem, Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda biziň ýurdumyzyň adamlary faşizmiň iň bir aýlyganç wagşylygyna göz ýetirip, öz duýgularynda olara bolan ýigrenji has güýçlendirdiler. Faşizme bolan ýigrenç Watana bolan yhlasly söýgi bilen utgaşyp, biziň halkymyzy beýik ýeňşe getirdi. Şahsyýetiň duýgusy näçe mazmunly boldugyça, onda şöhlenenýän gatnaşyklar has baýlaşyp, şeýle duýgy kem-kemden güýçlenýär we çuňlaşýar.

Duýgularyň dinamikasy kähalatlarda başga häsiýetde bolýar. Duýgunyň ösüşinde ösüş bilen bir hatarda onuň öçmegi-de bolup bilýär. Okuwçylaryň ünsüni çekmek üçin “güýçli täsir ediji” serişdelerden peýdalanýan mugallym (sesiňi gataaltmak, gygyrmak, taýajyk bilen stoly kakmak we ş.m.) birnäçe wagtyň dowamynda bu prosesde okuwçylarda döredýän gorky emosiyasyna daýanyp biler. Emma bu usulyň çalt gaýtalanmagy ahyr netijede okuwçylarda muňa biperwaýlyk döredýär we onuň täsiri gaçýar. Mugallym okuwçylaryň emosional uýgunlaşmak mümkinçiligini göz önünde tutup, bu ugurdaky dürli torç edilen usullardan örän seresaply peýdalanmalydyr. Duýgunyň obýektiniň mazmuny şahsyýet üçin öz ähmiýetini tamamlanda **emosional doýgunlyk** ýagdaýy döreýär. Bu ýagdaýda öň özüne çekýän zatlar biperwaýlyk döredip, ýakymlylyk ýakymсызlyga öwrülýär. Adamyň hoşuna gelen saz, aýdym we ş.m. köp gezek üznüksiz gaýtalansa, diňe bir öz ähmiýetini gaçyрман, eýsem ýürege düşýär.

§ 2. Emosional ýagdaýlaryň fiziologik esaslary

Emosiýalaryň döremeginde beýniniň dürli bölümleriniň roly

Ähli psihiki prosesler ýaly, emosional ýagdaýlar hem beýni işiniň önümidir. Olaryň döremegi daşky dünýäde bolup geçýän üýtgeşmelerden başlanýar. Bu üýtgeşmeler islegleriň bir toparynyň oýanmagyna, beýlekileriniň peselmegine,

organizmiň, şahsyýetiň umumy ýagdaýynyň ýokary göterilişine ýada peselmegine getirýär. Emosiýany häsiýetlendirýän fiziologik prosesleriň esasynda şertsiz we şertli refleksleriň çylşyrymly ulgamy durýar. Mälim bolşy ýaly, şertli refleksleriň ulgamy ýarym şarlaryň gabygynda döredilip berkidilýän bolsa, şertsiz refleksler beýni sütünine degişli ýarym şarlaryň gabykasty uzelleri, görüş güberçeği we nerw oýanmasyny beýniniň ýokary bölümlerinden wegatativ nerw ulgama geçirýän beýleki merkezler arkaly döredilýär. Duýgularyň syzylmasy hemişe gabyk we gabykasty merkezleriň bilelikdäki işiniň netijesidir.

Daşky dünýäde bolup geçýän zatlar adam üçin näçe ähmiýetli bolsa, duýgular şonça-da çuňňur syzylýar. Bu prosesde ýüze çykýan wagtlaýyn baglanyşyklar ulgamynyň üýtgedilip guralmagy oýanma prosesini döredip, ol bolsa ýarym şarlaryň gabygyna we gabykasty merkezlere ýaýraýar. Beýniniň ýarym şarlarynyň astyndaky bölümlerde organizmiň fiziologik işiniň merkezleri ýerleşýär: dem alyş, ýürek-damar, iýmit bişiriş, sülekey işläp çykaryş we ş.m. Şol sebäpli gabykasty merkezleriň oýanmasy beýleki içki organlaryň işini güýçlendirýär. Sonuň bilen baglanyşyklylykda duýgularyň syzylmagy dem alşyň (adamyň tolgunmakdan demi tutulyp, dem almagy kynlaşýar) we ýüregiň işleýişiniň (ýürek urmasy çaltlaşýar), ritmiň üýtgemegi bilen, organizmiň aýry-aýry bölümleriniň gan bilen üpjünçiliginiň (utançada gyzarmak, gorkuda agarmak), sülekey mázleriniň funksiasynyň (hasratda gözüň ýaşarmagy, tolgunmakda agzyň kepemegi, gorkuda “sowuk” deriň döremegi ş.m.) bozulmagy bilen utgaşýar.

Kadaly ýagdaýlarda ýarym şarlaryň gabygy gabykasty merkezlere esasan tormozlaýjy täsir edip, duýgunyň daşky ýüze çykyşyny saklaýar, çäklendirýär. Eger-de beýniniň gabygy adatdan

daşary oýanma ýagdaýyna gelip, onuň regulirleýji funksiýasy güýçli gyjyndyryjynyň täsirinde (ýadawlykda, serhoşlykda) bozula, irradiasiýanyň (impulslaryň ýaýramagy hadysasy) netijesinde gabykasty merkezler-de güýçli oýanma ýagdaýyna gelip, duýgy hereketlerine bolan gözegçilik we özüni saklamaklyk has gowşayar ýa-da ýitýär. Diýmek, emosional ýagdaýlarda adamyň özüni alyp barşynyň, işiniň ähli taraplarynda çuňňur üýtgeşmeler ýüze çykýar.

Emosiýanyň döremeginde gipotalomo-limbiki we retikulýar formasiýa ulgamynyň roly. Beýniniň işini elektrofiziologik usullar bilen öwrenmek, emosiýanyň adamyň we haýwanlaryň ýaşaýşynda iňňän uly roly oýnaýandygyny, şeýle hem olaryň özboluşly döreýiş mehanizmlerini ýüze çykarmaga mümkinçilik berdi. Bu derňewler emosional ýagdaýlaryň diňe bir uly ýarym şarlaryň gabygynyň we onuň gözegçiliginde durýan gabykasty merkezleriň “umumy” netijesi däl-de, nerw ulgamynyň kesgitli bölümüniň, birinjiden, - retikulýar formasiýanyň häsiýeti bolup durýandygy anyklanyldy. Beýniniň bu bölümüniň özbaşdak funksiýasy bolman, ol beýniniň beýleki mehanizmleriniň işini işjeňleşdirýär. Emosional ýagdaýlary döredýän ikinji bir beýni bölümü – talamusdaky (görüş güberçeklerinde), aýratynam gipotalamusdaky güberçekasty zolakdaky, limbiki ulgamda ýerleşýän merkezlerdir. Limbiki ulgam gadymy gabykasty bölümler bilen uly ýarym şarlaryň täze gabygynyň arasynda ýerleşýär. Emosional reaksiýalar üçin gabykasty uzelleriň düzümine girýän merkezleriň funksiýalary-da möhümdir. Bu uzeller uly ýarym şarlaryň ak maddasynyň düzümine goşulýan çal maddalaryň toplanmasyndan ybaratdyr. Eger uly ýarym şarlaryň gabygy takyk operasiýalara we hereketlere birleşýän aýry-aýry duýmalary we herketleri inçelik bilen analizleýän we dolandyrýan bolsa, beýniniň şu ýokarda sanalan formasiýalary organizmiň daşky we içki sredadaky üýtgeşmelere bolan umumy reaksiýalaryny dolandyrýar.

Beýniniň uly ýarym şarlarynyň gabygyna uly zeper ýetip, daşky we içki sredadan gelýän gyjyndyryjylaryň inçe analizi bozulan ýagdaýynda hem esasy emosional reaksiýalar saklanyp, jandar limbiki sistema (“emosional beýnä”), gelip gowuşýan şeýle hem

güberçek we retikulýar formasiýa gelyän gyjyndyryjlara adaty emosional reaksiýalara – lezzet-ezyet çekmek, keýplilik-keýpsizlik, gahar ýa-da gorky, şatlyk ýa-da gaýgy bilen jogap berýär.

Beýniniň belli nokatlaryna elektrodlar ornaşdyryp, onuň biotoklaryny ýazyp almak arkaly geçirilen eksperimentler süýdemdirijileriň gipotalamusynda **lezzet** we **hasrat** merkezleriniň bardygyny anyklady. Merkezleriň birinjisi gyjyndyrylanda jandar şeýle bir ýakymly duýgy syzyp, soňra şeýle gyjyndyrmanyň gaýtalanmagyny isleýär. “Hasrat” merkezi gyjyndyrylanda bolsa, haýwan gorkusyna titräp, gaçmaga synanyşyp, soňra şeýle emosiyalar döreyän ýagdaýdan gaça durýar. Oňyn we oňyndäl emosiyalaryň şeýle merkezleri beýniniň beýleki görkezilen bölümlerinde hem bolup, olarda lezzet we hasrat merkezleri biri-birlerine has golaý ýerleşýär. Şonuň üçin-de olaryň goňşy zolagy gyjyndyrylanda goşa duýgular döreyän bolmagy mümkin.

“Hasrat” we “lezzet” merkezleri özleriniň biri-birine golaý we meňzeşligine garamazdan, belli bir derejede dürli gurluşdadyrlar. Meselem, beýniniň dürli bölümlerindäki “hasrat” merkezleri biri-birleri bilen bir bitewi ulgama baglanyşdyrylan bolup, onuň netijesinde oňyndäl emosiyalar tutuş organizm boýunça syzylp, onuň umumy ynjalyksyzlygyny döredýär; beýniniň dürli bölümindäki lezzet merkezleri bolsa belli bir derejede biri-birinden garaşsyzdyrlar, şonuň üçin-de aýry-aýry oňyn emosiyalar hili boýunça aýry-aýry oňyndäl emosiyalardan güýçli tapawutlanýar. Merkezleriň ýerleşişiniň bu aýratynlygy emosiyalaryň jübitdigine ýa-da polýar häsýetdedigine düşünmäge kömek edýär. Emosiyalaryň her birine olaryň gapma-garşylykly görnüşini tapmak mümkin: ýarayar-ýaramaýar, oňaly-oňasyz, söýgi-ýigrenç, şatlyk-hasrat we ş.m.

Hasrat çekmek we lezzet almak şertli baglanyşyklaryň berkidilmegi hökmünde. “Hasrat” we “lezzet” merkezlerini elektrik bilen gyjyndyrmak arkaly geçirilen tejribeler bu merkezleri oýarmagyň şol bir wagtyň özünde bu duýgularyň berkidilmegi bolup durýandygyny, netijede bolsa şertli refleksler döreyändigini görkezdi. Beýle diýmek ýarym şarlaryň gabygynda kabul edişini, ýadyň, hyýalyň, pikirlenmäniň, endikleriniň, ýörelgeleriniň we özüni alyp barşyň stereotipleriniň (ýagny adamyň aňly işini

düzýän ähli zatlaryň) esasyňy düzýän wagtlaýyn baglanyşyklar emele gelýär diýmekdir. Şol bir wagtyň özünde beýni sütüniniň gapdalynda, güberçegastynda hem-de kem-käsleýin uly ýarym şarlaryň gabygasty uzellerinde ýerleşýän hut şu “emosional merkezleriň” hemişelik işlemekligi, şertli refleksleriň ýitip gitmegini, olaryň tormozlanmagyny, şonuň netijesinde bolsa uly ýarym şarlaryň бүтін kämil saýlap alyş iş ulgamyny dörediji mehanizm bolup durýar.

“Bu gabygasty uzeller ýimit, goranyş, jyns we ş.m. ýaly möhüm şertsiz refleksleriň ýa-da instinktleriň merkezi bolup, şeýlelikde janly organizmiň esasy meýillerini, gönükdirilmelerini düzýärler. Gabygasty merkezlerde organizmiň esasy daşky iş funksiýalarynyň fondy ýerleşendir... Gabygasty zolak uly ýarym şarlaryň gabygyna oňyn täsir edip, olaryň esasy güýç çeşmesi bolup durýar” – diýip, I.P.Pawlow belläpdi. Onuň pikiriçe ýaşayş prosesinde ýokary nerw işiniň belli bir “dinamiki stereotipi” döredilenden soňra onuň “bozulmagy” oňyndäl duýgulary syzmagyň mehanizmi bolup, ony taýýarlykly üýtgetmek bolsa oňyn häsiýetli duýgulary döredýär. Ýerleşşi boýunça dürli-dürli bolan lezzet we hasrat merkezleri degişli emosiyalar, şertli reflektor baglanyşyklary dürli hili berkidýärler ýa-da tormozlaýarlar. Meselem, eger-de güberçegastynda (gipotalamus) ýerleşýän merkezler lezzetiň we hasratyň sansyz gaýtalanýan ýagdaýlarynda üýtgemezden hereket edýän bolsa, onda uly ýarym şarlaryň gabygasty uzellerinde ýerleşen merkezler köpsanly gyjyndyryjylardan soňra çalt öçüp başlaýar we emosional reaksiýalar gowşap, soňra bolsa düýbünden ýitýärler. Akyl işiniň we ahlak duýgularynyň emosional öwüşgininiň kanagatlandyrylyşyna laýyklykda çalt güýçlenip we kesilmek häsiýeti, organizmiň esasy kuwwatly isleglerini habar berýän emosional reaksiýalaryň bolsa köpsanly kanagatlandyrmalardan soňra hem ýitip gitmezligi hut şunuň bilen düşündirilýär. Organiki heläkçilik esasynda dörän agyry kemelmeýär, fiziki türgenleşikden alynýan lezzet hiç wagt ýürege düşmeýär (tä oňyndäl, oňyn ýa-da garyşyk-ambiwalent signal indiuidumyň ýaşayşy üçin öz ähmiýetini ýitirýänçä, başgaça aýdanynda, tä gomeostatik reaksiýalar düýpli üýtgeýänçä). Amerikan derňewçisi Oldzyň tejribesinde güberçegasty zolakdaky degişli merkezi elektrik bilen gyjyndyryýan ryçaga basmak

arkaly özünde lezzet emosiýasyny döretmegi öwrenen alaňnyrt bu işini ukydan we iýmitden ýüz öwürip yzygider dowam etdirip, agyr fiziki mejalsyzlyk ýagdaýyna ýetipdir. Şol bir wagtyň özünde, meselem, serçelerde bakjadaky garantgy arkaly döredilýän gorky çalt ýitip gidýär.

Hut dürli merkezleri gyjyndyrmakda lezzetiň we hasratyň hiliniň, derejesiniň we durnuklylygynyň tapawuduna laýyklykda bir ýagdaýda emosional öwüşginli şertli refleksler baglanyşygyň bir gezek berkidilende döremegini, başga bir ýagdaýda bolsa ýüzlerçe berkitmäniň-de berk baglanyşyk döredip bilmeýändigini düşündirmek bolar. Edil şonuň ýaly-da ýiti emosional öwüşginli käbir şertli refleksler çalt ýitýärler, beýlekileri bolsa ýokary berklikde bolup, olara güýçli täsir edýän şertli tormozlar-da hiç hili täsir etmeýär.

Bu faktlarda şahsyýetiň käbir doýgun emosional öwüşginli ýörelgeleriniň we meýilleriniň adatdan daşary durnuklylygyna düşündiriş tapmak mümkin (meselem, şahsyýetiň göwnüne ýaran durmuş keşbini alyp barmaklyga bolan meýli). Şeýlekilde alkogoligi hatda özi üçin aýratyn ähmiýetli wakalar-da (ýakyn adamsynyň ýogalmagy, iş ýerinde uly ýakymсызlyklaryň bolmagy we ş.m.) serhoşlukdan lezzet almak bilen baglanyşykly özüni alyp barşyndan saklap bilmeýär, ýa-da diňe gysga wagtlaýyn saklap, soňra “ýene-de hemme zat öz ornuna geçýär”.

§ 3. Emosiýanyň haýwanlarda we adamlarda ýüze çykyşy

Adamyň we haýwanlaryň emosiýalarynyň hil tapawutlylygy. Adamyň emosional ulgamynyň eksperimentde ýüze çykarylan fiziologik mehanizmleri göräýmge haýwanlaryň has ösen görnüşleriniň emosional mehanizmlerinden düýpli tapawutlanmaýar. Emma duýgularyň hil mazmunyna we olaryň ýüze çykyş görnüşlerine üns bersek olaryň arasyndaky tapawut şeýle düýpli bolup, haýwanlarda ýokary duýgularyň hiç bir nyşanyň-da ýokdugyna göz ýetirýärsiň.

Adamda duýgularyň iňňän uly topary bolýar, emma olar haýwanlarda düýbünden ýokdur. Şol bir wagtyň özünde adamlarda we haýwanlarda umumy bolan emosiýalar (gahar, gorky, jyns

duýgusy, şatlyk we ş.m.) olarda hil taýdan tapawutlanýar. Adamyň emosiýalary sosial şertler bilen döredilip, hemişe (kesellilik ýagdaýdan başga) adama mahsus, jemgyýetçilik gönükdirilmeginde ýüze çykyar. Açlyk duýgusy iýmit instinktiň elementi bolup, ýöne adamda onuň emosional syzlyşynyň ýüze çykyşy haýwanlaryňkydan düýbünden başgaçadyr. Jyns duýgusy-da köpelmek instinktiň “jähiti” bolup, adamzadyň uzak taryhy ösüş ýolunda hil, mazmun taýdan hususy adam duýgusyna öwürlendir.

Adamyň duýgularynyň taryhy häsiýeti. Adamyň duýgulary taryhy taýdan döredilendir. Şonuň üçin in bir çylşyrymly biologik we fiziologik seljerme hem olaryň anyk mazmunyny, olaryň şahsyýetiň özüni alyp barşyna, aňlanylan gatnaşyklaryna öwrülüşini aýdýňlaşdyryp bilmez.

Emosiýalaryň taryhy häsiýeti olaryň mazmunynyň haýwanlaryňka garanynda inňän baýdygy bilen düşündirilýär. Adamlaryň öz aralaryndaky (zähmet, syýasy, medeni, maşgala durmuşy), şeýle hem tebigat bilen gatnaşygynda ýüze çykyan gatnaşyklar köp sanly täze duýgulary we olaryň ýüze çykyş görnüşlerini döredipdir. Adam ýüzüniň durky, kellesini ýaýkamak, manyly dem almak arkaly beýleki adama öz duýgusyny bildirýär: çagalara, öz söhbetdeşine mylaýym jogap bermegi, hoşniýetli ýylgymagy, garrylara we inwalidlere ýer bermegi, körpelere mylaýym ýüzlenmegi öwredýär. Adam öz emosiýalaryna erk edip, olaryň yerliksiz görnüşlerini ýüze çykarmaýar, olara ahlak, kanun, dāp-dessurlar nukdaýnazardan baha berýär.

Köplenç adamlar güýçli emosiýalary syzsalar-da, daşyndan asudalygy saklaýarlar, kāwagtda bolsa olary daşa çykarmaga utanyp, düýbünden gapma-garşylykly duýgulary ýüze çykarýarlar: güýçli agyry ýa-da hasrat wagtynda ýylgyryp, güljek bolanlarynda agras görmüşe geçýärler. Emma bu ýagdaýda dem alyş, gan-damar, iýmit bişiriş ulgamda dōreýān beden üýtgemelerini basyp ýatýrmak, saklamak yüz-gözün, eliň hereketlerini saklamakdan kyn bolýar. Adam tolgunýan wagtynda asuda dem almany, gözýaşyny saklamany başarsa-da, ýüzüniň gyzarmasyny ýa-da agarmasyny saklamak oña örān kyn bolýar; ýürek urmasynyň çaltlaşyşy, adrenaliniň bōwreküsti māzlerden gana geçmesini, görejiň giňelmesini we uçganaklamasyny

saklamak bolsa düýbünden mümkin däldir. Emma bu ýagdaýlarda hem ýerliksiz emosiýalar döredýän predmetlerden ünsi sowup (meselem, gorky, aljyramak, gahar, öýke), duýgulary gowşadyp bolýar. Emosiýany saklamakda salyhathlyk, şahsyýetiň ahlak sypatyny häsiýetlendirýän ýokary duýgular bolan ahlak borç duýgusy ýaly şahsyýeň sarpaly duýgularynyň ähmiýeti has-da uludyr.

4. Emosional ýagdaýlaryň ýüze çykyşy. Emosiýalaryň daşky ýüze çykyşy fiziologik we psihologik nukdaýnazardan seljermegi talap edýän meseleleriň biridir. Bu meseläniň çylşyrymlylygy şahsyýet üçin möhüm çuň duýgularyň köplenç daşky ýüze çykyşy boýunça ýönekeý duýgulardan hem gurak we garyp bolýanlygyndadyr. Meselem, durmuş ýoluny saýlan jahylyň duýgularynyň görnüşi öz daşky beden üýtgeşmeleri boýunça tötänden palçyga ýykylyp, üstüni hapalanyň gynanjyndan-da pes bolmagy mümkindir. Emosional duýgular ikinji signal ulgamy(dil,sözleýiş) bilen berk baglanyşykda bolan ýagdaýynda olaryň ýönekeý daşyna çykarylyş görnüşleri has pes bolýar: emosiýalar erksiz ýa-da ýönekeý endik reaksiýalarynyň bir tarapy bolup duran wagtynda, daşky ýüze çykyş hereketleri has güýçli bolýar.

Emosiýanyň ýüze çykyşy, birinjiden, daşky aňladyş hereketlerinden (mimiki we pantomimiki), ikinjiden bolsa dürli beden üýtgeşmelerinden, ýagny içki organlaryň işleýşiniň üýtgemeginden (köplenç ýagdaýda adamyň daşky sypatynyň üýtgemegi bilen utgaşýan) ybaratdyr, üçünjiden bolsa gumoral häsiýetdäki üýtgeşmeler, ýagny ganyň himiki düzüminiň we beýleki suwuklyklaryň, madda çalyşmagynyň çuň özgerişlerinden ybarat bolýar.

Emosiýanyň daşky aňladyşyna mimikada, ýşaratlarda, göwräniň kaddyndaky, daşky mázleriň bölünüşiniň, gözýaşyň, sülekeyň, deriň döremegi, şeýlelik-de aýry-aýry hereketleriň aýratynlyklaryndaky üýtgeşmeler (olaryň çaltlygy, güýji, gönükdirilmesi, sazlaşyklygy we ş.m.) degişlidir. Olara sözleýiş fonetikasynyň, “ses mimikasynyň” üýtgemegi we sözlemleriň sintaktiki özgerişleri, “dyngy bermek” ýa-da aýratyn “süýjüligiň” döremegi, galyberse-de, özüni alyp barşyň hereketlerindäki üýtgeşmeler girýär.

Aňladyş hereketleriniň käbirleri beýniniň ýarym şarlarynyň gabygy arkaly ýeňillik bilen dolandyrylýan we şonuň netijesinde adamyň beýlekiler bilen sözleşmeginde maksadalaýyklykda ýüze çykarylýar ýa-da togtadylýar. Mimiki we pantomimiki hereketler adama öz duýgularyny beýleki adamlara habar bermeklige serişde bolup, olara içki dünýäsinde duýgularyň obýektine öz gatnaşyklary dogrusynda maglumat berýär. Bu ýagdaý adam beýleki birine duýgudaşlygyny aňladanda ýa-da oňa özüni tolgundyryýan zatlar barada habar berende has aýdyň ýüze çykýar.

Diyemek, mimika, ýşaratlar, özüni alyp barşyň aýratynlygyny aňladýan hereketler, manyly dem almak, sesiň intonasiýasynyň üýtgemekligi “adamyň duýgularynyň dili” bolup, söhbetdeşe, kähallatlarda tutuş kollektive “hakyky” sesli dile derek pikir aňlatmanyň serişdesi bolup durýar. Bu dil dürli taryhy zamanalarda, dürli halklarda, dürli sosial toparlaryň wekillerinde belli bir umumylyk saklasa-da, düýpli tapawutlanýar.

5. Duýgularyň syzylyş görnüşleri. Duýgular şahsyýetiň işiniň tarapy hökmünde gň emosional dan ybaratdyr. Şahsyýetiň emosional ulgamynyň syzylyş görnüşleriniň köpdürlüligi şeýle düşünjelerde aňladylýar: **duýgy tony, emosiýalar, affektler, stress ýagdaýy we şäht.**

Duýgy tony. Duýgy köplenç psihiki prosesiniň özboluşly emosional öwüşgini hökmünde ýüze çykýar. Bu ýagdaýda onuň hut özi aňlanylman, ol şahsyýetde belli bir gatnaşyk döredýän predmetleriň aýratyn häsiýeti hökmünde syzylýar. Adam kähallatlarda duýgunyň predmetleriň obýektiv häsiýetleriniň şöhlelenmesi ýa-da özüniň olara subýektiv gatnaşygy esasynda döreýändigini aýyl-saýyl aňlamaýar: ýakymly söhbetdeş, gülküli waka, ýakymсыz ys, ýürek gysgynç kitap, nepis ýaprak, ýakymly habar, hupbatly iş we ş.m. diýende bular köplenç adamyň öz subýektiv gatnaşygy boýunça döredilýär.

Duýgularyň şeýle emosional öwüşgini öz tony (affektiv tony) bilen tapawutlanýar. Käbir yslar (meselem, merkaptan we beýleki organiki birleşmeler) her bir normal adam üçin ýakymсыzdyr. Muňa mysal edip ýene-de ýakymсыz sesleri, käbir reňkleriň utgaşmasyny

we suwly bardalaryň gyjyndyrylmasyny görkezmek bolar. Köplenç ýagdaýda kabul edişň we gözöňüne getirmäniň duýgy tony öňki tejribeden galan emosiýalaryň dowamy görnüşinde bolup, ol adamlarda dogabitdi häsiýetde duýulýar. Adatça duýgy tony ýagdaýyň adamyň isleginiň kanagatlandyryljak ýa-da päsgelçilige uçrajakdygynyň görkezijisi bolýar.

Käbir adamlarda has güýçli ýüze çykýan duýgy tony **idiosinkrasiýa** -häsiýetine eýe bolup, onda beýleki adamlar üçin parhsyz, ýa-da ýakymly gyjyndyryjylar adatdan daşary, kesel derejesinde ýakymсыz duýgy döredýär. Meselem, käbir adamlaryň eli mähmala galtaşanda, burnuna balyk ysy degende, aýna döwürleri gyjyrdadylanda şeýle duýgy döreýär.

Görüş, eşdiş, ys alyş, kinestetik (hereket) duýmalarynyň we kabul edişň duýgy tonlaryny we kabul edişň duýgy tonlaryny öwrenmegiň uly amaly ähmiýeti bardyr. Meselem, iş yeriniň, stanoklaryň, transport serişdeleriniň reňki özleriniň ýakymly ýa-da ýakymсыz duýgy tonlaryna baglylykda işiň netijeliligine, zähmetkeşleriň umumy keypine düýpli täsir edip biler. Himiki dökünleriň ýakymсыz ysy kartoşkanyň we gök önümleriň hilini ýaramazlaşdyrýar. Önümçiligiň ýakymсыz sesleri diňe bir güýji boýunça däl-de, özboluşly duýgy tony arkaly işe päsgel berip, zaýa - önümleriň köpelmegine sebäp bolýar. İş wagtynda ýörite saýlanylýp alnan sazy göýbermek bolsa zähmet öndürijiligini ýokarlandyryr.

Hususy emosiýalar. Emosional prosesler we ýagdaýlar ýa-da emosiýalar (adalganyň dar manysynda) duýgulary syzmagyň adaty görnüşidir. Emosiýa – bu haýsy-da bolsa bir duýguny gös-göni syzmakdyr. Meselem, adamyň ornaşan häsiýeti hökmünde saza bolan duýgusy emosiýa däl-de, konsertde diňlenilýän sazyň oňat ýa-da erbet yerine ýetirilişinden alynýan lezzet ýa-da lapykeçlik emosiýadyr. Gorkmaklygyň ýa-da howpuň biri-birinden tapawutly dürli emosiýalarda syzylmagy mümkindir: kähalatda adam gorkuly zatdan gaçýar, käwagt bolsa gorkudan ýaňa özüni ýitirip, hiç bir hili herekete ukypsyz bolýar; başga bir ýagdaýda bolsa başyny etegine salyp, gorka garşy gaýduwsyz hereket edýär.

Bir ýagadýda emosiýalar has güýçli bolup, olara **steniki** (grek sözünden stenos - güýç) **emosiýalar** diýilýär. Olar özüni alyp barşyň

ugrukdyryjysy hökmünde adamyň güýjüne güýç goşýar. Şatlanan wagtynda adam “dag agdarmaga” taýýar bolýar. Ýoldaşyna duýgudaşlyk bildirip, oňa kömek etmegiň yoluny agtarýar. Güýçli emosıýalar wagtynda adam işjeň hereketsiz durup bilmeýär. Başga bir ýagdaýda emosıýalar passiw häsiýetde bolup, adamy gowşadýar (asteniki emosıýalar). Käwagtlar güýçli duýgunyň esasynda adam bus-bus bolýar. Bu ýagdaýda duýgudaşlyk netijesiz, içki emosional syzlyş häsiýetinde bolup, utanç bolsa gizlin ynsabyň azabyňa öwrülýär.

Hereketleriň motiwlerine öwrülip, emosıýalar bir ýagdaýda işiň guramaçylyk elementi, başga bir ýagdaýda bolsa ony dargadyjy faktor bolup durýarlar. Emosional passiwlik ýagdaýyndan adamyň işe maksadaokgunlylygyny ýitirip, pikirlenme we fantaziýa zerur stimullardan-höweslendirijilerden mahrum bolýarlar. Başga bir tarapdan, has güýçli emosionallyk köplenç obýektleri hädogry şöhlendirmäge, faktlary subýektiv düşündirmäge, netijä gelmekde we baha bermekde ýalňyşlara eltýär.

Affektler. Affekt – adamyň çalt kalbyny eýeleýän, möwç urýan, aň düýpli özgerdip, hereketleriň erkli dolandyrmasyny bozýan, erki elden giderdýän, şeýle hem organizmiň işini üýtgedýän emosional prosesdir. Affektler gysgawagtlaryň bolup, olar uçguna, partlaýşa meňzeýär. Eger emosıýa ruhy tolgunma bolsa, affekt -gaýdyr. Bu ýagdaý biri-birini çalşyryan dürli stadiýalardan ybaratdyr. Gazap, gorky, aýylganç güňki ýagdaýynda adam daşky dünýäni öz aňynda dürli hili şöhlendirip, öz duýgusyna, özüni alyp barşyna dürli derejede erk edýär. Munuň sebäbi aralyk beýnidäki we ýarym şarlaryň gabygyndaky merkezleriň şol bir wagtyň özünde bolup geçýän tormozlanmasy çenden aşa bolup, biri-birini çalşyryanlygy bilen düşündirilýär. Kähalatlarda bolsa ýokary nerw işiniň bozulmagy ýüze çykyar. Organizmiň işiniň steniki ýokary göterilişi bölekleyin ýa-da doly suratda asteniki ýagdaý -energiýanyň ýitirilmegi, güýjiň gaçmagy bilen çalşyp, öňki kaddyna gelip yetişmeýär. Meselem, güýçli hereketlerde, gözüň uçgunynda, ýüzüň gyzarmagynda ýüze çykyan gahar, hereketleriň bozulmagy, görejiň ümezlemegi, ýüzüň agarmagy bilen utgaýan gazaba öwrülýär.

Galagoply organizmniň güýçli reaksiýasy uzak özünden gitmek, ýa-da hereketsiz doňup galmak bilen çalyşýar.

Affekt ýagdaýyň başynda adam öz duýgusynyň predmeti hakynda pikirlenip, başga ähli zatdan ünsüni sowýar. Beden üýtgeşmeleri we duýgy aňladyjy hereketler öz kadaly ýüze çykyşyny ýitirip ugraýar. Maýda hereketler güýçli duýgunyň täsirinde dargaýarlar. Ýarym şarlaryň gabygynda tomozlanma kem-kemden artyp, gabykasty uzelleriň we aralyk beýniniň oýanmasy güýçlenýär. Adam doly ýagdaýda öz duýgusyna berilýär. Gahar, gorky, tolgunmak onuň psihikasyny eýeleýär.

Köp duýgular affektiw görnüşde ýüze çykyp bilýär. Meselem, kähallatlarda teatr tomaşaçylarynyň ýa-da şatlykdan möwç urýan mähelläniň duýgusy affekt ýagdaýynda bolýar. Çeper edebiyatda “kör” söýginiň affektiw duýgy görnüşindäki mysallary seýrek zat dälidir.

Hat-da ylmy açyşlar-da köp ýylky hupbatly agtaryşdan soňra şatlygyň uly jaşguny bilen möwç urup biler.

Affektin birinji stadiýasynda her bir adam, şol sanda çaga-da özüne erk edip bilýär. Soňky stadiýalarda adam köplenç erkini ýitirip, gözgeçiliksiz, aňlanylmaýan hereketler edýär. Nerw ulgamy sag adamlarda şeýle ýagdaý özüne bolan jogapkärçiligi düýbünden ýitiren ýa-da serhoş ýagdaýlarynda ýüze çykýar: şeýle adam agyr affekt ýagdaýyna biygtýýar düşmeýär-de, oňa öz meýli boýunça girýär, şonuň üçin ol öz hereketlerine doly jogap bermelidir.

Affekt harasadyndan soňra kähallatlarda rahatlanmak we ýadawlyk döreýär: başga bir ýagdaýlarda (has agyr) adamda laşamak, güýjün gaçmagy, ähli zatlara biagyrylyk, käwagtlar bolsa uka meýil etmek – affektiw şok döreýär: käbir ýagdaýlarda möwjemek uzak wagt dowam edip, wagtal-wagtal güýjeýär we gowşaýar.

Stress ýagdaýlary. Soňky ýyllarda dartgynlylyk ýagdaýlar bilen döredilýän, stress¹ atly emosional ýagdaýlary öwrenmek has uly ähmiýetli bolup durýar. Stres – bu howply ýagdaýda, dürli fiziki we akyl işiniň agyr geçýän wagtynda, çalt we

¹ Inlis sözünden stres – dartgynlyk.

jogapkärçilikli netijä gelmeli bolanda we ş.m. döreyän hereketlerdir. Bu ýagdaýlar deňişli emosiýalary döredýär. Dartgynlyk ýa-da stress ýagdaýynda döreyän emosiýalaryň psihologik aýratynlyklaryny bilmek diňe bir uçarmanlar, kosmonawtlar, ofiserler, elektrostansiýalaryň operatorlary, dispetçerler, maşinistler, sürüjiler üçin möhüm bolman, eýsem çykarýan çözgüdi adamyň ykbalyny çözüýän kazylar, kärhana ýolbaşçylary, okuwçydan synag alýan pedogoglar üçin-de örän möhümdir.

Stresi öwrenmek U. Kennonyň gomeostazis hakyndaky (gomeostazis –organizmiň funksionirlenmeginiň içki şertleriniň hemişelik häsiýeti) we G. Selyäniň “umumy adaptasion sindrom” hakynda taglymatlarynda fiziologik taýdan esaslandyryldy. Adaptasiýa sindromy – bu organizmiň güýçli we zyýan ýetiriji (örän güýçli) daşky täsirlere (fiziki ýa-da nerw-psihiki) jogap hökmünde öz resurslaryny (ilkinji nobatda içki mäsleriň iş önümlerini) mobilizlemek boýunça özboluşly goranyş reaksiýasydyr. Stress ýagdaýlar ýürek-damar, dem alyş, deriniň elektrik geçirijiligi we beýleki wegetativ görkezijileriň işindäki üýtgeşmelerde ýüze çykýar. Stress wagtynda elektroensefalogrammada ýazylyp alynýan merkezi nerw ulgamynda bioelektriki, ganda biokimiki we ş.m. üýtgeşmeler bolup geçýär. Ýöne bu üýtgeşmeler diňe strese mahsus däl, şonuň üçin olaryň esasynda emosiýanyň mazmuny hakynda netijä gelip bolmaz. Meselem, pulsň çaltlanmagy gorky we şatlyk emosiýalary bilen döredilip bilner. Örän güýçli stresde bu görkezijilerden başga-da, adamyň özüni alyp barşy düýpli üýtgeýär: umumy oýanma reaksiýasy döräp, özüni alyp barşyň sazlaşygy bozulýar (belli bir kadasyz hereketler, yşaratlar, baglanyşyksyz sözleşiş we ş.m. emele gelýär). Stresni mundan beýläk güýçlenmegi ters reaksiýanyň döremegine getirýär: adamda umumy tormazlanma, passiwlik, hereketsizlik döreýär.

Güýçli bolmadyk, gysgawagtlaryň stresde fiziologik üýtgeşmeler aýdyň daşa çykmaýarlar; bu ýagdaýlarda stres özüni alyp barşyň has inçe, özboluşly üýtgeşmeleri arkaly aňlanylýar. Şeýle özgerişler ilkinji nobatda aňly gözegçiligi talap edýän we pikirlenmäniň ol ýa-da beýleki ýumşy işlemeklige gönükdirilmegi bilen baglanyşykly funksiýalary amala aşyrmakdaky kynçylyklarda

ýüze çykyar. Bu ýagadaýda ünsüň bölünmegi we bir obýektiden beýleki obýekte geçmegi kynlaşýar. Şol bir wagtyň özünde endikler özüni alyp barşyň özleşdirilen we awtomatlaşan görnüşleri adamyň erkininiň garşysyna, aňly hereketleriniň ornuny tutýar. Meselem, çagasynyň duýdansyz kesellemegi netijesinde tolgunan ene lukmanyň telefonunyň nomerine derek öz telefonunyň nomerini aýlap, jaň edip bilmeýär. Aňly hereketleriniň tormozlanmasy bilen bir hatarda stres wagtynda kabul edişde, ýatda ýalňyşlyk bolup, duýdansyz gyjyndyryjylara adaty bolmadyk reaksiýalar döreýär, ünsüň we kabul edişiniň göwrümi kiçelip, wagt interwalynyň dowamlylygyny kesgitlemekde we ş.m. nätakyklyk emele gelýär. Emma stresiniň beýle oňyndal häsiýetleri mydama bolmaýar; uly bolmadyk stres adama güýç goşup, işi işjeňleşdirýär, pikirini aýdyňlaşdyryp, joşgunly emosiyalar döredýär. Hut şonuň üçin-de, stresiniň taglymatyny esaslandyryjy G.Selýe distres ýagdaýyna geçmeýän stresi kadaly hadysa hasaplaýar.

Diňe daşky täsiriň güýjüne we dowamlylygyna görä adamyň strese nähili jogap reaksiýasyny döretjekdigini kesgitlemek mümkin däl. Bu babatda esasy rol adamyň şahsyýetiniň aýratynlygyna, türgenleşigine degişlidir. Şol bir daşky täsir adamyň bu häsiýetlerine baglylykda dürli stres reaksiýasyny döredip biler. Ýokary ideýalylyk, borç duýgusy, organizmiň ýokary türgenleşmek ýagdaýy stres wagtynda özüni alyp barşy kadaly saklamagyň esasy şertidir.

Şäht. Şäht aýry-aýry psihiki proseslere we adamyň özüni alyp barşyna uzak wagtyň dowamynda öwürşin berýän umumy emosional ýagdaýdyr. Kähalatlarda geň galmaklyk, rowaçlyk, ýumor, özünden göwnüň geçmek, tukatlyk ýaly duýgular okuwçynyň psihiki ýagdaýynyň umumy fonuna öwürülip, käbir emosiyalaryň döremegine amatly, beýlekileriň döremegine bolsa amatsyz şerte öwürülýär. Gaharly wagtynda okuwçy ýoldaşynyň ýa-da mugallymyň duýduryşyna şatlykly wagtyndakydan düýbünden başgaça jogap berýär. Synp kollektiwinde sagdyn, işewür, wagtal-wagtal bolsa jogapkärçilikli we şatlykly şähtlilik döretmek okuw işiniň netijeliliginiň möhüm şerti bolup durýar.

Şäht wagt möçberinde dürli uzaklykdaky sebäpler esasynda döreýär. Onuň esasy sebäpleriniň biri adamyň jemgyýetde eýeleýän

orňy bilen baglanyşyklydyr. Durmuşdan umumy kanagatlanmak ýa-da kanagatlanmazlyk, mekdepde okuwyň gidişiniň, yoldaşlary we mugallymlar bilen gatnaşyklarynyň, maşgalada bolup geçýän zatlaryň aýratynlygy, durmuşdaky garşylyklaryň çözüşi, islegleriň, höwesini kanagatlandyrylyşy – yetginjeginiň şahdiniň esasy sebäpleri bolup durýar. Uzak wagtylaýyn erbet ýa-da ruhupes şähtlilik onuň durmuşynda haýsy-da bolsa bir zadyň göwnējaý daldiginiň subutnamasydyr. Şeýle ýagdaýlarda okuwça oýlanyşykly, uly salyhathlyk bilen çemeleşip, şeýle şähtlilik ýagdaýynyň obýektiv sebäbini anyklap, onyň önüni almalydyr.

Kähalatlarda şäht we onuň üýtgemegi durmuşyň güýçli emosija döredýän aýry-aýry wakalaryna bagly bolyar. Çagalarda şähtiň tötänleýin wakalara baglylygy örän uly bolup, olarda şäht özüniň yokary üýtgeşmesi we gysga wagtlaýynlygy bilen tapawutlanýar. Yokary ýaşlarda bu babatda ideja täsiri has ähmiýetli bolýar: çeper edebiýatyň, kinofilimleriň, yoldaşlaryň we ulular bilen şahsyýetiň häsiýeti we borjy hakyndaky çekişmeleriň, ahlak talaplary we olary ödemek baradaky söhbetleriň şähtiň belli bir gönükdirilmesini döretmekde oýnaýan roly uludyr.

6. Yokary duýgular. Emosional prosesleriň dürli görnüşleri adamda adatça biri-birlerinden üzňe bolmaýarlar. Olar hemişe şahsyýetiň örän çylşyrymly, durnukly emosional ýagdaýlarynyň düzüminde döreýärler we duýulýarlar. Olaryň döreýşi aňly hereketleri ýerine ýetirmegini obýektiv şertlere gönükdirilmesine, mazmunyna bagly bolýar. Şeýle umumylaşdyryjy häsiýetdäki emosional ýagdaýlara **yokary duýgular** diýilýär. Bu duýgular birnäçe ýönekeý duýgulary öz içine alyp, ýöne olardan tapawutlylykda özbaşdak mazmuna eýe bolýarlar.

Meselem, Watanyň tabşyrygyny bitirmäge bolan jogapkärçilik duýgusy şol bir wagtyň özünde alada (tabşyrygyň ynanylyandygy şatlyk, ony ödemezlik – gorky döredýär), özüňe göwniýetijilik, galyberse-de, tabşyryga sowuk – sala garayan yoldaşyňa gatyrganmak we beýleki emosijalar görnüşinde duýlup bilinýär. Emma tabşyrygy bitirmäge bolan duýgunyň mazmuny bu emosijalaryň ýönekeý jeminden düzülmeyär. Bu duýgynyň mazmuny kollektiviň zerurlygyny aňlamagyň onuň agzalarynyň her

biri üçin borja öwrülendigidinden ybaratdyr. Oýlap tapmakda döreýän döredijilik şatlygyny–da hut şeýle mazmunda düşündirmek mümkin.

Ýokary duýgularda şahsyýetiň özüni alyp barşy onuň beýnisinde şöhlelenýän işiň talaplary boýunça dolandyrylýar. Bu duýgularyň her birine jemgyýetiň taryhy ösüşinde dörän we jemgyýetçilik aňa ornaşdyrylan gowulyk ýa–da erbetlik görnüşinde bahalandyryş mahsusdyr.

Esasynda adamyň işiniň haýsy görnüşiniň ýatýandygyna baglylykda ýokary duýgularyň şu aşakdaky görnüşlerini ýüze çykarmak mümkin: **amaly-praktiki** duýgular (grekçe prahsis – sözden – iş, döredijilik) diýmek; **intelektual** duýgular (latynçada intellektus diýen sözden – düşünmek, akyly diýmek), **ahlak** duýgular (latynça moralis – diýen sözden – ahlaklyk); **estetiki** duýgular (grekçe aesthesis diýen sözden - duýgy üsti bilen kabul edilýän diýmek).

Amaly-praktiki duýgular. Adamyň amaly işiniň islendik tarapy şahsyýetiň gatnaşyklarynyň obýekti bolup durýar. Munuň özi ilkinji nobatda adamyň zähmet işine degişlidir, bu işde adam aňly ýagdaýda ol ýa-da beýleki maksady kabul edýär ýa-da ondan ýüz öwürýär. Onuň amala aşyrylýş usullaryny makullaýar ýa-da makullamaýar, galyberse-de, onuň şowsuzlygy ýa-da üstünligi dogrusynda degişli duýgulary syzýar.

Zähmet – adamyň ýaşayşynyň esasy bolup durýandygy sebäpli ýokary duýgularyň arasynda zähmete oňyn emosional gatnaşyk esasy orun tutýar: zähmeti döredijilik hökmünde syzmak, şol bir wagtyň özünde ony “kyn”, emma şatlyk, işeň hyjuwlylyk çeşmesi hökmünde kabul etmek, ony üstünlikli tamamlamakda ýeňijilik duýgusynyň döremegi, we beýlekiler zähmetde döreýän duýgularyň doly bolmadyk görnüşleridir.

Zähmetkeş adam öz şahsy üstünliginiň zähmet bilen baglanyşklydygyna düşüňänligi üçin biziň ýurdumyzda döredijilikli, jemgyýet ähmiýetli iş adamda uly kanagatlanma, ruhy ýokary göteriliş döredýär.

Ahlak duýgulary. Ahlak duýgularynda adamlaryň beýleki adamlara, kollektive we öz jemgyýetçilik borçlaryna bolan gatnaşyklary ýüze çykýar. Bu duýgulary syzmak bilen, adam öz

hereketlerine ýa-da beýleki adamlaryň psihiki aýratynlyklaryna belli bir ahlak nukdaýnazardan, ýagny jemgyýetçilik özüni alyp barşyň düzgünleriniň we kadalarynyň nukdaýnazaryndan baha berýär.

Adamyň iň bir esasy ahlak duýgularynyň biri borç duýgusydyr. Onuň esasynda jemgyýetiň talaplaryna, isleglerine düşünmek we bu talaplary öz gündelik işiň ugrukdyryjy güýjüne öwürmek islegi durýar. Bu duýgy öz zähmet çekýän (maşgala, ýaşlar guramasy, mekdep, daýhan birleşigi we ş.m.) kollektiwiň isleglerine deňişlilikde hem syzylýar. Adam diňe bir özüniň jemgyýetçilik borçlaryna düşünmek bilen çäklenmän, eýsem olary ýerine ýetirmegiň zerurlygyny-da aňlaýar, “olar bilen ýaşaýar”. Bu babatda A.S. Makarenko isleg bizde “borjuň süýtdeş uýasydyr”¹- diýip ýazypdy.

Watana gulluk etmekde oňa bolan hakyky söýginiň ýüze çykmagy watançylyk duýgusy diýip atlandyrylýar. Bu duýgy öz halkyňa, Watanyňa, ýurdumyzyň ähli milletleriniň zähmetkeşlerine bolan wepadarlykda ýüze çykýar. Watançylyk söweş we zähmet gahrymançylygynyň çeşmesi bolup durýan möhüm motiwleriň biridir. Watançylyk duýgusy adalat jemgyýetiniň sagdyn dünýägaraýşynyň yzagalak dünýägaraýşydan artykmaçlygyny aňlamaklyga esaslanýar.

Progressiw jemgyýetde adamlaryň ýaşaýşynda we durmuşynda biri-birine kömek bermek, umumy maksada ymtylmak esasynda guralýan ýoldaşlyk gatnaşyklary döreýär. Ýoldaşlyk duýgularyň ösmeginde zähmete öňde baryjy çemeleşmek, şonuň bilen baglanyşyklykda bolsa öňde baryjy zähmetkeşiň ahlak-psihologik häsiýeti –jemgyýet bähbidine ugrukmaklyk aýgytly rol oýnaýar; bu sypat şahsýetiň individualistik gatnaşygynyň gapma–garşykykly häsiýeti bolup, onda jemgyýetçilik isleg şahsy isleglere garşy goýulmaýar.

Ýoldaşlyk gatnaşyklarynyň iň ýokary ösen derejesi dostluk duýgusydyr. Dostluk diňe özara kömege, goldamaklyga, höwesleriň umumylygyna syrykdyrylmaýar. Bu duýgy ýoldaşa ýürekden berilmekde, ony görmek, söhbetdeş bolmak, pikirleriňi, duýgularyňi

¹ Makarenko A.S. soç.,t. IV, M., Izd-wo APN RSFSR, 1957, 40-njy sah.

paylaşmakda ýüze çykyar.hakyky dostluk duýgusy dosta ýokary talap bildirmek bilen utgaşýar. Onuň bir-biregiň ýalňyşyna göz ýummakdan tapawudy hem şondan ybaratdyr.

Dostluga golaý bolan ahlak duýgularyň biri-de söýgüdir. Erkek bilen aýalyň arasyndaky söýgi özüniň fiziologik esasynda diňe bir nesil öndürmek ýaly şertsiz reflekslere syrykdyrylman, ol şahsyýetara gatnaşyklaryň tejribesi jemlenýän çylşyrymly şertli refleksleriniň (däp-dessur, endikler, höwesler, ahlak, ynançlar we ş.m.) ulgamyndan ybaratdyr. Adamlaryň arasyndaky söýgi duýgularynyň esasy tapawudy hut şondadyr. Jemgyýetçilik gatnaşyklary adamyň ähli duýgularyna, şol sanda söýgi duýgularyna-da öz täsirini ýetirýär. Progressiw jemgyýetde söýgi maşgala – nika gatnaşyklarynaň ahlak-psiologik esasydyr.

Azat jemgyýetiň adamlarynda söýgi sulhy alyşanlaryň durmuşa, höweslere, isleglere bolan garaýyşlarynyň gabat gelmeginde döreýän şatlyk duýgusy bilen tapawutlanýar. Hakyky söýgi – gysga wagtlaýyn höwes däl-de, çuň duýgudyr. Azat jemgyýetde söýgi adamyň jemgyýet bilen gatnaşygynda päsgeçilik däl-de, bu gatnaşyklary berkleşdirýän güýç bolup durýar. Söýgi esasynda gurulan maşgala progressiw jemgyýetde öz isleglerini döwlet isleglerine garşy goýmaýar. Bu islegler biri-birine gabat gelýärler, utgaşýarlar. Şonuň üçinde bizde maşgala egoizminiň döremegine hiç hili esas ýokdur.

Hakyky söýgi duýgusy adamyň akyl we fiziki işini işjeňleşdirip, onda döredijilik ýokary görterilişini döredýär.

Estetik we intellektual duýgular. Ahlak duýgulary özüniň ösüşinde estetik duýgulara daýanýar. Adamlar durmuşyň dürli faktlaryna we olaryň sungatda şekillendirilişine bolan gatnaşyklarynda olara gözelligi ýa-da erbetlik, tragiki ýa-da güllüli, has belent ýa-da mazmunсыz, nepis ýa-da gödek hökmünde seredýärler. Bu duýgular belli bir baha berlende, estetik kabul edijilikde ýüze çykyp, çeper lezzet almagyň özboluşly görnüşlerinde syzylýar.

Intellektual duýgularda adamyň pikirlere, olaryň hakykylygyna ýa-da nädogrylygyna, geňligine ýa-da şübhelidigine,

düşnükligine ýa-da düşnüksizligine bolan gatnaşyklary ýüze çykýar.

Intellectual duýgularyň mysaly hökmünde ilkinji nobatda geň galmaklygy görkezmek bolar. Ol akyl ýetiriş işiniň möhüm tarapydyr. Haýsy-da bolsa bir düşnüksiz zada geňirgenip, adam emosional ýagdaýda özüniň akyl ýetiriş islegini kanagatlandyrmaga ymtylýar. Akyl ýetiriş işinde adam üznüksiz çaklamalar goýup, olary tassyklap ýa-da nōdogrydygyny subut edip, çözüşiň has dogry wariantlaryny agtarýar, ýalňysýar, ýene-de dogry ýola düşýär. Hakykaty agtarmak şübhelenmek duýgusy hökmünde hem syzylyp bilner.

Galyberse-de, meseläniň çözülmegi, hakykatyň anyklanmagy (ýa-da özeleşdirilmegi) özüne bolan ynam duýgusy bilen utgaşýar. Bu duýgy adamyň öz ideýalaryny, ynançlaryny durmuşa ornaşdyrmagyň kyn pursatlarynda oňa uly goltgy bolup durýar.

15-nji BAP

Erk

§ 1. Erk hakynda düşünje

Şahsyýetiň tebigy we medeni, maddy we ruhy islegleri boýunça döredilýän we maksada gönükdirilen işjeňligi dürli hereketlerde amala aşyrylyp, olaryň kömegi bilen bolsa daşky dünýä özgerdilýär. Bu hereketleri iki kategoriýa bölmek mümkin: ygtyýarsyz we ygtyýarly hereketler.

Ygtyýarsyz hereketler aňlanylmaýan ýa-da ýeterlik derejede aňlanylmaýan meýilleriň (ymtylyş, gönükdirilme we ş.m.) esasynda ýüze çykyar. Olar impulsiw häsiýetde bolup, meýilnamasyz alnyp barylýar. Erksiz hereketlere mysal edip adamyň affect, gorky, çenden aşa geň galmak ýagdaýyndaky özüni alyp barşyny görkezmek bolar.

Ygtyýarly hereketler bolsa maksady aňlamak, ony amala aşyrmak üçin zerur bolan operasiýalary ilki göz önüne getirmek esasynda döreýär we ýerine ýetirilýär. Ygtyýarly hereketleriň aýratyn bir topary erk diýip atlandyrylýar. **Erk – bu belli bir maksada gönükdirilen we oňa ýetmekde döreýän kynçylyklary ýeňip geçmäge zerur bolan güýç sarp etmek bilen baglanyşykly aňly hereketlerdir.**

Şahsyýet we erkli iş. Adamyň erkli işi diňe bir önde goýlan aňly maksatlara ýetmekden ybarat däldir. Meselem, galamy almagy niýet edip, ony eliňe almak, kagyza zerurlyk dörande oňa eliňi uzatmak we ş.m. erkli hereketler däldir. Erkli hereketler özboluşly häsiýete eýedir. Erkde adam önde goýlan uly ähmiýetli maksada özüni alyp barşyň ähli beýleki motiwlerini tabyn edýär.

Erk adamyň işjeňliginiň aýratyn görnüşidir. Erkde adam özüni alyp barşyny dolandyryar, maksada ýetmäge ähmiýetsiz beýleki islegleri, meýilleri togtadyar we bu ugurda dürli hereketleriň zerur yzygiderliligini guraýar. Adam özüni edara edip, ygtyýarsyz impulslara gözegçilik edýär, zerur bolsa olary gysyp çykarýar.

Şahsyýetiň erkli hereketleri amala aşyrmagy aňňy gatnaşmagynda geçýär. Erkli iş wagtynda şahsyýet oňa mobilizleýän güýjüni we psihiki proseslerini aňlamaly bolýar. Dörän ýagdaýa baha bermek, indiki etmeli hereketiň ýoluny kesgitlemek, oňa serişde agtarmak, netijä gelmek we ş.m. bularyň hemmesi aňlamak esasynda guralýar.

Käbir ýagdaýlarda erkli gelnen netije adamyň bütün durmuş ýoluny, onuň jemgyýetçilik ornuny, ahlak synatyny kesgitleýär. Şonuň üçin şeýle erkli hereketler tutuş şahsyýetiň derejesinde amala aşyrylýar.

Bu ýagdaýda adam öz durnukly ynançlaryndan, durmuş maksatlaryndan, götükdirilmelerinden we ahlak düzgünlerinden ugur alýar. Jogapkärli erkli hereketleri ýerine ýetirmekde adamyň aňynda bu ynançlar, gönükdirilmeler, aýry-aýry pikir, duýgy hökmünde janlanyp, onuň ýagdaýa baha berşine, netijä gelmegine, ony amala aşyrmak üçin serişde saýlaýşyna öz düýpli täsirini ýetirýär.

Jemgyýetçilik we medeniýet wekilleriniň birenteginiň terjimehalynda jogapkärli netijä gelmegiň olaryň ruhy sypatyny açyk aýdyňlaşdyrýan epizodlaryna duş gelmek bolýar. Muňa mysal edip patyşa hökümetiniň rehimsiz repressiýalarynyň garşysyna özüniň “Dymyp bilemok” diýen makalasyny ýazan L.N. Tolstoýy, Reýhstagiň otlamagy barada faşistleriň guran prosesinde günäkärleýän däl-de, günäkärleýji rolda çykyş eden Georgiý Dimitrowy, ýesir ýagdaýda faşistleriň öz ýoldaşlaryny nemeslere gulluk etmäge çagyrmak üçin eline mikrofon berlende “Ganym faşistleri uruň!” diýýän ildeşimiz Aýdogdy Tahyrowy görkezmek bolar. Olaryň hemmesi jogapkärli erkli hereket arkaly öz dünýägaraýyşlaryny açyp görkezen, hereketlerine öz ideallaryny we ahlak düzgünlerini sındiren adamlardyr. Ýurtdaşlarymyz Beýik Watançylyk urşy döwründe erkli hereketleriň ajaýyp nusgalaryny görkezdim. Harby ýyllaryň ýazgylary biziň gahrymanlarymyzyň köp sanly edermenliklerini özünde saklaýar.

Erkli işiň aýratynlyklary. Psihologik nukdaýnazardan erkli iş özüniň birnäçe düýpli aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Tutuşlygyna erkli işiň we aýry-aýry erk hereketleriniň aýratynlygynyň biri – amala aşyrylýan işiň erkinligini, azatlygyny aňlamak – bolup durýar. Bu ýerde ýagdaýa kaýyl bolmak,

çykalgasyzlyk duýgusy bolman, çözlüşe gelmekde doly erkinlik bolýar. Çözlüşe, netijä gelmegiň erkinlik duýgusy şol bir wagtyň özünde öz niýetiň we hereketiň barada jogapkärçilik duýgusy bilen utgaşýar.

Eýsem bu nämäni aňladýar? Erk azatlygyna hereketleriň adamyň öz meýlinden başga sebäbe tabyn bolmaýan, awtonom, sap ruhy zat görnüşinde düşünmek bolmaz.

Adamyň ähli aňlanylyan ýa-da aňlanylmaýan hereketleri obýektiv döredilendir. Biz mydama belli bir takyklykda adamyň ol ýa-da beýleki hereketi name üçin edendigini aýdyň bilýäris. Adamyň erkli işi sebäpli döredilendir. Ol şahsyýetiň durnukly häsiýeti, onuň motiwleri we durmuş maksatlary esasynda döredilýär: soňkular bolsa öz gezeginde adamyň jemgyýetçilik durmuşyndaky dürli täsirleri netijesinde ýüze çykýar. Şol bir wagtyň özünde erkli işiň gös-döni sebäbini dürli durmuş şertleri döredýärler.

Adamyň erkli işi obýektiv döredilen-de bolsa, onuň sebäbi adama dahylly bolmadyk mejbury daşky zerurlyk hökmünde kabul edilmeýär. Adam hemişe ol barada öz jogapkärçiligini duýýar.

Erkli işiň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri-de erki hemişe adamyň şahsyýet hökmünde amala aşyrylanlygydyr. Hut şonuň üçin-de erkli hereketde adam hemişe onuň netijesi boýunça jogapkärçilik çekýär. Erkli hereketler mynasybetli adam özüni şahsyýet kimin aňlap, durmuş ýoluny we ykbalyny özi kesgitleýär.

§ 2. Erkli hereket we onuň gurluşy

Adamyň erkli hereketleri çylşyrymly psihologik gurluşa eýedir. Jogapkärçilikli erkli hereket wagtynda uly dartgynlylyk, ikirjeňlenmek, şübhelenmek, motiwleriň özara göreşi ýüze çykýar.

Erkli hereketiň düzümi böllekleri. Erkli hereketiň psihologik gurluşyny derňemek möhüm meseleleriň biridir. Islendik erkli hereket ilkinji nobatda özünde aňlanylyan maksadyň bolýandygy bilen nämä ymtýlyandygyny aňlaýar: öz ýagdaýyny üýtgetmek, belli bir islegleri kanagatlandyrmak we ş. m. Erkli hereketiň kähäatlarda jemlenen, käte aýry-aýrylykda ýüze çykýan ýene-de bir zwenosy

hereketleriň **motiwleri** bolup, ol adamyň name üçin bu maksada ymtylýandygyny, ony nämäniň ugrukdyrýandygyny düşündirýär.

Adatça adamyň önünde dürli maksatlar döräp, olar dürli ähmiýetliligi bilen tapawutlanýarlar. Adam olary häzirki pursatdaky ýa-da durmuşyň gelejekki tapgyrlarynda ähmiýetliligi boýunça saýlap almaly bolýar. Şol bir wagtyň özünde bu maksada ýetmek höwesini döreýär. Meselem, käriňi üýtgetmek, ÝOM-e girmek, ekspedisiýa gitmek we ş.m. Erkli hereket maksadyň aňlanylmagy bilen bir hatarda onuň ýetip boljakdygyny aňlamagy göz önünde tutýar. Şonuň bilen baglanyşyklykda erkli hereketiň esasy tapgyrlarynyň biri - goýlan maksadyň ýetiliş usullaryny pikirlenmek, oňa zerur bolan hereketleri hakyda getirmeklik tapgyry ýüze çykýar. Şeýle pikirlenmede käwagtlar ol ýa-da beýleki usullaryň, ýollaryň amatlylygyny, maksada ýetmeklige has oňaýly serişdeleri saýlap almaklyk bolup geçýär. Bularyň hemmesi erkli hereketleriň intellektual elementleridir.

Hereketleriň hususy erkli häsiýeti eýýäm ol ýa-da beýleki maksada ýetmek, özleşdirmek üçin netijä gelmekde ýüze çykýar. Netijä gelmeklik käwagtlar deňişli hereket ýeke-täk dogry, makul hasaplanan wagtda hiç bir kynçylyksyz amala aşyrylýar. Emma netijä gelmeklik köp ýagdaýlarda şeýle ýönekeý bolmaýar. Köplenç bu prosesde **motiwleriň göreşi** ýüze çykýar.

Meselem, adam öz käriňi üýtgetmekçi bolýar; ýöne şol bir wagtyň özünde bu niýete garşy durýan başga birnäçe meýiller, islegler döreýär. Hakykytdan-da käriňi üýtgetmek aýlygyň wagtlaýyn kemelmegine getirip, ýene-de yzygiderli okamagy, öwrenişilen kollektiwden başga kollektive geçmegi we ş.m. talap edýär. Şonuň üçin höwes ediliş käre geçmelimi ýa-da başga ähli zatdan ýüz öwürüp, möhüm prespektiwa ymtylmalymy diýen meýilleriň arasynda motiwleriň göreşi döreýär. Bu ýagdaýda diňe bir çözüşi ugrukdyrýan ýa-da ondan ýüz öwürmäge mejbur edýän pähimleriň deňşdirilmegi bolman, eýsem biri-birine garşy durýan hereketlere ugrukdyrýan motiwleriň göreşi bolup geçýär. Garşylykly motiwler näçe saldamly, olaryň esasynda durýan islegleriň obýektleriniň ähmiýeti näçe deň boldugyça, bu göreş şonça-da güýçli bolýar. Eger-de kino gitmeklik bilen uzak syýahatdan gaýdyp gelen dostuň bilen duşuşmaklygy

saýlap almaly bolsa, bu ýerde motiwleriň göreşi döremeyär – kino gitmeklik meýli gysylp çykarylýar. Ýöne, eger-de yetginjek söýüşýän gyzy bilen belleşilen duşuşyga gitmek bilen duýdansyz kesellän ýakyn adamsyna kömek bermekligi saýlap almaly bolsa, onda motiwleriň göreşi örän güýçli bolýar.

Motiwleriň göreşiniň netijesinde çözliş döreyär: ýaýdanmak, şübhelenmek ýeňlip geçilip, çözlişi ýerine yetirmeli bolýar. Eger-de karara gelnenden soňra hem böwrüni diňlemek dowam etse, erkli hereket hakyky maksada okgunlylygyny ýitirýär.

Özüne erkli zor salmak. Käbir ýagdaýlarda hut karara gelmekligiň özi uly içki dartgynlyk bilen bagly bolup, hyjuw ýagdaýyna ýetýär: adam karara gelmeklige päsgel berýän beýleki güýçli islegleri ýeňip geçmeli bolýar. Özünde bar bolan garşylyklary ýeňip geçmek zerurlygy (öz durnukly meýilleriň, zyýanly endikleriň we ş.m. garşysyna göreşmek) özüne erkli zor salmak bilen baglanyşykly bolup, onuň döremegi erkli hereketiň esasy häsiýetidir.

Eýsem adamy özünde bar bolan käbir meýilleri basyp ýatarmaga näme mejbur edýär? Bu ýagdaýda haýsy-da bolsa bir zadyň ahlak düzgünlerine dogry gelmeýändigine ýa-da jemgyýet ähmiýetligine düşünmeklik adamy kyn işe gönükdirmek üçin ýeterlik dälidir. Emma şeýle düşünmeklik öz borç duýgyňa görä hereket etmek zerurlygyny syzmak bilen baglanyşdyrylsa, onda meýilleri basyp ýatarmaga ýeterlik güýç döredýär. Borç duýgusy ahlak talaplaryň şahsyýetiň ynanjyna öwürülendigiň görkezijisi bolup, egoistik meýiller bilen jemgyýetçilik bähbidiniň arasynda garşylyk döreyän her bir pursatynda esasy ugrukdyryjy güýç bolup durýar. Hut şeýle borç duýgusy motiwleriň göreşi dörände adamyň haýsy ugry saýlaýandygyny kesgitleýär.

Erkli hereket hakynda gürrüň edilende özüne zor salmagyň diňe bir karara gelmekde bolmaýandygyny bellemek gerek. Köplenç ol gelnen karary ýerine yetirmekde has güýçli ýüze çykýar. Munuň sebäbi karary ýerine yetirmegiň köplenç obýektiv hem-de subýektiv häsiýetdäki päsgelçiliklere uçraýandygy bilen düşündirilýär. Meselem, synaglara taýýarlanyp başlamak dogrusynda gelnen karary ýerine yetirmeklige öz ýagdaýyňy aladasyz, kadasyz geçirmegiň ýaşayşa ornaşan endigi päsgel döredýär. Bu ýagdaýda adamdan

agşamlaryna gezelenje gitmek islegini, ukudan giç oýanmak meýlini we ş.m. ýeňip geçmek üçin uly güýç talap edilýär. Bu zatlaryň hemmesi öň biperwaý garaýan zatlara uly üns bermegi talap edýär. Adamda biygtyýar garşylyk, oňyndäl emosiýalar döredýär. Dogrusy, öz-özüň bilen göreşmekde üstün çykmak oňyn duýgy döredýär: özüňe erk edip bilýändigine, goýlan maksada ýetiljekdigine göz ýetirmek, adamyň öz-özünden göwünhoşlugyny döredýär. Şeýle-de bolsa, bu ýagdaýlarda dartgynlyk has güýçli bolup, ony kadalaşdyrmak uly güýç talap edýär.

Erkli iş özüňde bolan garşyklardan başga, daşky garşylyklary-da ýeňip geçmek bilen baglanyşykly bolýar. Maksat aýdyň, oňa ýetmek zerurlygy hiç bir ýaýdançsyz aňlanylanda, karara gelmeklik motiwleriň güýçli bolmadyk göreşiniň esasynda geçýär, emma ony yerine ýertirmeklik kynçylyklara uçraýar: bu ýagdaýda adamyň uly çydamlylyk, özdüýenlik, duýdamsyz dörän ýagdaýy göz önüne tutmaklyk talap edilýär. Üstesine-de şeýle güýç sarp etmeklik bir gezek, iki gezek däl, uzak wagtyň dowamynda gerek bolýar. Özüňde garşylygy ýeňip geçmeklige taýýarlyk ýagdaýyny döretmek we ony hemişe saklamak talap edilýär. Bularyň hemmesi adamy uzak wagtlaap dartgynlyk ýagdaýa düşürýär we ony ýeňip geçmek ýeňil bolmaýar.

Diýmek, erkli işe mahsus bolan güýç sarp etmeklik diňe bir garşylykly motiwleriň konfliktini netijesinde däl-de, gelen karary gutarnykly amala aşyrmakda döreyän daşky obýektiw garşylyklary ýeňip geçmek zerurlygy esasynda hem döreyär.

Erkli hereketiň gurluşyny seljermek şahsyýetiň tutuş erkli işiniň aýratynlygyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär. Erkli iş özüni alyp barşyň guraluşyny ýokary derejä galdyryň birnäçe düýpli funksiýalary yerine ýetirmek bilen, adamy durmuşda döreyän möhüm wezipeleri çözmeklige uýgunlaşdyrýar.

Erkli iş adamyň özüni alyp barşyny onuň şahsyýet hökmünde öz önünde goýan möhüm maksatlaryna laýyklykda dolandyrýar. Adam öz ideallaryna, ynançlaryna baha berşine gabat gelmeýän meýilleriň we hereketleriň döremeginiň önüni alýar, olaryň yerine ýetirilmegini togtadýar. Şeýlelikde, erkiň möhüm funksiýalarynyň

biri – özüni alyp barşy tormozlamak, oňa gözegçilik etmek, ony edara etmek bolup durýar.

Özüni alyp barşy dolandyrmak diňe bir şahsyýet üçin amatsyz meýilleri we hereketleri synlamak bolman, ol adamyň öz işjeňligini ýörite bir ugra gönükdirip, oňa güýç goşýanlygyndan ybaratdyr.

Erk ulgamy hemişe adamyň işjeňligini ugrukdyrýar. Hereketleriň üstünlikli amala aşyrylmagy özüne ynamlylyk döredýär. Her bir üstünlikli ýerine ýetirilen erkli hereket diňe bir indikileriň döremegini ýeňilleşdirmän (adam özünden erk talap edýän hereketlerde türgenleşýär), eýsem adamy erkli häsiýetleri mundane beýläk-de ösdürmäge ugrukdyrýar.

§ 3.Şahsyýetiň erkli häsiýetleri we olaryň kemala getirilişi

Erkli işde şahsyýetiň degişli erk häsiýetleri kemala gelýär. Adamlaryň erkli işi dürli-dürli bolýar: bir adam özdiýenli, başga biri agza seredýän bolýar; biri özbaşdak karara gelyän, beýlekisi daşky täsirlere görä pikirini üýtgetýän bolýar; biri özüniň gaýduwsyzlygy bilen, beýlekisi nalajedeýnligi bilen tapawutlanýar. Diýmek, şahsyýetiň erkli häsiýetleri oňynwe oňyndal taraplary bilen tapawutlanýar.

Haçan-da erkli hereketleriň ýerine ýetiriliş usullary we olaryň hususy ýüze çykyş görnüşleri belli bir durnuklylyga eýe bolanynda olar şahsyýetiň erkli häsiýetlerine öwrülýärler. Bu häsiýetler köpsanly bolup, biz diňe olaryň **özbaşdaklyk, töwekgellik, erjellik, özdiiýenlilik, özüne erk etmek** ýaly görnüşlerine seredip geçmekçi.

1. Özbaşdaklyk – erkli hereketiň motiwasiýasynda we karara gelniş aýratynlygynda ýüze çykýar. Özbaşdaklyk adamyň öz hereketleriniň daşyny gurşaýanlaryň görkezmesi boýunça däl-de; degişli ýagdaýlarda özüni nähili alyp barmalydygy dogrusynda öz ynançlarynyň, bilimleriniň we düşüňjeleriniň esasynda guramagynda ýüze çykýar.

Döreyän meseleleri özbaşdak çözmeklik şahsyýetiň erkiniň has ösen derejesiniň görkezijisi bolýar. Özbaşdaklygyň gapmagaşylygy häsiýeti **yrlymak**, daşky täsirlere görä pikirini üýtgetmek, iş alyp barmakdyr. Şeýle häsiýetli adam daşky täsire görä çalt üýtgäp,

onuň hereketleriniň motiwleri öz pikirleriniň, ynançlarynyň esasynda däl-de, eýsem gapdal täsirleriniň esasynda döreyär.

2. Töwekgelçilik – adamyň öz wagtynda, uzak ikeriňlenmän karara gelip, ony gaýra goýulmazdan durmuşa geçirmek ukybynda ýüze çykýar.

Erkin bu häsiýetiniň gapma-garşylykly häsiýeti **ýaýdanmaklyk** bolup, ol adamyň karara gelmekde ikeriňlenip, saýlap alan ugrunyň dogrulygyna üznüksiz şübhelenmeginde ýüze çykýar; bu häsiýetiň esasy aýratynlyklarynyň biri-de onda motiwleriň göreşiniň üznüksiz bolýanlygyndadyr. Ýaýdanmaklyk gelnen karary amal aşyrmakda hem dowam edýär. Aýgytly ädimiň önündäki gorky şeýle häsiýetli adama ilki karara gelmäni yza çekdirmäge, oňa gelnenden soň bolsa birnäçe gezek gaýtadan seretmäge mejbur edýär.

3. Töwekgellik bilen bir hatarda gelnen karary üstünlikli amala aşyrmaga mümkinçilik berýän erkin möhüm häsiýetleriniň biri hem **erjellikdir**. Erjellik adamyň uzak wagtlap gowşamaýan dartgynlykda öz güýjini mobilizlemeginde ýüze çykýar; adam goýlan maksadyň kynçylygyndan gorkman, oňa ýetmeklige çalyşýar. Erjellik **keçjallykdan** tapawutlanýar. Keçjallyk adamyň öňde goýan meýilnamasyndan oňa yetip bolmajakdygyny aýdyň görüp durka-da el çekmän, ýerliksiz dyzamaklygynda ýüze çykýar. Şeýle häsiýetli adam hakykatda dogry baha bermäge ukypsyz bolup, ýagdaýyň üýtgemeginde öz hereketini üýtgedip gurap bilmeýär. Adamyň erkiniň gowşaklygy-da hut şondan ybaratdyr.

4. Adamyň erkli işiniň yokary derejeli häsiýetleriniň biri-de **öz-özüne erk etmeklikdir** (saklanmaklyk, sowukganlylyk).

Bu häsiýet adamyň gelnen karary dürli päsgelçiliklere (ýaltalyk, gorky we ş.m.) garamazdan, amala aşyrmaklyga özüni mejbur etmeginde ýüze çykýar. Başgaça aýdanyňda adam güýçli ýerliksiz meýilleri öz erkine tabyn edýär. Adamyň erki özüniň makullamaýan duýgularyny – gahary, gorkyny, affekti, ruhdan düşmekligi we ş.m. basyp bilmeçliginde ýüze çykýar.

Adamyň erk häsiýetleri eýsem nähili kemala gelýär? Onuň kemala geliş ýollary, usullary barada birmazmunly jogap bermek kyndyr. Erk häsiýetleriniň dürli görnüşleriniň dürli kemala getiriliş şertleri bardyr. Şonuň bilen birlikde bu häsiýetleriň döreyişiniň

umumy şertleriniň bardygyny bellemelidir. Adamyň möhüm erk häsiýetleriniň döremegine onuň şahsyýetiniň birnäçe aýratynlyklary oňyn täsir edýär. Olaryň esasyly - ösen borç duýgusy, durmuş maksatlarynyň aýdyňlygy, olara ýetmäge bolan aýgytly ymtylyşyň bolmagy we beýlekilerdir. Bu häsiýetler adamyň özüni alyp barşynda işjeňlik, erjellik, maksadaokgunlylyk döredýär we goýlan maksada gaýra goýulmasyz ýetilmegini üpjün edýär. Durmuşyň islendik ýolunda adamyň önünde goýan maksadyna ýetmekligi hemişe dürli kynçylyklary ýeňip geçmek bilen baglanyşykly bolýar. Kähalatlarda ol kynçylyklardan yza çekilip, özüniň üstünlige ymtylyş derejesini peseldýär; bu onda şowsuzlyk, duýgusyny döredýär. Adamda berk ynançlaryň bolmagy, durmuşdaky wezipeler barada dürli pozisiýanyň döremegi, bu döran kynçylyklary ýeňip geçmekde möhüm şertleriň biri bolup durýar.

Psihologiýanyň möhüm düzgünleriniň biri – psihiki prosesleriň we häsiýetleriň işde kemala gelyändigini dogrusyndaky düzgüni – şahsyýetiň erk ulgamynda has aýdyň ýüze çykýar. Karara gelmeklik, erjellik, öz-özüne erk etmek adamyň real hereketlerinde, olary amala aşyrmakda içki (keçjallyk, ýaltalyk, egoistik endikler, tötänleýin keýpe meýil etmek) we daşky garşylyklary ýeňip geçmeginde kemala gelyär. Erkiň möhüm häsiýetlerini kemala getirmekligiň iň bir esasy şerti – gündelik amaly işde degişli erkli hereketleri yerine ýetirmektir.

Adamyň erkli häsiýetlerini kemala getirmekte sosial toparyň roly örän uludyr. Özüniň durmuş maksatlaryny kollektiwniň maksatlary bilen baglanyşdyran adam özüni alyp barşyň nusgalaryny görýär, kabul edýär, öz häsiýetine ornaşdyrýar. Her bir agzybir kollektiw özüni alyp barşyň belli bir nusgasy dogrusynda öz agzalaryna talaplar bildirýär, boýun alnan borçnamalary yerine ýetirmegi, işjeňligi, ýoldaşlaryň barada alada etmegi, kollektiwniň abraýyny saklamaga çalyşmagy we ş.m. talap edýär. Bu talaplar, adamlary degişli hereketlere ugrukdyryp, olaryň amala aşyrylmagynda degişli erk häsiýetlerini kemala getirmäge esasy şertleriň birine öwürülýärler. Kollektiwniň edilen işi makullamagy adamda oňyn duýgular döredip, ony goýulýan maksatlaryň has ýokary derejelerini gazanmaga ugrukdyrýar.

BÄŞINJI BÖLEK

Şahsyýetiň psihologik aýratynlyklary

16-njy BAP

Temperament

§ 1. Temperamentiň umumy häsiýetleri

Temperament hakynda düşünje. Adamyň psihiki durmuşy suw akymyna meňzeşdir. Daşky dünýä baradaky duýgular, geçmişiň ýatlamalary, geljege arzuw, höwesler, pikirler bir-birini çalşyryňlar. Bu akymyň geçişi dürli adamlaryň ruhy durmuşynda dürli-dürlüdür. Adamlaryň bir topary durmuşyň wakalaryny çalt duýup, olara seslenýär. Olar duýgur adamlar. Beýleki birleri bu babatda haýal bolýarlar. Olar biperwaý adamlardyr. Ýene-de bir topary ganygyzgyn, gallaw bolýar. Başga bir topar adamlaryň özüni alyp barşy orta depginde bolýar. **Temperamentiň häsiýetleri – bu psihikanyň individual aýratynlyklary bolup, olar adamyň psihikasynyň dinamikasyny, ýagny geçiş çaltlygyny kesgitleýär.**

Ýöne psihiki işiň dinamikasy diňe temperamente bagly däldir. Ol motiwlere we psihiki ýagdaýa hem bagly bolýar. Meselem, her bir adam temperamentine garamazdan, işe häwesli bolanda has çalt we öndürijilikli işläp, höwessiz ýagdaýynda haýal işleýär. Ýakyn adamyň ýogalmagy her bir adamda ruhupeslik, gamgynlyk döredýär. Individual dinamiki aýratynlyklaryň temperament ýa-da motiwler we psihiki ýagadýalar bilen döredilendigini tapawutlandyrmak üçin goşmaça häsiýetleri bilmek zerurdyr. Bu häsiýetler aşaklardan ybaratdyr.

1. Motiwlerden we psihiki ýagdaýlardan tapawutlykda temperamentiň häsiýetleri şol bir adamda onuň işiniň dürli görnüşlerinde(meselem, zähmetde, oýunda, dürli sapaklarda we ş.m.) we dürli maksatlarynda ýüze çykýar.

2. Temperamentiň häsiýetleri adamyň ýaşayşynda uzak wagtlaryň ýa-da бүтүн ömrüniň dowamynda oňa durnukly we hemişelik mahsus bolýar.

3. Temperamentiň dürli häsiýetleri şol bir adamda tötänleýin utgaşman, biri-birleri bilen kanunalaýyk baglanyşykly bolup, temperamentiň tipini döredýän belli bir gurluşy emele getirýärler.

Şeýlelikde, temperamentiň häsiýetleri bu adamyň psihiki işiniň dinamikasyny kesgitleýän, işiň dürli görnüşlerinde we motiwlerinde, maksatlarynda oňnositel hemişelik galýan we temperamentiň tipini häsiýetlendirýän gurluşy döredýän psihikanyň indiuidual alamatlarydyr.

1. Temperamentiň fiziologik esasy

I.P. Pawlow haýwanlaryň ýokary nerw işini öwrenmekde şeýle

kanunalaýyklygy açýar: şertli refleksleriniň döreýiş aýratynlygy boýunça tapawutlanýan itler temperamentleri boýunça hem tapawutlanýarlar; alym bu faktyň esasynda şertli reflector işiň indiuidual aýratynlyklary we temperament bir sebäbe bagly bolýar diýen netijä gelýär.

I.P. Pawlowyň taglymatyna görä, şertli refleksleriň döreýişiniň indiuidual aýratynlyklarynyň sebäbi nerw ulgamynyň häsiýetleridir. Ol şeýle häsiýetleriň üç sanysyny tapawutlandyrýar: 1) oýanma we tormozlanma prosesleriň güýji; 2) oýanmanyň we tormozlanmanyň güýçleriniň özara deňagramlylygy ýa-da nerw ulgamynyň deňagramlylygy; 3) oýanmanyň tormozlanma bilen, we munuň tersine, tormozlanmanyň oýanma bilen çalyşmagynyň çaltlygy ýa-da nerw prosesleriniň çeýeligi.

I.P. Pawlow haýwanlaryň temperamentiniň bu häsiýetleriniň aýry-aýry görnüşlerine däl-de, olaryň utgaşmagyna bagly bolýandygyny anyklaýar. Nerw ulgamynyň häsiýetleriniň şol bir wagtyň özünde şertli reflector işiň indiuidual aýratynlygy we temperamenti döredýän şeýle utgaşmasyny Pawlow nerw ulgamynyň tipi diýip atlandyrypdyr. Ol nerw ulgamynyň dört sany esasy tipini

tapawutlandyrýar: 1) güýçli, deňagramly, çalt; 2) güýçli deňagramsyz, çalt; 3) güýçli, deňagramly, haýal; 4) gowşak tip.

B.M. Teplov we onuň şägirtleri I.P. Pawlowyň derňewlerini dowam etdirip, onuň taglymatyny has baýlaşdyrdylar. Olar nerw ulgamynyň dinamiki derejesi, onuň çeyeligi ýaly täze häsiýetlerini açdylar. Nerw ulgamynyň dinamiki derejesi oňyn we tormozlaýjy şertli refleksleriň döreýşiniň çaltlygyny häsiýetlendirse, onuň çeyeligi oýanma prosesiniň döreýşiniň we ýitip gitmeginiň çaltlygy bilen kesgitlenýär.

Temperamentiň nerw ulgamynyň häsiýetlerine baglylygy şeýle faktlarda ýüze çykýar: adamda şertli reflektor işiň indiividual aýratynlyklarynyň özara baglanyşykly belli bir topary näçe aýdyň ýüze çykýan bolsa, şonça-da özüni alyp baryşda temperamentiň degişli häsiýeti güýçli bolýar. Meselem, fiziologik synaglarda adamda şertli refleks özüniň berkidilýändigine garamazdan, çalt peselýän bolsa, eger-de daşky gyjyndyryjy şertli refleksi güýçli tormozlaýan bolsa, eger-de pes gyjyndyryjylary adam edil güýçli gyjyndyryjylar ýaly kabul edýän bolsa, başgaça aýdanyňda eger-de ol oýanma prosesiniň gowşaklygyna bagly bolan aýratynlyklary ýüze çykarýan bolsa, onda bu adamda şonuň bilen baglanyşyklykda ýokary emosional duýgurlyk, ünsüň sowulmaklygy we ş. m. ýaly psihologik aýratynlyklar ýüze çykar.

I. Pawlowyň tejribelerinde temperamentiň psihologik häsiýetleriniň nerw ulgamynyň diňe bir häsiýeti bilen däl-de, olaryň utgaşmagy, ýagny nerw ulgamynyň tipi bilen döredilýändigini subut edilipdir. Edil şonuň ýaly temperamentiň aýratyn bir häsiýeti nerw ulgamynyň birnäçe häsiýetlerine bagly bolýar. Şonuň üçin-de nerw ulgamynyň häsiýetleriniň dürli mukdar gatnaşygynda temperamentiň häsiýeti hil taýdan üýtgeýär. Meselem, çydamsyzlyk (durnuksyzlyk) nerw prosesleriniň güýjüne we olaryň deňagramsyzlygyny bagly bolýar. Emma nerw prosesleriniň deňagramsyzlygy nerw prosesleriniň güýjüniň dürli mukdar gatnaşygynyň esasynda döräp bilýär: adam, bir tarapdan, güýçli oýanma pesräk güýçdäki tormozlanmadan agdaklyk edende deňagramsyzlyk ýagdaýda bolýan bolsa, ikinji bir tarapdan – gowşak oýanma has gowşak tormozlanmadan agdaklyk edende deňagramsyzlyk häsiýetde bolýar.

Şonuň üçin durnuksyzlyk bu iki ýagdaýda düýbünden başga-başga häsiýetde bolýar. Birinji ýagdaýda adamda möwç urýan dyzamaklyk bolsa, ikinji ýagdaýda isteriki-nadara özüni saklap bilmezlik bolýar. Şonuň üçin temperamentiniň diňe tutuş bitewi häsiýetnamasy däl-de, eýsem onuň her bir häsiýeti ahyr netijede nerw ulgamynyň tipine bagly bolýar.

Häzirkiki wagtda temperamentiniň tutuş häsiýetlendirmesiniň we onuň aýry-aýry häsiýetleriniň nerw ulgamynyň I.P. Pawlow tarapyndan açylan dört sany tipi bilen baglanyşyklydygy subut edilendir. Nerw ulgamynyň temperamenti döredýän tipleri adamda we haýwanlarda umumy bolýandygy üçin olar **umumy tipler** diýip atlandyrylýar. Şol bir wagtda, I.P. Pawlow tarapyndan açylan nerw ulgamynyň tipleri onuň häsiýetleriniň ýeke-täk mümkin bolýan utgaşmalary däldir. Gelejekde onuň täze-täze tipleriniň açylmagy mümkindir.

Nerw ulgamynyň tipleriniň gelip çykyşy. Nerw ulgamynyň umumy tiplerini I.P. Pawlow genetik, ýagny nesil arkaly dörän tip diýip atlandyrýar. Umumy tipleriň nesil üsti bilen döreyändigini kepillendirýän köp sanly faktlar bar. Itlerde, towuklarda, öý towşanlarynda we alaňnyrtlarda geçirilen synaglar esasynda olaryň ata-eneleriniň we çagalarynyň nerw ulgamlarynyň güýjiniň arabaglanyşygynyň bardygy statistic takyklykda subut edildi. Mundan başga-da, seleksiýa(seçgi) üsti bilen nerw prosesleri haýallygy bilen tapawutlanýan itleriň tohumy döredildi. Bu häsiýet haýwanlarda örän seýrek duş gelýär. Bu tejribelerde nerw ulgamynyň ähli häsiýetleri däl-de diňe bir häsiýetiniň nesle geçýändigini subut edilen-de bolsa, bu häsiýetiniň (meselem, nerw ulgamynyň güýjüniň) umumy tipiň häsiýetnamasynda esasy orun eýeleýändigini üçin bize umumy tipiň-de nesil üsti bilen döreyändigini dogrusynda maglumat berýär.

Başga bir taglymat ugrunda temperamentiniň nerw ulgamynyň umumy tipine däl-de, organizmiň umumy konstitutsiýasyna bagly bolýandygy aýdylýar. Organizmiň umumy konstitutsiýasy bedeniň fiziki gurluşyny, onuň aýry-aýry bölümleriniň biri-biri bilen utgaşmasyny, şeýle hem organizmiň dürli dokumalarynyň mukdar taýdan özara utgaşmasyny öz içine alýar. Şeýle taglymaty

esaslandyryjylar nemes psihology Kreçmer, amerikan psihology Şeldondyr. Olaryň pikirçe temperament we bedenň gurluşy umumy faktora – içki sekresiýa mázleriniň işleriniň nesil aýratynlyklaryna bagly bolýar. Şonuň üçin-de beden gurluşy bilen temperamentň häsiýetleriniň arasynda belli bir gabat gelmeklik bolýar. Meselem, Şeldonyň pikirçe semiz, garyn boşlugy has ösen adamlarda şähdiaçyklyk, sözleşmäge höweslilik, gowy iýmäge meýil ýaly häsiýetler mahsus bolýar (olar wissertoniklerdir). Sklet myşysalary güýçli ösen adamlara (somatotonikler) kuwwatlylyk, işjeňlik mahsusdyr. Nerw ulgamy, esasan hem kelle beýnisi güýçli ösen adamlara (serebrotonikler) ýokary duýgurlyk, galagoplulyk, öz içki dünýäsi bilen meşgul bolmaklyk häsiýetli bolýar.

Buýerde bir meselä üns bermek zerurdyr. İçki sekresiýa mázleriň konstitusiasy daşky şertlere we işiň talaplaryna uýgunlaşmaýar ýa-da nerw ulgamyna garanynda örän pes derejede uýgunlaşýar. Şol sebäpli bu nazaryýetden temperamentň daşky durmuş şertlerine we işiň talaplaryna uýgunlaşmagy üçin bu şertler we talaplar temperamentň aýratynlygyna görä saýlanylyp alynmalydyr diýen pikir gelip çykýar. Adama öz temperamentine laýyk iş tapyp bermeklik ony işiň talabyna uýgunlaşdyrmagyň bir şerti bolup durýan hem bolsa, nerw ulgamyň tipiniň temperamenti döredýänligi baradaky taglymaty düýpgöter inkär etmek bolmaz.

Ikinjiden, bu taglymat temperamentň döreýşinde organizmiň umumy konstitusiasynyň roluny çenden aşa ulaldýar. Umumy konstitutsiýa dogrudan-da nerw ulgamynyň umumy tipine we temperamentine belli bir täsir edýär. Munuň şeýledigi nerw ulgamynyň belli bir häsiýetleriniň madda çalyşmagynyň we içki mázleriň işiniň individual aýratynlygyna gabat gelyändiginde ýüze çykýar. Şeýle-de bolsa, şol bir konstutisional tipde temperamentň dürli nerw ulgamynyň tipine degişli häsiýetleri bolup bilýär, Şonuň üçin temperamentň gelip çykyşynda organizmiň umumy konstitusiasynyň roluny aşa bahalandyrmak bolmaz.

Temperamentiň fiziologik esasy nerw ulgamynyň umumy tipi bolýan-da bolsa, onuň psihologik häsiýetlerini bilmek üçin diňe nerw ulgamynyň fiziologik tipiniň häsiýetleriniň tipini bilmek ýeterlik däldir. Sebäbi nerw ulgamynyň şol bir fiziologik häsiýetine

temperamentiň birnäçe psihologik häsiýetleri bagly bolýar. Meselem, oýanma prosesiniň güýjüne kuwwatlylyk, şähdiaçyklyk, ýokary işjeňlik, hereketleriň çaltlygy we ş.m. bagly bolýar. Galyberse-de, nerw ulgamynyň umumy tipine diňe bir temperament garaşly bolman, eýsem beýleki psihiki häsiýetler-de garaşlydyr (meselem, duýmanyň käbir aýratynlyklary, hyýalyň keşpleriniň ýitilgi we ş.m.).

Ýokarda belleýşimiz ýaly temperamentiň haýsy-da bolsa bir häsiýeti nerw ulgamynyň umumy tipiniň haýsy-da bolsa ýeke-täk häsiýetini däl-de, birnäçe dürli häsiýetine bagly bolýar. Şeýle baglanyşyga, ýagny, bir garaşly üýtgeýji ululyk birnäçe garaşsyz üýtgeýji ululyklar arkaly döredilýän bolsa we bir garaşsyz üýtgeýän ululyk birnäçe garaşly ululygy döredýän bolsa, muňa **köpmazmunly baglylyk** diýilýär.

Temperamentiň psihologik häsiýetleri nerw ulgamynyň umumy tipiniň fiziologik häsiýetleri bilen köp mazmunly aragatnaşykda bolýar. Şol sebäpli nerw umumy tipini fiziologik taýdan öwrenmek zerur bolsa-da, temperamentiň döreýiş kanunlaryna düşünmek üçin ýeterlik däl. Fiziologik öwreniş psihologik öwreniş bilen doldurylmalydyr.

§ 2. Temperamentiň tipleri

Temperamentiň tipi barada düşüňje. Temperamentleri boýunça deňeşdirilende adamlaryň köp topary birmeňzeş häsiýetleri ýüze çykarýarlar. Şondan ugur almak bilen, temperamentiň birnäçe tipleriniň bardygyny dogrusynda baryp biziň eramyzdan öň V - VI asyrlarynda çaklama döräpdir.

Temperamentiň tipi hökmünde köp sanly adamlaryň toparyny häsiýetlendirýän psihiki häsiýetleriň belli bir toplumyna düşünilipdir.

Häzirki zaman psihologiyasynda temperamentiň tipi hökmünde adamlaryň belli bir toparyna umumy bolan häsiýetleriň ýönekeý toplumyna däl-de, bu häsiýetleriň kanunalaýyk, özara baglanyşygyna düşünilýär.

Temperamentiň birnäçe häsiýetlerini olaryň haýsy-da bolsa bir daşky alamatlary boýunça kesgitlemek mümkin. Meselem, adamyň impulsiwlik (ýüzüňugra hereket etmekligi) derejesini onuň

iki sany mümkin bolan ýönekeý hereketleriň haýsy birini saýlap almaklyga sarp edýän wagtyňy, bu hereketleriň diňe adaty birini ýerine ýetirmeklige sarp edýän wagty bilen deňeşdirmek arkaly kesgitlemek mümkin. Eger şeýle usul bilen temperamentniň birnäçe häsiýeti öwrenilse, anda olaryň biri näçe uly mukdarda ýüze çyksa, munuň tersine, beýleki bir häsiýet şonça-da kiçi mukdarda bolýar. Ýa-da bolmasa dürli häsiýetleriň aňladýan mukdar ululygy şol bir tipdäki dürli adamlarda dürli-dürli bolsa-da, olaryň matematiki gatnaşygy hemişelik ululykda galýar (sanawçyny we maýdalawjyny şol bir sana köpeldilende drobyň üýtgemeýşi ýaly).

Her bir tipe mahsus bolan häsiýetleriň özara baglanyşygy mundan başga-da, her bir häsiýetniň hiliniň temperamentniň tipiniň beýleki ähli häsiýetlerine bagly bolýandygynda ýüze çykýar. Ýokarda görkezilşi ýaly, temperamentniň abstrakt durnuklylyk ýa-da durnuksyzlyk häsiýeti bolman, temperamentniň bir tipi üçin durnuksyzlyk – bu möwç urýan dyzmaçlyk bolsa, beýleki biri üçin isteriki deňagramsyzlyk görnüşinde bolýar. Bir tip üçin durnuklylyk – emosional-erkli deňagramlylyk bolsa, beýleki üçin – äwmezlik we epeýlik bolýar.

Temperamentiň tipleriniň psihiki häsiýetleriň arasyndaky kanunalaýyk utgaşma hökmünde düşünilşi bu düşüňjaniň biziň eramyzdan öň IV asyrdaky grek lukmany Gippokrat tarapyndan esaslandyrylan mazmunyna golaýdyr. Gippokrat bu düşüňjani “krasis” diýip atlandyrypdyr, ol bolsa latynça temperamentum-proporsiýa, utgaşmaklyk diýen manyny aňladýar.

Temperamentiň fiziologik taýdan nerw ulgamynyň umumy tipleri arkaly döredilen tiplerine I.P. Pawlowyň atlandyryşy boýunça gippokratik tipler diýilýär. Gippokrat bu tipleri sangwinik, holerik, flegmatik, melanholik¹ - diýip atlandyrypdyr. Emma täze psihologik maglumatlar esasynda bu düşüňjeler täze mazmuna eýe boldular. Birinjiden, nerw ulgamynyň we onuň esasynda döreýän

¹ Gippokrat tarapyndan döredilen tipleriň ady temperamentniň tiplerini adamyň organizminde dürli suwuklyklaryň-ganyň (sangwinik), ödüň (holerik), suwuklygyň (nemiň), (flegmatik) we gara ödüň (melanhsilik) agdyklyk etmegi bilen baglanyşdyrýan gadymy döwrüň ýönekeý - materialistik taglymaty bilen düşündirilýär.

temperamentiň diňe dört tipiniň bardygyny aýgtyly ykrar etmek mümkin däl. Bizň gippokratik diýip atlandyryan tiplerimiz diňe olaryň mümkin bolan we bar bolan psihofiziologik maglumatlara gabat gelýän görnüşleriniň biridir. Mundan başga-da, täze faktlar gippokratik tipleriň psihologik häsiýetlerine täzeçe çemeleşmegi talap edýär.

Temperamentiň tipleriniň psihologik häsiýetleri.

Temperamentiň tipleriniň psihologik häsiýetnamasy şu aşakdaky häsiýetler bilen kesgitlenýär.

1. **Senzitiwlik.** Adamda haýsy-da bolsa bir psihiki reaksiýa döretmek üçin zerur bolan daşky täsirleriň in bir kiçi ululygy bilen kesgitlenýär. Muňa mysal edip duýmany döretmek üçin zerur bolan gyjyndyryjylaryň minimal güýjüni (duýmanyň aşaky bosagasy), ýa-da adamy ynjaýksyzlandyryan islegleriň minimal kanagatlandyrylmazlyk derejesini görkezmek bolar.

2. **Reaktiwlik.** Adamlaryň şol bir güýçdäki daşky we içki täsirlere(tankydy bellik, göwnedegiji söz, howp, ýitiwe garaşylmadyk ses) emosional jogap beriş derejesi bilen kesgitlenýär. Reaktiwligiň has aýdyň görnüşleri emosionallyk we ýokary kabul edililigidir.

3. **Işjeňlik.** Adamyň nähili derejede daşky dünýä işjeň täsir edýändigini we maksada ýetmekde daşky we içki garşylyklary ýeňip geçýändigini boýunça kesgitlenýär. Muňa maksada ýetmekde maksadaokgunlylyk we erjellik, dowamly işde ünsüň jemlenmegi we ş.m. degişlidir.

4. **Reaktiwligiň we işjeňligiň utgaşmagy.** Adamyň işiniň esasan daşky we içki tötänleýin sebäplere (meselem, keýp, tötänleýin wakalar) ýa-da maksada, niýete, ynanja baglylygy bilen kesgitlenýär.

5. **Reaksiýalaryň depgini.** Dürli psihiki reaksiýalaryň we prosesleriň ýüze çykyş tizligi boýunça kesgitlenýär (meselem, hereketleriň çaltlygy, sözleşşiň depgini, dörän ýagdaýdan çykalga tapmagyň, ýada ornaşdyrmagyň, pikiriniň çaltlygy we ş.m.). 6.

Çeýelik we onuň garşylykly häsiýeti – rigidlik. Adamyň üýtgeýän daşky täsirlere çalt uýgunlaşmagy (çeýelik) ýa-da, munuň tersine, özüni alyp barşyny üýtgedip bilmeýändigini (rigidlik) bilen kesgitlenýär.

7. **Ekstrawertlik we onuň garşylykly häsiýeti – intrawertlik.** Adamyň reaksiýasynyň we işiniň şu pursatda täsir edýän daşky täsirlere (ekstrawertlik) ýa-da, munuň tersine, geçmiş we geljek bilen baglanyşyklykeşlere, pikirler (intrawertlik) baglylygy bilen kesgitlenýär.

Häzirki döwürde belli bir programma boýunça temperamentniň ähli tiplerine giňişleýin häsiýetnama bermäge ýeterlik faktlar ýokdur. Şonuň üçin-de okuwça deňşililikde temperamentniň tipleriniň şu aşakdaky psihologik häsiýetnamasyny ulanmak bolar. (seret: sah.).

§ 3. Temperamentniň döreýşi we ösüşi

Neslegeçijilik we durmuş şertleri temperamentleriň tapuwutlarynyň sebäbi hökmünde. Temperamentniň döreýşinde esasy rol nesle geçijilige degişli diýip çaklanylýar. Bu çaklamanyň hakykata golaýlygy, eger-de fiziologik nesil aýratynlyklary birmeňzeş bolan, bir ýumurtgadan (gomozigot) dörän ekizler bilen iki ýumurtgadan dörän (geterozigot), fiziologik esaslary birmeňzeş bolmadyk ekizleriň temperamentleri deňşdirilende has-da aýdyň duýulýar. Gomozigot ekizleriň temperamentiniň meňzeşligi geterozigotlaryňkydan şeýle ýokary bolup, temperamentniň nesilüsti bilen döreýşiniň ähtimallygynyň 85 %-e deňdigini görkezýär. Bu fakt dürli maşgalalara terbiýelenmäge berlen gomozigot ekizleriň temperamentleri deňşdirilende hem tassyklanýar. Bu ekizleriň terbiýe şertleri dürli-dürli bolsa-da, olaryň temperamentiniň häsiýetlerindäki tapawut köp ýyllaryň dowamynda ujypsyz bolýar.

Temperamentniň tipi tutuşlygyna nesilüsti bilen dörese-de, onuň aýry-aýry häsiýetleri belli bir derejede durmuş, terbiýe şertlerine baglylykda üýtgeýär. Şeýle üýtgemeler has hem çagalýk döwründe, agyr durmuş şertleri netijesinde dörän keselçilik, ýetginjeklik döwründe bolsa başdan geçirilen psihologik konfliktler esasynda bolup geçýär. Bu babatda uzak wagtyň dowamynda belli bir terbiýe şertleriniň-de täsirini bellemek gerek.

Temperamentniň aýry-aýry häsiýetleriniň adamyň ömrüniň dowamynda üýtgemegi temperamentniň tutuş tipiniň üýtgemegi bilen gös-göni baglanyşykly däl. Eger-de temperamentniň häsiýetleriniň

üýtgemegi olaryň arasyndaky mukdar gatnaşygynyň öňküligi bilen utgaşýan bolsa, onda temperamentniň tipi tutuşlygyna üýtgemeyär (sanawçy bilen maýdalawjy şol bir sana köpeldilende drobuň ululygynyň üýtgemän galýşy ýaly). Diýmek, temperamentniň häsiýetleriniň durmuş we terbiýe şertleriniň täsirinde üýtgemegi temperamentniň tutuş tipiniň nesilüsti bilen döreýändigine garşy gelmeýär.

Temperamentniň aýry-aýry häsiýetleriniň durmuş we terbiýe şertleriniň täsirinde üýtgemegi temperamentniň tipiniň kemala gelşinden tapawutlandyrylmalydyr. Temperamentniň tipi adam dünýä inen badyna ýa-da belli bir ýaşda tutuşlygyna doly ýüze çykmaýar. Nerw ulgamynyň kemala gelşiniň umumy kanunlary temperamentniň döreýişine hem täsir edýär. Meselem, has kiçi ýaşly we mekdebe çenli ýaşdaky çagalaryň nerw ulgamynyň ýaş aýratynlygy nerw prosesleriniň gowşaklygy we deňagramly dældigi bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin-de temperamentniň nerw ulgamynyň gowşaklygyna bagly häsiýetlerini mekdebe çenli ýaşly çagalaryň ýaş aýratynlygyna mahsus bolan psihologik häsiýetlerden tapawutlandyrmak kyn bolýar; başga bir tarapdan, temperamentniň nerw ulgamynyň güýjüne bagly häsiýetleri bolsa bu döwrüň ýaş aýratynlygyna baglylykda entek doly ýüze çykmaýar. Temperamentniň kiçi mekdep ýaşly çagalarda ýüze çykýan gaharjaňlyk, gorkaklyga ýa-da gazaplanmaga bolan meýiller, gowşaklyk, mekdebe çenli ýaşdaky çagalarda ýüze çykmaýar.

Temperamentniň tipiniň esasy häsiýetleri birbada kemala gelmän, nerw ulgamynyň kemala gelşine görä ýüze çykýar. Bu prosese temperamentniň kemala gelşi diýilýär.

Temperamenti işiň talaplaryna uýgunlaşdyrmagyň ýollary.

Haýsy temperament zähmetiň talaplaryna has uýgunlaşan bolýar? Eger-de temperamentniň ýokarda getirilen tipleriniň häsiýetnamasyna göz aýlasak, onda biz olaryň her birinde oňyn we oňyndäl häsiýetleri görýäris. Meselem, sangwinik emosional we oňat işeňňir bolsa-da, onuň höwesleri we ünsüniň jemlenmegi durnuksyz bolýar. Melanholik çalt ýadaýan, özüne ynamsyz, galagoply, ýöne ol inçe duýguly, seresap adam. Ýokary ynsanperwer ideýaly adamlar

temperamentleri boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Zähmet we uruş gahrymanlarynyň arasynda biz sangwinigi, flegmatigi, holerigi hemde melanhologi görýäris. Edil şonuň ýaly-da, temperamentiniň şol bir tipine degişli adamlar ýokary ahlakly we zalym bolup biler. Diýmek, oňat ýa-da erbet temperament ýok.

Şeýle-de bolsa, işiň her bir görnüşiniň psihiki prosesleriniň dinamikasyna belli bir talaplar bildirýär. Köp stanokçy dokmaçy aýallaryň hünäri dokmaçydan bir topar stanogyň işinde ýüze çykyan üýtgeşmeleri wagtynda duýmagy talap etse, synpda tertibi berjaý etmek okuwçydan öz duýgularyna erk etmegi, meýillerini saklamagy talap edýär; baýdarkada küreklemek türgenden deňagramlylygyň bozulmagyny bada-bat duýmagy talap edýär. Bu talaplar işiň obýektiv mazmunyna bagly bolansoň, olary öz ygtyýaryňa üýtgetmek bolmaz.

Eýsem adam öz temperamentiniň durnukly we hemişelik tipini nähili ýol bilen hünärleriniň dürli görnüşlerine, mugallymyň talaplaryna uýgunlaşdyrýar?

Şeýle ýollaryň mümkin görnüşiniň biri – **öz temperamentiniňe laýyk iş saýlap almakdyr**. Meselem, tehnikanyň häzirki ösen derejesinde melanholige uçarman – istrebitel bolmak ýa-da duýdansyz döreýän awariýa howpuny bada-bat duýup, aýgtyly netijä gelmegi talap edýän çylşyrymly energoulgamda işlemek örän kyn bolýar. Işi adamyň psihiki häsiýetlerine laýyklykda saýlamaklaryna **hünäre seçip almak (seçgi) we saýlamak** diýilýär.

Ýöne işi temperamente laýyklykda seçip almak mydama mümkin we mydama oňaly däl. Işiň köp görnüşleriniň öz islegiňe görä saýlap bolmaýar. Okamak we sapakda tertibi saklamak temperamente dahysyz, ähli çagalaryň borjudyr. Köpçülikleýin häsiýetli hünärlere adamlary temperamente görä çekmek mümkin däl, çünki zerur hünärmenleriň sany temperamentiniň gabat gelýänlerden hemişe köpdür.

Uýgunlaşdyrmagyň ikinji bir ýoly **adama bildirilýän talaplary indiividuallaşdyrmakdyr**. Mekdepde şol bir pedagogik çemeleşiş usulynyň dürli temperamentli çagalara dürli täsir edýändigini ähli mugallyma mälimdir. Meselem, melanholik okuwçynyň özüni alyp barşy güýçli ýazgarylýsa, munuň özi onda ruhdan düşmegi, özüne

ynamsyzlygy öňküden-de beter güýçlendirýär. Eger-de melanholik okuwça şeýle çemeleşiş adaty zada öwrülse, ol gorkak, nalajedeýin bolup ýetişýär. Munuň tersine, öwgi, hoşamaýlyk oňa özüne bolan ynamy berkitmäge kömek edýär.

Şeýle usullar sangwinige düýbünden başgaça täsir edýär. Sangwinigiň ýakymсыz zatlary çalt ýadyndan çykarýandygy we öz güýjüne artyk baha bermäge meýillidigi sebäpli, oňa dözümlü darasmak, özüni alyp barşynyň kemçiliklerine kesgitli oňyndäl baha bermek, oňa oňyn täsir edýär. Temperamentiň aýratynlygyny göz önünde tutup, her bir adama individual çemeleşmek zähmeti guramakda, sportçylary türgenleşdirmekde we beýleki ýagdaýlarda amatlydyr.

Ýöne şeýle individuallaşdyrylan täsir ediş usullarynyň mümkinçiligi çäklidir, sebäbi işiň adama bildirýän talaplary obýektiv şertler boýunça döredilýär. Mugallym melanholik okuwçynyň nädogry jogabyna özüniň berýän oňyndäl bahasynyň äheñini ýumşadyp bilse-de, oňa “ikilige” derek “başlık” goýup bilmez. Mugallym holerigiň çydamlylygyny, takatlylygyny döretmek üçin individual usullar ulanyp bilse-de, ol şeýle okuwçydan asudalygy talap etmän bilmez.

Temperamenti işiň talabyna uýgunlaşdyrmagyň üçünji bir usuly – **temperamentiň oňyndäl häsiýetlerini motiwler bilen ýeňip geçmekdir**. Ýokarda görkezilişi ýaly, işiň dinamiki aýratynlyklary diňe temperament bilen däl-de, eýsem motiwler arkaly hem döredilýär. Şonuň üçin ol ýa-da beýleki adam üçin täsirli motiwleri ulanyp, onuň temperamentiniň häsiýetine gapma-garşylykly özüni alyp barşyň görnüşini döretmek mümkin. Meselem, okuwçylaryň ýokary işjeňligini döredýän örän gyzykly sapakda holerigiň özüne erk edişi, takatlygy edil sangwiniklerinki ýaly bolýar. Uruşda öz borjuna düşünen melanholik esger, öz tebigy galagoplylygyna garamazdan, sangwinikden pes bolmadyk gahrymançylyk görkezýär. Ýöne temperamenti uýgunlaşdyrmagyň bu usuly-da çäklidir: örän kyn ýagdaýlarda, önünden taýýarlyksyz çalt hereket etmeli wagtynda temperamentiň häsiýetleri motiwlere garamazdan ýüze çykmagy mümkin.

Temperamenti işiň talaplaryna uýgunlaşdyrmak belli bir derejede onuň häsiýetlerini täzeden tebiýelemek üsti bilen-de amala aşyrylyp bilner. Fiziki terbiýäniň we sagaldyş çäreleriniň kömegi bilen melanholiğiň işe ukyplylygyny artdyrmak mümkindir. Emma durmuş şertleri we terbiýe temperamentniň ähli häsiýetlerini üýtgedip bilmeýär.

Temperament we işiň individual stili. Temperamenti işiň talaplaryna uýgunlaşdyrmagyň iň bir ählumumy-unwersal usuly – **işni individual stilini döretmekdir.** Haýsy-da bolsa bir hünär okuw we zähmet işiniň şol bir wezipelerini, talaplaryny dürli usullar bilen üstünlikli ýerine ýetirmek mümkindir. **İşni individual stili bu hereketleriň usullarynyň şol bir adama mahsus we işni üstünligi üçin amatly bolan individual ulgamydyr.**

Individual stili kemala getirmegiň ilkinji şertleriniň biri – temperamentniň häsiýetlerini göz önünde tutmakydyr. Adam hereketleri ýerine ýetirmegiň usullaryny öz temperamentine laýyklykda saýlap alýar. Temperamente laýyk hereket usullary temperament esasynda döreyän ygtyýarsyz hereketleriň aýratynlygyna bagly bolýar. Meselem, deňagramly bolmadyk holerik gadagan edilen hereketleri basyp ýatyrmak üçin sangwinige garanyňda has köp derejede gapma-garşylykly hereket edýär. Hereketleriň şeýle ygtyýarsyz, aňlanylmaýan görnüşleriniň esasynda işni, hereketleriň aňly, meýilleşdirilen we maksada gönükdirilen usullary döräp, olar individual stiliň mazmunyny düzýär. Melanholik okuwçy ýazuw işinde özüne ynamynyň pesligi we galagoplygy sebäpli köp wagtyňy garalama sarp edip, galan wagtda barlanan, düzedilen teksti arassalama göçürýär. Sangwinik okuwçy, munuň tersine, garalamany düýbünden ulanman ýa-da örän gysga ýazyp, ony barlamaga we düzetmäge az wagt sarp edýär. Temperamente bagly bolan şeýle individual stil köp stanokçy dokmaçylaryň, slesar-timarlaýjylaryň, awtomatçylaryň, akrobatlaryň we beýlekileriň işlerinde hem ýüze çykarylady.

Individual stiliň döremegi üçin esasy möhüm şertleriň biri-de öz işine aňly, döredijilikli çemeleşmekdir. Individual stil haçan-da adam ýokary netije gazanmaga özüne mümkinçilik berýän amatly usullary agtarýan wagtynda döreyär. Şonuň üçin-de individual stil

oňat okuwçylarda, öňde baryjy işçilerde, ussat sportçylarda has aýdyň ýüze çykýar.

Işň indiwiđual stili adamda öz-özünden, özakymlaýyn döremeýar. Ol okatmak we terbiýe bermek proseslerinde kemala gelýar. Indiwiđual stiliň kemala gelmeginiň ilkinji alamatlary mekdebe çenli ýaşyň ahylarynda çaganyň oýun häsiýetdäki praktiki ýumuşlary çözmeginde ýüze çykýar.

Işň indiwiđual stilini terbiýelemeginiň birnäçe aýratyn psihologo-pedagogik düzgünleri bar. Okatmagyň we terbiýe bermeginiň esasy wezipeleriniň biri-de indiwiđual stili kemala getirmek arkaly adamyň temperamentini işň obýektiv talaplaryna uýgunlaşdyrmakdan ybaratdyr.

Temperamentiň tipleriniň psihologik häsiýetnamasy

Psihologik harakteristikasy	Nerw ulgamynyň umumy tipi
Sangwinik Ýokary reaktiwlik. Sähelçe sebäp bolsa joşgunly gülýar. Şonuň ýaly-da ujypsyz sebäp ony gaharlandyrýar. Ünsüni çeken zada uly joşgun bilen seslenýar. Mimikasy we hereketleri has janly we manyly. Onuň keýpini we adamlara, predmetlere gatnaşygyny ýüzünden aňyp bolýar. Çalt ünsüni jemläp bilýar. Senzitiwligi pes. Duýgurlyk bosagasy örän ýokary. Pes sese we ýagtylyk gyjyndyryjylaryna äwmeýar. Işjeňligi ýokary. Örän dogumly we işe ukyply, sapakda çalt elini galdyrýar, ýadaman uzak wagtlap işläp bilýar, täze işe uly energiýa bilen ýapyşýar.	Güýçli, deňagramly, çalt.

İşjeňlik lik we reaktiwlik deňagramlaşan. Ony çalt tertibe getirip bolýar. Öz duýgularyna we reaksiýalaryna erk-ygtyýar edip bilýär. Hereketleri çalt, sözleýiş depgini ýokary, täze işe çalt goşulýar, ünsüni çalt jemleýär. Pikirlenmesi we ugurtapyjylygy çalt. Çeýeligi ýokary. Duýgulary, keýpi we meýilleri çalt üýtgeýär. Nätanyş adamlar bilen çalt tanyşýar. Täze wakalara we talaplara çalt uýgunlaşýar. Bir işden başga işe çalt geçip bilýär. Endikleri çalt özleşdirýär we üýtgedip bilýär. Akyly çalt işleýär. Ekstrawert. Geçmişň we gelejegiň keşplerine garanda daşky täsirlere köp derejede seslenýär. Holerik. Edil sangwinik ýaly, sentiziwligi pes, reaktiwligi we işjeňligi ýokary. Yöne reaktiwligi işjeňlikden agdaklyk edýär. Şonuň üçin-de özüne erk edip bilmeýär, çydamsyz, ganygyzgyn. Sangwinige garanynda çeýeligi pes, rigidligi ýokary. Şol sebäpli höwesleri, meýilleri has durnukly, özdüýenli, ünsi bir predmetden beýlekä geçirijiligi pes. Psihikanyň depgini çalt. Flegmatik. Sentiziwligi pes. Emosiýalary güýçli däl. Kynlyk bilen güľär, edil şonuň ýaly-da aňsat gahary gelmeýär we gaýgylanma ýagdaýa haýallyk bilen düşýär. synpda ähli okuwçy bir zada gulse-de, ol gülmeýär. Gaýgyly ýagdaýlarda daşky görnüşi asuda. Mimikasy garyp,	Güýçli, deňagramsyz, çalt. Güýçli, deňagramly, haýal.
---	---

hereketleri çeper mazmunly däl. Kuwwatly, işeňňir. İşjeňligi köp derejede ýokary gelýär. Çydamlylygy, özüne erk edip bilijiligi bilen tapawutlanýar. Hereketleriň we sözleşiş depgini haýal, ugrtapyjy däl. Ünsüni kynlyk bilen jemleýär. Rigidligi ýokary. Ünsüni kynlyk bilen bir predmetden beýlekä geçirip, täze şertlere kynlyk bilen uýgunlaşýar we endiklerini, başarnyklaryny kynlyk bilen üýtgedýär. Intrawert, täze adamlar bilen kyn tanyşýar, daşky täsirlere haýal seslenýär. Melanholik. Sentiziwligi ýokary. Duýgur (duýmalaryň bosagalary pes). Sähelçe bahana bolsa göz yaş dökýär. Öýkelek, göwnüne alyjy. Reaktiwligi pes. Mimikasy we hereketleri garyp. Sesi pes. Sessiz aglaýar. Joşgun bilen seýrek gülýär. İşjeňligi pes. Sapakda seýrek el galdyrýar. Özüne ynamsyz, sähel kynçylyk ony ruhdan düşürýär. Kuwwatly däl, özdiýenliligi pes, çalt ýadaýar we işeňňirligi aşak. Ünsi dunuksyz, çalt bölünýär. Psihikasyň depgini aşak. Rigidligi ýokary. Intrawert.	Gowşak.
---	----------------

17-nji BAP

GYLYK

§ 1. Gylyk hakynda düşünje

Her bir adam beýleki adamlardan özüniň individual psihologik aýratynlygy boýunça tapawutlanýar. Hut şonuň üçin-de adaty gürründe adamyň özboluşly alamatlary, häsiýeti hakynda aýdylýar. “Gylyk” sözi grekçeden terjime edilende *taplanan görnüş, galdyrylan yz, tagma* diýmegi aňladýar. Emma psihologiýada “gylyk” sözüniň has dar we takyk manysy bardyr. Adamyň her bir individual aýratynlygy gylyk däldir. Meselem, psihikanyň individual aýratynlyklary bolan görşüň we eşidişň ýitiligi gylyga degişli däldir.

Gylygyň alamatlary we şahsyýetiň gatnaşyklary. Eýsem adamyň nähili individual psihologik aýratynlyklary häsiýeti döredýär? Muny anyklamak üçin on iki ýaşly okuwçy M.A-nyň gylygynyň ýüze çykyşy dogrusynda bir derňewde beýan edilen mysala ýüzlenmek ýerliklidir. Bu gyzjagaz hemişe beýleki okuwçylardan çetde gezip, geplemezek, sapakda elini galdyrmaýan, synp ýygnaklarynda öz pikirini aýtmaýan, çekinjeň bolýar. Öýlerinde, umumy howluda bolsa ol örän şadyýan, batyrgaý, hemişe daşy joralary bilen gurşalgy bolýar. Şeýlelikde, M.A -da gylygyň iki dürli görnüşi ýüze çykýar. Mekdepde çekinjeň, ýygra bolup, öýünde bolsa ysnyşykly bolýar. Mekdepde onuň ysnyşyklylygy mälim bolman, öýünde bolsa oňa çekinjeňlik ýat bolýar.

Bu mysaldan görnüşi ýaly, gylygyň her bir alamaty diňe degişli tipiki ýagdaýlarda ýüze çykýar. Munuň sebäbi gylygyň her bir alamatynda adamyň daşky zatlara bolan gatnaşygy amala aşyrylýar. M.A-nyň synpda ýygralygy, geplemezekligi – onuň golaýda obadan şäher mekdebine geçirilip, entek kollektive öwrenişip bilmeýändigini bilen düşündirilýär. Öýündäki şadyýanlygy, alçaklygy onuň eýýäm goňşular bilen ysnyşandygy, oýunda we

beýleki bilelikdäki işlerde özüniň beýlekilerden kem däldigine göz ýetirendigi bilen düşündirilýär.

Psihologiýada gylygyk diýlip şol bir şahsyýete adaty bolan işiň usullarynda, adaty şertlerde ýüze çykýan we şahsyýetiň bu şertlere bolan gatnaşyklary bilen döredilýän psihikanyň özboluşly – indiwiđual alamatlarynyň toplumyna düşünilýär.

Şahsyýetiň gatnaşyklary gylygyň indiwiđual özboluşlylygyny iki hili usulda döredýär. Bir tarapdan, bu gatnaşyklar her bir tipiki ýagdaýda emosional duýgularyň indiwiđuallygyny döredip, gylygyň degişli tarapyna özboluşlylyk berýär. Ýokarda getirilen mysalda M.A -nyň gylygy mekdepde onuň nätanyş ýagdaýdan çekinmeginde, beýlekilerden özüni pes duýmagynda, öýde bolsa boýdaşlarynyň arasynda şähdaçyklygynda, olara bolan dostluk, ýakynlyk duýgusynda ýüze çykýar. Şonuň üçin-de, okuwçylarynyň gylygyny kesgitlemek bilen bir hatarda, onuň tipiki ýagdaýlardaky emosional duýgularyny ýüze çykarmak zerurdyr.

Başga bir tarapdan, şahsyýetiň gatnaşyklary her bir tipiki ýagdaýda hereketleriň usullarynyň we hiliň indiwiđual özboluşlylygyny döredýär. Ýokarky mysalda M. A -nyň gylygy mekdepde sapakda we öýde özüni alyp barşynda ýüze çykýar. Edil şonuň ýaly, meselem, gylygyk hökmünde zähmetsöýerlik, birinjiden, zähmetiň adamda döredýän şatlygy, onuň işýakmazlyga bolan ýigrenji bilen kesgiltense, ikinjiden, adamyň hyjuwly, hiç bir gaýry zada ünsüni sowman, işjeň işleşşi bilen kesgitenýär.

Adamyň hereketleriniň usuly we hili diňe bir şahsyýetiň gatnaşygyna bagly bolman, onuň erkine, duýgularyna, ünsüne, ýagny psihiki prosesleriň indiwiđual aýratynlygyna bagly bolýar. Meselem, zähmetde ýüze çykýan çalyşmaklyk we tertiplilik, diňe bir zähmete bolan oňyn gatnaşyk bilen kesgitenmän, ünsüň jemlenmegi, hereketleriň takyklygy we türgenleşenligi, erkiň güýji we ş.m. bilen hem kesgitenýär. Şonuň üçin-de hereketleriň usulyna dürli psihiki prosesleriň tapawutly täsir edişine baglylykda, gylygyň intellektual, emosional we erk alamatlaryny ýüze çykarmak mümkindir.

Gylygyň alamatlary meýiller hökmünde. Gylygyň köp sanly alamatlary adamyň özüni alyp barşynyň, hereketleriniň düýpli işjeň meýilleri bolup durýarlar. Şol bir şertlerde, birmeňzeş motiwlerden,

gatnaşyklardan ugur alyp, şol bir maksada ymtylýan dürli adamlar, bu maksada ýetmegiň özlerine mahsus bolan dürli usullaryna ymtylmagy ýüze çykarýarlar. Hut şeýle ymtylmalarda gylygyň alamatlarynyň ugrukdyryjy, meýildörediji güýji ýüze çykýar. Gylygyň alamatlarynyň şeýle meýil dörediji güýjüniň bardygy sebäpli adamyň hereketiň obýektiv şertlere garşy gelyän amatsyz usullaryny ulanýan wagty seýrek bolmaýar.

Adam kähalatlarda öz gylygyna göwni ýetmese-de, özüni başgaça alyp baryp bilmeýär. Mysal üçin, daşary ýurt psihologlarynyň biriniň derňewlerinde görkezilişine görä käbir adamlaryň işde üstünlige ymtylyşy olaryň şowsuzlykdan çekinmeginden ýokary bolýar. Şonuň üçin-de olar şowsuzlyga uçasalar-da, synag wagtynda kyn eksperimental ýumuşlara ýapyşmaga ýygyn edýärler. Olara ýerliksiz şowsuzlykdan heder etmezlik mahsus bolýar. Başga bir adamlara, munuň tersine, şowsuzlykdan heder etmek üstünlige ymtylmakdan has ýokary bolýar. Şonuň üçin-de, olara ýerliksiz seresaplyk mahsus bolup, olar hat-da kyn ýumuşlary çözüp biljekdigine gözi ýetip durka-da, ýeňil ýumuşlary saýlap alýarlar.

Adama mahsus bolan hereketleriň şeýle maksadalaýyk bolmadyk usullaryny saýlamak meýli dartgynly ýagdaýlarda, stress situasiýalarynda has aýdyň ýüze çykýar. Şol bir wagtyň özi eger-de adama mahsus bolan hereketleriň usuly häzirkiki şertlerde maksadalaýyk bolsa, onda ol özüniň mejbury, öz häsiýetine gabat gelmeýän usullarda işleýşinden has ýokary işjeňlik, energiýa, özdiýenlilik ýagdaýda hereket edýär.

Diýmek, adamyň gylygy haçan-da ony obýektiv talaplaryň garşysyna hereket etmäge ugrukdyrýan ýagdaýda oňa päsgel berýär. Eger-de gylyk adama şu ýagdaýda bildirilýän talaplara gabat gelyän bolsa, ol adama ähli güýjüni mobilizlemäge, döredijilikli işlemäge meýil döretmek bilen, oňyn rol oýnaýar.

Adamyň gylygy ony belli bir usulda, kähalatlarda bolsa daşky şertlere garşy hereket etmäge ugrukdyrýandygy sebäpli durmuşyň has kyn pursatlarynda doly aýan bolýar. Dogrucylyk, gönümellik, batyrçaýlyk, kolletiwniň agzasyny ýygnaýda ýoldaşynyň kemçiligini, soňundan heder etmän, göni ýüzüne aýtmaga ugrukdyrýar.

Gylyk gapma-garşylykly päsgelçiligi ýeňip geçmek bilen baglanyşykly şertlerde synagdan geçýär. Gylygynyň işjeňligi onuň amatsyz şertleri ýeňip geçmäge döredýän ugrukdyryjy güýji bilen kesgitlenýär. Onuň işjeňligi erkiň güýjüne düýpli täsir edýär. Gylygy näçe işjeň bolsa, adam şonça-da onuň ugrukdyryjy täsiri netijesinde işde ýokary erkliklik görkezýär. Gylygynyň işjeňligi bolmasa, adamda güýçli erk bolup bilmez. Çeper edebiýatyň oňyn gahrymanlarynyň – Welmyrat aganyň (“Kitap”), Taýmaz babanyň (“Taýmaz baba”), Akmyradyň (“Söýgi”) aýdyň taraplarynyň biri-de olaryň ynsanperwer gylygynyň güýji, gaýduwsyzlygydyr. Gylygy terbiýelemek adalat jemgyýetiniň mynasyp şahsyýetini terbiýelemeginiň bir möhüm wezipeleriniň biridir.

§ 2. Gylygynyň fiziologik esaslary

Ýokary nerw işiniň umumy tipi we gylyk. Gylygynyň fiziologik döreýişiniň esasy şerti haçan-da gylyk nerw ulgamynyň umumy tipiniň häsiýetleri bilen deňeşdirilende ýüze çykýar.

Köp sanly psihologik derňewlerde nerw ulgamynyň häsiýetleri gapma-garşylykda bolan adamlaryň şol bir ýagdaýda, işe birmeňzeş oňyn gatnaşygy bolan şertde olaryň hereket usullary synag edilipdir. Bu ýagdaýlarda nerw ulgamynyň umumy tipi gapma-garşylykly bolan adamlara psihologik taýdan hereketiň gapma-garşylykly usullarynyň mahsuslygy aýan edilipdir. Meselem, ýoldaşlaryna we tutuşlygyna synp kollektiwine oňyn gatnaşygy bolanda, nerw prosesleri haýal geçýän okuwçylar özläriniň has oňat tanaýan, az sanly okuwçylar bilen aragatnaşyk etmäge, sözleşmäge meýil edýärler. Olar öz inisiatiwasy boýunça özləri hakynda örän seýrek gürlýärler; olara täze adamlar bilen tanyşmak örän kyn bolup, şonuň ýaly hem köne tanyşlardan aýrylyşmak agyr düşýär. Munuň tersine, nerw prosesleri çalt geçýän okuwçylar bu ýagdaýlarda düýbünden gapma-garşylykly häsiýetlerde bolýarlar; adamlar bilen gatnaşyk saklamak, sözleşmekdäki bu individual aýratynlyklar gylygynyň alamatydyr.

Hereketleriň usullaryndaky şeýle individual aýratynlyklar okuw, sport we zähmet işinde hem ýüze çykarylýandyr.

(B.M.Tenlowyň, B.S.Merliniň, E.A.Klimowyň laboratoriyalarynyň geçiren derňewlerinde). Diýmek, gylygyň fiziologik gelip çykyşynyň başga bir şerti – nerw ulgamynyň umumy tipiniň häsiýetleridir.

Mälim bolşy ýaly, nerw ulgamynyň umumy tipi temperamentniň hem fiziologik esasy bolup durýar, bu bolsa temperament bilen gylygyň arasynda ýakyn baglanyşygyň bardygyny görkezýär. Temperamentniň tipi – gylygyň alamatlarynyň individual özboluşlygyny döredýän möhüm psihologik şertleriň biridir.

Eýsem gylyga degişli hereketleriň individual özboluşlygynyň nerw ulgamynyň umumy tipiniň häsiýetlerine bagly bolýandygy näme bilen düşündirilýär?

I.P.Pawlowyň laboratoriasynda haýwanlaryň özüni alyp barşyny synlamak esasynda alhan maglumatlara görä nerw ulgamynyň umumy tipiniň häsiýetleri belli bir daşky şertlerde degişli dinamiki stereotipiň döremegine ýardam edýän ýa-da ony kynlaşdyrýan faktor bolup durýar.

Meselem, nerw ulgamy gowşak tipe degişli haýwan bolan itlerde passiw goranyş şertli refleksleriň dinamiki stereotipi ýeňil döreýär. Sähelçe gyjyndyryjy ses, nerw ulgamy gowşak tipli itlerde sandyramak, guýrugyny ýamzyna gysmak, çyňsamak we ş.m. döreýär. Nätanyş adam golaýlaşandan it ýere arkan ýazylyp, aýaklaryny ýokary göterýär. Adamda şeýle sypatlary gorkaklyk diýip hasaplardyň. Munuň tersine, nerw ulgamy güýçli tipe degişli itlerde agressiw şertli refleksleriň dinamiki stereotipi ýeňil döräp, oňa degişli häsiýetleri biz adamda uruşganlyk diýip hasaplardyň. Hut dinamiki stereotipiň özi ýaly, haýwanlaryň bu häsiýetleri-de gös-göni nerw ulgamynyň umumy tipi arkaly döredilmän, olar öňki tejribelerde kän gaýtalanýan gyjyndyryjylaryň täsirine jogap reaksiýasy hökmünde döreýärler.

§ 3. Gylygyň gurluşy we onuň alamatlarynyň simtomokompleksleri

Gylygyň gurluşy dürli alamatlaryň tötänleýin utgaşmasy däldir. Onuň aýry-aýry alamatlary biri-birine berk bagly bolup, bitewi gurluş emele getirýär. Şeýle bitewilige gylygyň gurluşy ýa-da

düzümi diýilýär. Şonuň üçin-de, gylygyň birnäçe alamatlaryny bilip, biz onuň beýleki bize näbelli sypatlaryny-da önünden aýdyp bilýäris. Meselem, adamyň ulumsy, şöhratparazlygyny bilip, onuň adamlara hoşniýetli däländigini aýdyp bilýäris; eger-de ol kiçigöwün bolsa, onda ol rehimdar bolýar diýmäge esas bolýar.

Psihiki häsiýetleriň özara baglanyşykly ulgamyna **simptomokompleksler ýa-da faktorlar** diýilýär. Bu simptomokompleksleri seljerip, biz gylygyň gurluşynyň näme bilen döredilýändigini bilýäris. Meselem, gylygyň şahsyýetara gatnaşyklarynda döreýän gapma-garşylykly alamatlarynyň ulgamyny ýüze çykarmak mümkin (ony şertli “shahsyýet – daş-töwerekdäki adamlar” diýip atlandyralyň).

Şeýle gapma-garşylykly simptomokompleksleriň ulgamy bir topar adamlarda şeýle häsiýetleriň utgaşmagynda ýüze çykýar : özüňe göwniýetijilik, özüňe artyk baha bermek, öwünjeňlik, agressiwlik, ölçülilik, gopbamsyramak, öz içki dünýäňe gümrra bolmaklyk, jemgyýetçilik makullamasyna gulak asmazlyk, özüňi alyp barşyň umumy kadalaryny hasap etmezlik. Beýleki bir adamlarda bu ulgam düýbünden gapma-garşylykly häsiýetlerde ýüze çykýar. Şeýle adamlar özüne ynamsyz, kiçigöwün, kaýyl bolujy, kömek etmäge döwtalap, ýumşak, tanyşmaklyga, sözleşse meýilli, göwnaçyk, özüňi alyp barşyň umumy kadalaryny göwünjeň ýerine ýetirýän adamlar bolýarlar.

Görnüşi ýaly, gylygyň ulumsylyk, öz pikirine eýermek, jemgyýetçilik makullamasyna gulak asmazlyk we özüňi alyp barşyň umumy kadalaryny berjaý etmezlik ýaly sypatlary birleşdirýän umumy zat – adamlara göwniýetmezçilikli gatnaşykdyr. Edil şonuň ýaly-da olaryň gapma-garşylykly häsiýetleri bolan tanyşmaklyga, söhbetdeş bolmaga meýil, göwnaçyklyk, özüňi alyp barşyň umumy talaplaryny berjaý etmek – adamlara hoşniýetli gatnaşyklary aňladýar. Diýmek, gylygyň sypatlaryny, alamatlaryny baglanyşdyryjy esas – şahsyýetiň daşky zatlara birmeňzeş gatnaşyklary bolup durýar.

Psihologiyada şahsyýetiň gatnaşyklary bilen kesgitlenýän gylygyň alamatlarynyň dört ulgamy tapawutlandyrylýar.

1. Kollektive we aýry-aýry adamlara degişli gatnaşyklary aňladýan sypatlar(adamkärçilik, döwtalaplyk, talap edijilik, gopbamlyk we ş.m.).

2. Zähmete bolan gatnaşyklary aňladýan sypatlar (zähmetsöýerlik, ýaltalyk, wyždanlylyk, zähmete jogapkärçilikli ýa-da jogapkärçiliksiz çemeleşmek we ş.m.).

3. Zatlara bolan gatnaşyklary aňladýan sypatlar (zähmetsöýerlik ýa-da hapysalyk, tygşytylyk we tygşytsyzlyk we ş.m.).

4. Öz-özüne bolan gatnaşyklary aňladýan sypatlar (öz mertebäni bilmeklik, namysjaňlyk, şöhratparazlyk, belent göwünlilik, was-waslyk, kiçigöwünlilik we ş.m.).

Gylygyň bulardan başga taraplary hem bolup, olar öz ähmiýetliligi boýunça ýokardakylara garanda ikinji derejelidirler.

Gylygyň alamatlary şahsyýetiň diňe bir gatnaşygy esasynda özara baglanyşman, birnäçe gatnaşyklara baglylykda hem utgaşyp bilýärler. Meselem, “şahsyýet – daş-töwerekdäki adamlar” simptomokompleksinde biz gylygyň diňe bir başga adamlara bolan gatnaşyklar esasynda dörän alamatlaryny däl-de, eýsem öz-özüne bolan gatnaşyklar esasynda ýüze çykýan sypatlaryny-da görýäris. Bu gatnaşyklar bir topar adamlarda özüne göwnüýetijilik, öz güýjüne daýanmaklyk, öwünjeňlik, beýlekilerde munuň tersine, öz güýjüne ynanmazlyk, her bir zatda özüni günäkärlemeklik, ýygralyk ýaly sypatlarda ýüze çykýar.

Diýmek, “şahsyýet – daş-töwerekdäki adamlar” diýip atlandyrylýan ulgam adamlara we kollektive hem-de öz-özüne bolan gatnaşyklara bagly bolan häsiýetleri özüne birleşdirýär. Munuň özi adamyň daşky dünýäniň dürli toparlaryna bolan gatnaşyklarynyň biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklygy bilen düşündirilýär. Dürli gatnaşyklar özara baglanyşyp, ulgam emele getirýär. Meselem, zähmete, zatlara hat-da öz-özüne bolan gatnaşyk köp derejede adamlara we kollektive bolan gatnaşygyna bagly bolýar. Zähmet kollektiwine bolan oňyn gatnaşyk adamyň kollektiwiniň oňundäki borjuny aňlamagyny (meselem, zähmetde jogapkärçilik duýmak), onda ulanylýan umumy jemgyýetçilik gurallaryna tygşyty çemeleşmegini kesgitleýär. Hat-da öz-özüne bolan gatnaşyk

kollektive bolan gatnaşyga bagly bolýar. Meselem, öz kollektiwini söýýän adama öwünjeňlik mahsus bolmaýar.

Şahsyýetiň dürli gatnaşyklarynyň arabaglanyşygy onuň gylygynyň käbir aýratynlygyny döredýär.

Birinjiden, şeýle arabaglanyşyga görä gylygyň her bir häsiýeti şahsyýetiň dürli gatnaşygy esasynda döreýär.

Ikinjiden, şahsyýetiň gatnaşyklarynyň özara baglanyşygy netijesinde diňe bir gylygyň şol bir gatnaşyga degişli (meselem, zähmete, adamlara) alamatlary özara bagly bolman, eýsem onuň dürli gatnaşyklarynyň degişli alamatlary-da, özara baglanyşykly bolýar. Adamyň gylygy oňositel bitewidir.

Üçünjiden, şahsyýetiň gatnaşyklarynyň özara baglanyşygynda merkezi, özeni häsiýetli we olara tabyn bolýan gatnaşyklar ýüze çykýar.

Şahsyýetiň merkezi özeni häsiýetli gatnaşyklary jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen kesgitlenýändigini üçin hemişe sosial-tipiki gatnaşyklar bolýar. Meselem, ynsanperwer şahsyýetiň merkezi – özeni gatnaşygy adamlara we kollektive bolan gatnaşyklardyr. Gylygyň alamatlarynyň özara baglanyşygynyň şahsyýetiň gatnaşyklarynyň özara baglanyşygy boýunça kesgitlenýändigini sebäpli, gylygyň her bir alamatynyň indiividual özboluşlylygyna garamazdan, onuň gurluşynyň esasynda hemişe şahsyýetiň sosial-tipiki gatnaşyklary ýatýar. Gylygyň gurluşynyň kanunlaryndan möhüm pedagogik netijeler gelip çykýar. Eger-de, terbiýe işiniň meýilnamasynyň we programmasynyň wezipesi diňe gylygyň aýry-aýry kemçiliklerini (meselem, gödeklik, ýalançylyk) düzetmeklige we onuň aýry-aýry oňyn taraplaryny (meselem, sypaýyçylygy ýa-da dogruçylygy) döretmeklige gönükdirilen bolsa, şeýle terbiýe hiç hili netije bermez. Adamlara dogry gatnaşyklary terbiýelemekden, gödekligi aýyrmak we sypaýyçylygy terbiýelemek mümkin däldir. Terbiýe, sözüň doly manysynda hemişe häsiýetleriň tutuş ulgamyny döretmegi, kemala getirmegi göz önünde tutýar. Şeýle ulgamy terbiýelemegiň esasy şertleriniň biri – şahsyýetiň merkezi-özeni gatnaşyklaryny kemala getirmekdir. Terbiýede bu wezipe – kollektive we zähmete gatnaşygy kemala getirmekden ybaratdyr.

Emma, gylygyň bitewiligi absolýut dälidir. Gylykda absolýut terbiýelilik haçan-da şahsyýetiň şol bir merkezi özeni gatnaşygy onuň ähli beýleki gatnaşyklaryny doly kesgitläň ýagdaýynda mümkin bolardy. Gapma-garşylyklaryň obýektiw hakykatyň hut özünde ýüze çykýandygy sebäpli şeýle ýagdaý mümkin dälidir. Şeýle gapma-garşylyklar zähmetiň adama bildirýän talaplarynda ýüze çykyp, olar rolly konfliktleri döredýär (seret: 4-nji bab). Şahsyýetiň gatnaşyklary jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň şöhlenemesi bolýandygy üçin gapma-garşylyklar şahsyýetiň gatnaşyklary bilen olaryň esasynda döreýän gylygyň alamatlarynyň arasynda hem döredýär.

Adamyň gylygy diňe otnositel bitewidir. Gylygyň bitewiligide individual özboluşlydyr. Adamlar gylyklarynyň bitewiligi ýa-da gapma-garşylygy boýunça tapawutlanýarlar. Gylygyň alamatlarynyň hereketleriň individual özboluşlylygynda ýüze çykýandygy sebäpli, gapma-garşylyklar adamyň hereketlerinde, özüni alyp barşynda garşylyk, sosial-ahlak kadalarynyň ýerine ýetirilişinde näsazlyk döredýär. Meselem, bir derňewde okuwçynyň tertipsizliginiň, gaharjaňlygynyň, jemgyýete garşy hereketleriniň sebäbiniň onuň kollektiviň ynamyna girmek, mugallymlarynyň we ýoldaşlarynyň oňyn bahasyny almak höwesini bilen özüne örän ýokary baha bermegiň arasyndaky gapma-garşylyk bolup durýandygy aýan edildi. Bu ýagdaýda özüni alyp barşyň kemçilikleriniň öňüni almak üçin gylykdaky gapma-garşylygy çözmeli bolýar.

Gylygyň gurluşy onuň diňe bir aýry-aýry häsiýetleriniň özara baglanyşygy bilen däl-de, oňa bitewilik görnüşinde mahsus bolan alamatlar boýunça kesgilenýär. Gylygyň şeýle sypatlaryna, birinjiden, olaryň **çuňluk derejesi** degişlidir. Gylygyň has çuň alamatlary şahsyýetiň merkezi-özeni gatnaşyklary arkaly döredilip, olar beýleki alamatlaryň giň ulgamy bilen baglanyşykly bolýar. Meselem, şahsyýetiň has çuň häsiýetleri onuň adamlara, kollektive we zähmete bolan gatnaşyklary bilen kesgitlenýär.

Gylygyň alamatlary öz çuňluk derejesi boýunça tapawutlanýandygy üçin, adamyň häsiýetnamasyny alamatlaryň ýönekeý jemine syrykdymak bolmaz. Adama häsiýetnama bermekde gylygyň alamatlary çuňluk derejesi boýunça ýerleşdirilmelidir. Diňe

şeyle çemeleşmekde gylygyň düýpli we ýüzleý görnüşlerini tapawutlandyrmak mümkin.

Ikinjiden, häsiýetiň bitewi alamatlaryna **işjeňlik** ýa-da **gylygyň güýji** degişlidir. Gylygy işjeňligi onuň alamatlarynyň ugrukdyryjy güýji, daşky täsirlere garşy durmak derejesi boýunça kesgitlenilýär. Bu babatda adamlar güýçli we gowşak gylyklary boýunça tapawutlanýarlar.

Gylygyň gurluşynyň bitewi alamatlarynyň üçünji bir görnüşi onuň **durnuklylygy** ýa-da **üýtgeýjiligidir**. Gylygyň durnuklylygy we üýtgeýjiligi uýgunlaşmak işiniň möhüm şertleridir. Daşky şertleriň her bir üýtgeşmeginde gylyk düýpgöter üýtgeýän bolsa, onda adamyň özüni alyp barşy passiw jogap reaksiýasyna öwrülip, hereketler öz işjeňligini ýitirip, uýgunlaşmak häsiýetine eýe bolardy. Haýwanlaryň adamlara garanda özüni alyp barşynyň passiwligi hut olaryň motiwleriniň organizmiň we daşky şertleriň ýagdaýyna görä çalt üýtgeýänligindedir. Adamyň işiniň aktiwligi onuň gylygynyň dürli şertlerde, päsgelçiliklere garaman, özüni alyp barşy ugrukdyrýandygy bilen düşündirilýär. Haýwan garmy doýansoň iýmit agtarmagyny bes edip, howply ýagdaý dörese ondan gaçýar. Munuň tersine, eger-d, zähmetsöýerlik gylygyň durnukly alamatyna öwrülen bolsa, onda ol adamyň işi ýüregedüşgüç, işe degişli baha berilmeýän ýagdaýynda hem ýüze çykýar. Şonuň üçin-de adam daşky şertleriň passiw kabul edijisi däl. Ol bu şertlere diňe bir tabyn bolman, eýsem olary belli bir derejede özi döredýär.

Şol bir wagtyň özünde şahsyýetiň ýagdaýynyň zerur şertleriniň biri - gylygyň belli bir üýtgeýjiligidir. Gylygyň üýtgeýjiliginiň iki hili ähmiýeti bardyr. Birinjiden, edil durnuklylyk ýaly, ol daşky gurşawa işjeň täsir etmegiň bir şertidir. Hereketleriň we özüni alyp barşyň maksadalaýyk, peýdaly bolmagy üçin olar daşky şertleriň üýtgeýän ýagdaýlaryna laýyk gelmelidir. Şeýle maksadalaýyklyk haçan-da gylygyň alamatlary belli bir derejede daşky täsirlere görä üýtgeýän ýagdaýynda mümkin bolýar. Başga bir tarapdan, gylygyň üýtgeýjiligi onuň ösüşiniň we terbiýelenmeginiň zerur şerti bolup durýar. Biz adamyň gylygyny diňe onuň üýtgeýjiligine görä gaýtadan terbiýeläp bilýäris. Durnuklylyk we

üýtgeýjilik hem indiwiidual özboluşly bolup, gylygyň bitewi alamatlarynyň biri bolup durýar.

Gylygyň bitewi alamatlary özara baglanyşyklydyr. Has düýpli sypatlar şol bir wagtyň özünde işjeň we durnuklydyrlar. Munuň tersine, ýüzleý alamatlar, has passiw we ýokary üýtgeýjidir.

Gylygyň alamatlarynyň güýji we durnuklylygy olaryň esasynda durýan şahsyýetiň gatnaşyklary bilen kesgitlenýär. Has düýpli, şol bir wagtyň özünde işjeň we durnukly sypatlar ynsanperwer şahsyýetde onuň kollektive bolan gatnaşygy bilen döredilýär. Şol bir wagtyň özünde gylygyň işjeňligi we durnuklylygy şahsyýetiň gatnaşyklarynyň mazmunyna otnositel bagly däl; bu ýagdaýda gylyk formal görnüşde bolýar. Esasy zat işjeňwligiň nämä gönükdirilip, onuň özüni alyp barşyň nähili görnüşini döredýänligindedir. Edil şonuň ýaly-da, durnuklylyk başga bir tarapdan temperamente bagly bolup, şahsyýetiň mazmunyna otnositel bagly däl. Gylygyň has ýokary durnuklylygy flegmatik temperamentli adamda bolýar. Şonuň üçin-de gylygyň güýji we durnuklylygy gös-göni onuň oňyn ýa-da oňyndäl gönükdirilmesini kesgitlemeýär.

§ 4. Gylygyň kemala gelşi

Neslegeçijilik we gylyk. Eýsem gylyk nähili döreýär? Dünýäde iki sany birmeňzeş gylykly adamyň bolmaýandygy nämä bilen düşündirilýär? Psihologlaryň bir topary şeýle tapawudy adamlaryň nesil arkaly döreýän alamatlarynyň dürli-dürlüligi bilen düşündirilýär. Olar gylygyň köp alamatlaryny nesil arkaly döreýän alamatlar hasaplap, olary temperamentniň häsiýetlerinden tapawutlandyрмаýarlar (Kreçmer, Şeldon).

Hakykatda bolsa organizmiň nesil arkaly döran alamatlarty gylygyň döremegi üçin diňe bir şert bolup durýar. Gylyk nesliň biologik kanunlary bilen däl-de, jemgyýetçilik kanunlary esasynda döreýär.

Gylyk neslegeçijilikden getirip çykarmagyň birtaraplaýynlygy bir ýumurtgadan döran (gomozigot) ekizleri öwrenmekde aýdyň ýüze çykýar. Öň belenilip geçilişi ýaly, fiziologik sebäplere görä

gomozigot ekizleriň nesil aýratynlyklary birmeňzeşdir. Ekizler sosial ýagdaýy, maddy we medeni derejesi boýunça dürli maşgalalara terbiýelenmäge berlip, olaryň gylygy öwrenilýär.

Öň aýdylyşy ýaly, ekizler temperamenti boýunça bu şertlerde birmeňzeş bolýarlar. Emma gylyklary boýunça düýpli tapawutly bolup, ýyl geldigiçe bu tapawut has-da artýar. Diýmek, organizmleriniň nesil arkaly döran alamatlary birmeňzeş bolan adamlarda dürli häsiýetler döreýär. Adamlar dogruçyl ýa-da ýalançy, ýalta ýa-da zähmetsöýer, gowy ýa-da erbet bolup dünýä inmän, bu häsiýetler olarda terbiýe esasynda döreýär.

Gylygyň kemala gelşiniň kanunlaýyklyklary

Eýsem, gylygyň kemala gelşiniň esasy kanunlaýyklyklary nähili? Gylygyň her bir alamaty şahsyýetiň gatnaşyklary esasynda döreýär. Şahsyýetiň gatnaşyklary bolsa öz gezeginde jemgyýetçilik gatnaşyklary esasynda emele gelýär. Hut şu esasy sebäbe görä nesil aýratynlyklary birmeňzeş bolan ekizler dürli sosial ýagdaýdaky maşgalada dürli gylykly bolýarlar. Bu prosesde jemgyýetçilik gurluşyny tutuşlaýyn häsiýetlendirýän jemgyýetçilik gatnaşyklary uly ähmiýete eýedir. Maddy mätaçlik ýa-da bol-elinlik, işsizlik ýa-da geljege umytlýlyk, ezilmeklik ýa-da sosial deňlik – bularyň hemmesi şahsyýetiň diňe sosial-tipiki gatnaşyklaryna täsir etmän, eýsem gylygyň indiuidual alamatlarynyň döremegine hem düýpli täsir edýär.

Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň gös-göni ýa-da aralaşdyrylan häsiýetine baglylykda maşgalada okuw ýa-da zähmet kollektiwinde şahsyýetara gatnaşyklary döräp, olar sulh almaklyk, ýoldaşlyk, özara kömek, raýdaşlyk ýa-da munuň tersine, sütemkärlik, rehimsizlik, bassaşlyk, ýigrenç gatnaşyklary görnüşinde ýüze çykýar. Olar häsiýetiň döremegine uly täsir edýärler. Ýeke çagalý we köp çagalý, bassaş ýaşly ýa-da ýaşlarynda uly tapawut bolan maşgalada, ata-eneleriň gatnaşygy konfliktli ýa-da agzybir maşgalada ösýän çagada häsiýetiň özboluşly sypatlary döreýär: şonuň ýaly-da çagalar bagyndaky we mekdepdäki şahsyýetara gatnaşyklary gylygyň birnäçe özboluşly alamatlaryny kemala getirýär. Hat-da adam kämillik

ýaşyna ýetende hem şahsyýetara gatnaşyklary biri-birinden düýpli tapawutlanýan bir zähmet kollektiwinden beýlekä geçende onuň gylygynda düýpli üýtgeşmeler döreýär.

Nerw prosesleri ýaş çagalyk döwründe haýal, durgunlyk ýagdaýda bolýandygy üçin bu döwürde dörän gylygyň alamatlary has durnukly bolýar we uly ýaşlara garanda täzeden terbiýelemegi has kyn bolýar. Şonuň üçin psihologlaryň birnäçesi şahsyýetiň gylygynyň sypatlary adamyň бүтін ömrüniň dowamynda, ýaş çagalyk döwürden onuň islegleriniň kanagatlandyrylyp ýa-da kanagatlandyrylmazlygy bilen kesgitlenýär diýip tassyklaýarlar. Hakykatda bolsa gylygyň çuňlugy, durnuklylygy we hemişeligi köpderejede şahsyýetiň dürli gatnaşyklary aňlap bilmek derejesi bilen kesgitlenýär. Şahsyýetiň has aňly gatnaşyklary adamyň ideýa gönükdirilmegi, sagdyn dünýägaraýşyň esasynda kemala gelýär. Şonuň üçin-de gylygyň alamatlary haçan-da ynsanperwer aňly gatnaşyklar we ynançlar esasynda ugrukdyrylanda, olaryň işjeňligi we durnuklylygy ýokary bolýar.

Eger-de wyždanlylyk ýa-da zähmetsöýerlik adamda özakymlaýyn däl-de, onuň aňly gatnaşyklary, ynançlary esasynda kemala gelen bolsalar, onda olar durmuşyň her bir kyn pursatlarynda hem ýüze çykýar. Biziň adamlarymyzyň gylygynyň Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda бүтін dünýäni haýran galdyran güýjüniň we durnuklylygynyň çeşmesi – ynsanperwer dünýägaraýşdyr. Şonuň üçin-de adamyň aňly dünýägaraýşynyň kemala gelşiniň has aýdyň ýüze çykýan döwri bolan yetginjeklik ýaşı, gylykda düýpli üýtgeşmeleriň bolup geçýän, gylygyň ikilenç kemala gelýän döwri bolýar.

Sosial toparda jemgyýetçilik we şahsyýetara gatnaşyklary jemgyýetiň ýa-da toparyň ähli agzalary üçin birmeňzeşdir. Şonuň üçin-de olaryň esasynda döreýän şahsyýetara gatnaşyklary sosial-tipik häsiýetde bolýar. Eýsem şeýle birmeňzeş sosial şertlerde gylygyň individual özboluşly häsiýetleri nähili kemala gelýär? Bu ýagdaý şahsyýetiň şol bir gatnaşyklarynyň dürli individual hereketlerinde amala aşyrylýandygy bilen düşündirilýär. Meselem, zähmete oňyn gatnaşyk bir adamda onuň işe çalt, hyjuwly ýapyşmagynda, kynçylyklara we şowsuzlyga çydamsyz garamagynda

ýüze çyksa, başga birinde zähmete yhlasly garaýyşda – hereketleriň asuda, sabyrlylyk bilen amala aşyrylmagynda ýüze çykýar.

Şahsyýetiň gatnaşyklarynyň alynyp barlyş usullarynyň indiividual aýratynlygy, nerw ulgamynyň dogabitdi aýratynlyklaryna we psihikanyň soňky dörän indiividual özboluşlylygyna bagly bolýar. Şoňa görä-de şol bir sosial şertler we şahsyýetiň şol şertler netijesinde dörän sosial-tipiki gatnaşyklary gylygyň düýbünden başga-başga indiividual-özboluşly alamatlaryny kesgitleýär. Başga bir tarapdan, psihikanyň şol bir indiividual aýratynlygy şahsyýetiň dürli, hat-da gapma-garşylykly gatnaşyklarynda bolup bilýär. Wyždanly we wyždansyz adamlaryň hereketlerinde gallawlyk ýa-da asudalyk, çydamlylyk ýa-da sabyrlylyk bolup biler. Şonuň üçin-de psihikanyň şeýle indiividual aýratynlyklary diňe şahsyýetiň degişli sosial-tipiki gatnaşyklary bilen utgaşýan ýagdaýynda adamyň gylygyny kesgitleýär. Bu babatda psihikanyň indiividual aýratynlyklarynyň arasynda temperament möhüm ähmiýete eýedir.

Gylyk we temperament. Gylygyň we temperamentiniň özara baglanyşygy olaryň fiziologik esaslary bilen kesgitenýär. Ýokarda görkezilişi ýaly, nerw ulgamynyň tipi gylygyň daşky alamatlaryny düzýän hereketleriň indiividual özboluşlylygyna täsir edýär. Temperament hem gylyga onuň daşky özüni alyp baryş tarapy boýunça täsir edýär. Temperamentiň tipine baglylykda hereketleriň käbir häsiýetli usullary güýçli ýa-da gowşak, daşky we içki meýillerde, çalt ýa-da haýal, ýeňil ýa-da kynlyk bilen döräp biler. Öň aýdylyşy ýaly, sözleşmäge meýil bolan ýagdaýda sangwinikler adatça sözi ilki başlap, flegmatikler bu babatda has passiw bolýarlar. Olar öz pikirleri, duýgulary barada ýoldaşlaryna göwünjeň gürrüň berip, pikirlerini bölüşseler-de, bu zady öz başlangyçlary bilen örän seýrek amala aşyrýarlar. Sangwinikler çalt täze tanyşlyk açyp, şeýle çaltlykda hem köne dostlugyny bes edýärler. Flegmatikler kynlyk bilen tanşyp, ondan uly kynlyk bilen aýrylyşýarlar. Gylygyň alamatlarynyň şeýle wagt tapawutlylygyndaky daşky ýüze çykyşyny dinamiki aýratynlyk diýip atlandyrmak bolar. Gylygyň dinamiki aýratynlyklary temperamentiniň häsiýetlerine bagly bolýar.

Temperamentiň roly diňe şu aýdylanlara syrykdyrylmaýar. Görşümüz ýaly, nerw ulgamynyň häsiýetleri şertli refleksleriň belli

bir ulgamynyň döremegine ýardam edip ýa-da päsgel berip bilýär; bu şertli refleksler bolsa gylygyň fiziologik esasyňy düzýärler. Şonuň üçin-de temperament gylygyň käbir alamatlarynyň döremegini ýenilleşdirip ýa-da kynlaşdyryp bilýär. Meselem, amatsyz şertlerde melanholik holerige garanda has çalt gorkak bolup bilýär. Munuň tersine, amatly şertlerde bolsa batyr bolmak melanholige garanda holerige has ýenildir. Şol bir wagtyň özünde temperamentiň hiç bir tipi gös-göni batyrlygy ýa-da gorkaklygy we gylygyň beýleki görnüşlerini döredip bilmeýär.

Gylyk we iş. Ösüşiň sosial şertleri, terbiýe we olaryň psihikanyň dogabitdi indiwiidual aýratynlyklary bilen özara baglanyşygy gylygy gös-göni kemala getirmeýärler. Bu şertler gylygy diňe adamyň işiniň üsti bilen döredýär. Adamyň hereketlerine we özüni alyp barşyna baglylykda, şol bir sosial şertlerde we indiwiidiň dogabitdi aýratynlyklarynda dürli gylyk alamatlary döreýär.

Bu ýagdaý gomozigot ekizleriň bir maşgalada gylygynyň kemala gelşini öwrenmekde has aýdyň ýüze çykýar. Meselem, ekizleriň biri adatça köp zatda işjeň, ugrtapyjy bolýar. Beýlekisi oňa tabyn, passiw bolýar. Bu tapawudy ata-eneleriň ekizlere, onda-da bir jynsa degişli ekizlere dürli garaýyşlary boýunça düşündirmäge esas ýokdur. Munuň sebäbini başga zatdan gözlemeli.

Kähalatlarda tötänlikde ekizleriň biri beýlekisine kömek etmeli ýa-da işe ilki girişmeli, kynçylykda işjeň hereket etmeli bolýar. Eger-de şeýle tötänleýin hereket uly täsir edip, çuň duýgular döretse, ol gylygyň üýtgemegine sebäp bolýar.

Hereketleriň we özüni alyp barşyň tapawudy bu ýagdaýlarda tötänleýin hadysalara bagly bolýandygy sebäpli bir maşgalada terbiýelenýän gomozigot ekizleriň gylygyndaky tapawut ujypsyz bolýar. Eger-de şeýle tapawutlar jemgyýet kanunly şertlere bagly bolsa, onda gylygyndaky tapawut has düýpli we köp taraplaýyn bolýar.

Diýmek gylygyň ösüşi adamyň aktiw işinde onuň hereketlerine we özüni alyp barşyna baglylykda amala aşýar.

Çaganyň aktiw işiniň özboluşlylygy onuň ýaş aýratynlygy bilen kesgitlenýär. Mekdebe çenli ýaşda gylygyň ösüşinde oýun işi çaga

oýnunyň sýužeti, oýun rollary, çagalaryň oýundaky özara gatnaşygy esasy rol oýnaýar. Eýýäm uly mekdebe çenli ýaşda zähmet ýumuşlarynyň we didaktiki sapaklaryň terbiýeçilik ähmiýeti ýokary bolýar. Mekdepde gylygyň kemala gelşi ilki bilen okuw işinde, soňra bolsa esasan mekdebiň ýanyndaky uçastokda we okuw ussahanasyndaky zähmet işinde amala aşyrylýar. Uly adamlarda bolsa gylygyň kemala gelşinde esasy rol zähmet işine degişlidir.

Gylygyň kemla gelmeginde aktiw işiň roly onda hereketleriň usullarynyň döreýändigini bilen düşündirilýär; hereketleriň usullary bolsa, bilşimiz ýaly, gylygyň ýüze çykyş görnüşini emele getirýär. Ýöne adamyň iş prosesinde ulanylan hereketleriniň durnukly we hemişelik bolup, tipiki şertlerde ýüze çykmagy üçin, olar awtomatlaşan häsiýetde bolmalydyr. Hereketleriň usullarynyň awtomatlaşmagy gylygyň fiziologik esasy bolan şertli refleksleriň dinamiki stereotipiniň döremegi bilen bagly bolan funksional ýagdaýy netijesinde döreýär. Awtomatlaşan usullar dartgynly ýagdaýda çalt netijä gelmekligi we aýgtyly hereket etmeli ýagdaýda adamyň ikeriňlenmän işe girşmegini üpjün edýär. Adam gark bolýany halas etmek üçin, howpdan heder etmän, özüni suwa urýar, önümçilikdäki awariýanyň önüni almaga ylgaýar. Eýsem şeýle awtomatizmler nähili döreýär? Munuň birnäçe psihologik mehanizmleri bolup, olaryň biri – endiklerdir. Zähmetsöýerlik gylyk hökmünde diňe zähmete bolan endikler esasynda ýüze çykýar. Sapýüreklik özüni alyp barşyň degişli endikleri bolmasa ýüze çykyp bilmeýär. Endikler şol bir hereketleriň birnäçe gezek gaýtalanmagy netijesinde döreýärler. Diýmek, gylygyň kemala gelşiniň möhüm şertleriniň biri – degişli hereketlerde üznüksiz türgenleşmektir.

Emma endikler diňe şahsýetiň aňly gatnaşyklary bilen utgaşan ýagdaýynda gylygyň sypatlaryna öwrülýärler. Meselem, çagany işlemäge mejbur edip, her bir ýumşy bitirmedik ýagdaýynda oňa çäre görüp, onda zähmete endik döredip bolar. Ýöne eger-de zähmet çaga hiç hili şatlyk getirmese, belli bir höwes döretmese, biz onda zähmetsöýerligi gylyk hökmünde terbiýeläp bilmeris.

Gylygy kemala getirmekde öýkünmegiň roly. Hereketleriň usullarynyň awtomatlaşmagynyň başga bir çeşmesi – öýkünmekdir. Onuň gylygy kemala getirmekdäki roly täsirli

hereketleriň, özüni alyp barşyň adamyň emosional duýgularyna edýän täsirleri bilen düşündirilýär. Eger-de adama duýgudaşlyk bilen ýylgyrsaň, oňa ýigrençli seretmek kyn bolýar. Munuň tersine, gödek, gaharly sözleşýän adamyňa hoşniýetlilik, söýgi bilen seretmek kyndyr. Şonuň üçin-de eger-de çaga öýkünmek esasynda gowy adamlaryň hereketlerini, özüni alyp baryş aýratynlyklaryny (ýüzüniň nuranalygy, sesiň mylaýymlygy we ş.m.) öleşdirip, olary endik edinse, onda onuň içki dünýäsi hem düýpli üýtgeýär.

Ýöne daşky hereketlere öýkünmek esasynda diňe hereketleriň awtomatizmleriniň döreýändigini üçin bu usul gylygyň kemala gelşinde esasy şert däl. Öýkünmek haçan-da nusga hökmünde kabul edilýän özüni alyp barşyň belli, bir görmüşine şahsyýetiň belli bir gatnaşyklary esasynda ugrukdyrylan ýagdaýda gylygyň döretmeginiň şertine öwürülýär. Bu babatda hormatlanýan mugallymyňa ýa-da edebiýat gahrymanyňa, taryhy şahsa öýkünmegiň gylykda düýpli üýtgeşiklik döredýändigini mälimdir. Meselem, Beýik Watançylyk urşy döwründe türkmen esgerlerinde gaýduwsyzlygyň döremeginde olaryň öz ýanynda göterýän “Görogly” şadessany uly rol oýnapdyr.

Gylyk we berkidilen gönükdirilme. Gylygyň ösüşinde psihologik mehanizmi gönükdirilmäniň-ustanowkanyň ähmiýeti uludyr. Gönükdirilme adamyň bitewi we awtomatik ýagdaýda belli bir psihiki işe meýilli bolmagydyr. Endiklerden tapawutlylykda, gönükdirilme diňe bir hereketlerde däl-de, eýsem adamyň belli bir kabul edişe, ýada ornaşdyrmaklyga, hyýala, pikire we belli bir emosional, erk reaksiýalaryna bolan taýýarlygydyr.

Gylygyň gelip çykyşynyň gönükdirilmäniň döreýişine baglylygyny ýüze çykarmak boýunça derňewleriň maglumatlaryna görä gylygyň belli bir alamatlaryna gönükdirilmäniň laboratoriya synagynda görüş, syzş, hereketi kabul edişlerinde ýüze çykýan aýratynlyklary gabat gelýär. Meselem, gylygy bitewi, sazlaşykly bolan adamlarda berkidilen gönükdirilme çalt döreýär. Munuň tersine, durnuksyz we gapma-garşylykly gylykly, hereketleri ujypsyz sebäplere görä döreýän impulsiv adamlarda berkidilen gönükdirilme, adatça, emele gelmän, döräýse-de 1-2 gezek bolup, çalt ýitip gidýär.

Edil beýleki awtomatizmler ýaly, gönükdirilmäniň döreýşi-de diňe şahsyýetiň aňly gatnaşygy bilen utgaşan ýagdaýynda gylygyň kemala gelmegine ýardam edýär.

Awtomatizmiň döreýşi endiklerden tapawutlydyr. Ol diňe bir işi köp gezek gaýtalamak esasynda däl-de, güýçli emosional duýgular bilen utgaşyp, bir gezek ýüze çykan ýagdaýyň esasynda hem döräp bilýär. Şonuň üçin-de gylygyň üýtgemegi kähalatlarda durmuş şertleriniň duýdansyz, düýpli özgermegi netijesinde ýüze çykýar.

Gylygyň döreýşinde konflikt ýagdaýlarynyň roly. Ýokarda aýdylanlar bilen baglanyşyklykda gylygyň döreýşinde konflikt ýagdaýlary belli bir ähmiýete eýe bolýar. Derňewleriň görkezşi boýunça gylygyň düýpli özgerşini döredýän şeýle konfliktler irki döwürde çaganyň başga bir mekdebe geçirilmegi ýada mekdebiň we maşgalanyň çaga bildirýän talaplarynyň gapmagaşylykly utgaşmagy bilen baglanyşykly bolýar. Gylyk konfliktli, kyn ýagdaýlarda diňe bir has aýdyň ýüze çykman, eýsem bu şertlerde kemala gelýär.

Gylygyň kemala gelşi çagalyk döwri bilen çäklenmän, adamyň bütin ömrüniň dowamynda bolup geçýär. Derňewleriň maglumatlaryna görä, 25 ýaşdan 55 ýaş aralygynda sorag edilen adamlaryň 78%-i özüleriniň gylygynyň belli bir derejede üýtgeýändigini belleýärler. Ýetginjeklik döwründe we uly adamlarda durmuşyň öwrümlü, dartgynly pursatlarynda edilen hereketler gylygyň üýtgemeginde esasy rol oýnaýar. Bu babatda gylygyň agyr hasratdan soň üýtgemegi bellemäge mynasypdyr. Şol bir daşky şertlerde, meselem, inwalidlige uçramak, adalatsyzlygy başdan geçirmek, dürli adamlarda gylygyň dürli üýtgeşmegini döredýär. Bir topar adamlar bu ýagdaýda gazaplanyp, adamlardan çetleşip, ahlak sypatlaryny has peseldýärler. Beýlekiler munuň tersine, has mylaýym, döwtalap bolup, işjeňligini ýokarlandyryp, hõweslerini artdyryýarlar.

Bu tapawutlylyklar adamyň konflikt ýagdaýdan nähili çykalga tapandygyna, özüni alyp barşyň nähili görnüşini saýlap alandygyna bagly bolýar. Şeýle ýagdaýlarda adamyň haýsy ugry saýlap alyandygy onuň öňki durmuş tejribesi, şahsyýeti, ösüş aýratynlygy bilen döredilýär. Emma has amatly şertlerde hem daşky we içki

faktorlaryň çäksiz dürli görnüşde utgaşmagy şol bir adamda özüni alyp barşyň dürli görnüşlerini döretmegi mümkindir.

Adam bütün ömrüniň dowamynda öz hereketleriniň, aňly işiniň esasynda öz gylygyny kemala getirýär.

18-nji BAP

Ukyplar

§ 1. Ukyplar hakynda düşünje

Ukyp gylyk bilen bir hatarda şahsyýetiň umumy sypatyny düzýär. Ukyp adaty psihologik hadysalara mahsus bolmadyk aýratynlygy özünde jemleýär : özüniň ýüze çykyşynda, bir tarapdan, ýokary derejedäki aýanlyk bolup, ikinji tarapdan bu aýanlyk onuň özüne doly degişli däl. Ukybyň has ýokary ösen derejesinde (zehin, talant) onuň esasynda bitirilýän iş, ýumşuň çözgüdiň diňe ony amal edýäne degişlidigi hiç hili şubhe döretmeýän bolsa, kemala gelýän şahsyýetiň gazanýan iş netijelerinde çözgüdiň haýsy böleginiň ulyp, haýsysynyň bolsa kesekä öýkünme, ýat tutma esasynda ýetilýändigini anyklamak ýeňil däl. Diýeli, iki talyp sapakda takmynan bir meňzeş jogap berýär. Emma mugallym olaryň jogaplaryna dürli baha berýär: birini öwýär, beýlekisinden nägile bolýar. “Olaryň ukyplary birmeňzeş däl. Ikinji talyp has gowy jogap berip bilirdi” diýip, mugallym öz pikirini düşündirýär. Iki dalaşgär instituta girýär. Olaryň biri giriş synaglardan geçip, beýlekisi şowsuzlyga uçraýar. Eýsem bu ýagadaý olaryň biriniň ukyply, beýlekisiniň bolsa ukypsyzydygyny aňladýarmy? Bu soraga jogap bermek üçin olaryň her biriniň taýýarlanmaga näçe wagt sarp edendigini anyklamaly bolýar. Ukyplar diňe bir üstünlik gazanmakda ýa-da bilimleri özleşdirmekde gös-göni ýüze çykmaýar.

Ukyplar – munuň özi bilimleri, başarnyklary, endikleri özleşdirmegiň möhüm serişdesi bolup durýan, şol bir wagtyň özünde bolsa adamyň bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine syrykdyrylmaýan psihologik aýratynlyklardyr. Bu nukdaýnazardan synagda alnan baha, tagtanyň önünde berlen jogap, şowly ýa-da şowsyz işlenen barlag iş adamyň ukyplary dogrusynda gös-göni maglumat bermeýärler. Psihologik derňewleriň, pedagogik tejribäniň görkezişi boýunça kähallatlarda ilki-ilkiler hiç zady başarmaýan

adamlar okadylyş netijesinde endikleri we başarnyklary çalt öleşdirip, beýlekilerden ozyýar we has ukyply bolýar. Ukyplar bilimleri, başarnyklary, endikleri öleşdirmekde ýüze çykyp, şol bir wagtyň özünde bolsa bilim-başarnyklara syrykdyrylmaýar. Ukyplar we bilimler, ukyplar we başarnyklar, ukyplar we endikler bir-birlerine gös-göni gabat gelmeýärler.

Bilimlere, başarnyklara we endiklere degişlilikde ukyplar mümkinçilik hökmünde bolýar. Edil topraga sepilen dänäniň ondan dorejek sümbüle mümkinçilik bolup, onuň diňe topragyň amatly düzümi – çyglygy, howa we beýleki şertleri bolanda hakykata öwrülişi ýaly, adamyň ukyplary-da bilimleri we başarnyklary edinmek üçin diňe mümkinçilik bolup durýar. Bu bilimleriň, başarnyklaryň öleşdirilmegi, mümkinçiligiň hakykata öwürilmegi köp şertlere bagly bolýar: meselem, beýleki adamlaryň (maşgalada, mekdepde, kollektiwde) bu adamyň bilim, başarnyk öleşdirmegine ýardam etmekligi; onuň okuw, zähmet işiniň göwnenajy guralmagy, okadylyşyň usuly we ş.m. ukyplar – munuň özi mümkinçilikdir, ol ýa-da beýleki işde ýetilen ussatlyk bolsa – hakykatdyr. Çagada ýüze çykýan saza bolan ukyplar entek onuň sazanda boljakdygyny kepillendirmeýär. Onuň şeýle bolmaklygy üçin ýörite okadylyş, saglyk ýagdaýy, saz guralynyň, notalaryň we köp sanly başga şertleriň bolmagy zerurdyr. Olar bolmasa, ukyplar ýitip gidýär.

Psihologiýa ukyplaryň işiň möhüm düzüjileri bolup durýan bilimler, başarnyklar we endikler bilen meňzeşligini inkär edip, olaryň aýrylmaz birligini nygtaýar. Ukyplar diňe işde, onda-da hut ukyplar bolmasa amala aşyrylmagy mümkin bolmadyk işde ýüze çykýar. Surat çekdirmäge, okatmaga, öwretmäge synanyşmazdan, ol ýa-da beýleki adamyň surata bolan ukyby hakynda gürrüň etmek bolmaz. Diňe şekillendiriş işiniň endiklerini öleşdirmek prosesinde onuň bu ukyby hakynda gürrüň edip bolar. Bu prosesde onuň işiň usullaryny çalt we ýeňillik bilen öleşdirmegi, reňk gatnaşyklaryny, daşky dünýädäki gözelligi kabul edip bilmegi ukyplylygyň alamatlary bolýar.

Pedagogyň esasy psihologik ýalňyşlyklarynyň biri onuň düýpli barlag, gözegçilik etmezden, ol ýa-da beýleki okuwçynyň, talybyň ukypsyzlygy dogrusynda netijä gelmekligidir. Bu

ýagdaýlarda okuwçyda zerur başarnyklaryň we endikleriň, şeýle hem işiň özleşdirilen usullarynyň ýoklugy onuň ukyplarynyň bardygyna şübhe döredýär. Durmuşda ýaş wagtynda özünde bar bolan ukyplaryna goldaw tapman, soň-soňlar uly şöhrat gazanan adamlar köpdür. Albert Eýnşteýn orta mekdepde adaty okuwçy hökmünde görülüp, onuň gelejekki şöhraty hakynda hiç kim pikir-de etmändir.

Eýsem ukyplaryň we başarnyklaryň, bilimleriň, endikleriň birliги nämeye ýüze çykýar? Ukyplar bilimleriň, başarnyklaryň gös-göni özünde ýüze çykman, olary özleşdirmegiň dinamikasynda, ýagny adamyň beýlekilere garanda şol bir bilimleri, başarnyklary çalt, düýpli, ýeňil we berk özleşdirmeginde ýüze çykýar. Hut şu prosesde däreýän tapawutlylyk ukyplaryň esasyňy düzýär.

Diýmek, ukyplar – munuň özi işi üstünlikli amala aşyrmagyň möhüm şerti bolup durýan we onuň üçin zerur bolan bilimleri, başarnyklary we endikleri özleşdirmegiň dinamikasynda tapawut döredýän şahsyýetiň individual psihologik aýratynlyklarydyr. Egerde şahsyýetiň belli bir häsiýetleri haýsy-da bolsa bir işi zerur bolan wagt aralygynda üstünlikli özleşdirmäge mümkinçilik berýän bolsa, onda bu adamda şol işe bolan ukyplaryň bardygyny aňladýar. Egerde beýleki bir adam hut şeýle şertlerde bu işi özleşdirip bilmeýän bolsa, onda biz onuň degişli ukyplarynyň ýoklugy hakynda netijä gelip bileris. Ukyplaryň ýoklugy adamyň bu işe degişli bilimleri, başarnyklary düýbünden özleşdirip bilmeýändigini aňlatman, diňe özleşdirmegiň uzaga çekýändigini, mugallymlaryň has köp güýç we wagt sarp etmeginde ujypsyz netije gazanylýandygyny aňladýar. Başga bir tarapdan bu ýagdaý ukyplaryň wagtyň geçmegi bilen ösüp biljekdigini aňladýar.

Şahsyýetiň individual psihologik aýratynlyklary hökmünde ukyplar onuň beýleki häsiýetlerine – pikirine, ýadynyň aýratynlyklaryna, häsiýetiniň alamatlaryna, emosional ýagdaýlaryna we ş.m. garşy goýulmaýar we olar bilen bir hatarda hem goýulmaýar. Eger-de bu agzalan psihologik häsiýetler işi üstünlikli amala aşyrmaga mümkinçilik berýän bolsa, onda bu individual psihologik aýratynlyga hem ukyp hökmünde garalyp bilner.

§ 2. Ukyplaryň hil we mukdar häsiýetnamalary

Ukyplar individual psihologik aýratynlyklar hökmünde bir adamy beýleki bir adamdan tapawutlandyrýar. Bu her bir adamdan ukyplaryna görä iş-netije talap edilmelidigini aňladýar. Şol bir wagtyň özünde bu pikir her bir adamdan deň netijä garaşmaly däldigini, adamlaryň ukyplary boýunça biri-birinden tapawutlanýandygyny aňladýar. .

Şonuň üçin-de ukyplar hakynda gürrüň edilende bu tapawutlary göz önünde tutmak zerurdyr. Bu tapawutlyklar hil we mukdar häsiýetli bolýar. Mugallym üçin, bir tarapdan, okuwçynyň nämä ukyplydygyny, ýagny onuň şahsyýetiniň haýsy häsiýetleriniň işiň üstünligini üpjün edýändigini (ukyplaryň hil häsiýetnamasy) ýüze çykarmak möhüm bolsa, başga bir tarapdan, okuwçynyň beýlekilere garanynda işiň talaplaryny nähili derejede kanagatlandyrýandygyny, bu işe zerur bolan bilim, başarnyklary, çalt, ýeňil we düýpli özleşdirip bilýändigine (ukyplaryň mukdar karakteristikasy) göz ýetirmek örän ähmiýetli bolup durýar.

Ukyplaryň hil häsiýetlendirilmesi. Ukyplaryň hil häsiýetlendirmesi adamyň işiniň üstünlikli amala aşyrylmagyny üpjün edýän, onuň maksadyna dürli ýollar bilen ýetmegine mümkinçilik berýän psihologik aýratynlyklarynyň toplumyny aňladýar. Geliň, muňa guramaçylyk ukyplarynyň ýüze çykyş mysalynda syn edeliň. Synpyň mugallymlary tarapyndan oňat guramaçy diýilip häsiýetlendirilýän ekabyr okuwçysy O.B -da psihologik häsiýetleriň şeýle toplumu bar: ugurtapyjylyk, adamlaryň ýagdaýyna düşünmeklik we olara talapkär çemeleşmeklik, syn edijilik, okuwçylaryň häsiýetlerini, hōweslerini we mümkinçiliklerini kesgitläp bilmeklik, kollektiwiň önünde jogapkärçilik duýmak, kömek bermäge döwtalaplyk we ş.m. O.B-niň ukyplary beýleki synlaryň ekabyr okuwçylaryndan ýöne bir gowy ýa-da ýokary bolman, özüniň hil häsiýeti boýunça tapawutlanýar. Hut şol mekdepe parallel synpyň okuwçysy S. K. birnäçe şübheli işleriň guramaçysy hökmünde tanalýar.

Ol hem güýçli guramaçy bolup, ýöne onuň guramaçylyk ukyplary başga psihologik häsiýetleriň esasynda döreýär: ejizeganymlyk, öz toparynyň agzalarynyň gowşak taraplaryndan baryp, olary gysmak, öz haýryňa işletmek, höküm ýöredijilik, gözsüz batyrlık we ş.m.

Diýmek, işde birmeňzeş netije gazanmaga dürli ukyplaryň esasynda ýetilip bilinýär. Ukyplaryň bu häsiýeti, şahsyýetde bir ukyplaryň, başarnyklaryň beýlekileriň öwezini dolduryp bilmek mümkinçiligini görkezýär.

Ukyplarda bolan öwezini doldurmak häsiýeti göreçden, eşidişen mahrum bolan adamlary ýörite terbiýelemekde, okatmakda has aýdyň ýüze çykýar. Pedagog we psiholog I.A.Sokolýanskiý ýaş wagtynda göreçden we eşidişden aýrylan kör hem-de ker Olga Skorohodawany okadyp, ondaky ylmy işe¹, edebi döredijilige bolan ukyplary ösdürýär. Olgada edebi talantyň bardygyny hut A.M.Gorkiniň özi tassyklap, onuň bilen uzak wagtlap hat alyşypdyr. Usuly jähtden dogry guralan okadylyş we uly zähmetsöýerlik O.I. Skorohodowa ýokary duýgurlygy, ys almaklygy, wibrasiýany üpjün edýän analizatorlary ösdürmäge we onuň netijesinde belli bir derejede ýok ukyplaryň öwezini doldurmaga mümkinçilik beripdir.

Bu babatda başga mysallar hem köpdür. Psiholog B.M. Teplow adama sazçylyk ukybynyň möhüm görnüşi bolan “absolýut eşidijiligiň” ýoklugy, onda professional saz ukyplaryny ösdürmäge päsgel döretmeýändigini subut edipdir. Absolýut eşidijiligi bolmadyk adamlarda tembri eşitmek, saz aralyklaryny ýat tutmak we ş.m. ýaly häsiýetleri döretmek esasynda olarda ses belentligini tapawutlandyrmaklyga bolan ukyp, ýagny absolýut eşidijiligiň öwezini tutýan başarnyk kemala getirilipdir.

Ukyplaryň bir görnüşini ösdürmek arkaly beýlekileriň öwezini doldurmak häsiýeti her bir adamyň önünde giň geljegi açyp, hünär saýlap almagyň we ony kämilleşdirmegiň mümkinçiligini has-da giňeldýär.

¹ Seret: Скороходова О.И. Как я воспринимаю и представляю окружающий мир. М., Изд-во АПН РСФСР, 1956

Diýmek, ukypalaryň hil häsiýetnamasy adamyň işiň haýsy görnüşinde (konstruktorçylyk, mugallymçylyk, söwda, sport we ş.m.) öz mümkinçiliklerini doly ulanyp, onda uly üstünlikler gazanyp bilýändigini görkezýär. Ukypalaryň hil häsiýetnamasy olaryň mukdar häsiýetnamasy bilen berk baglanyşyklydyr. Adamyň psihologik häsiýetleriniň haýsy görnüşleriniň işiň talaplaryna laýyk gelyändigini kesgitläniňden soň, olaryň adamda (onuň işdeş ýoldaşlaryna garaňda) nähili derejede ösändigini kesgitlemek mümkin.

Ukypalaryň mukdar häsiýetlendirilmesi we olary ölçemekmeselesi. Ukypalary mukdar taýdan ölçemek meselesi psihologiýada has irki döwürden mälimdir. Baryp XIX asyryň ahylarynda – XX asyryň başlarynda psihologlaryň bir topary (Kettel, Germen, Spirmen we beýlekiler) köpçülikleýin hünärler üçin adamlary seçip almak zerurlygyna jogap hökmünde, hünär öwredilýänleriň ukyplylyk derejelerini ölçemek teklibi bilen çykyş edipdirler. Bu ölçeg esasynda her bir şahsyýetiň deňişli ornuny, onuň ol ýa-da beýleki hünäre, ýokary okuw mekdebinde okamaga, jemgyýetçilik durmuşda, önümçilikde, goşunda komandalyk orunlary eýelemeklige laýykdygyny kesgitlemek maksat edilip goýulýardy. Emma ukypalaryň mukdar häsiýetnamasy meselesi şol döwrüň şertlerinde özüniň ýüze çykan pursatyndan başlap iki mazmunly bolýar. Ol, bir tarapdan, zähmet adamsynyň hakyky mümkinçiliklerini obýektiv kesgitlemegi, adamyň işiniň haýsy görnüşine has ukyplydygyny anyklamagy, şonuň netijesinde bolsa oňa deňişli iş tapmagy (hünäre ugrukdyrma) we şol bir işe manysyp adamlary seçip almaklyk (hünäre seçgi) niýet ediniýärdi. Bu ukypalary mukdar taýdan derňemegiň progressiw tarapydyr; önümçilikde adam faktory düýbünden nazara alynmaýan döwür bilen deňeşdirilende bu ideýa has öndebaryjy, ynsanperwer häsiýetlidir. Başga bir tarapdan, şol döwrüň şertlerinde dörän bu ideýa psihologlar tarapyndan barly synparyň artykmaçlygyny “esaslandyrmak” üçin ulanylypdyr; psihologlaryň ölçeglerine görä bu synpyň wekilleri has ýokary ukyplylyk “görkezipdirler”. Bu ukypalary mukdar taýdan derňemegi takyk ulanmagyň adalatsyz gönçkdirilmesi bolup, ilkişadaky oňyn ideýanyň sosial deňsizligi esaslandyrmaga tabyn edilmegidir.

Baryp şol wagtlar ukyplary ölçmek üçin akyl ukyplylygynyň testlerinden peýdalanyldylar. Bu testleriň kömegi bilen birnäçe ýurtlarda (ABŞ, Angliýa we beýlekiler) ukyplary ölçmek we onuň esasynda okuwçylary mekdeplerde deňleşdirilen synplarda okatmak, goşunda ofiserlik orunlaryny, senagatda ýolbaşçylary çalşyrmak we ş.m. amala aşyrylýar. Meselem, Welikobritaniýada, test synaglary esasynda okuwçylary olara uniwersitete girmäge hukuk berýän grammatiki mekdeplere (tehniki we häzirki zaman mekdeplerinden tapawutly) salynýar.

Özüniň mazmuny boýunça akyl ukyplylygynyň testleri birnäçe soragdan ýa-da mysallardan ybarat bolup, olary belli bie wagt aralygynda üstünlikli çözmeklik ball boýunça hasaplanýar. İne inlis mekdeplerinde on bir ýaşly çagalaryň akyl ukyplaryny kesgitlemeklige niýetlenip düzülen testleriň biri: synag edilyän çaga sorag berilyär: “Pýotr Jeýmsden uzyn, Edward Pýotrdan pes. Olaryň haýsysy uzyn?” we degişli jogaplaryň aşagyny çyzmak soralyar: 1) Pýotr; 2) Edward; 3) Jeýms; 4) bilemok”. Başga bir test: synag edilyän adam baş sözüň içinden beýlekilere meňzeş bolmadyk sözi saýlamaly: 1) gyzyl, ýaşyl, mawy, öl, sary; 2) ýa-da, emma, häzir, ýöne we ş.m. Adatça testler kynçylyk derejeleri boýunça artýan düzgünde düzülyän “testleriň batareýasyna” jemlenilyär. Testler söz görnüşiinde sözüsti(werbal) we dürli “labirintler”, düzzümler we ş.m. hilde bolýarlar.

Çagalar “testleriň batareýasyny” çözüp bolanlaryndan soňra olaryň jogaplary standartlaşdyrylan usulda hasaplanýlar: her bir synag edilyäniň gazanan ballary sanalýar. Bu bolsa “akyl ukyplylygynyň koeffisiýenti” (IO) diýip atlandyrylýan kooffisiýenti kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Bu ýagadaýda, meselem, on bir ýarym ýaşly çagalaryň ballarynyň ortaça jemi 120-ä golaýlaşmaly diýen ugrukmadan ugur alynýar. Bu ýerden, her bir 120 ball toplan çaganyň “akyl ýaşı” on bir ýarym ýaşa deň bolýar diýen ýönekeý netije çykýar. Şonuň esasynda “akyl ukyplylygynyň” koeffisiýenti” hasaplanýlar:

$$\begin{array}{l} \text{Çaganyň akyl ukybynyň} \\ \text{koeffisiýenti (IO)} \end{array} = \frac{\text{akyl ýaşı } X \text{ 100}}{\text{çaganyň hakyky ýaşı}}$$

Meselem, eger-de test ölçegi netijesinde ballaryň şol bir jemini (120) iki sany çaga (biri on ýarym ýaşly, beýlekisi on dört ýaşly) toplasa, olaryň “akyl ýaşy” on bir ýarym ýaşa deň bolup, “akyl ukyplylyk koeffisiýenti” bolsa şeýle hasaplanýar.

$$\text{Birinji çaganyň } JG = \frac{11,5 \times 100}{10,5} = 109,5;$$

$$\text{İkinji çaganyň } SQ = \frac{11,5 \times 100}{14} = 82,1.$$

Psihologlaryň pikirçe “akyl ukyplylyk koeffisiýenti” ukyplylyk mukdar häsiýetnamasyny, has takygy, göýä üýtgemeyän hemmetaraplaýyn ukyplylygy ýa-da “umumy intellekti” (general intelligens) ölçeyär.

Emma “akyl ukyplylyk koeffisiýenti” hemişe diňe ukyplylygy ölçemeyär. Ýokarda görkezilen ölçeg usullary adamyň intellektual ukyplylygyny däl-de, onda bar bolan maglumatlary, başarnyklary we endikleri hem ýüze çykaryp biler; bilşimiz ýaly, ukyplylar gös-göni başarnyklara we endiklere syrykdyrylmaýar. Bu usullarda ukyplylyk esasy düzýän bilimleri we başarnyklary özleşdirmegiň dinamikasyny ölçemek ünsiz galdyrylýar. Bu ýagdaýda mugallymlar, repetitorlar we ene-atalar tarapyndan ýörite taýýarlanan okuwçylaryň oňat netije görkezjekdigi öz-özünden düşnükli zatdyr. Beýle mümkinçilik bolsa maşgalanyň ykdysady ýagdaýyna bagly bolýar. Şeýlelikde, akyl ukyplylygynyň testleri käbir jemgyýet gurluşynda sosial deňsizligi berkarar etmegiň guralyna öwürülýär.

Beýle diýildiği ukyplylyk mukdar häsiýetnamasy we ony dürli testler we usullar boýunça ölçemek mümkinçiliginiň inkär edildiği däl-dir. Ukyplylyk derejesini ölçemek meselesi beýniniň dogabitdi şikesi netijesinde akyl mümkinçilikleri pes bolan çagalary kömekçi mekdeplere saýlap almakda, şeýle hem matematika, dile, saza ukyply çagalary ýöriteleşdirilen mekdeplere çekmekde, uçarmanlary, kosmonawtlary seçmekde uly ähmiýete eýedir. Bu babatda her hili gysgawagtlaýyn synaglar geçirmäge, olaryň netijesini mukdar sanlarda aňlatmaga hiç hili garşylyk ýokdur. Ukyplylyk derňemeklige niýetlenen testler ylmy taýdan doly esaslandyrylyp, olaryň diňe bir

bilimleri, başarnyklary däl-de, hut ukyplary ýüze çykarýandygy aýan edilenden soň amalyýetde ulanylyp bilner.

Meşhur psiholog L.S. Wygotskiý akyl ukyplaryny ölçeyän testleriň ulanylyşynyň birtaraplaýynlygyny ýeňip geçmek üçin şeýle netijä gelýär: eger-de çaga özüne hödürlenen mysaly, ýumuşy işläp bilmese, bu onuň ukypsyzlygyny aňlatmaýar. Bu şowsuzlyk onda degişli bilimleriň we başarnyklarynyň ýokdugyna bagly bolmagy mümkin. Çaganyň akyl taýdan ösüşi öz-özünden amala aşyrylman, hemişe okadylyş prosesinde, ulularyň kömek bermeginde bolup geçýär. Şonuň üçin-de çaga özüniň özbaşdak başarmaýan zadyny ulularyň kömek bermegi netijesinde başarmagy mümkin. Bu bolsa, öz gezeginde, onuň tiz wagtda ýumşy özbaşdak çözüp biljekdigini aňladýar. Bu pikirden ugur alyp, Wygotskiý ukyplary ölçemekde çagalara ýumşy bir gezek özbaşdak hödürlemek bilen çäklenmeli däl diýen netijä gelýär. Ol synagy iki gezek geçirmegi teklipl edýär. Birinji gezek – çaganyň ýumşy özbaşdak çözüşini synlamak maslahat berilýär. Bu ýagdaýda çaganyň ukyplylyk derejesi onuň ýumşy özbaşdak we ulularyň kömegi bilen işleşşiniň netijeleriniň tapawudy esasynda kesgitlenýär. Eger-de şeýle tapawut ýüze çykmasa, eger-de çaga öz deň-duşlarynyň çözüjän ýumşuny ne özbaşdak, ne-de ulularyň kömegi bilen çözüp bilmese, onda onuň ukyplary pes diýen netijä gelmek bolýar. Ukyplaryň ýokarda görkezilen ýüze çykarylyş usulyny L.S. Wygotskiý **ösüşüň golaý zolagyny kesgitlemek** usuly diýip atlandyrýar.

Ukyplar işiň takyk görnüşlerinde ýüze çykyp, olaryň kemala gelşi okadyşyň we terbiýäniň prosesinde amala aşýar. Diýmek adamyň ukyplaryny kesgitlemegiň iň bir takyk usuly – çaganyň okadylyş prosesinde üstünlik gazanyşynyň dinamikasyny ýüze çykarmakdyr. Çaganyň ulularyň kömek bermeginde bilimleri we başarnyklary özleşdirýändigini, onuň bu kömegi nähili kabul edýändigini (käbir çagalar özüne kömek berilse-de, olaryň üstünlik gazanyşy gaty ujypsyz bolup, beýleki birleri bolsa bu ýagdaýda ýokary ösüş görkezýärler) synlamak arkaly ukyplaryň derejesi, güýji barada netijä gelmek mümkin. Eger-de ähtibar ylmy talaplara laýyklykda düzülen psihologik testlerde adamyň ösüşiniň möhüm şertlerini modelleşdirmek hem-de bilim we başarnyk almagyň

dinamikasyny özleşdirmek başartsa, onda şeýle synaglar adamyň ukyplarynyň derejesini has çalt ölçemäge we san taýdan aýan etmäge hem-de şonuň bilen olaryň ösdürilişine amaly kömek etmäge mümkinçilik berer. Emma bu halatda hem şahsyýetiň ukyplaryny derňemek üçin ulanylýan testler ylmy taýdan esaslandyrylan-da bolsa, olary beýleki usullar bilen utgaşyk ulanmak maslahat berilýär.

§ 3. Ukyplaryň gurluşy

Adamyň işi (zähmet, sport, okuw we ş.m.) özüniň özleşdiriliş prosesinde onuň psihologik häsiýetlerine (akylyna, emosional-erk ulgamyna, duýgy, hereket aýratynlyklaryna) ýokary talaplar birkidirýär. Bu talaplary psihologik häsiýetleriň haýsy-da bolsa diňe biri kanagatlandyryp bilmeýär. Şonuň üçin-de aýry-aýry psihologik alamatlar näçe derejede ösen-de bolsa, olary özbaşdaklygyna ukyp hasaplamak bolmaz. Ukyplar çylşyrymly gurluşdan durýan psihiki häsiýetleriň toplumydyr.

Ukyp hökmünde ýüze çykyan psihiki häsiýetleriň toplumynyň gurluşy işiň takyk görnüşiniň talaplary bilen kesgitlenýär. Meselem, matematika bolan ukyplar şeýle bölekleyin ukyplary özünde jemleýär: matematiki materialy jemlemäge bolan ukyp, matematiki pikir ýöretmeler we olara degişli hereketleriň prosesini gysbylamak (pikir ýöretmeleriň köp zwenoly yzygiderliligi gysga baglanyşyk bilen çalşylýar, kähallatlarda baglanyşyk şeýle gysgalyp, mysaly kabul etmek bilen, gös-göni onuň netijesini aýtmaklyga çenli baryp ýetýär), pikirlenme prosesini öwürmek ukyby (pikir ýöretmegiň göni ugruny çalt, onuň ters ugry bilen çalşyrmak), matematiki mysallar işlemekde pikirlenme prosesleriniň çeyeligi we beýlekiler. Edebiýata bolan ukyplaryň gurluşy estetik duýgularyň ýokary derejesini, aýdyň keşp ýadyň bolmagyny, “dili duýmaklygy”, baý fantaziýany, adamlaryň psohologiyasyna uly höwesiniň bolmagyny, öz mertebäni saklamaklyga ymtlyşy we beýlekileri öz içine alýar. Pedagogik, konstruktorçylyk, sazandalyk, lukmançylyk ukyplaryň-da özboluşy gurluşy bardyr. Adamyň özboluşly ukyplarynyň gurluşyny bilmek

pedagoga okadyş prosesini olaryň hil we mukdar aýratynlyklaryna laýyklykda guramaga mümkinçilik berýär.

Ukybyň gurluşyny düzýän şahsyýetiň häsiýetleriniň arasynda esasy we kömekçi düzüjileri bolýar. Meselem, pedagogik ukyplaryň gurluşynda esasy häsiýetlere pedagogik takt(salyhatlylyk), synlaýjylyk, çagalara söýgi we olara talapgärlik, bilim öwretmeklige höwes, guramaçylyk ukyplary degişlidir. Kömekçi häsiýetlere – artistlik, oratorçylyk-suhangöýlik ukyplary we beýlekiler girýär. Pedagogik ukyplaryň esasy we kömekçi häsiýeti özara baglanyşykly bolup, olar okadyşy üstünlikli we mugallymyň şahsyýetine laýyklykda individual guramagy üpjün edýär.

Dürli ukyplaryň takyk psihologik häsiýetnamasynda işiň birnäçe görnüşleriniň talaplaryny kanagatlandyran has umumy häsiýetleri we şol bir işiň çakli talaplaryna laýyk gelyän ýörite häsiýetleri ýüze çykarmak bolýar. Käbir adamlaryň ukyplarynyň gurluşynda bu umumy häsiýetler has güýçli ösen bolup, olary işiň dürli görnüşlerini üstünlikli ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýän köptaraplaýyn, umumy ukyplar diýip atlandyrmak bolar. Ýöne, bu umumy ukyplar ýörite ukyplara garşy goýulmaly däldir. Käbir psihologlar göýä akyl ukyplaryny ölçeyän testler netijesinde aýan edip bolýan “umumy” zehinliligi öňden berlen faktor hökmünde ýüze çykarmaga synanyşýarlar.

Umumy ukyplar ýa-da şahsyýetiň umumy häsiýetleri takyk psihologik hadysalar bolup, olar psihologlar tarapyndan öwrenilip başlandy.

I.P. Pawlow tarapyndan esaslandyrylan, işiň takyk görnüşinde başaraňlyk hökmünde ýüze çykýan adamlaryň üç tipini-de umumy ukyplara goşmak bolar. Bu tipler “çeper häsiýetli”, “pikir häsiýetli” we “orta” diýip atlandyrylyp, nerw ulgamynda iki signal ulgamynyň dürli utgaşmalary esasynda döreýär. Eger-de adamda birinji signal ulgamy agdyklyk edýän bolsa, ol “çeper häsiýetli” tipe, ikinji signal ulgamy ösen ýagdaýynda bolsa “pikir häsiýetli” tipe degişli bolýar. Olaryň deň möçberliligi “orta” tipi döredýär.

“Çeper häsiýetli” tipe daşky hadysalaryň gös-göni täsirleri netijesinde döreýän keşpleriniň ýitiligi, aýdyňlygy mahsus bolýar. “Pikir häsiýetli” tipe bolsa abstraksiýa, logiki pikir ýöretme, nazaaryýete ýykyn

etmeklik mahsusdyr. Emma adamyň “çeper häsiýetli” tipe degişiligi, onuň hökman suratkeş bolmalydygyny aňlatmaýar. Ýöne bu tipe degişli adama beýlekilere garaňda işiň çeper keşpliligi, hadysalara emosional we fantaziýa bilen çemeleşmegi talap edýän görnüşlerini özleşdirmek ýeňil düşýär. Şonuň üçin-de suratkeşleriň aglabasynyň (surat çekijiler, skulptorlar, sazandalar, aktýorlar we ş.m.) şu tipe degişlidigi tötänden däldir. “Pikir häsiýetli” tipiň aýratynlyklary abstrakt material, düşüňjeler, matematiki aňlatmalar bilen baglanyşykly işiň görnüşini ýeňil özleşdirmäge mümkinçilik berýär. Bu häsiýetler matematikleriň, filosoflaryň, fizikleriň, dilçileriň işinde uly rol oýnaýar.

Ýöne adamda “çeper häsiýetli” tipiň bolmagy onuň pikir, akyly yetmezligini aňlatmaýar. Bu babatda diňe psihikanyň keşp komponentiniň pikirlenme komponentinden otnositel agdaklyk edýändigini göz önünde tutmalydyr. Umuman adamda ikinji signal ulgamy birinji signal ulgamyndan agdaklyk edýär. Adamyň zähmet işi hemişe pikir, sözleşiş arkaly edara edilýär. Şonuň üçin-de birinji signal ulgamynyň adamda absolýut agdaklyk etmegi diňe düşý görmekde ýüze çykyp biler. Diňe düşý görmekde belli bir kadasy bolmadyk, pikirlenme arkaly dolandyrylmaýan, ýokary emosional joşgunly we kadasyz keşplilige duş gelmek bolýar.

Eýsem bir signal ulgamynyň beýlekiden otnositel agdaklyk etmegi nämäni aňladýar? Eger-de ikinji signal ulgamyny S_2 , birinji signal ulgamyny bolsa S_1 diýip belläp, ikinji signal ulgamynyň absolýut agdaklyk etmegini matematiki taýdan aňlatsak, onda bu baglanyşyk şeýle görnüşde bolardy: $S_2 > S_1$. Birinji signal ulgamynyň ikinjiden otnositel agdaklyk etmegini (“çeper tipi”) şeýle aňladyp bolar: $S_2 > S_1 + \tau$ (bu ýerde τ – bu tipiň özboşluşlygyny düzýän dünýäni emosional we keşpde şöhlendirmegiň gurluş aýratynlyklarydyr). Öz gezeginde adamyň “pikirlenme tipi” şeýle aňlatmak bolar: $S_2 + p > S_1$ (bu ýerde p – şu tipi beýlekilerden tapawutlandyran dünýä abstragirleýji garaýşyň gurluş aýratynlyklarydyr). Bu çylşyrymly bolmadyk matematiki baglanyşyklar bir signal ulgamynyň beýlekiden otnositel agdaklyk etmegini absolýut agdaklyk etmek bilen çalşyrmaly däldigini görkezýär. Şonuň üçin-de, meselem, çeper tipiň wekilleri özleriniň

özboluşly aýratynlyklary bilen tapawutlanýan-da bolsa, olaryň intellekti beýleki tiplere deňişli adamlaryňkydan pes dälär.

Şeýlelikde, her bir takyk ukybyň gurluşy şahsyýetiň işiň şu görnüşine taýýarlygy hökmünde ýokary çylşyrymlylygy bilen tapawutlanýar. Bu gurluş häsiýetleriň toplumyny özüne birikdirip, olaryň içinde esasy we kömekçi, umumy we ýörite görnüşleri bardyr.

§ 4. Talant, onuň gurluşy we döredýşi

Talantyň taryhy - jemgyýetçilik tebigaty. Ukyplaryň ýokary derejede ösüşi talant diýip atlandyrylýar. Adama haýsy-da bolsa bir çylşyrymly işi üstünlikli, özbaşdak we özboluşly ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýän ukyplaryň toplumyna talant diýilýär.

Ukyplar ýaly talant hem ussatlyga, döredijilik üstünligine ýetmek üçin diňe bir mümkinçilik bolup durýar. Emma döredijilik üstünligi esasan adamlaryň ýaşaýşynyň jemgyýetçilik-taryhy şertleri bilen kesgitlenilýär. Eger jemgyýetde talantly adamlara zerurlyk döräp, olaryň ösüşi üçin deňişli şertler taýýarlansa, onda şeýle adamlaryň ýetişmegine mümkinçilik emele gelýär.

Şonuň üçin-de ylymda, sungatda we sosial durmuşda ýokary üstünlikler gazanmaga potensial mümkinçilik hökmünde talant bilen bu mümkinçiligi jemgyýetiň maddy we ruhy medeniýetiniň önümlerinde amala aşyrmaklygy gatyşdyrmaly dälär. Adamy adamyň ekspluatirlemegine esaslanýan jemgyýetde köp talantlar deňişli sosial-ykdysady şertler ýoklugy sebäpli ösmän galýar. Jemgyýetiň birnäçe taryhy görnüşleri (gulçulyk, feodal) giň halk köpçüliginde talantyň ösmegine böwet bolupdyr. Talantlaryň ösüşi jemgyýet arkaly döredilýär. Ukyplaryň haýsy görnüşiniň has giň gerim bilen ösmegi döwrüň islegi, döwletiň öňde goýýan takyk wezipeleri arkaly kesgitlenýär. Uruş döwründe serkerdelik talantlar, parahatçylyk döwründe bolsa inženerçilik, konstruktorçylyk we ş.m. talantlar güýçli ösýär.

Adalat jemgyýeti beýleki ähli jemgyýetiň ähli beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda, öz raýatlarynyň ukyp-talantlarynyň hemmetaraplaýyn ösmegine şert döredýär. Bu mümkinçilik halk

magaryf ulgamy, ylmyň we medeniýetiniň ýokary derejede ösüşi, jemgyýeti gurýan halkyň ähli jemgyýetçilik gurluşy bilen döredilýär.

Talantyň gurluşy. Talant ukyplaryň toplumydyr. Ýeke-täk ukyp, örän ýokary derejede ösen ýagdaýynda hem talant bolup bilmeýär. Munuň şeýledigini ýat tutjaklygy çenden ýokary bolan adamlarda geçirilen synaglar tassyklaýar. Asyrymyzyň 20-nji ýyllaryň ortalyrynyň 50-nji ýyllaryň ahyrlyryna çenli moskwaly psihologlaryň bir topary öň gürrüni edilen (seret: 13-nji bab) S.Ş. diýen adamda eksperiment geçirdiler. S.Ş-nyň üýtgeşik ýady bolupdyr. Emma ol özüniň şeýle ajaýyp ýat tutujylygyny stenada görkezmekden başga hiç hili döredijilikli işde ulanyp bilmändir. Adamyň döredijilikli zähmet işinde ýat, ol işiň üstünlikli amala aşyrylmagyny üpjün edýän faktorlaryň biri bolup durýar. Ýöne welin bu üstünlik şol bir wagtyň özünde pikirlenmä, fantaziýa, erke, höweslere we beýleki psihologik häsiýetlere bagly bolýar. S.Ş. ýat tutmakdan başga özünde beýleki ukyplary ösdürmändigi sebäpli döredijilik üstünligine ýetip bilmändir.

Elbetde, oňat ösen ýat işiň birentek görnüşleriniň talaplaryna laýyk gelýän möhüm ukypdyr. Belli şahyrlaryň, ýazyjylaryň, suratkeşleriň, kompozitorlaryň, syýasy işgärleriň arasynda ajaýyp ýat tutjylygy bolanlaryň sany örän köpdür, olaryň arasynda: M. Täçmyradow, A.N. Tolstoý, I.I. Lewitan, N.N. Ge, S.E. Rahmaninow, W. Mosart, beýlekiler bar. Mälim bolşy, ýaly türkmen sazandalary iki ýüzden gowrak sazy diňe ýat beklemegiň esasynda biziň günlerimize ýetiripdirler. Ýöne welin ýat tutujylygy beýleki adamlaryňkydan tapawutlanmaýan talantly adamlaryň sany has hem köpdür. Diýmek, ýadyň adaty derejesinde hem jemgyýet üçin peýdaly işi döredijilikli, üstünlikli we özboluşly (ýagny talantly) ýerine ýetirmek mümkin.

Şeýlelikde, talant şahsyýetiň psihiki häsiýetleriniň has çylşyrymly toplumy bolup, ol haýsy-da bolsa bir ýeke-täk ukyp arkaly döredilmeýär. Başga bir tarapdan, haýsy-da bir ukubyň ýetmezligi talantyň sdüzümindäki beýleki ukyplaryň ösdürilmeginiň hasabyna öwezi doldurylyp bilner.

Talantyň gurluşy ahyr netijede işiň şol bir görnüşiniň şahsyýete bildirýän talaplary (syýasy, ylmy, çeperçilik, önümçilik,

sport we ş.m.) bilen kesgitleňýär. Şonuň üçin-de talanty düzýän ukyplar, meselem, talanty kompozitorda we talanty awikonstruktorda birmeňzeş däldir. Emma ýokarda belleýşimiz ýaly, ukyplaryň umumy we özboluşly häsiýetleri bardyr. Psihologik seljerme öz gezeginde, talantyň mazmunynda birbada işiň birnäçe görmüşini üstünlikli ýerine ýetirmegi üpjün edýän ukyplaryň umumy gurluşyny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Şeýle seljerme akyl işiniň dürli görmüşine talanty bolan çagalary öwrenmek boýunça öňki Pedagogik ylmlar akademiýasynyň psihologiýa instituty tarapyndan geçirildi. Şeýle çagalaryň arasynda V synp okuwçysy Saşa K. bolup, ol ýedi ýaşynda IV synpa girip, onda diňe bir okamak bilen çäklenmän, ol özboluşly «eser» ýazyp, onda öňki SSSR-de ýaşaýan guşlaryň sistematik beýanyňy beripdir. «Kitapda» 314 sahypa bolup, ol köp sanly suratlar bilen bezelipdir. Talantyň döreýişiniň we ösüşiniň esasan okadylyşda amala aşyrylýandygyny nazarda tutup, ýurdumyzyň paýtagtynda we welaýat merkezlerinde köp sanly aýratyn zehinli çagalaryň mekdebi hereket edýär.

Talanty çagalaryň birentegini öwrenmek netijesinde, talantyň esasy düzýän möhüm ukyplary anyklamak başardy. Talanty şahsyýetiň şeýle aýratynlyklarynyň biri – ünsülik, guramaçylyk, dartgynly işe hemişe taýar bolmaktır. Sapakda şeýle okuwçy gaýryzada hiç ünsüni sowman, hiç zadý düşündän geçirmeýär, jogap bermäge hemişe taýar bolýar. Ol özüni gyzyklandyryan zadada bütün ünsüni tutuşlygyna berýär. Talanty çaganyň şahsyýetiniň ikinji bir aýratynlygy onda zähmete bolan taýarlygyny, zähmete bolan höwese, zähmetsöýerlige öwürlmegidir.

Ukyplaryň üçünji görmüşü gös-göni intellektual iş bilen baglanyşyklydyr. Bu babatda pikirlenmäniň aýratynlygyny, pikirlenme proserleriniň çaltlygyny, aklyň ulgamlayynlygyny, analize we jemlemeklige bolan ýokary ukyplylygy, akyl işiniň ýokary netijeliligini görkezmek bolar.

Akyl kämilliginiň gurluşyny döredýän bu ukyplar, köp sanly psihologik derňewleriň görkezişine görä ähli talanty çagalarda bolmak bilen, olar diňe aýry-aýry başarnyklaryň ösüş derejesi boýunça tapawutlanýarlar. Olaryň biri matematikany saýlasa, beýlekisi biýologýany saýlaýar, üçünjisi edebi düredijilik bilen,

dördünjisi taryh we arheologiya bilen gyzyklanýar we ş.m. Bu ukyplaryň soňky ösüşi işiň takyk görnüşlerinde amala aşyrylýar.

Şonuň üçin-de ýörite talantlylygyň gurluşy şahsyýetiň ýokarda görkezilen häsiýetlerinden başga-da takyk işiň talaplaryna laýyk gelýän ukyplary öz içine alýar. Meselem,matematika bolan talantlylyk şu aşakdaky özboluşly ukyplary özünde jemleýär: matematiki materialy formalizlenen häsiýetde kabul etmek - ýagny meseläniň şertini çalt «tutup», onuň formal gurluşyny ýüze çykarmak; bu ýagdaýda meseläniň takyk mazmuny ünsiň çäginde çykarylyp, meseleden diňe takyk mazmundan saplanan «arassa» matematiki gatnaşyklar galýar; matematiki obýektleri, gatnaşyklary jemlemeklige bolan ukyp - bölek detallaryň umumy düzgünlerini tapmak, meseläniň «özenenini» ýüze çykarmak; sistematik pikir ýöretmeleri we işleýiş usullary birleşdirmek ukyby - mesele işlemekde köpmazmunly pikir ýöretmeler matematik çözülişni yzygiderliligine ugrukdyrýan gysga görkezmeler bilen çalşyrylýar.

Talant we ussatlyk. Talant adamyň ussatlyga ýetmegi üçin taýýarlyk şert bolup durýar. Döredijilik ussatlygy işiň hereket görnüşinde kämillige ýetmek, üznüksiz hem-de dartgynly zähmetiň netijesinde döreýär. Talant adamy zähmetden boşatman, ondan döredijilikli iş işjeňligini talap edýär. Talanty bütün adamzat tarapyndan ykrar edilen adamlaryň ählisi özüleriniň adatdan daşary zähmetsöýerligi bilen bellidir. Diňe zähmetiň netijesinde olar özülerini dünýä belli eden ussatlyk derejesine ýetipdirler. Zähmet prosesinde döredijilik ussatlygynyň zerur taraplary- durmuş tejribesi, bilimleriň we başarnyklaryň toplumu kemala gelýär.

Döredijilik işi prosesinde ylhamyň roly örän ulydyr; ol adamyň ruhy güýjiniň, psihiki ýagdaýynyň adatdan daşary ýokary göterilişi bolup, adatça talantyň zerur tarapy hasaplanýar. Döredijilik ylhamyny zähmete garşy goýup bolmaz. Ylham adama öz-özünden gelip goşulýan güýç dälde, ol zähmet esasynda taýarlanan, onuň prosesinde hem ýüze çykýar. Ylham wagtynda adamyň ünsi ýokary derejede jemlenip, ýat, hyýal we pikirlenme ylymda, çeper we tehniki döredijilikde haýsy-da bolsa bir düýpli meseläni çözmeklige mobilizlenen bolýar.

Eger talant- mümkinçilik bolsa, onda ussatlyk bu mümkinçiligiň hakykata öwürilen görnüşidir. Hakyky ussatlyk diňe taýar bilimlerini we başarnyklaryň toplumy bolman, önde goýlan haýsy-da bolsa bir döredijilik meselesini original, netijeli çözmeklige bolan psihologik taýarlykdyr. Halk päniminiň aýdyşy ýaly, «Ussatlyk-munuň özi maksadyň we çözüşiň bir bada gelmegidir». Edil şonuň ýaly, ussatlyk döredijilik meselesi bilen onuň çözüş usulynyň arasyndaky üznähli aýyrýar.

§ 5. Ukyplaryň we talantlatyň tebigy esaslary

Ukyplaryň fatalistik (gutulgysyzlyk) taglymatynyň tankydy. Ukyplaryň gurluşyna dogry düşünmek üçin olaryň ähli psihiki prosesleriniň organy bolup durýan beýnä bolan gatnaşygyny anyklamalydyr. Edil şahsyýetiň beýleki psihiki häsiýetleri ýaly, ukyplar adama dogabitdi, taýar görnüşde berilmän, onuň durmuşynda we işinde kemala gelýär. Adam dünýä inende onuň psihiki prosesleriniň ýönekeýje görnüşlerinden özgesi entek kemala gelmän, diňe onuň geljekdäki ösüşine taýarlyk, mümkinçilik görnüşinde bolýar. Diňe daşky dünýä bilen özara täsir, aktiw iş netijesinde adamyň beýnisi onuň predmetlerini we hadysalaryny şöhlendirip, dürli psihiki hereketleri döredýär.

Bu nukdainazardan ukyplar dogabitdi dälirler. Bu taglymaty esaslandyrmak adamyň şahsyýetine we ukyplaryna ylmy düşünmek, şeýle hem bu meselede birtaraplaýyn garaýyşlary ýeňip geçmek bilen baglanyşyklydyr. Baryp Platon ukyplary dogabitdi hasaplap, adamyň ulanyan bilimlerini onuň o dünýäde, «absalyut ideýalar» dünýäsinde gören zatlaryny ýadyna salmagydyr diýip düşündiripdir. Ukyplaryň dogabitdi taglymaty dini garaýşlarda hem ündelýär. Bu nukdaýnazar XVII asyryda Dekartyň işlerinde dogabitdi ideýalar hakyndaky taglymat hökmünde ýüze çykýar. Ukyplar hakynda din wekilleriniň kepillendiren bu taglymaty aşaky synpyň wekillerini okadyp «bolmaýar» diýen garaýşy, adamlaryň hukuk, sosial deňsizligini berkarar etmek üçin ulanylypdy. Ukyplaryň dogabitdiligini, göýä hemişelik jan baradaky baradaky garaýyş, ylmy psihologiýa tarapyndan anyk derňewlerde ýeňlip geçilýär.

Ukyplaryň göýä dogabitdi döreýändigini hakyndaky nädogry garaýşyň biziň döwrümiňiň käbir ata-enelerinde saklanýandygyny bellemek gerek. Beýle garaýş olarda ýörite psihologik taglymatlar esasynda däl-de, olaryň psihologik we pedagogik sowatsyzlygy netijesinde döreýär. Kähalatlarda şeýle garaýş käbir terbiýeçiler, pedagoglar tarapyndan öz nalajedeýinligini, passiwligini aklamak üçin ulanylýar: ukyplary tebigy berilýän zat hasaplamak ol ýa-da beýleki okuwçynyň ýaramaz okaýşynyň sebäplerini agtarmakdan, onuň önüni almakdan azat edip, ähli zady tebigy deňsizlige syrykdymaga mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, ylmy psihologiya ukyplaryň dogabitdi nazaryýetini inkär etmek bilen, ilkinji nobatda fatalizme - adamyň ukyplarynyň gutulgysyz tebigy faktor bilen doredilýändigine garşy durýar.

Üşüklere ukyplaryň tebigy esaslary hökmünde.

Ukyplaryň dogabitdi döreýişini inkär etmek absolýut häsiýetde däl. Ukyplaryň dogabitdi häsiýetini inkär etmek bilen bir hatarda, psihologiya beýniniň gurluşyndaky tapawutlylyklaryň dogabitdi häsiýetini inkär etmeýär; bu dogabitdi aýratynlyklar bolsa öz gezeginde haýsy-da bolsa bir işiň (köplenç birnäçe hünärleriň) üstünlikli amala aşyrylmagyny üpjün edýär. Ukyplaryň tebigy esasy hökmünde beýniniň, duýgy we hereket organlarynyň gurluşynda ýüze çykyan morfologik we funksional aýratynlyklara üşüklere diýilýär.

Ukyplaryň we üşüklere özüňe baglanyşygyna takyk mysalda seredeliň. Meselem dogabitdi üşüklere kä adamlarda bolýan adatdan daşary ys alyjylyk, ýagny ys alyjy analizatoryň ýokary duýgurlygy degişlidir. Eýsem bu duýgurlyk ukypmydyr? Her bir ukyp – adamyň takyk işine degişlilikde ukypdyr. Şonuň üçin-de adamyň nerw-psihologik gurluşynyň şeýle aýratynlygy entek diňe üşükdir. Beýniniň gurluşyndaky aýratynlyk adamyň haýsy kärde işlejekdigini, onuň ykbalynyň nähili boljakdygyny kesgitlemeýär, ýöne, eger-de jemgyýetde inçe ys alyş duýgurlygy bilen baglanyşykly hünärlere zerurlyk dörese, eger-de şol bir adamda şeýle üşüklere bolsa, onda oňa beýleki adamlara seredende degişli ukyplary

ösdürmek has ýeňil düşýär. Meselem, parfýumeriýa şeýle bir seýrek we gymmatly hünär bolup, onda işleýänlere „müşk kompozitorlary“ diýilýär. Olaryň sany dünýäde bary-ýogy ýüz elliden gowrakdyr. Olaryň esasy wezipesi özboluşly yslary döredip, onuň esasynda atyr-duhileriň täze seriýalaýyn sortlaryny taýarlamakdyr. Bu adamlaryň professional ukyplary ys alyjy analizatoryň gurluşynda bolan üşükleriň esasynda ösýär. Ýöne bu adamlara dünýä inen badyna „ol dogabitdi parfýumor“ diýmek bolmaz. Sebäbi beýniniň, analizatorlaryň gurluşy gös-göni adamyň kärini önünden kesgitlemeýär. Üşükler köp manylydyrlar. Şol bir üşükleriň esasynda işiň talaplaryna görä dürli ukyplar kemala gelip biler.

Üşükleriň tebigatyny we gurluşyny öwrenmekde ylym ilkinji ädimler edýär. Ýöne bu babatda oňyndäl material oňyn materialdan agdyklyk edýär: üşükleriň şikesleri baradaky ylmy maglumat olaryň ajaýyp ykyba öwrülişine şaýatlyk edýän maglumatdan birnäçe esse köpdür. Meselem, beýniniň dogabitdi ýa-da irki ýaş döwründe döreyän şikestliligi (oligofreniýa), şol bir wagtyň özünde üşükleriň şikesi bolup, ukyplaryň ösüşini düýpli bökdeýär.

Häzirki döwürde ukyplaryň ösüşiniň tebigy esaslary hakyndaky taglymat gutarnykly çözen däldir. F.I.Gallyň beýniniň anatomiki aýratynlyklary bilen ukyplaryň arasyndaky baglanyşygy ykrar edýän çaklamasy tassyk bolman galdy. Gallyň pikirçe adamyň ähli ukyplarynyň, „akyl“ we „ýürek“häsiýetleriniň beýniniň ýarym şarlarynda ýörite merkezleri bolýar. Bu häsiýetleriň ösüş derejesi deňişli bölüminiň ululygyna bagly bolýar. Kelle çanagynyň süňki beýniniň şeýle ululy-kiçili güberçeklerine laýyk bolandygy üçin, Gallyň tassyklaýşyna görä adamyň kelle süňküne göz aýlamak ýa-da onuň „ýumrularyny“ sypalamak arkaly adamyň ukyplaryny kesgitlemek bolýar. Gall ýörite „frenologik“(fren-jan) kartalary düzüp, onda beýniniň üstüni 27 uçastoga bölýär; bu uçastoklaryň her biri belli bir psihiki häsiýete dogry gelýär.

Çylşyrymly psihologik aýratynlyklaryň, ukyplaryň beýniniň belli bir uçastogunda ýerleşmek taglymaty psihologik we fiziologik bilimleriň ösüşiniň irki tapgyrlarynda döräp, soň-soňlar inkär edildi. Häzirki zaman fiziologiýasy beýniniň gabagynda köp sanly psihiki funksiýalaryň (görüş, eşidiş we ş.m.) ýerleşýändigine şaýatlyk edýär.

Meselem, sözleşiş hereketleriniň „merkezi“ çep ýarym şaryň üçünji maňlaý gasynynyň yzky böleginde ýerleşýär. Sözleşse düşünmek- „merkezi“ bolsa şol ýarym şaryň ýokarky gandal gasynynyň yzky üçden bir bölegine ýerleşýär. Eger-de adamyň sözleşişiniň beýniniň dürli bölümleriniň çylşyrymly özara täsiri netijesinde ýüze çykandygyny göz önünde tutsak, onda ukyplary beýniniň haýsy hem bolsa bir uçastogyna ornaşdyrmaga hiç hili esas galmaýar.

Üşükleriň beýniniň möçberine, onuň massasyna we agramyna baglylygy hakyndaky çaklama hem tassyk bolmady. Uly adamyň beýninişi ortaça 1400 g barabardyr. I.S.Turgenewiň beýninişi 2012 g, D.G.Baýronyňky bolsa ondan bir az kiçiräk 1800 g bolupdyr; beýleki ajaýyp adamlaryň beýninişiniň möçberini ölçemek hem şeýle netije görkezipdir. Emma belli himik Ýu. Libihiň beýninişi 1362 g, ýazyjy A. Fransyňky bolsa bary-ýogy 1017 g bolupdyr. Şol bir wagtyň özünde iň agyr beýni akyl taýdan şikesli adamda tapylypdyr. Adamyň üşükleriniň göýä beýni gasynlarynyň sany boýunça kesgitleýändigini hakyndaky çaklama hem tassyk bolmady.

Häzirki döwürde üşükleriň döreýşini beýniniň we duýgy organlarynyň mikrostrukturasy bilen baglanyşdyrýan çaklamalar has netijelidir. Beýni öýjüginin gurluşyny çuňňur öwrenmek, zehinli adamyň nerw dokumasynyň morfologik we funksional aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga ýardam eder diýip garaşmak bolar. Üşükleri nerw prosesleriniň käbir differensial aýratynlyklary (olaryň güýji, deňagramlylygy we çaltlygy boýunça), başgaça aýdanynda ýokary nerw işiniň tipleri bilen baglanyşdyrýan çaklamalar hem ýokary ähtibarlyga eýedir.

Psiholog B.M.Teplovyň işlerinde ýokary nerw ulgamynyň tipiniň täsirinde adamyň işlerinde ýokary nerw ulgamynyň tipiniň täsirinde adamyň ukyplarynyň gurluşynda nähili üýtgeşikler döreýändigini anyklamaga synanyşyk edildi. Ol, meselem, nerw prosesleriniň gowşaklygynyň diňe bir oňyndäl häsiýet däl-de, eýsem oňyn häsiýetdigini subut etdi. “Gowşak nerw ulgamy, eger deňeşdirmä ýüzlensek, duýgurlygy örän ýokary bolan fotoplastinka menzeýär. Şeňle plastinka ýokary seresaplylygy talap edýär: ol “ýsykdan”gorkýar (örän güýçli gyjyndyryjy! Şertli gyjyndyryjynyň uzak wagt täsir etmegi). Bu elbetde, oňyndäl häsiýet. Yöne bu onuň

örän ýokary oňyn häsiýetiniň – ýokary duýgyrlygynyň netijesidir”.(Теплов Б.М.Проблемы индивидуальных различий. М., 1961, с.419).

Nerw ulgamynyň ýokary duýgyrlygy (ýagny onuň gowşaklygy) özboluşly üşük bolup, onuň esasynda alnyp barlyşy ýokary reaktiwligi, kabul edijiligi, inçe duýgyny talap edýän işiň görnüşleri bilen baglanyşykly ukyplar ösüp biler.

Bu mysalda adam şahsyýetiniň haýwanlaryň özüniň alyp barşyndan düýpgöter tapawudy ýüze çykýar. Eger-de nerw ulgamy gowşak haýwan biologik kanun boýunça dolandyrylýan ýaşaýyş ugrunda göreş şertlerinde nalajedeýinlik we inwalidlik görkezýän bolsa, onda gowşak nerw ulgamly adam taryhy-jemgyýetçilik şertlerde, adaty durmuşda “inwalid” bolanok. Gaýtam bu fiziologik esasyda ösýän ukyplar onuň ýaşaýyşy we ösüşi üçin amatly şertler döredip biler.

Bu görkezilen aýratynlyklar ýokary nerw işiniň umumy tipiniň häsiýetlerine degişlidir. Emma ukyplaryň tebigy esaslarynyň döremeginde nerw ulgamynyň parsial (bölekleyin) aýratynlyklarynyň, ýagny adamlaryň bir toparynda görüş, beýleki birinde hereket ulgamynyň gurluşynda ýüze çykýan özboluşlyklaryň ähmiýeti has-da uludyr. Nerw prosesleriniň güýjünde,deňagramlygynda we çaltlygynda ýüze çykýan tipologik aýratynlyk adamyň hereketleriniň işiň talaplaryna dürli derejede laýyklygyny döredip, degişli ukyplaryň tebigy esasy bolup hyzmat etjekdigi öz-özünden düşnüklidir.

Ukyplylyk we nesle geçijilik. Ukyplaryň tebigy esaslary bolan üşükleriň nerw ulgamynyň gurluş we funksional aýratynlyklaryna bagly bolmagy, olaryň umumy genetiki (nesle geçijilik) kanuna tabynlygyny döredýär. Emma bu üşükleriň ukyplaryň nesil arkaly döredilýändigini aňlatmaýar. Bu meseläniň uzak taryhy bar. Baryp 1875-nji ýylda inlis antropology we psihology F.Galtonyň “Talantyň nesle geçijiligi. Onuň kanuny we netijeleri” diýen kitaby çapdan çykýar. Awtor bu kitabynda köp sanly ajaýyp adamlaryň garyndaşlyk baglanyşygyny öwrenmek esasynda

talantlaryň atalyk ýa-da enelik liniýasy boýunça nesle geçýändigini hakyndaky netije gelýär.

Emma Galtonyň gelen netijeleri ylmy taýdan esaslandyrylan däl. Syýasy işgärleriň, kazylaryň, serkerdeleriň talantynyň nesle geçýändigini hakynça Galtonyň işinde doly subutnama ýok. Onuň toplan materiallaryndan gelip çykýan ýeke-täk subutnama - bilimli, gurdy, abraýly adamlaryň maşgalasy adamda akyl işi bilen baglanyşykly häsiýetleriň döremegine ýardam edýän faktor bolup durýar.

Emma Galtonyň materiallarynda bir zat ünsüni çekýär. Kazylaryň, ýazyjylaryň, serkerdeleriň we ş.m. maşgalalarynyň talantlylygy baradaky doly subut edilmedik materiallar bilen bir hatarda, onuň käbir maglumatlaryny ýörite bellemezlik mümkin däl. Bahlaryň maşgalasynda sazandalyk talanty ilkinji gezek 1550-nji ýylda döreb, baş arkadan soňra beýik kompoziter I.S.Bahda aýratyn güýç bilen ýüze çykýar we 1800-nji ýylda ýaşan haýsydyr bir Regina Susanna diýen nebelerinde gutarýar. Bahlaryň maşgalasynda 57 sazanda bolup, olaryň 20-si ajaýyp kompozitorlardyr. Galton başga-da faktlar getirýär: Skripkaçy Bendanyň maşgalasynda dokuz sany görnükli sazanda bolupdyr. Mosartyň maşgalasynda – baş, Gaýdnanyňkyda – iki sazanda bolupdyr.

Bu mysallar käbir umumy netijelere gelmäge mümkinçilik berýär. Tanyml adamlaryň gelip çykyşyny, maşgalasyny öwrenmeklik ukypalaryň döremeginde biologik nesle geçijiligiň däl-de, durmuş şertleriniň nesle geçirilmekliginiň uly rol oýnaýandygyny anyklamaga mümkinçilik berýär. Eger-de maşgalada hemmeler saz bilen ýaşayan, durmuşyň ähli şertleri çagany saz bilen meşgullanmaga ugrukdyrýan bolsa, her bir maşgala agzasynyň mertebesi onuň saz ussatlygyna görä tutulýan bolsa, onda şeýle maşgalada saza bolan talantyň dörejekdigi öz-özünden düşnükli zatdyr. Bahyň maşgalasyndaky mysal onuň maşgala agzalarynda saz üşükleriniň nesle geçendigi barada çaklama döretmäge esas berýär. Bu maşgalada eşidiş analizatorynyň gurluşynyň we funksional aýratynlygynyň nesilden-nesle geçen bolmagy ähtimaldyr. Galtonyň görkezşi boýunça sazandalyk üşükleri Bahyň maşgalasynda diňe erkekler liniýasy boýunça nesle geçipdir.

Maşgala hünärleri-de degişli ukyplaryň ösmegine ýardam edýär. Muňa mysal edip Sadowskileriň teatral, Durowlaryň sirk, Ýakuşkinleriň we Kapisalaryň alymlyk “dinastiýalaryny” görkezmek bolar. Şeýle hem deňizçileriň, polat eredijileriň, neçjarlaryň we beýleki hünärleriň “dinastiýalary” mälimdir. Ogul atanyň we babanyň hünärini saýlap, ondan ozduryar. Şol bir wagtyň özünde tanyml adamlaryň birenteginiň çagalary atalarynyň ýolundan gitmeýändigi hem mälimdir. Hakyky statistika ukyplaryň we talantyň nesle geçijiligi hakynda hiç hili subutnama bermeyär. Ukyplaryň nesle geçijilik taglymaty ylmy nazaryýete hem garşy gelýär. Häzirki zaman adamynyň emele gelen mahaly bolan 100 müň ýyl mundan ozal ýaşap geçen kromanonsyň döräli bári adamyň ösüşi onuň tebigy gurluşynyň nesle geçmegi bilen däl-de, jemgyýetçilik – taryhy kanunlar esasynda bolup geçýär. Şonuň üçin-de ukyplaryň ösüşini biologik nesle geçijiligiň kanunlaryna syrykdymak bolmaz.

§ 6. Ukyplaryň kemala gelşi

Ukyplaryň ösüşiniň okadylyşa baglylygy. Üşükleriň we ukyplaryň özara baglanyşygy, adamyň ukyplarynyň her kimde dürli-dürli bolan tebigy esaslara baglydygyny görkezse-de, ukyp we talant tebigatyň däl-de, adamzat taryhynyň önümidir. Eger-de haýwanlarda geçen nesilleriň gazananlaryny soňkulara bermek esasan organizmdäki morfologik özgerişleri nesle geçirmek arkaly amala aşyrylýan bolsa, adamda bu zat jemgyýetçilik – taryhy usulda, ýagny zähmet gurallarynyň, diliň, sungat önümleriniň we ş.m. üsti bilen geçirilýär. Her bir adam bu estafetany kabul etmelidir: ol guraly ulanyp, dilde gepläp, sungat eserlerinden lezzet alýar. Dünýäniň taryhy gazananlaryny özeleşdirip, adamlar öz ukyplaryny ösdürýärler. Ukyplaryň döreýşi bilimleri we başarnyklary kemala getirmekligiň takyk usullaryna gös-göni bagly bolýar; bu usullar bolsa adamlaryň jemgyýetiň isleglerini kanagatlandyrmak prosesinde taryhy taýdan döredilýär.

Eger-de bu meselä adamzat jemgyýetiniň taryhy nukdaýnazaryndan garasaň, onda ýokarda mysal getirilen düzgünleriň dogrudygyna göz ýetirmek aňsatdyr. Meselem, häzirki

döwürde her bir ýedi ýaşly çaganyň okap we ýazyp bilýändigini hiç kimde şübhe döretmeýär. Emma iki ýüz ýyl gowrak mundan ozal okap, ýazyp bilmeklik diňe “hudýyň nazar salan” adamlaryna mahsus zat hasaplanýardy. Galanlary bolsa (çagalaryň takmynan üçden iki bölegi) ilki başdan okamak – ýazmagyň syrnyna düşünmäge ukypsyz hasaplanýardy. Haýsydyr bir dogabitdi grammatiki ukyplar dogrusyndaky şeýle nukdaýnazar, şol wagtyň okadylyşyndaky hakyky kynçylyklar esasynda döräpdi. Meselem, rus dilinde her bir harpy olaryň slawýan atlary bilen ýat tutmagy talap edýän (“az”, “buki”, “wedi”, “glagol”, “dobro” we ş.m.) kämil bolmadyk okadyş usuly bogunlar boýunça okamaga geçmekligi örän kynlaşdyrýardy. XIX asyryň birinji ýarymynda okadyşyň has kämil usullaryna geçilip, bogun usulyna esaslanyp düzülen okuw kitaplary döredildi; bu kitaplarda buhana – slawýan şriftine derek ýönekeý raat şrifti ulanylyp, slawýan alfawitiniň harplary (“az”, “buki”, “wedi” we ş.m.) bilen çalşyryldy. “Dogabitdi grammatik ukyplar” meselesi şeýle çözüldi. Her bir çaganyň okap, ýazyp bilýändigini amalyýetde subut edildi.

Bu aýdylanlardan nähili netijelere gelmek mümkin? Adamyň şol bir işe ukyplylygynyň ýüze çykmagynyň esasy şertleriniň biri okadyşyň usuly bolup durýar. Eger-de okadyş usuly kämil bolmasa, ukyplaryň dogabitdiliginiň hakynda pikir döredýär. Okadyş, öwrediş usuly kämilleşdiçe “dogabitdi” hasaplanýan ukyplaryň sany azalyp, bu ukybyň ähli adama mahsusdygy aýan bolýar. Aýratyn “ýokary derejeli” hasaplanýan poetiki, saz, artistlik, konstruktorçylyk, pedagogik, guramaçylyk we beýleki ukyplaryň-da ykbalý ahyrsoňy “grammatiki”, “arifmetiki ukyplaryňky” ýaly bolmagy mümkindir. Bu babatda psihologlaryň ýörite eksperimentleri mälumdur. Meselem, A.N. Leontýew saza absalýut hiç hili ukyby ýok hasaplanýan çagalarda saza bolan ukyby kemala getirmäge synanyşdy. Indiwiidual türgenleşik ulgamyny ulanyp (sazy diňlemek we şol bir wagtyň özünde sesleri deňeşdirmek we aýtmak), bu alym ol çagalarda öňler dogabitdiňň şük hasaplanýan saza bolan duýgulary kemala getirmegi başardy.

Edil şeýle synaglar okuw işi dogrusynda hem geçirildi. Psihologlaryň bir topary (D.B. Elkonin, W.W. Dawydow we

beýlekiler) Moskwanyň mekdepleriniň birinde ähli okuwçylarda matamatiki ukyplary kemala getirmäge synanyşdylar; bu okuwçylaryň hemmesi öňler diňe başnji – altynjy synp okuwçylaryna laýyk hasaplanýan abstrakt algebrak mysallary eýýäm birinji synpda özleşdirmegi başardylar.

Ukyplary we talantlary kemala getirmek uly jemgyýetçilik we döwlet meselesidir. Şol bir wagtyň özünde ähli çagalarda ukyplary hemmetaraplaýyn ösdürmek wezipesi aýratyn talantly çagalarda ýörite zehini ösdürmeklige garşy goýulmaýar. Bu babatda köp sanly talantly okuwçylary ýetişdiren ussat pedagoglaryň iş tejribesi hertaraplaýyn öwrenilmäge we ýaýradylmaga mynasypdyr.

Ukyplar we höwesler. Ukyplaryň ösüşiniň mähüm faktorlarynyň biri durnukly ýörite höwesleriň bolmagydyr. Ýörite höwesler – munuň özi adamyň soňabaka haýsy-da bolsa bir işi hünär etmeklige bolan meýle öwrülýän islegleriň biri görnüşidir. Zähmet ýa-da okuw işine höwesli döremegi olara bolan ukyplaryň oýanmagy bilen ýüze çykýar. “Biziň höweslerimiz, gizlin ukyplarymyz, gelejekde başaryp biljek zatlarymyzyň buşlukçysydyr”¹ diýip, Gýota ýazýar. Çaganyň durnukly höwesleri – onuň ukyplarynyň “lakmus kagyzy” bolup, onuň daş-töweregindäki adamlar üçin ösdürmäge girişmeklige degişli signal bolup hyzmat etmelidir.

Öň görkezilişi ýaly, ýetginjekde bu höwesler hyjuwly bolýar, emma gysga wagtlaýyn gyzyklanma hökmünde ýüze çykýar. Ýetginjeklik we jahyllyk ýaşyna mahsus bolan köptaraplaýyn, emma tiz ýitip gidýän höwesler ösýän şahsyýetiň ukyplaryny ýüze çykarmakda uly rol oýnaýar. Pedagoglar, terbiýeçiler bu höwesleri çuňlaşdyryp, olarda durnuklylyk häsiýetini kemala getirmelidirler.

Elbetde, kadaly şertlerde okuwçy (ulularyň kömegi bilen) öz durnukly höweslerini has ir aňlap, olara degişli ukyplary öz wagtynda ösdürüp, öz ornuny kesgitlemelidir. Ýöne mähim bolşy ýaly, bu hemmä başartmaýar. Emma okuwçynyň mekdebi gutaranda belli bir hünäre durnukly höwesiniň bolmazlygy (bu ýerde gürrüň zähmete, durmuşa zerur bolan bilimler we taýýarlyk barada däl-de, höwesler

¹ Теплов В.М. проблемы индивидуальных различий. М., Изд-во АНН РСФСР, 1961, 419-njy sah.

barada gidýär) haýsy-da bolsa bir käri onuň daşky tarapyna guwanyp, howlukmaç, harsallyk bilen saýlap alanyndan gowudyr. Köplenç şeýle daşyndan guwanmaklyk ýaşlarda artistlik, diplomatlyk, žurnalistlik hünärlerini saýlamakda ýüze çykýar. Gutardys synaglary bilen höwesleriň, ukyplaryň ösüşi däl-de, diňe mekdep okuwý tamamlanýar. Ýurdumyzda giňden ýaýran bilim berşiň dürli ugurlary, bilimleri özbaşdak dowam etdirmek (kitaphanalar, medeniýet öýlerindäki gurnaklar we ş.m.), adamyň höweslerini we ukyplaryny soň-soňlar hem hemmetaraplaýyn ösdürmäge, kämilleşdirmäge mümkinçilik berýär; ýöne bu mümkinçilik, eger-de okuwçy mekdep döwründe özünde degişli zähmetsöýerligi kamala getiren ýagdaýynda amala aşyrylýar.

Ukyplaryň ösüşi we şahsyýeti kemala getirmek. Ukyplary ösdürmek meselesi adamyň şahsyýetini kemala getirmek bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Psihologiýa we pedagogika üçin ukyplary ösdürmek terbiýäniň we okadyşyň gös-göni we ýeketäk maksady däl-dir. Çaganyň ukybyny ösdürmek onuň ahlak sypatlaryny kemala getirmek bilen utgaşdyrylmalydyr. Okadyş, terbiýe işinde çaganyň “akyl” ýaşı bilen hakyky ýaşynyň arasyndaky tapawudy ulaltmaklyga ymtylmak onuň intellektual taýdan kämilliginiň ahlak we emosional taýdan nalajedeýinligi bilen utgaşmagyna getirer, şeýle çaga öz deň-duşlarynyň arasynda öz ornuny tapyp bilmez. Onuň içkigapma-garşylygy konfliktli häsiýetde bolýar. Şonuň üçin-de bu prosesde esasy zat ukyplary, başarnyklary ösdürmek däl-de, tutuş şahsyýeti kemala getirmekdir.

Maşgalada ukyply çaganyň bolmagy ony terbiýelemegi ýeňilleşdirmän, eýsem käbir halatlarda has çylşyrymlaşdyrýar. Şol sebäpli-de onuň ukyplarynyň ösmegi üçin şertler döretmek bilen bir hatarda, onda ynsanperwerlik islegleri kemala getirmek barada alada etmelidir. Bu prosesde çaga özünde ukyplaryň bolmagynyň daş-töweregindäkilere ýokary talap bildirmäge oňa hukuk bermän, eýsem özüne iň ýokary talaplaryň bildirilmegine esas bolýandygyna düşünmelidir. Eger-de ol öz ukyplarynyň özüne diňe bir hukuk bermän, eýsem uly borçlulyk döredýändigine göz ýetirse, onda onuň şahsyýetiniň göwnejaý ösjekdigine bil baglamak bolar

EDEBIYAT

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 2001.
2. Басаров Б. Вопросы психологии характера. Ашхабад, 1977.
3. Басаров Б. Проблемы психологии устойчивости личности. Ашхабад, 1981.
4. Басов М.Я. Меотдика психологических наблюдений над детьми. Л., 1925.
5. Балонов Л.Я. Последовательные образы. Л., 1971.
6. Беркинблит М., Петровский А.В. Фантазия и реальность. М., 1968.
7. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968
8. Блонский П.П. Избр. психол.произв. М., 1964.
9. Брунер Дж. Психология познания. М., 1977.
10. Брушинский А.В. Психология мышления и кибернетика. М., 1970.
11. Валлон А. От действия к мысли. М., 1956.
12. Возрастная и педагогическая психология. Под ред. А.В.Петровского. М., 1972.
13. Выготский Л.С. Собр. соч. в 6 –ти томах. М., 1982-1984.
14. Войтонис Н.Ю. Предыстория интеллекта. М. – Л., 1949.
15. Гальперин П.Я., Кабыльницкая С.Л. Экспериментальное формирование внимания. МГУ, 1974.
16. Гибш Х., Форверг М. Введение в марксистскую социальную психологию. М., 1972.
17. Грегори Р.Л. Разумная глаз. М., 1972.
18. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора. М., 1952.
19. Запорожец А.В. и др. Восприятие и действие. М., 1967.
20. Канаев И.И. Близнецы. М. – Л., 1959.
21. Коломинский Я.Л. Человек среди людей. М., 1973.
22. Ладыгина-Котс Н.Н. Развитие психики в процессе эволюции организмов. М., 1968.
23. Левитов Н.Д. Психология характера. М., 1969.

24. Леонтьев А.Н. Избр. Психол.поизв. в 2-х томах. М., 1983.
25. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента. М., 1973.
26. Обуховский К. Психология влечений человека. М., 1972.
27. Общая психология. Под ред. А.В.Петровского. М., 1977.
28. Основы теории речевой деятельности. Под ред. А.А.Леонтьева. М., 1974.
29. Павлов И.П. Полн. собр. соч. М. – Л., 1951- 1952.
30. Петровский А.В. История советской психологии. М., 1967.
31. Платонов К.К. Проблемы способностей. М., 1972.
32. Проблемы психофизики. М., 1974.
33. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. М., 1957.
34. Сеченов И.М. Избранные филос. произв. М., 1947.
35. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти. М., 1966.
36. Теория связи в сенсорных системах. М., 1964.
37. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. М., 1961.
38. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. М., 1966.
39. Рамуль К.А. Введение в методы экспериментальной психологии. Тарту, 1963.
40. Якобсон П.М. Психология чувств. М., 1961.
41. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. М., 1969.
42. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. Изд. 2-е. М., 1974.
43. Эльконин Д.Б. Психология игры. М., 1978.

M A Z M U N Y

BIRINJI BÖLEK

1-nji BAP

PSIHOLOGIÝANYŇ PREDMETI

§ 1. Psihologiýa hakynda düşünje.....	7
§ 2. Beýni we psihika.....	26
§ 3. Aň hakynda düşünje.....	37

2-nji BAP Psihikanyň we aňňň ösüşi

§ 1 Psihikanyň filogeneizde ösüşi.....	41
§ 2. Psihiki funksiýalaryň gurşawa hem-de organlaryň gurluşyna baglylygy.....	63
§ 3. Zähmet işi prosesinde aňňň döremegi we onuň taryhy-jemgyýetçilik häsiýeti.....	67

3-nji BAP Häzirki zaman psihologiýasynyň ösüş ýagdaýy, gurluşy we usullary

§1. Häzirki zaman psihologiýasy we onuň ylymlar ulgamyndaky orny.....	76
§2. Häzirki zaman psihologiýasynyň düzgünleri we gurluşy.....	82
§3. Häzirki zaman psihologiýanyň derňew usullary.....	93

IKINJI BÖLEK

ŞAHSÝÝET WE IŞ

4-NJI BAP Şahsyýetiň psihologik häsiýetlendirilmesi

§1. Psihologiýada şahsyýet barada düşünje.....	104
§ 2. Adamyň şahsyýetiniň işjeňligi.....	110
§ 3. Motiwasiýa şahsyýetiň islegleriniň ýüze çykyşy hökmünde....	118
§ 4. Şahsyýetiň kemala getirilişi.....	137

5-NJI BAP Şahsyýetara gatnaşyklaryň psihologiýasy

§ 1. Topar we kollektiv barada düşünje.....	143
§ 2. Topardaky differensirlemek.....	149
§ 3. Toparlaýyn we kollektivleýin aň.....	154

6-njy BAPŞAHSÝÝETIŇ IŞINIŇ UMUMY HÄSIÝETNAMASY

§1. Iş düşünjesini kesgitlemek.....	159
§2. Işň gurluşy.....	163
§ 3. Işň özleşdirilişi. Endikler.....	170

§4. Işın esasy görnüşleri we olaryň adamda ösüşi.....	184
7-nji BAP ÜNS	
§1. Üns barada düşünje we onuň fiziologik esaslary.....	196
§2. Ünsün görnüşleri.....	198
§3. Ünsün häsiýetli aýratynlyklary.....	203
§4. Ünsün ösüşi.....	209
8-nji BAP SÖZLEÝİŞ	
§1. Dil we sözleýiş işi hakynda düşünje.....	211
§2. Sözleýiş işiniň fiziologik mehanizmleri.....	215
§3. Sözleýiş işiniň görnüşleri.....	219
§4. Okadylyş prosesinde sözleýişin ösüşi.....	224
ÜÇÜNJI BÖLEK	
9-njy BAP DUÝMA	
§1. Duýmalar hakynda düşünje.....	230
§ 2. Duýmalaryň umumy kanunalaýyklyklary.....	241
10-njy BAP KABUL EDIŞ	
§1. Kabul ediş hakynda düşünje we onuň aýratynlyklarynyň häsiýetnamasy.....	255
§ 2. Kabul ediş hereket hökmünde.....	266
§ 3. Giňişligiň kabul edilişi.....	279
§ 4. Wagtyň we hereketiň kabul edilişi.....	287
11-nji BAP Ýat	
§ 1. Ýat hakynda umumy düşünje.....	293
§ 2. Ýadyň görnüşleri.....	302
§ 3. Ýadyň prosesleri.....	309
§ 4. Ýada ornaşdyrmak.....	310
§ 5. Gaýtadan dikeltmek.....	321
§ 6. Ýatdan çykarmak we saklamak.....	325
§7. Ýadyň individual aýratynlyklary.....	329
12-nji BAP PIKIRLENME	
§ 1. Pikirlenmäniň umumy häsiýetnamasy.....	332
§ 2 Pikirlenme we mysallary çözmek.....	348
§ 3. Pikirlenmäniň görnüşleri.....	358
13-nji BAP HYÝAL	
§1. Hyýal, onuň esasy görnüşleri we prosesleri.....	363
§2. Hyýalyň prosesleriniň fiziologik esaslary.....	370

§3. Çaganyň oýun işinde we ulularyň döredijilik işinde fantaziýanyň roly.....	375
DÖRDÜNJÍ BÖLEK	
14-nji BAP Duýgy	
§1. Duýgular hakynda düşünje.....	381
§ 2. Emosional ýagdaýlaryň fiziologik esaslary Emosiýalaryň döremeginde beýniniň dürli bölümleriniň roly.....	387
§ 3. Emosiýanyň haýwanlarda we adamlarda ýüze çykyşy.....	391
15-nji BAP Erk	
§1. Erk hakynda düşünje.....	405
§ 2. Erkli hereket we onuň gurluşy.....	407
§ 3.Şahsyýetiň erkli häsiýetleri we olaryň kemala getirilişi.....	411
BÄŞINJI BÖLEK	
Şahsyýetiň psihologik aýratynlyklary	
16-njy BAP Temperament	
§ 1.Temperamentiň umumy häsiýetleri.....	414
§ 2. Temperamentiň tipleri.....	419
§ 3. Temperamentiň döreýşi we ösüşi.....	422
17-nji BAP GYLYK	
§ 1. Gylyk hakynda düşünje.....	430
§ 2. Gylygyň fiziologik esaslary.....	433
§ 3. Gylygyň gurluşy we onuň alamatlarynyň simptomokompleksleri.....	434
§ 4. Gylygyň kemala gelşi.....	440
18-nji BAP Ukyplar	
§ 1. Ukyplar hakynda düşünje.....	449
§ 2. Ukyplaryň hil we mukdar häsiýetnamalary.....	452
§ 3. Ukyplaryň gurluşy.....	458
§ 4. Talant, onuň gurluşy we döreýşi.....	461
§ 5. Ukyplaryň we talantlatyň tebigy esaslary.....	465
§ 6. Ukyplaryň kemala gelşi.....	471
Edebiýat.....	475